Eduard Laugaste

Eesti rahvaluule

Kolmas, parandatud ja täiendatud trükk

http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/laugaste/Laugaste1986.pdf

ISBN 978-9949-544-88-2 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:
Eesti rahvaluule.
3., parandatud ja täiendatud trükk
Eduard Laugaste

Retsenseerinud B. Sööt
Kaane kujundanud V. Pääsuke

Kirjastus "Valgus"
Tallinn 1986

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusalade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Rahvusraamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

EDUARD LAUGASTE

EESTI RAHVALAULE

E. LAUGASTE

EESTI RAHVALUULE

Kolmas, parandatud ja täiendatud trükk

TALLINN „VALGUS“ 1986

8 EF
L 24

Retsenseerinud B. Sööt
Kaane kujundanud V. Pääsuke

Eesti NSV Kõrg- ja Keskerihariduse Ministeerium lubab kasutada raamatut õpikuna kõrgkoolides eesti keele ja kirjanduse erialal

Laugaste, E.

L 24 Eesti rahvaluule. 3., parand. ja täiend. tr. — Tln.: Valgus, 1986. — 312 lk., ill.

Õpik sisaldab ülevaate eesti rahvaluule historiograafiast, etnograafiast, eesti rahvaluule liikidest ja kujunemisest, rahvajuttude liikidest ja funktsioonidest, vanasõnadest, kõnekäändudest ja mõistatustest ning peatükk rahvaluule ja kirjanduse suhetest.

Õpik on määratud peamiselt Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilastele, kuid seda saavad kasutada ka teised kõrgkoolid, kus õpetatakse eesti rahvaluulet. Raamatu koostamisel on arvestatud ka rahvaluulehuvilisi väljaspool õppeasutusi.

L $\frac{4604000000—172}{M\ 902(16)—86}$ 78—86 82.3(2E)

EB 86/1586

0097580

© Kirjastus «Valgus», 1975.
© Kirjastus «Valgus», 1986, muudatustega.

ÜLDOSA

1. TERMINOLOOGIA JA AINEPIIRKOND

Terminid *rahvaluule* ja *folkloor* on vaimse loomingu tähenduses praegu üldkasutatavad. Otseses mõttes *rahvaluule* oleks kitsas, aineks pole üksnes **luule**looming, vaid ka muusika, uskumused, kombed, koguni mängud ja tantsud. Rahvasuu ei tähista luulega üksnes poeetilist loomingut, vaid suulist traditsiooni üldse, nagu ka termini *folkloor* võttis inglane W. J. Thoms 1846. a. kasutusele tähenduses «rahva tarkus, teadus». *Rahvaluule* on vahel kasutusel paralleelselt terminiga *rahvaluuleteadus, folkloristika.* Eestikeelse termini kasutuselevõtja oli J. Bergmann, enne seda ja kaua sellega rööbiti käibis termin *vanavara,* mis hiljem hakkas tähistama veel etnograafiat ja arheoloogiat, nagu sünonüümina praegugi. Vene keeles tunneme termineid фольклор ja народное поэтическое творчество, saksa *die Folklore, die Volksdichtung,* prantsuse *le folklore, les traditions populaires,* soome *kansanrunous.* Sünonüümina kasutab soome rahvaluuleteadus ka *kirjoittamaton kirjallisuus.* Juba primitiivsel arenemisastmel oskas inimene, olgugi primitiivselt, oma mõtteid kunstivormis väljendada. Esteetilisi elamusi võimaldasid kõik väljendusvahendid — sõna, heli, liikumine, kaunistused tööriistadel ja rõivastel. Regilaulu kui sünkreetilise kunsti mõjujõud peitub sõna ja meloodia lahutamatus koosluses, mida saatis elamusi, meeleolu, mõtteid ja hinnanguid ilmestav teatraalsus. Proosažanride suulises esituses lisandus teatraalsusele sõnastuse isikupärasus. Sünkreetilise kunsti iseärasused avalduvad ka lastelauludes, mängudes, väikežanrides (vanasõna, mõistatus) ja maagiliste tekstide esitamisel. Mainitud kõiki folkloori mõistmiseks vajalikke komponente arvestatakse selle kursuse käsitlemisel. Rahvaluule funktsiooniks oli ka kogemusi vahetada, nagu oli vormitud sõnal maagilinegi sisu, tagamõtteks enesekaitse ning enese maksmapanek.

Rahvaluule ei kujunenud omaette, see oli rahva ajaloolisest saatusest osavõtja ja tema teekaaslane, immutades endasse rahvahulkade mõtteid ja tundmusi, saates töid, tavasid, toiminguid. Ta oli ühtaegu osasaaja rahvusvaheliste kokkupuudete kaudu teistegi rahvaste loomingust. Seostunud elatusalade, looduslike tingimuste, rahva arenemistaseme, nõudluste ja püüdlustega, on rahvalooming rahva eluterviku lahutamatu komponent.

2. LÄÄNEMERESOOME RAHVASTE JA KEELTE KUJUNEMINE NING NENDE ELATUSALAD

Nõukogude teadlased **A. Brjussov, P. Tretjakov, H.** Moora jt. on arheoloogia andmete põhjal kindlaks teinud, et peamiselt küttimisest, kalastamisest ja korilusest elatuvad hõimud, kes III ja II aastatuhandel **e. m. a. asustasid Ida-Euroopa** metsavööndit ning Läänemeremaid, olid soomeugrilased. Antropoloogia- ja keeleandmed toetavad arheoloogide järeldusi. Kogu territooriumil, kus on oletatud soomeugrilaste kunagist olemasolu, leidub selle algupäraga kohanimesid. Ka paljud soomeugrilised taimede ja loomade nimetused viitavad Ida-Euroopa metsavööndile.

Laiale alale hajutatud, ei saanud need rahvad enam pidevalt omavahel suhelda ning keeleline relatiivne ühtsus lagunes. Kontakti lõdvenemine või katkemine tingis juba varem tekkinud murrete kujunemise iseseisvaiks keelteks. Nii seletab P. Ariste praeguste ugri, permi, mari, mordva ja läänemeresoome keelte eelkäijate sündi. Läänemeresoomlaste esivanemad paiknesid soomeugrilaste laialdase areaali läänepoolseimas osas sugukondade, hiljem hõimudena. Nad asustasid Läänemeremaid ja küündisid sealt ka ida poole. Läänemeresoome keeled kujunesid ühest soomeugrilaste keelemurdest, millel oli peale foneetiliste ja sõnavaraliste ka morfoloogilisi erijooni. Keeles leidub tänaseni tuntud vanu laene, nagu eesti mütoloogiline mõiste *mardus*, mida peetakse ürgseks indoeuroopa satem-keelseks laenuks ja mis tähendab surnut või surma nähtavat või kuuldavat ennustajat. Sinna kuuluvad ka *taevas, sõsar, tütar* (varem peetud balti laenudeks). Pahatahtliku haldja nimetus *koll* arvatakse tulenevat indoeuroopa algkeelest, jne.

Arheoloogid ja antropoloogid on kindlaks teinud, et II aastatuhande algul e. m. a. on Ida-Baltikumi ilmunud balti hõimud, praeguste lätlaste ja leedulaste esivanemad. Soomeugrilased ja baltlased oletatakse suurtel aladel asunud segamini, kuni põhja poole konsolideerusid soomeugrilased, lõuna poole baltlased. Mõlemad etnilised üksused on elanud kaua tihedais suhteis, mis avaldas vastastikust mõju kummagi kultuurile ja keelele: balti keeltesse on jäänud sellest soomeugri elemente, balti mõjusid aga soomeugri keelte sõnavarasse, foneetikasse ja grammatikasse. Balti laensõnu tuntakse ligemale 300, neid tabame karjalastel, vepslastel, eestlastel ja liivlastel ühtlaselt. Balti laenud moodustavad kõige varasema võõrlaenude kihi neis keeltes. Sõnavaralisi, küllap ka kultuurialaseid laene läänemeresoome keeltes on kõigilt elualadelt (loodus: *hall, härm, luht, salu, hein, kääbas, takjas;* inimese ja loomade anatoomia: *hammas, hari, karv, kael, lauk, naba, reis;* sugulussuhted: *kaim, mõrsja, sõber;* ühiskondlikud suhted: *talgud*). Et laene on võetud sealtki, kus selleks puudub vajadus (hammas, takjas) oletatakse koguni kakskeelsuse võimalust mõlemate rahvaste hulgas. Arheoloogide kinnitust mööda

omandati laenud mitte tavaliste kokkupuudete tagajärjel, vaid segamini asumise tingimustes, sellest siis otsese vajaduseta sõnavara- ja süntaksilaenud. Et aga laenude hulgas on küllalt ka põllunduse ja karjaga seotuid, annab see ühe pidepunkti järelduseks, et sellest ajast peale võime lugeda eestlaste üleminekut põllundusele, kultuuri kõrgemale astmele. H. Moora järgi olid baltlastelt sõnade laenamise ajal laenuvõtjad, küllap vist ka -andjad, veel hilise kiviaja tasemel. Vaske kasutati juhuslikult ega olnud sel veel majanduslikku tähtsust. Balti laenud omandati sajandite jooksul mõlemate rahvaste järkjärgulise lähenemise ja segunemise protsessis. Kokkupuuted baltlastega jätkusid hiljemgi, sellepärast leidub eesti keeles hiliseidki balti laene. Laenude hulgas on ka viisi või laulu märkiv *virsi*. Ühine läänemeresoomlastele ja baltlastele on aga muusikainstrumendi nimetus *kannel*, mida peetakse omakorda soomeugrilaste laenuks baltlastele. Nende sõnade tuntus näib viitavat ühisele laulu- ja mängukultuurile.

Uudsena tõid baltlased Läänemere idarannikule loomakasvatuse. Küllap sellepärast on läänemeresoome keeltes baltlastelt laenatud koduloomade ja nende kasvatamisega seotud sõnu: *härg, oinas, voon, voho* 'kits' (vrd. eesti *võhumõõk*), *paimendama* 'karja hoidma' (vrd. soome karjus — paimen), *vill, vaha, seeme*. Uudne oli ka viljakasvatus, sellelt alalt on muuhulgas laene, nagu *hernes, uba, vagu, äke*.

Tehnikaalastest laensõnadest mainitagu järgmisi: *kirves, luud, niis, ratas, tael, tõrv, vai, õrs, sein, sild, tara*. Liivi keeles on balti laene rohkem kui muudes läänemeresoome keeltes, sest liivlased olid baltlastega kõige tihedamais sidemeis.

Kõikide tänapäeva läänemeresoome keelte eelkäija, läänemeresoome aluskeel, oli sellisena olemas vist juba IV—III aastatuhandel e. m. a. I aastatuhandel e. m. a. on Baltimail võimalik sedastada eri hõimude olemasolu ning nende edaspidist arenemist. Sel ajal paiknesid eestlaste ja liivlaste esivanemad üldjoontes oma pärastistel asumisaladel. Hiljem pole siin suuremaid liikumisi enam toimunud. Sugukondadest kujunesid hõimud, mis arenesid hõimuliitudeks. Keelekujud rühmitusid ajapikku hõimukeelteks, edasi hõimuliitude keelteks, saades seega praeguste keelte kaugeks aluseks. Keele andmeil vanimateks läänemeresoome keelte rühmitusteks olid liivi, lõunaeesti, põhjaeesti, karjala ja vepsa keeled.

Põllunduse ja karjanduse arenemisega kujunes ümber ka ühiskondlik kord. Tekkis ühiskondlik tööjaotus: põlluharijad, karjased, kütid, kalastajad. Algelised hõimud suurenesid. Baltlastelt laenati ka nimetus *hõim*.

Eri etniliste elementide asumine üksteise kõrval viib tavaliselt nende kokkusulamisele. Nõnda oli see ka Baltimail ja Soomes. Lätis ja Leedus umbes Väina jõeni võitis balti keelekuju, põhja pool läänemeresoome oma. Assimileerumine on toimunud umbes tuhande aasta jooksul. Materiaalne kultuur kaotas etnilised tun-

nused varem kui keel. Naabrite, näit. Põhja-Läti ja Lõuna-Eesti vahel oli kultuuris palju ühist, keeled aga erinevad. Veel kaua püsisid Läti territooriumil keelesaared (kuni käesoleva sajandini välja). Need on leivu rahvas, nimet. ka Koiva maarahvas, kes elas Koiva jõe keskjooksul, ulatudes välja kuni Harglani. Lutsi maarahvas elas Ludza maakonnas, selle jälgi leidis O. Kallas 1893. a. veel neljas vallas. Oli moodustunud mingist vanast alusest, kuhu Eestist siirdus aegade jooksul väljarändajaid või põgenikke. Samasugune lugu näib olevat kraasnalastega, kes elasid end. Pihkva kubermangu Krasnõi alevi ligikonnas ning keda kirjeldas käesoleva sajandi algusaastail O. Kallas. Mõlemailt pärineb tema teeneil huvitavat folkloristlikku ainest. Kuidas aga sulanes kultuurilt kõrgemale arenenud balti rahvastik läänemeresoome omasse eestlaste alal? Otsustavaks võis saada asjaolu, et sulatajad olid kohanenud antud olustikuga paremini.

Liivlased, eestlased, soomlased, karjalased, isurid ja vepslased suhtlesid ka germaanlastega. Neilt on läänemeresoome rahvaste keeltesse laenatud rida sõnu: *lammas, kana, raud, katel, leib, sõel, rõuk, rukis, kaer, agan, rand, arg, arbuma, nõel, rõngas, mõõk, aer, sadul, taig.* Kõige vähem germaani laene on liivi, kõige rohkem eesti, vadja, karjala keeles. Skandinaaviast lähtunud laene on rohkem soome kui eesti keeles. Sisult kuuluvad laenud enamasti igapäevase elu alale. Varalisi vahekordi märgivad sõnad *kihl, varas;* vilja kaitsevaim kultuses — *haldjas* (**halðia*). Kestvat kooselu näitavad laenud *armas, kaunis,* kehaosa nimetus *kurk.* Laenud uskumuste ja kultuse alalt lasevad oletada asunduse ümber tekkinud segarahvastikku. Skandinaavia laen on soome *runo,* mis tähendas algselt nõidust, aga ka lauljat (A. Turunen).

Kokkupuuted slaavlastega algasid viimasel aastatuhandel e. m. a. Neid laene leidub kõigis läänemeresoome keeltes: *värten, värav, lusikas, vaba, rist, pagan, nädal;* eriti vanad on laenud *ike, koonal, und, sund, luhits* (=lusikas), hilisemad *aken, kasukas, labidas, saabas, sirp, turg, varblane.*

Keeleliste suhete jälgimisel on suur tähtsus kultuuriliste kokkupuudete küsimuse lahendamisel.

Meie ajaarvamise neljal esimesel sajandil muutus eesti hõimude põhiliseks elatusalaks viljakasvatus. Aleteo kõrval hakkas etendama oma osa künniviljelus. Künniloomaks oli härg, nagu ka juba varasemast ajast teada olevad sõnad *ader* ja *ike* kinnitavad. Maaharimisega rööbiti arenes loomakasvatus, millel oli suur majanduslik tähtsus. Raud, vask ja pronks tulid laiemale kasutusele. Arenes ka kodukäsitöö, ja vahetus muutus majanduselu möödapääsmatuks vajaduseks. Kasvasid tootlikud jõud, kasvas ka elanikkond, muutus ühiskondlik kord. Peamine ühiskondlik-majanduslik üksus polnud enam sugukondlik kogukond, vaid suurpere, mis tekkis sugukonna lagunemise järel. Selle kõrval aga hõimuorganisatsioon ei nõrgenenud, vaid koguni tugevnes.

V—IX sajandi vahetusel hakkasid sugukonna- ja hõimukorra

lagunemisega kujunema eeldused klassiühiskonna tekkimiseks. Tootlikud jõud kasvasid peamiselt põlluharimise ja loomakasvatusega. Künniviljelus, loomakasvatus, kodukäsitöö, tehnika ja teadmiste täiendamine aitasid suurendada produktsiooni, mis omakorda hoogustas vahetust. Tootmise individualiseerimisega hakkasid eralduma kogukonnast üksikpered, tekkisid eraomanduslikud suhted, kerkisid esile üksikud rikkad, kellel oli maa, rohkem loomi, tööriistu, muud vara, aga ka orje. Endine kõigi liikmete veresugulusega ühendatud kogukond asendus küla-, s. o. territoriaalse kogukonnaga, mille liikmed võisid pärineda eri sugukondadest. Hõime ja nende liite asendasid territoriaalsete kogukondade liidud — k i h e l k o n n a d ja m a a k o n n a d. Nii pärinevad kihelkonnad enamikus juba sellest ajast, saades aluseks ka hilisemale kiriklikule jaotusele, kusjuures kihelkondade arv ajapikku suurenes.

XIII sajandil, millest on meil juba kirjalikke andmeid Henriku kroonika näol, oli suuremaid maakondi kaheksa: Virumaa viie kihelkonnaga, Saaremaa nelja või viie kihelkonnaga, Läänemaa seitsme, Järvamaa, Rävala ja Harju — kolme, Vaiga ühe kihelkonnaga. Ühega olid ka Nurmekund, Mõhu ja Alempois. Kindel pole Sakala ja Ugandi kihelkondade arv. Igal kihelkonnal oli enamasti üks linnus, aga oli ka linnuseta kihelkondi. Läänemaal

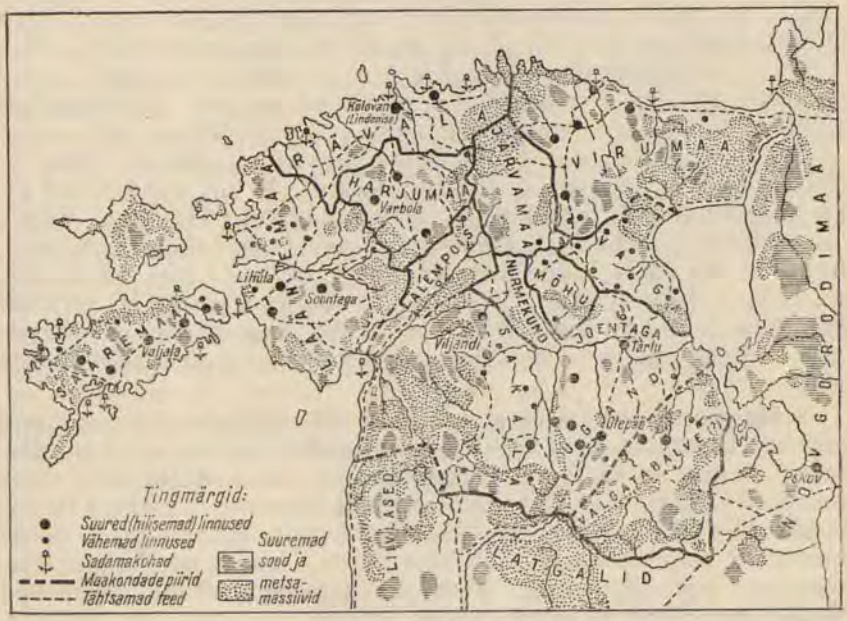

Eesti ala territoriaalne jaotus XIII sajandi algul.

oli seitsme kihelkonna kohta kaksteist linnust, Järvamaal üksainus. Kihelkondi juhtisid kihelkonnavanemad. Vanem korraldas kaitset, kindlustamist, juhtis sõjaväge, korraldas valveteenistust. Maakonna ühiseid asju ajasid kihelkonnavanemad oma nõupidamistel.

Ajastut X—XII sajandini iseloomustab hoogne tootlike jõudude kasv. Arenes edasi künnipõllundus, odra kõrvale ilmus rukis, kõigi allikate järgi oli rohkesti siginenud ka karja. Käsitööndusest tuleb mainida metallide ja puu töötlemist, kudumist ja pottsepist. Käsitööharud eraldusid põllundusest, ilmusid käsitöömeistrid — sepad. Intensiivistus kauplemine eriti vene linnade Novgorodi ja Pihkvaga. Elav oli tegevus merel, tekkis merekaubitsemine. Kujunesid linnatüüpi keskused — Otepää, Tartu, Viljandi, Kolõvan-Lindanise. Majanduse arenemisest tingitult tekkis kohalik ülikkond, suursugused, paremad, rikkad. Sotsiaalse diferentseerumise aluse lõid üksikperede kätte nende päriliseks valduseks (eraomandiks) saanud põlispõllud. Maaeraomand tekitab paratamatult suurmajapidamisi. Külakogukond lagunes — suurtalud astusid külast välja, külade ühiseid põllutöid nad kaasa ei teinud. Kujunesid mõisad. Algselt tähendas m o i s a omadussõnana põllulist kohta. Talupoegi-mõisnikke on olnud ka pärast eestlaste vabaduse kaotamist. Need olid enamasti vabatalude pidajad. Mõis oli algselt asustusloolise tähendusega, hiljem sai sotsiaalse sisu, mõisnik muutus sõltumatuks. Nimetus *mõisa* kandus üle saksataani feodaalide majapidamistele. Suurmajapidamistes vajati tööjõudu rohkem kui talus loomulikult oli, puudujääk kaeti võõra tööjõuga, seejuures orje arvatakse olnuvat umb. kolmandik elanikkonnast. Et orje kasutasid ka eestlased, näitab arheoloogiline aines, mõnevõrra rahvaluulegi. Orjadena kasutati ka sõjavange.

Jõukuse suurenemisega käsikäes kasvas elanikkond. Maa oli ühtlaselt asustatud, välja arvatud soised või viljakandmatud liivikud sisemaal või rannikul. Asustus puudus aga Hiiumaal, Vormsis, Ruhnus ja Kihnus. Looderannikut asustasid hiljem rootslased, nagu ka Vormsit ja Ruhnut. Ka Peipsi põhja- ning läänekallas oli tühi, välja arvatud Alatskivi, kus Lahepäras on III sajandi kalmistu. Sinna on maetud XII sajandini. Samaaegne on ka eestlaste linnus (Kalevipoja säng), selle kõrval varafeodaalne kants (Linnamägi).

Küla juures asetses tavaliselt kaks põlispõldude välja, mis olid jagatud lappideks, igal talul rida mitmekujulisi lappe. Küla alemaad, heina- ja karjamaad ning metsad moodustasid küla ühismaad. Mõnikord olid ühismaad mitme küla omand. Enne XIV sajandit oli põllunduses kasutusel kaheväljasüsteem: pool põldu oli viljuse all, pool kesas. XIV sajandil tuli kasutusele kolmeväljasüsteem: suvivili, talivili, kesa. Läänemeresoomlased tunnevad sõna *rehi*, lõunaeestlased *põhtja* (rehealune, vrd. sm *pohtaa*), põhjaeestlased *pohemold* (terade või tangu puhastamise küna). Tunti siis ka rehepeksu ning tangude valmistamist.

II aastatuhande algul levib ühine nimetus kõigi Eesti alade kohta. Üha sagedamini leidub allikais nimetust *Eestimaa*. Oli alanud eesti rahva kujunemine. Hõimukeelte kõrval hakkas tekkima rahvakeel. Henrik kõnelebki eestlastest ja eesti rahvast («eestlased kogu Ugandis»). Samal ajal toimus hõimuerinevuste taandumine. Eesti piirkondadest eraldub selgemini lääne-saare hõim.

Ristiusk tuli Eestimaale kõigepealt Kiievi-Vene aladelt. Põhjapoolseis piirkondades avaldati sellele vastupanu. Vepslased ei võtnudki ristiusku sellal vastu — feodaalkord ei olnud seal veel nii kaugele arenenud.

Kuigi olid tekkinud feodaliseeruva ühiskonna tipud oma suurvaldustega, ei jõudnud eestlaste juures kujuneda veel riiklikud moodustised. Eestlased sattusid võõraste vallutajate võimu alla. Pärast taanlaste ja sakslaste sissetungi katkes feodaalsuhete normaalne areng ja uued feodaalsuhted muutusid eestlastele väga raskeiks. Kiriku suur osakaal vajutas oma pitseri, algas vaimne surve ja maksustamine ka kiriku poolt. Loonusandamina oli ette nähtud $^1/_{10}$ kristlase tööviljast, mis tegelikult paisus palju suuremaks.

3. EESTLASTE FEODALISMIAEGNE MAJANDUSELU

Üldist. Rõhuv enamik eesti rahvaluulet pärineb feodalismiajast, osa sellest läheb tagasi XIII sajandisse, mõned motiivid (näit. lauludes ja juttudes) kaugemalegi, seepärast on paratamatu tutvuda eestlaste majanduseluga, tööga ja töötingimustega, mis kajastub ka rahvaluules. Omaaegsete eestlaste elu tundmata saame vaevalt täielikku kujutlust rahvaloomingust.

Meie ajaarvamise algusest peale oli majanduse aluseks Baltimail viljakasvatus koos karjandusega. Küttimine ja kalapüük olid muutunud kõrvalaladeks. Eestlaste tähtsaimaks elatusalaks oli seega feodalismiajal põllundus koos karjandusega. Selle peegeldus on hulk üleskirjutatud **lõikus- ja karjaselaule.**

XIII sajandil vallutasid saksa ja taani feodaalid eestlaste maa ning surusid kohaliku rahva ebainimlikku pärisorjusse. Kuni XIX sajandi alguseni, millal algas üleminek kapitalismile, valitses materiaalsete hüviste tootmises feodalism. Feodaalne ühiskond tundis seesugust klassidesse jagunemist, kus valdav enamik — sunnismaine talurahvas — oli täielikus sõltuvuses tühisest vähemikust — feodaalisandatest, kellele kuulus maa. Majandusliku terviku moodustas mõis koos temale kuuluvate taludega. Töövõimeline talurahvas pidi orjama tühist mõisnike vähemikku, omaenda põldude jaoks jäi mõisatööst üle väga vähe aega. Põldudele tuli saata nõdrad noorukid ja väetid vanad. Mõisnike abilisteks olid veel talupojaklassist värvatud kubjas, kilter ning rehepapp. Talurahva ülemkihi moodustasid taluperemehed, kes omakorda ekspluateerisid sulaseid ja tüdrukuid, kelle

teha jäi mõisategu. Suuremas enamikus Euroopa maades ei tuntud nii ränka orjust kui siin. Mõisaorjuse raskusest kõnelesid rahvalaulud:

1.

Kes tuleb Ravila mõisa,
see toogu kivised kingad,
aagu taha traadist paelad!
Kivi-aga-murdu kisub kingad,
paemurdu murrab paelad.
Kissi pääseb Ravila mõisast,
see peaseb soe suusta,
halli hundi hammastesta. *Kose.*

2.

Ei tää kodutse rahvas,
mis sääl teol tettänesse,
mõisa paigun mõõdetässe.
Teol teivast näidatesse,
aiateivast antanesse,
kirvesilma kingitesse.

Kui lisada juurde halb toit, kehv riietus, taluelamud-suitsutared oma viletsuses, siis on kergesti kujutletav talupoja tõeline elu. Mõisategu tehti taluperemehe tööriistade, veoloomade ja oluliselt ka toiduga. Peksukaristust kasutati tühisegi eksimuse puhul. Teokoormised määras mõisnik, orduajast peale fikseeriti need vakuraamatuis. Oma osa nõudis ka kirik. On siis arusaadav, et luule- ja proosažanrides kajastub talupoja viha sundijate vastu kaebustes ja ähvardustes. H. Gösekeni grammatikas trükitud vanasõna «Papi külimit ja kotisopp ei saa iial täis» ning olustikku kujutav vanasõna Kelchi kroonikas **«Kus mägi, seal mõis,** kus küngas, seal kõrts, talud soos ja rabas» aitavad olukorda hästi iseloomustada.

1. Ale ja kütis. Et põldudele ei jätkunud loomasõnnikut, oldi sunnitud põlispõldude kõrval kasutama võsamaad alepõlluks. Kogu küla talude põlispõllud seisid ühistes väljades, harimine toimus kolmes väljas. A l e t tehti XVIII sajandi lõpuni, sest alemaa andis paremat lõikust kui vähe väetatud põlispõld. Alemaad nimetati orduaegseis ürikuis ka *varvikuks*. Alet (sõõrdu, uhtmaad, tulemaad) haris kogu küla ühiselt. Igal aastal võeti tükk võsamaad, küliti peale vili 3—4 aastat järjest, jäeti siis puhkama 10—15 aastaks, et maad siis uuesti viljuse alla võtta.

Ale on primitiivseim ning vanim maaharimisviis. Aletegemise algust võib lugeda ajast, millal siinne elanik põlluga üldse tegeles, s. o. 4000 aastat tagasi. Aletegemiseks langetati võsalises metsas puud, kooriti jämedamad tüved ja lõigati võsa ning jäeti aastaks maha kuivama. Põlismetsa aleks ei kasutatud, nagu tehti Soomes. Kuivanud puud pisteti põlema, jämedamaid põlevaid palke veeretati mööda maad, et põllupind kattuks ühtlaselt tuhaga. Põletatud ala künti ja äestati, seejärel külvati peale seeme. Mõnikord seemendati vahepealse harimiseta, seeme künti või äestati sisse. Esimesel aastal küliti alemaale rukis või oder.

XVII sajandil hakati tegema k ü t i s t. Kütisemaa kamar lõigati lahti enne hagude pealetoomist ja pandi hagude peale. Kohati praktiseeriti seda kuni käesoleva sajandini. Põletusmaterjalina

kasutati puuhalge või võsa, mis pärast langetamist lasti mõni kuu kuivada ning viidi väetamist vajavale põllule, kaeti seal mätastega ning põletati poolumbselt. Tuhk laotati hiljem põllule. Ka kütisemaa andnud neljal-viiel aastal head saaki, jäetud siis aastateks puhkama. Vahel tabas põlluharijat loomade hävimise tõttu laudasõnniku puudus, siis kasutati ka mitmeaastast kesa.

Viljad olid rukis, nisu, kaer, oder, tatar, lääts, kapsad, kaalikad, naerid, lina ja kanep, õlleks — humalad.

2. **Põllutööriistad ja veoloomad.** Madalal kultuuriastmel kasutasid inimesed adra funktsioonis k õ b l a s t e. maakirvest, (maaharimisriist kumera ristivart asetseva teraga ja kahe väljaulatuva lõuaga). Seda nimetati kõblaskultuuri ajajärguks, kus põllutöö oli veel naiste teha. Adrakultuur oli põllutöö kõrgem aste, kus kasutusele tulevad veoloomad ja mehed võtsid põllutöö oma hoolde. Eestis kasutati Saaremaal ja läänerannikul v a n n a s a t r a, mille labidakujuline lõiketera kriimustab paepinnal oleva õhukese mullakihi. Mujal mandril kasutati h a r k a t r a. Selle peaosa on hargikujuline lõikepakk, otsas kaks lõiketera, varustatud XVII sajandist peale raudotstega. Liikuva adralusika abil suunati see mulda. Ida- ja Lõuna-Eesti ader oli madala käsipuuga, mujal kaarduvad käsipuud kurgedena ülespoole, aisade tasemest kõrgemale. Loode-Eestis tunti erilist härjaadratüüpi j u u r p u u a t r a. Raudader tuli kasutusele XIX sajandil. Veoloomadeks olid hobused ja härjad, viimaseid rakendati ikete abil.

Mulla kobestamiseks oli igiaegadest peale tuntud inimese või veolooma jõul veetav okslik kuuselatv. Viimase otsene järglane on k a r u ä k e. Karuäke valmistati poolitatud kuusepakkudest, mille küljes pikad vetruvad oksatüükad. Säilinud on see kõige kauem idas ja lõunas, kus ka alekultuur säilis kõige kauem. Kagu-Eestis oli tarvitusel r a a m ä k e, mujal mandril ja saartel p a k k ä k e, mis koosnes kahest või kolmest üksteise taha lülitatud pakkude reast, millele on sisse taotud pulgad. XVII sajandil tulid puupiide kõrval tarvitusele raudpiid. XIX sajandi lõpu poole ilmus põllule vabrikutoode — r a u d ä k e (vedruäke). Saaremaal purustati mullakamakaid puunuiaga. Seemendati külvivakast või -põllest. Põld jagati kooguga tõmmatud vagude abil külvirinneteks (hitsmeteks).

Vanim viljalõikuse vahend on s i r p, millega koristati nii tali- kui ka tõuvilja kuni XIX sajandini, mõisapõllul veel ka XIX sajandil. XVIII sajandil hakkas Lõuna-Eestis levima lätipärane käsivikat r a u t s. Samal ajal hakkasid talupojad oma põldudel suvivilja niitma heinavikatiga.

3. **Rehepeks.** Lõigatud ja põllul hakkides, naprades või aunades kuivanud vili veeti rehte ning ahiti parsile, lasti sealt kuivanuna rehe alla lademesse ning löödi terad välja ühest kaarjast puust valmistatud v a r d a või varre otsa seotud kolgi abil konst-

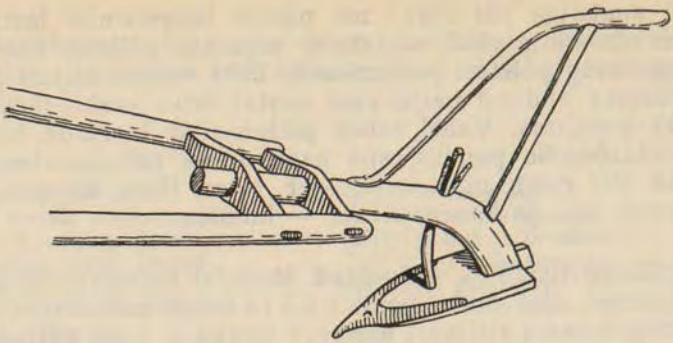

Vannasader. *Karja.*

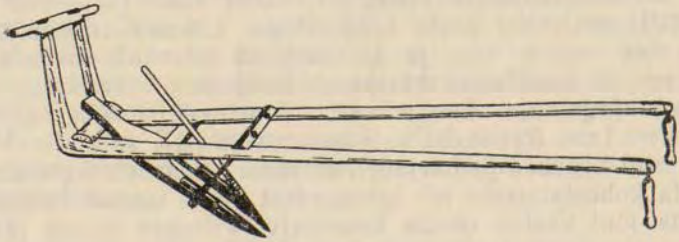

Põhja-Eesti kurgedega harkader. 1910. *Haljala.*

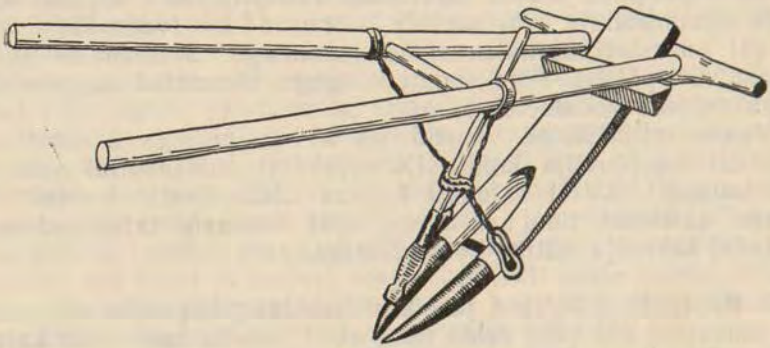

Lõuna-Eesti harkader. 1948. *Halliste.*

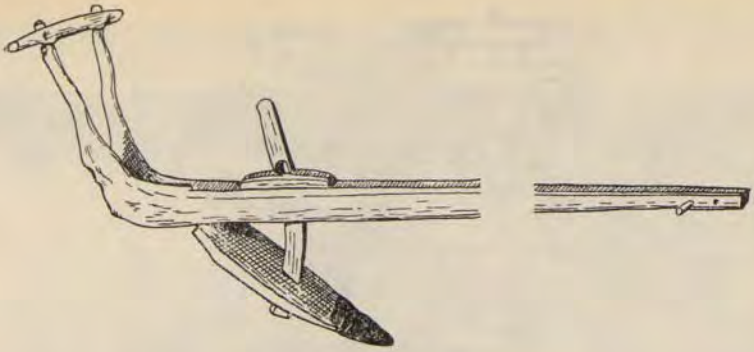

Juurpuuader härgadega künniks. 1865. *Märjamaa.*

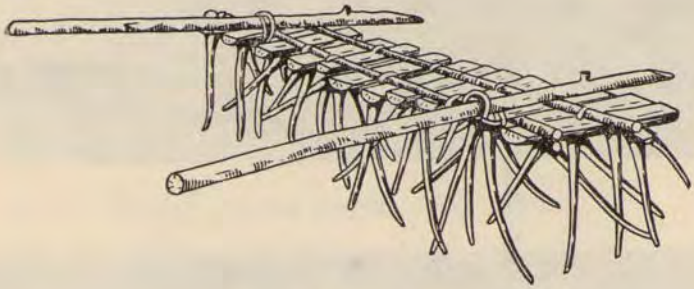

Karuäke. 1880. *Võnnu.*

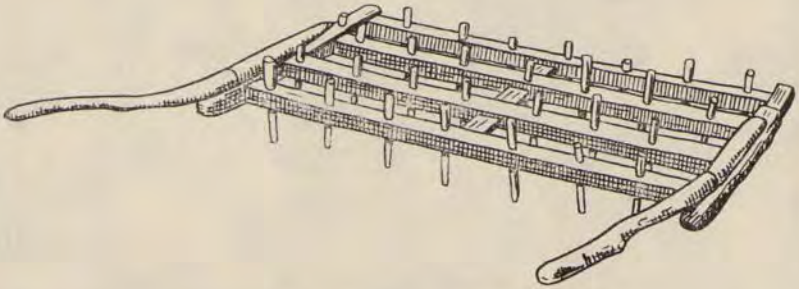

Raamäke. 1903. *Räpina.*

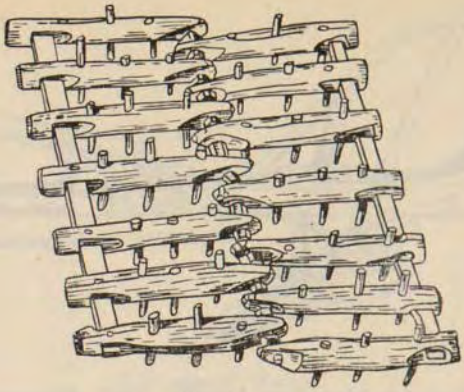

Pakkäke. 1870. *Hageri.*

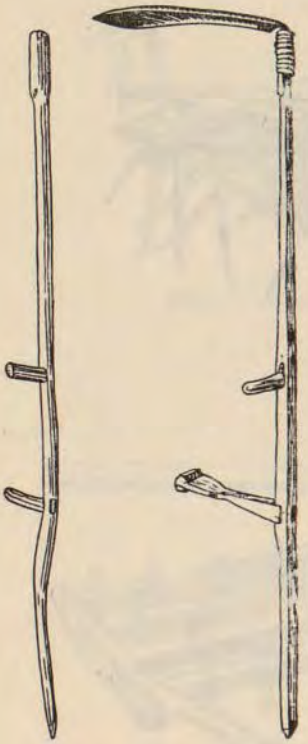

Sepavikat. 1940. *Osmussaar.*
Vikati lüsi (kahe käepidemega). *Torma.*

Vene vikat *Iisaku.*

Vilja niitmine rautsiga. 1955. *Kihnu.*

Rukkipeksmine rehes kootidega.

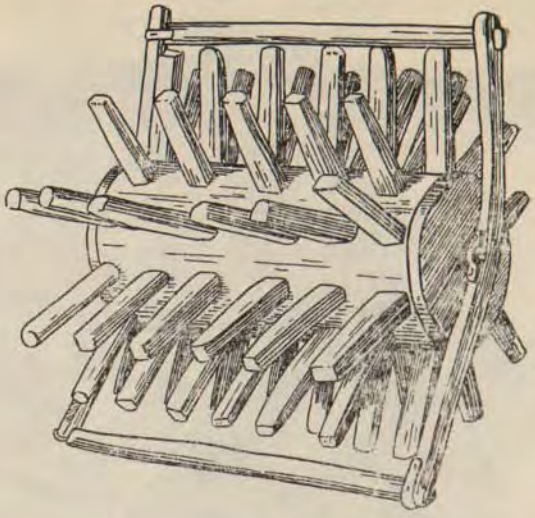

Kiiludega reherull (=tamp). 1911. *Nõo.*

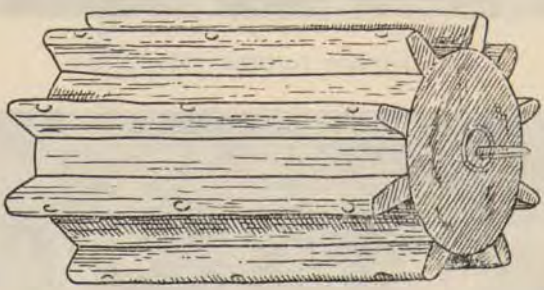

Servadega reherull (=tamp). 1895. *Rõuge.*

rueeritud k o o d i g a. Pahmast võidi tallata ka hobuste või härgadega, et terad eralduksid peadest. See on rahvusvaheliselt kasutatud rehepeksmise viis, nagu on rahvusvaheliselt tuntud vanasõna: «Ei saa sulgeda härja suud, kes pahmast tallab.» Haruldasem rehepeksuvahend on r e h e r u l l e. r e h e t a m p, tegelikult raske palginoti otsast lõigatud jäme puurull, täis taotud kiile. Rulli veeti hobuse järel üle viljalademe, kusjuures rulli sisse taotud kiilud või servad peadest terad välja surusid. Rukist rabati rukkivihu löömisega vastu rabamispinki. Sel viisil jäid terveks õled, mida hiljem kasutati katuste katmiseks, linakubude köidiste või kattemattide valmistamiseks. Pingil rabatud terad kooditati

Käsikivi. Kõrval uhmrid.

vahel veel läbi, et terade hulka tervelt langenud päid lammutada. Vilja kooditamine oli rütmiline töö.

Tuulatud on algselt tuulaluse vilja visklabida või kühvliga õhkuviskamise näol. Õhku paisatud segust viis tuul aganad välja. Hiljem hakati tuulama läbi sarja. Vajaduse järgi kasutati erineva tihedusega sarju.

4. Terad **jahvatati** koduselt käsikivil, selle kõrval ka vesi- või tuuleveskis. Pere ning loomade toiduks jahvatati terad koos aganatega, sest teisiti vilja aastaringselt ei jätkunud. Vesi- ja tuuleveskiga kõrvuti püsis käsikivi kuni hilise ajani. Vesiveski oli eestlaste alal kindlasti juba XIII saj., tuuleveskid arvatavasti veidi hilisemast ajast. Käsikivi keerutades laulsid jahvatajad vastavas rütmis, juuresolijad laulsid kaasa või vaikisid. Töö oli raske, sagedasemalt naiste teha. Sellest kõnelevad ka laulud:

Kivikene hallikene!
Eks sa võind meres mürädä,
merekalda'as kõrada
ennem kui toodi me tubaje,
kanti meie kamberisse
meie neidiste vedädä,
kaokeste katkestada.

Kivikene hallikene!
Nüüd sa rikud rinnaluida,
katki murrad kaelaluida,
nüüd minu käed kuluvad.
Kivi riimi rikub rinnad,
kivi vitsa väänäb kaela,
käsipuu käed kulutab.

Kolga-Jaani.

5. Nõudlik ja mitmefaasiline oli **linatöö:** kitkumine peodeks, kupardamine raatsil, leotamine, pleegitamine, lõugutamine hambulise linalõuguti abil, (selle asemel hakati XIX sajandi teisel poolel kasutama linamasinat), ropsimine, s. o. kiu vabastamine puitunud osadest — linaluudest — ropsimismõõga või linavurriga, sugemine, s. o. kiu eraldamine takust linakammi või -harja abil.

Nagu linatööde register on regivärsiline laul «Lina elulugu»:

Linakene, linnukene,
sada sul surma tettänesse,
tuhat sul surma toodanesse:
üits su kiudu kakutasse,
side ümmer seotasse,
tõine päädä lõigatasse,
raudaarjal rapsitasse;
küll su viiässe vesile,
loobitasse lombi sissi,
agu pääle aetasse,
kivi pääle kiilutasse;
viist vällä veetässe,
lademesse laotasse;
kolbitsal su kolgitasse,
roobitsal su ropsitasse.
Sis su punda pantanessa,
sis su viiäs Villändisse,
saadetasse Saksamaale.

Iga värsi järel on refrään *üles, üles, üles.*

Paistu.

6. **Karjandus** oli aastatuhandete vahetusel kõrgel järjel. Kasvatati veiseid, hobuseid, lambaid, kitsi. Feodalismisajandeil vähenes loomade arv tihti laastavate sõdade,[1] osalt loomataudide tagajärjel, millest sõltus rahva toitlus ja põldude väetamine. Karjatati külade ühiskarjamaadel, niidetud heinamaadel, pärast lõikust põldudel ja jäätmaadel. Karjasteks olid vanemad inimesed, eriti kui oli suur hulk loomi koos ja võis karta kiskjate ohtu. Karjastele anti abiks lapsi. Kevadisel põllutegemise ajal käidi künniloomadega õitsil, s. o. öisel karjatamisel.

7. Varasem **mesindus** oli metsmesindus: võeti metsapuudesse asunud mesilasperedelt mett. XVII sajandist peale hakati mesilasi hoidma kodus pakktarudes, hiljem tekkis teisigi tarutüüpe.

8. Metsa- ja veelindude **munade korjamine** säilis õige kaua aega ja on vana nähtus. Veel hiljuti korjati Kihnu saarel koskla mune selleks puu otsa pandud kongidega.

---

[1] Henrik kirjutab: vaenulised viisid siit 1210. a. üksnes Soontaganast kaasa 4000 härga ja lehma, peale selle veel hobuseid ja muid kariloomi. (Henriku Liivimaa kroonika XIV, 10.) Karjade rohkusest on kõnet mujalgi.

Linalõuguti. J. Miku foto 1961. *Ambla.*

9. Jaht. Kui metsades leidus palju suuri jahiloomi, oli jahil majanduslik tähtsus. See vähenes loomade arvu vähenemisega. 1668. aastal keelati Liivimaal, 1690. aastal Eestimaal talupoegadel põtrade, metskitsede ja metssigade küttimine, jahikeelust vabaks jäid jänesed, mägrad, ilvesed, pardid. Karju ohustavaile huntidele ja karudele korraldati ajujahte, hunte püüti ka hundiaedade, -võrkude ja -õngedega. Hundiaedade kasutamisest hundijahil on tekkinud kõnekäänd «Hädas kui hunt aianurgas». Keelud tingisid talupoegade hulgas salaküttimise, milleks kasutati peamiselt passiivseid püügivahendeid: auke, lõkse, paelu, loomade väsitamist, kargutamist raskeisse liikumistingimustesse (sohu, libedale jääle), luuramist söögi- või joogikohtades, lindude ligimeelitamist häälitsuste ja viledega (pillitamine) või pettekujukestega — kõik ammused ja primitiivsed jahipidamisviisid.

10. Kalastus oli üldine. Meres ja järvedes leidus palju kalu, eriti Peipsis. Vana primitiivne püügiviis on kala uimastamine põrunuiaga läbi jää, seda tehti veel hiljuti Võrtsjärvel. Vanad on ka õng, väster (ahing), kahv ja silmus. Ahing oli varitseva püügiviisi puhul kasutusel nii päevasel kui ka öisel püügil, nn. tulusel, mis tähendab paadist püüki kasetohutule valgusel. Peipsil kasutati öisel püügil jääaugust undade komp-

Linaharjad ja linakammid.

leksi, kus unnad asetati rõngakujuliselt keti külge, millele olid kinnitatud helisevad plekitükikesed. Seda püügiriista nimetati lutsumännaks, ja kasutati eeldusel, et selle üles-alla liigutamisel ligimeelitatud kala satub mõne unna otsa sellest kompleksist. Tunti ka tõkkepüüki jõgedes. Juba vanast ajast olid kasutusel mitmesugused võrgud — noodad, liivid, abarad. Vähke püüti käe või kahvaga.

11. **Hülgepüük** kujunes elatusalaks Ruhnu ja Kihnu saarel, püügiajaks oli sügis või talv, püügiviisid kohandati aastaajale. Püügiriistadeks olid harpuun, hülgeõng, hiljem oluliselt püss.

Kala- ja hülgepüügi väljaarendamist takistasid mõisnike keelud, ka tuli anda mõisnikele suuri kala- või hülgeandameid.

12. **Toitu** hangiti taime- ja loomariigist. Vanemate toitude hulka kuuluvad jahu- ja tangupuder, viimane oli ka laialt tuntud piduroog. Vastsündinu vaatajad tõid kaasa katsiku- e. titeputru. Leib oli põhitoit, sellest siis ka leiva kujunemine kogu elatise sümboliks. Muu oli leivakõrvane. Öeldakse: teenib leiba (=elatist), leib on majas (=elatis on olemas) jne. See tingis omakorda erakordselt lugupidava suhtumise leivasse ja leib kujunes koguni maagiliseks aineks (näit. jõuluorikas, mida küpsetati ja söödi viljakuse taotlemise eesmärgil). Puhtast rukkijahust leiba sai talupoeg süüa harva, eriti ikaldusaastail segati terade hulka aganaid või puukoort ja sammalt. Aganaleivast (vahelikust) kõneldakse ka rahvalauludes. Toidu mitmekesistamiseks küpsetati leivasse sealiha, kala, kanamune. Lõuna-Eesti talupojatoidu hulgas oli ka kama, kanepiseemneist kanepitemp, kaerakile, karask, korbid. Liha oli talupojal vähe, samuti võid, sest lehmade piimaand oli kasin, sellest jätkus ainult oma perele. Liha ja või olid pühade- või pidulaua

Jõuluorikas.

katteks. Merekala, eriti soolaräim levis kaugele sisemaale, ja oli ajuti kõige olulisem leivakõrvane.

Piima tarvitati rõõsalt ja hapendatult. Piimast valmistati kohupiima, juustu, sõira, kasutati supiks, tehti võid. Teolisel oli lassiga kaasas hapupiim; kui piim vähenes, valati lisaks vett, sellest kõnekäänd: vesi pikka piima jätku. Jookidest tunti veel mõdu, õlut ja taari.

Toidusedelil oli naeris kartuli asemel. Kartulit hakati kasvatama alles XIX sajandil. Supilisandiks võeti ka noori nõgeseid ja naate.

Talgutoiduks anti suppide kõrvale liha, seda ka pulmades ja sügisestel tähtpäevadel, sest sügisel tapeti loomad, keda ületalve ei jäetud. Pulmade toidu- ja jooginorme, samuti osavõtjate arvu hakati XVII sajandil valitsusvõimude poolt piirama. Nähti ette, kui palju pulmalisi võis kutsuda ning kui palju vägijooke muretseda. Tubakas hakkas meil levima XVII sajandi algul.

Kuidas teoline nägi oma leivakotti, sellest kõneleb regilaul:

Pisut piima lähkerissa,
vähe oli võida vitsikussa,
ohakakook oli kotissani,
kaeramämm oli märsissani,
seegi sõge sõtkumata.

Kose.

Püstvokk.

13. Tööjaotuses langes iidseist aegadest peale meestele kohustus väljast saaki otsida, kalal ja küttimas käia, naiste hoida jäi kodu. Naistele oli otse keelatud jahiga tegelda. Kari oli naiste hooles, peale hobuste. Mees oli üldiselt põlluharija, v. a. saartel, kus ta käis merel ja naine haris põldu. Tööjaotusest peeti rangelt kinni.

Naiste tööks oli perele riideid valmistada, materjaliks vill ja lina, ning kedrata mõisaketrus. Sellest kõneleb ka rahvalaul:

Ketran kõik kevadsed päevad,
tallan vokki kõige talve —
ei saa särki sääselegi,
palakat ei parmulegi.
Ketran rüüdi röövelille,
peenta särki peksijalle.

Kaldvokk.

Kedrati värtnaga, XVII sajandist peale vokiga, mis pikkamööda hakkas asendama värtnat. Vokke oli kaht liiki: kald- ja püstvokk. Linad said töötlemiseks naiste kätte pleegitamisest alates, vahepealseks tööks oli lõugutamine ja ropsimine (linakolkimine), mis kuulus veel meestele. Sugemine, ketramine, haspeldamine, kerimine ja kangakudumine jäid juba täiesti naiste tööks, samuti pesupesemine ja vaalimine, s. o. triikimine, pehmitamine (vaalikurikaid vt. lk. 25).

14. Värvimiseks kasutati taimi. Madarad andsid punakaspruuni, kaselehed ja sibulakoored kollaka, näsiniine õied punase

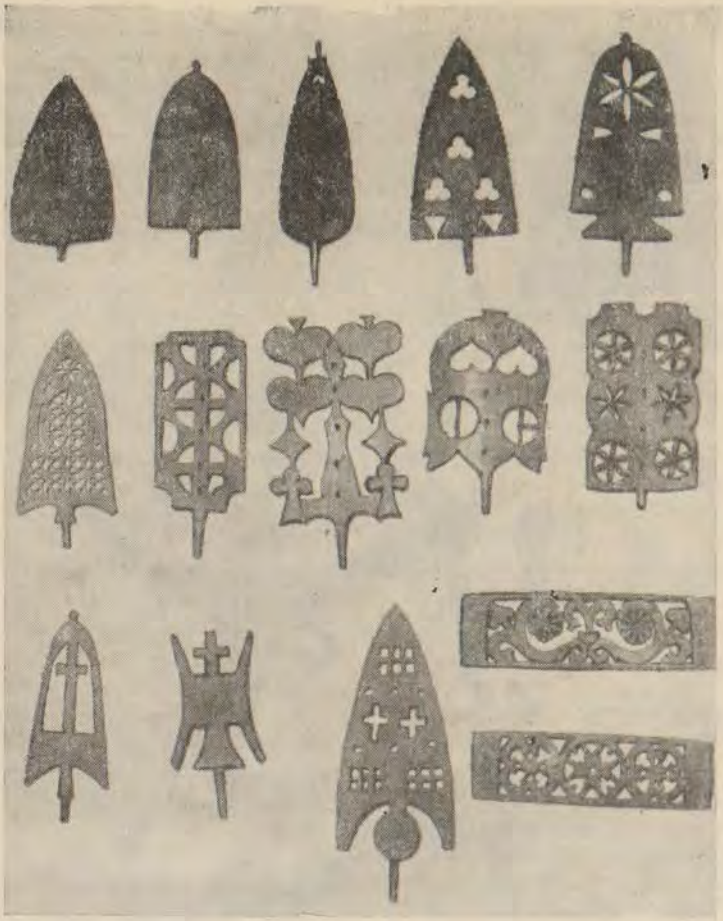

Koonlalauad.

tooni. XIX sajandil kindlasti, aga küllap varemgi, toodi värve juba linnast. Looduslike värvide kasutamine aga püsis.

15. Rahvarõivas oli feodalismiaegne talupojaklassi rõivas. Töörõivas oli lihtne, kehvemast materjalist ja enamasti kaunistamata. Selleks kõlbas ka kulunud pidurõivas. Pidurõivad olid aga rikkalikult kaunistatud, mitmevärvilised, mustrilised. Omamoodi lõikega olid *seelikud*, *käised* e. *käispihad* (s. o. rohkete kaunistustega valgest riidest tehtud Põhja-Eesti naiste pluus), *vööd* ja *kübarad* (mütsid). Praegu tuntud kujul pärinevad nad XVIII—XIX sajandist. Sellised rõivad olid kuidagi vastuolus valitseva surveolukorraga, milles talupojaklass elas, ja

Vaalikurikad.

on seda hämmastavam, et kudumine ja kirjamine vajas palju aega, mida nõutati unetundidest. Rõiva kaudu püüdis inimene väljendada ilutunnet, tõmmata endale kaasinimeste tähelepanu, rõhutada oma meeleolu, iga, ühiskondlikku ja varanduslikku seisundit ning abielulise ja vallalise vahet.

Topograafiliselt võiks rahvarõivad jagada nelja suurde rühma: 1) Põhja-Eesti, 2) Lõuna-Eesti, 3) Lääne-Eesti, sealhulgas Saaremaa, 4) endine Setumaa. Rahvarõivais võib konstateerida naaberrahvaste mõjusid: setudel vene ja valgevene, Lõuna-Eestis läti ja Lääne-Eestis ning saartel skandinaavia mõjusid lõigetes ja mustrites ning värvikombinatsioonides.

Pesutõlvajad Setumaal Põrste külas 1977.

Käised. *Kadrina.*

16. Ehetest on kõige tuntumad s õ l g ja p r e e s. Sõlg on särgi või käiste rinnaesisekinniti, mis naistel oli ehteks kujunenud. Kinnitid võivad olla lihtsad ümmargused vitssõled (kõigil kinnitusnõel keskel), lamedad või koonusekujulised, aga ka ammu-, hoburaua- või südamekujulised. Peal on neil kaunistuskirjad. Eriti suured on setude sõled. On leitud kuni 700-grammiseid sõlgi. Prees on lame ebatasase äärega ümmargune rinnanõel. Lääne-Eesti preesidel on klaasist tahkudega kivid. Välispinda katavad sisselõigatud kaunistuskirjad. (Vt. tahvel 7.)

Vanade ehete hulka kuuluvad ka ripatsid, milleks kiviajal kasutati loomakihvu. Ripatsid täitsid ühtlasi amulettide funktsiooni kurjade vaimude tõrjeks. See kõneleb ühtlasi austusest loomade vastu, sest oluline elatusala oli jaht. I aastatuhande esimesel poolel valmistati ripatseid juba ka pronksist, kolmnurga-, risti-, sõõri- või poolkuukujulisi, arvatavasti päikese ja kuu sümboleid. Taevakehade kui personifitseeritud eluallika austamine näitab elatusalade muutumist: viljakasvatus on saanud peatootmisalaks ja ilmastikust sõltub selle edu. Soojust ja niiskust loodeti päikeselt. Ka vanemais lauludes tunnukse samasugust suhtumist, nii lüroeepilises «Tähemõrsjas», milles on juttu kuu ja päikese mõjust viljakasvule.

Setu sõlg ja kaelarahad. J. Miku foto 1956.

On veel krõlle, rõhusid ja mitmesuguseid paelu rõivaste ning juuste kaunistamiseks.

Rõivaid valmistati kodusel teel, aga üsnagi ammu on nii rõivaid kui ka ehteid toodud linnastki. Linnast muretsesid mõisnikud osa oma riietest. Egas muidu küllalt vanas lüroeepilises laulus «Laevapuu» ei lauldaks:

> Noored sõudsid, purjed jõudsid,
> jõua nüüd sinna linna alla,
> kust saab poepoortisida,
> naiste tanunarmasida,
> tütarlaste sõlekivida.
>
> *Haljala.*

17. Meeste käsitöödest võib nimetada kõiki töövahendeid, aga ka kaunistatud esemeid, rõiva-, veime- ja ehtekirste, koonlalaudu, koonlavardaid (osa neist rauast), õllekanne, vaalikurikaid, küünlajalgu. Mainitud olid tihti kinkimisobjektideks, ja eriti viimasel juhul pandi kaunistamisele suuremat rõhku. Tööriistad esemete valmistamiseks olid aga äärmiselt lihtsad ja neid oli vähe: kirves, nuga, puur, hiljem mõnesugused saed. Küllalt kõrgel tasemel oli sepis.

18. Liiklemisvahendid. Maanteed olid üldiselt halvad, kitsad, looklevad, halvasti sillutatud ja üleminekuaegadel, kevaditi ja sügiseti, raskesti läbipääsetavad. Talisõidu- ja veovahend oli regi, varem puutaldadega, viimastel sajanditel juba rautatud. Rege kasutati suvelgi heinte ja viljakuhilate juurdeveoks. Ainult sõiduks oli saan, mugavuse tagas karusnahast saanipõll või riidest väljaõmblustega saanitekk. Suvesõitudeks oli talumehel omavalmistatud vanker, tihti ilma ühegi raudosata. Jõukamad talupojad kasutasid veel kergeid vedru- või pikkvankreid või kaherattalisi kaarikuid.

Liiklemine toimus üsna üldiselt ka ratsa, koguni pulmarongis, ja peigmees ning pruut ratsahobustel muutus pulmatavaks. Ratsutama pandi peigmees ja pruut veel siis, kui selleks hädavajadust enam polnud. Sadulad valmistati puust, erisuguse ehitusega kas meeste- või naistesadulad.

Soodest hõlbustasid läbipääsu ovaalsed, umbes 35 cm läbimõõduga vitsvõrud, mis olid seotud jalatsite alla (nn. s o o r a j a d). Tunti ka suuski ja uiske, jääl käimiseks veel teravate haakidega jääraudu, samuti teravate raudorkidega puutaldu, nn. p a d i n a i d.

Veesõiduks olid õõnestatud puutüvest või laudadest valmistatud p a a d i d, l o o t s i k u d ja v e n e d.

19. Ehitused ja elamud. Kuni XVII sajandini seisis elamu rehest lahus. Palkehituste valmistamise oskus pärineb ajast, millal läänemeresoome rahvad elasid veel koos. Eesti ala talu põhiehitus on elumaja-rehi, s. o. rehi koos elamu ja varjualusega, mis

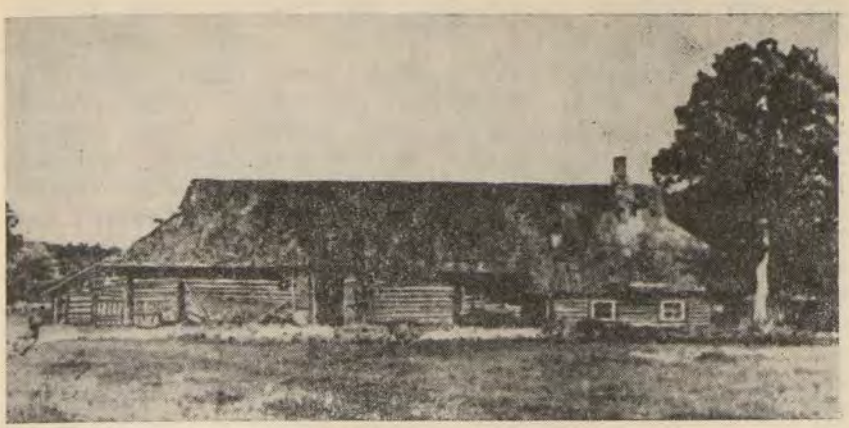

Rehielamu. 1857. *Põlva.*

Lemsi küla viimne suveköök. J. Miku foto 1955. *Kihnu.*

juba XVIII sajandil paistab silma oma ulatuslike mõõtmete ning suure kelpkatusega. Selles rehe ja elamu sümbioosis kasutati reheosa ka loomalaudaks. Ehitus jaguneb kolmeks osaks: keskel t u b a (r e h e t u b a, t a r e), sellest ühel pool r e h e a l u n e (rihalune, rihala, koda), teisel pool k a m b r i t e kompleks. Suvel (sügisel) rabati toas rehed, talvel kasutati seda pere eluruumina, seal oli ka küttekolle, kambreis seda polnud. Rehealust kasutati viljapeksuks, tuulamine toimus ainult seal. Talvel hoiti rehealuses kariloomi ja hobuseid, kui talul polnud eraldi talli ega veiselauta. Rehalal polnud lage, lahtistele lattidele, nn. lao peale paigutati loomasöödaheinad ja aganad. Rehepeksu ajal elas pere aidas, saunas või mujal kõrvalhoones. Alles XIX sajandil hakati ehitama hooneid vastavalt funktsioonidele, s. t. elamust lahutati rehi ja laut. Kuni XIX sajandini puudusid aknaklaasid ja korsten. Kuni käesoleva sajandini leidus veel suitsutaresid. Majas oli ahjunurk, kus küpsetati leiba, leel valmistati toitu, lee kohal rippus pada koogu otsas. Suveks ehitati eraldi suveköök toidu valmistamiseks. Ruume valgustati pirrutulega, selleks pisteti pird ahjumüüri sisse või eraldi tehtud pilakusse. Pirru kõrval olid valgustajaiks veel omavalmistatud küünlad küünlajalas.

Eraldi ehitus oli v i h u s a u n, mis oli tähtis rahva tervise seisukohalt. Juba varakult viheldi saunas ka lapsi. Sellest vanasõna: «Tuul kosutab kanapoja, vihaleht lapse noore» (Paistu). Või: «Sauna soe enam kui kõhutäis süüa» (Häädemeeste). Leil pidi aitama kaetuse vastu, külmetuse, naha- ja haavahaiguste ning peksutraumade puhul. Saun oli koht ka maagilisteks toiminguteks ning arstimiseks. Seal higistati, masseeriti, triigiti, lasti kuppu. Saunale pandi vahel viimane lootus: «Kui sann ei toherde, toherdes surm» (Helme). Saunas käidi sünnitamas nii meil kui ka Vadjas. Nii oli saun ka kultuslik ehitus.

Rituaalseks vihtlemiseks viidi pruut sauna pulma eelpäeval või enne pulmalauda toomist. Saunal oli oma osa pulmanaljadeski. Saunas käidi jaanilaupäeval, vana-aastapäeval, jõululaupäeval. Esimesel puhul ennustati: pandi saunaliste vihad vette; kelle viht vajus põhja, sai endeks, et ta ei ela järgmise aastani (Karula).

Nagu kõnelevad andmed juba XIV sajandist, elas suur protsent maata talupoegi vihusaunas. Selle rahvakihi nimetuski on *saunik*. Sauna otsas paiknes vahel elamiseks mõeldud k a m b e r (s a u n a k a m b e r, a l l t u b a).

Vihtleja pidi tänama saunamõnu võimaldajaid, nagu näiteks laulus «Saunalise tänu»:

Aitüma, aitüma,
veetoojale, vihategijale,
aitüma maaesale, aitüma maaemale,
kasekasvatajale, ahjukütjale,
hooneehitajale, otsapanejale,
kivikikerdajale, nurganukerdile!
Aitüma, aitüma!

Kõpu.

Talus leidus tavaliselt kaks a i t a, üks riiete, teine vilja jaoks. Talupoeg kasutas lihtsat omavalmistatud mööblit. Toas seisis puust massiivne laud, selle kõrval samasugused pingid või järid, osalt punutud põhjaga toolid. Leidub küllalt kunstipäraselt kaunistatud jalgade või seljatoega toole.

Puust olid tehtud peaaegu kõik toidunõud — kausid, lusikad, taldrikud, piimapütid, lüpsikud, või- ja silgukarbid.

4. LÕBUSTUSED

1. Mängud ja **tantsud.** Eneseteostamise vajadus liikumises paneb inimest mängima ja tantsima. Meeleolusid, elamusi ja suhtumisi väljendas inimene kunstiliste vahendite abil. Selleks said ka mängud ja tantsud kui otsene elamuste ja rõõmu allikas, mis pani hetkeks unustama argielu raskused. Mängus ja tantsus vabaneb elamuslik pinge rütmilise korrapärastatud kehalise liikumise kaudu. Rütmilised liikumisvormid saavadki kunstielamuse andjaiks, sellele omakorda liitub muusika ja tihti veel sõnaline tekst, mis võib olla nii mängu kui ka tantsu saatjaks. «Igav on olla iluta,» sõnastas laulik, samastades ilu ja rõõmu, ja algselt *ilo* tähendaski rõõmu. Veel lisatakse regivärsis: ilu ei padaje panda, mis tahab ütelda kõigepealt seda, et praktiliste vajaduste kõrval nõuab inimene esteetilisi elamusi, mitte seda, nagu vahel on mõistetud, et inimene hindab ainult patta pandavat ja peab rõõmu tähtsusetuks.

Mängude tekkimist pole õige ainult ühele tegurile taandada. Ühelt poolt valitseb mängu ja tööprotsesside vahel kindel seos ja paljud mängud ongi tööprotsesside imitatsioonid (rukkilõikus jm.), teiselt poolt ühendab mäng paljusid inimesi ühisele tegevusele, kusjuures igal osavõtjal võimaldab see oma võimeid ja omadusi näidata. Eraldi saab kõnelda meeste ja naiste või segamängudest. Paljud puht-meeste mängud baseeruvad jõu ja osavuse näitamisel.

Omaette käsitlemist väärivad laste mängud laulude või mänguasjadega. Neid saab veel eale, eri paikkondadele ja osavõtjate hulgale vastavalt liigitada. Lauludes koos kindla tegevusega, imiteeritakse loomi ja linde («Kuidas Kuts karja läheb», «Tii-tii, tihane» jpt.), jäljendatakse vanemate inimeste tööd ja tegevust (pesupesemine, riideõmblemine nukkudele, üldse tegevus nukkudega, kes lapsele ei ole ainult lelud, vaid nimepidi nimetatavad, koguni ümbruskonnas nähtud inimesed; tegevused — hobusteajamine, loomade karjatamine, masinate juhtimine, toidu valmistamine jm.), mida kõike saadavad vastavad tekstilised improvisatsioonid. Kogu see elutegevus seostub rahvapedagoogikaga, lapse eetilise ja töökasvatusega.

Mäng ja tants sisaldas varasemal arenemisastmel maagilisi taotlusi. Animistliku maailmavaatega inimene püüdis imiteerivate kehaliigutuste abil mõjutada häid haldjaid endale soodsas suunas

ja tõrjuda halbu. Liikumistegevusega püüti kaasa aidata teo toimumisele. Püüti esile kutsuda või tõrjuda vihma, tuult, mõjutada äikest. Jahimehed katsusid loomi ja haldjaid oma mõju alla saada, selleks imiteeriti tantsudes loomi, kusjuures maagilise eesmärgi kõrval leidis rahuldust esteetilise elamuse vajadus. Paljud mängud sisaldasid ühtlasi ennet, näit. sirbi viskamise mäng lõikuse lõpul. Selle tulemusi (nagu endeid üldse) on võetud tõsiselt ning halva ende saaja olevat koguni puhkenud nutma.

Pikkamööda usundiline külg taandus, inimene sai teadlikuks loodusnähtuste kausaalsusest, ja võimalik, et ka pettumused lootuste täidemineku ootel tõukasid maagilistest taotlustest eemale. Lõbutsemise vajadus aga jäi. Inimene vajab organiseeritud liikumist ja tegevust, eriti kollektiivis.

Palju on loodud sünkreetilisi mänge, kus tegevust saadab laul. Vanemais laulumängudes on esikohal laul koos dramaatilise tegevusega, uuemais tants refrääni laulmise saatel. Mõnikord kaasneb nii vanades kui ka uutes mängu- või tantsulauludes tantsule laulu süžeest tulenev dramaatiline tegevus, s. o. ringmängulaulus kujutatud sündmusi peavad matkima mõned ringis olevad tegelased, kes imiteerivad liigutuste ja miimikaga tegevust, mida laulutekst nõuab (ballaad «Lilla istus vangitornis», «Me teeme peremehe heina», «Vana Ants see lappis kingi»). Osa niisugusest tegevusest kuulub ballaadide esitamisele. Tegemist on keeruka mängude rühmaga, kus liikumine, laul, tants ja osavõtjate tegevus vastavalt laulu tekstile seostuvad ning mängu tervikuks teevad. Seesuguseid mänge leidub ka vene ja saksa rahva loomingus, kust mõned on laenatud.

Harilikult pärineb mängude aine igapäevasest elust, perekondlikust ringist, kodusest tööst ja tegevusest, ühiskondlikest suhetest («Kapsamäng», «Kull püüab kanu», «Naerivaras»).

Rahvadraama eesti rahvaluules otseselt puudub, aga kombestikus ja mängudes esinevad vahel kõik rahvadraama iseloomulikud tunnused — tegevus, konflikt, eepiline dialoog, kondenseeritus ning koondumine ühe tegevuse ümber, kostümeering, koguni lavapilt (vt. näit. «Kapsamäng»). Tegevuse eraldatus vaatajaskonnast põhimõtteliselt puudub, sest koosolijaist võib igaüks mängust osa võtta, aga tegelikult kujunes ka eraldatud vaatajaskond, kes järgmise mängu puhul võis juba tegelaseks saada. Rahvateatrile ligineb eriti mardimäng, kus on nii teatriosa (kindlate tegelaste esinemine) kui ka draamaosa (tekst, mida võib kohandada vastavalt situatsioonile).

Tantsudest vanemad on ringtantsud: ring võis liikuda kas ühe tsentrumi ümber, sellega loodeti saavutada maagilist eesmärki, ühendatud sõõris või edasi-tagasi (Kihnu «Kalamies» ja «Ratas»), ka ringi avades (näit. Kihnu pulmaratas, kus tantsijate kollektiiv mitmesuguseid kujundeid moodustades liigub esimese tantsija järel, nii ka setu «Kargus», Kuusalu voortantsud või «Sabatants»). Mehed tantsisid akrobaatilisi tantse, nagu näit. «Pulgatants».

Mõningaid akrobaatilisi tantse tantsivad ka setu naised. Imiteerivad on humoristlik «Konnatants», «Harakatants», «Kivikasukas» (peksa saanud teomehe jäljendamine). Kontratantsud on «Oige ja vasemba» või «Kaera-Jaan». Kõige hilisemaks võiks lugeda segapaaritantse, nagu labajalavalss, polka, reinlender, krakovjakk jt. Tantsudes leidub naaberrahvaste mõjusid või laene.

2. **Mängude ja tantsude kasutamiskohad.** Mängiti ja tantsiti peamiselt talvel, välistöödest vabamal ajal küla noorte kooskäimisel, mis enamasti olid seotud ühise töötegemisega, nagu on Kihnu üläljõstmised, Puhja kildsann, Alutaguse subrikud või Lääne-Eesti mängutoad. Viimased keelati küll XVII sajandil põhjendusega, et seal esinevat ebamoraalsust noorte omavahelises suhtlemises. Nii mõisa- kui talutalgud olid tuttavad juba keskajal, needki lõppesid lõbutsemisega. Tantsiti ja mängiti jaanitule, Muhus ja Matsalu lahe ääres leedutule juures (2. juulil). Setu Peko pidul käis tants ja prassimine ning mihklipäeval peeti suve töö lõpupidu. Peko oli setu viljakushaldjas, kellelt paluti saagikust ning karjale sigivust, õnne aga kogu perele. Peko kultus näib vana, väärib seega erilist tähelepanu rahva kollektiivsete kommete kujunemisel. Rohkem kui paar tuhat aastat tagasi oli Peko külahaldjas. Setude omaga sarnane on olnud kultus ka Karjalas ja Soomes, kus Pellon Pekko tähendas odrahaldjat. Mängude ja tantsudega seostuvad tihedasti kiiged. Ka tundub kiigekombestik vana. Kiigelõbustused algasid varakevadel, neid seostati lihavõttepühadel kanamunade värvimise ja vahetamisega. Arusaadav siis, et kiigelauludes nõuti kiigutajaile tasuks kanamune. Kiigepaigaks valiti sobiv lage plats küla ligidal, kus sai tantsida ja mängida. Kiige juures lauldi palju, peale kiigelaulude ja muu lüürika ka lüroeepikat. Maagilist taotlust sisaldasid tantsud jaanitule juures ja vastlapäeval: sooviti head vilja- ja karjakasvu järgnevaks aastaks. Samuti oli maagilist taotlust tantsudel hiites ja pühade kivide juures. Jõulud olid suured mängimispühad, mängiti spetsiaalseid jõulumänge (kingsepa silmapistmist jt.). Kiriklikud mõjud on seotud kirmestega, mis keelati XVII sajandil ja säilisid ainult Setumaal. Kõrts oli joogikoht, kus mõisnik püüdis kätte saada talupoja viimast rahakopikat, aga kõrts kujunes ka teekäijate peatuspaigaks, teenijate palkamise ja kaubategemise ning lõbutsemise kohaks. Eriti rohkesti lõbutseti pulmades.

Rohkem kui tants sai rahva lõbutsemisvormiks siiski mäng, näit. tantsuline ringmäng. Nii mängule kui ka tantsule sigines vaenlasi, need olid vaimulikud ja vagatsejad. Tants hakkas alates XVIII sajandist tulema üha rohkem kasutusele.

3. **Pillid.** Rahvapillidena peetakse silmas torupilli ja kannelt. Mõlemad on olnud küllalt populaarsed ja rahvatraditsiooni käsitlevais tekstides on täitnud ikka tähtsat kohta. Torupillimängust rahvapidustustel ja kombetalitlustel on palju teada,

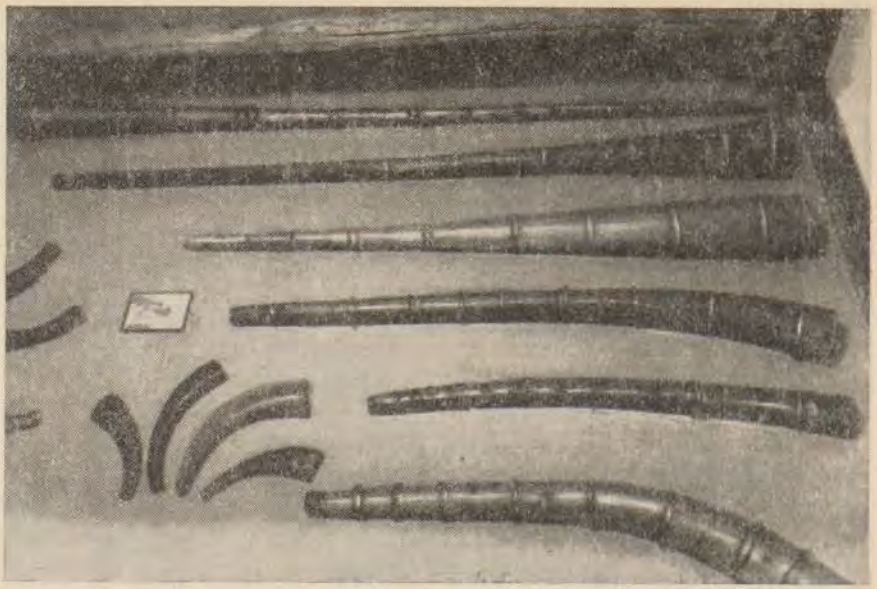

Sarved ja pasunad.

aga seda kasutati ka töölesundimiseks. Selleks pandi torupillimees mängima lõikajate selja taha. On andmeid headest torupillimängijatest, nagu Teesu Hindrek Hiiust, kes osanud mängida üle 200 rahvaviisi. Teatakse ja tuntakse ka häid kanneldajaid, kellest paljud valmistasid pillid ise, juba poisikeseeas. Hiljem on tekkinud harmoonikameistreid. XVIII sajandil levis külades viiul.

Muudest pillidest kuulub vanemate hulka ühekeelne moldpill, mida mängiti hobusesabajõhvist poognaga. Läänepoolses Eestis kasutati parmu- e. konnapilli. Puhkpillidest on tuntud sarved ja vilepillid, nende hulgas savist partspill, pajupill ja puust või puukoorest karjapasun.

5. INIMESE MAAILMATUNNETUSE KUJUNEMISEST

Esiaja inimene sõltus tootlike jõudude arenemise tasemest, tema teadmised olid seotud tootmistegevuse ja töökogemustega, elu säilitamisega võitluses paljude vaenlaste vastu. Teadmisi omandas ta peavarju hankides, küttides, relvi valmistades ja kasutades, riideid soetades, anastajana loodusest toitu korjates ja põldu harides või loomi kodustades. Maaharimise ja loomakasvatamise kaudu satuti paratamatult kontakti põllutöö ning ilmastiku suhetega ning hakati saadud kogemusi praktiliselt kasutama. Jaht sundis tähele panema loomade asukohti, eluviise, liikumist ja ise-

loomu, vaatlema loomade jälgi. Looduslikus olukorras õpiti loomi ahistama soos, jääl, kitsustes, aukudes. Loodus andis inimesele kätte ka mürgid.

Kuigi esiaja inimene kogus küllalt suure hulga teadmisi, jäi talle palju veel seletamatuks. Ta katsus tekkinud lünka täita omal jõul, anda seletusi paljudele teda huvitavatele nähtustele enda ümber, lõi sellega kujutelmi, maailmavaate, mida tunnemegi rahvausundina. Engels iseloomustab usundit kui igapäevaelus inimeste üle valitsevate väliste jõudude fantastilist peegeldust inimeste peades. Lenin nimetab religiooni allikaks «metsinimese jõuetust tema võitluses loodusega» (Lenin, V. I. Sotsialism ja usk. Teosed, 10. kd. Tallinn, 1952, lk. 64). Rahvausundiga puutume kokku rahvaluule kõigi liikide puhul.

1. Aga juba varakult hakkas arenema teadus, teadmised oma ümbrusest otseste tähelepanekute põhjal. Õpiti tundma taimi ja nende sobivust toiduks ning ravimiteks. Arenes välja **rahvameditsiin** koos farmakoloogia ja teraapiaga. Selles kõiges oli palju sümptomaatilist ja müstilist. Paljud kogemused jäädvustati rahvajuttudes, lauludes, vanasõnades ja kombestikus. Loomadega tegelemine õpetas tundma anatoomiat, aga üksikute organite talitlus jäi selgusetuks. Ravimisega hakkasid tegelema osavamad, tekkisid «nõiad» ja «targad». Kõige lihtsamal viisil õpiti sulgema verejooksu, ravima paiseid, nikastusi, nihestusi, luumurdusid, eemaldama valutavaid hambaid. On osatud teha koguni küllalt raskeid operatsioone. Mõnevõrra õpiti tundma ja kasutama vee ja tule puhastavat jõudu ning sauna. Eestlased kasutasid katkust hoidumiseks eraldumist, ilma et nad midagi oleksid teadnud nakkusest. Nad pidasid haiguse tekitajaks haldjat. Nad olid märganud, et katk ei lähe eraldatud paikadesse, nagu metsaüksindusse ning vete taha, ja seletasid mütoloogiliselt, et katkuhaldjas ei suuda minna üle vee ega oska leida inimest eraldatud kohas. Kogemused õpetasid tundma paljusid haigusi ning nende esinemisvorme.

2. Kuigi sugukondlikus korras polnud inimese üldteadmised eriti arenenud, seda intensiivsemalt oli ta sunnitud süvenema oma ligemasse ümbrusse, selle geograafiasse ja loodusse. Ta tundis hästi oma ligema ümbruse inimesi, oma naabreid. Igal paigal märkas ta olevat eripäraseid omadusi, andis neile kohtadele nimed vastavalt sellele või silmas pidades inimesele endale mingit tähtsat sündmust selles paigas. Saab ka mõistetavaks, miks muistendeis kõneldakse väga palju suurtest puudest ja kividest.

Tähelepandavaks kujunes **orienteerumine** maastikul, randlastel merel. Kihnlased ja saarlased kujunesid olude tõttu headeks meremeesteks.

3. **Rahvaastronoomia** oli eestlastel suhteliselt hästi arenenud seoses praktiliste vajadustega. Tunti tähtkujusid ja jälgiti nende

liikumist ning kasutati saadud teadmisi orienteerumiseks kohtadel või merel või kellaaja määramisel. Kellaaja mõiste ise oli suhteline. Kui näiteks sügiseti Koidutähe (Veenus) tõusmine märkis õiget aega rehele minekuks, siis jõuti päikesetõusuks rehi rabada, et valges juba kartulimaale minna. Või notiits Karjast: «Vana teomees hakanud siis Triigi mõisa rehele minema, kui Rattad Triigi rehe kohale olid tõusnud.» Põllumehe ajaorientiiriks olid ka Vart ja Sõel, meremehele Põhjanael. Kellaaega määrati ka varju pikkuse järgi. Tähtede järgi arvati võivat ette ütelda tulevast ilmagi. Kui tähed taevas küünlatule moodi helendasid, arvati tulevat sadu. Halvale pöörduvat ilm siis, kui tähed taevas virvendavad. Tähesadu ennustavat kuiva või külma. «Kui Sõel taevas mihklipäeval jääb akku /=on aoajal veel taevas/, siis jüripäeval lähevad härjad vakku. /=algab künd/ (Karula). Enamik tähtede ja tähtkujude rahvapäraseid nimetusi pärineb põllundusest: Sõel, Koot, Reha, Vanker, Orjatäht (vt. tahvel 1).

4. **Taimestiku tundmaõppimine** arenes vajadusest teada saada, milleks seda või teist taime võib kasutada. Lüroeepilises laulus «Laevapuu otsimine» ütlevad puud ise, milleks nad kõlbavad: kask — rattapuuks, kuusk — ehituseks, männist saab pirde, alles tamm ütleb end kõlbavat laevapuuks.

Käsikäes ümbruse tundmaõppimisega käis ka vaimne arenemine. Looduslähedane inimene mõtles konkreetselt, arenes kogemuselt kogemusele, lihtsamast tööprotsessist keerukamatele. Tal kujunesid üksikmõisted koos nende tunnustega küllaltki detailselt. Ta tundis näit. üksikuid puuliike, nende väliskuju ja omadusi, oskas neid üksteisest eraldada; tundis üksikuid loomaliike, nende iseloomu, varakult kujunesid ka üldmõisted p u u ja l o o m. See avaldub ka rahvaloomingus, näit. muinasjuttudes, kus leiduvad just niisugused tegelased, samuti ka regivärssides.

5. **Arvud** baseeruvad inimest ümbritsenud esemete, olendite ja nähtuste arvestamisel ja loetlemisel, needki, mis on seotud maagiaga, sest seegi on välja kasvanud omaaegse inimese arusaamadest ja oma ümbruse tõlgendamisest, tasemest, millel inimene vastaval momendil asus. Arvudega võidakse väljendada nii nähtuste konkreetsust kui ka suhtelisust, viimaste hulka kuulub rahvaluules nii sagedane hüperbool. Eri funktsioon on suurtel ja väikestel arvudel. Kui väikesed arvud lähtuvad enamasti inimest ümbritsevast konkreetsest olukorrast, siis suurtel arvudel on suhteline osa palju suurem. Arv üks võidakse tihti ära jätta, kaks seostub kooskäivate esemetega (asjadel on kaks poolt). Kaks on kasutatud ka vastandavalt. Arv kolm tähendab kolme kokkukuulumist, eseme või nähtuse vaatamist eri aspektidest, loetlemist ja gradatsiooni. Kolm on rahvaluules sagedane õige mitmes funktsioonis (kolm venda, kolm katset, kolm metsa), ka maagilises. Ka arvu neli pakub ümbritsev elu rohkesti (laual, loomal on neli jalga, jne.). Sajakaupa loeti kalu või linapeosid, aga näit. puu-

riida mõistatuses «Üks saun, sada akent» tähendab «sada» lihtsalt «palju». Niisamuti kasutati «palju» või «väga palju» tähenduses «tuhat». Eestlastel oli üldtuntud arvusüsteemiks kümnendsüsteem.

Maagiliste arvude (3, 7, 9) kasutamiseks on kujunenud välja oma süsteem. Kodukäija peletamiseks olgu löögiriistal (piitsal) 9 sõlme, lüüa tuleb 3 korda. Vahel peab löömisel lugema tagurpidi — 3, 2, 1. Sammaspoole piiramiseks tuleb teha 7 ringi, ussi kinnipanemiseks käia 3 korda vastupäeva ümber tema peidukoha.

6. Mõõtude ja kaalude väljakujunemine sõltus praktilisest vajadusest. Eestlaste põhilised elatusalad olid põllundus ning karjandus, vähem kalastus, ja mõõdudki vastasid neile vajadustele. Vanemad mõõdud lähtusid inimesest, tema kehaosadest. Olulisel kohal oli käsi või jalg: väljasirutatud sõrmede vahe, sõrmelülid, käehaare, kahe käe haare, käe ümbermõõt, jalg, sammu pikkus, pea ümbermõõt jm. Nii tunneme mõõte j a l g, täiskasvanu jala pikkus koos jalatsiga (ametlikult 30,48 cm), k ü ü n a r (küünarnukist keskmise sõrme otsani), s ü l d (kahe laialisirutatud käe vahe), v a k s (väljasirutatud keskmise sõrme otsa ja põidla vahepikkus) jne. Palju tekkis ebamääraseid mõõte: koorem, sületäis, hangutäis. külimit, loogatäis, toop, tünn, vaat jt. Juba õige varakult kasutati ka teiste rahvaste mõõte, sest kaubanduslikud suhted nii Lääne kui Idaga olid olemas juba enne sakslaste vallutusi.

7. Kalender. Tootmisalad määravad ka suhtumise oma ümbrusse. Eestlaste kalender oli kujunenud põllunduse ja karjanduse nõuete alusel. Põllu ja loomade ümber käib talupoja kogu elu. Mõni töö ja tegevus põllul oli talle püha toiming (algused, lõpud). Põllusaak oli suuresti sõltuv ilmastikust. Künni, külvi ja karja väljalaskmise algus seostus maagiaga. Külvamisest lõikuseni peeti vajalikuks kaitset pahade jõudude vastu (Tuulispea), samal ajal otsiti kaitset ja kasu headelt jõududelt (Pikne). Lõikusega algas parem aeg, siis sõõdi ka paremat toitu, sel ajal ka pidutseti. Ohvritega taotleti karjaõnne ning taigadega tõrjuti eemale oletatavaid halbu ning ohtlikke jõude.

Kuigi pole päris täpselt teada väga vanu ajajaotuse ja tähtpäevade nimetusi, tunduvad mitmed neist säilinud lahus kiriklikust kalendrist. Vanade hulka kuuluvad kindlasti mitmed kuude ja tähtpäevade nimetused, mis said karakteristika loodusest ja põllutöödest või loomakasvatusest: kevade-, lehe-, heina-, lõikuse-, pori-, talve-, koolja- e. jõulukuu, taliharja-, karjalaske-, künni-, karuse-, kolletamispäev, talve (talviste) pühad (ka jõulud). Kirikliku kalendri kuude ja tähtpäevade nimed on hilised ja laenulised, need lähtuvad pühakuist, nii tõnise-, lauritsa-, pärtli-, mardi-, kadripäev jne. Kiriklikud pühad koos vastavate kommetega ei suutnud rahvapäraseid lõplikult kõrvale tõrjuda, nagu kirik enneristiusuaegseid kombeid ja uskumusi ei suutnud hävitada ja lõp-

likult omadega asendada. Nad ainult segunesid osaliselt vanadega, endiste tähtsust vähendades. Kiriklikud pühad isegi baseeruvad tihti rahvapäraseil tähtpäevadel, mis on seotud looduse ja inimese tööga. Neile andis kirik pikkamööda oma sisu.

Ilmade ennustamisel arvestati p ö ö r i p ä e v i, «millal päev (päike) oli pesas». Tööpööripäevad olid j ü r i p ä e v (23. apr.) ja mihklipäev (29. sept.). Esimene tähistas suviste tööde algust: maksti rendid, vahetati teenijaid ja koliti uude töökohta. Algas karjatamisperiood, seepärast on tähtis osa karjanduskommetel. Öeldi: jüripäeval pannakse hundi nina võrusse, ta ei või karja tulla. Selle päevaga seoti rohkesti endeid: kui rukkioras sel päeval haljendas, ennustati jaagupipäevaks uudseleiba, jaagupist algaski lõikusperiood. Jüri puhuvat lehtpuude koore lahti, siis võis valmistada pajupilli. Sellest päevast peale ei võetud talus enam tuld üles. Jüripäevahommikusest hallast loodeti rikkalikku rukki- ja tatrasaagi põhjustajat.

M i h k l i p ä e v (29. sept.) tähistas välistööde lõppu, algasid kodused tööd. Suvetöölistel lõppes lepingutähtaeg. Sel päeval öeldi võetavat hundi suu võrust, lõppes karjatamisperiood. Kapsad, kaalikad ja naerid kasvavat sel päeval nii palju, et ümberseotud lõng sellest katkevat. Ended: kui sel päeval karjast tulevail loomadel nähti kõrsi suus, kardeti talvel heinapuudust. Kui mihklipäeval ilm sajune, võivat karta rukkioraste riknemist.

Kalendrilised pööripäevad on sellest erinevad. S ü g i s e n e p ö ö r i p ä e v on 23. septembril. Selle päeva ilma järgi ennustati talveilma. T a l v i s e l p ö ö r i p ä e v a l, 22. detsembril, hakkavat päev kukesammu võrra pikenema. Kui sel päeval oli ilm sajune, ennustati head järgnevat aastat. K e v a d i n e p ö ö r i p ä e v 21. märtsil oli jüripäevast vähem tähtis, aga selle päeva sula arvati ennustavat kehva saaki sügisel.

Väga oluline oli s u v i n e p ö ö r i p ä e v 22. juunil, mis langes peaaegu ühte jaanipäevaga (24. juunil). See oli pööripäev ka looduses: taimekasv ja õitsemine tõusis haripunkti, selleks ajaks pidi põllu seemendamine olema lõppenud ja algasid heinatööd. Nagu jaanipäeval, oletati ka pööripäeval suurt maagilist mõju kogu taimekasvule.

A a s t a tähenduses esineb rahvakalendris talv, sellepärast vist, et talv on kõige pikem aastaaeg. Et aasta jagunes juba üsna varakult eestlastegi kalendris 12 kuuks, seda näitab küllalt vana mõistatus: «Üks tamm — 12 haru, igas harus 4 pesa, igas pesas 7 muna». Paar huvitavat, aga küsitavat teadet leidub siiski ka aasta jagamise kohta 13 kuuks.

Eestlaste kalender oli suuline, tugipunktideks tähtpäevad, mis omavahel on ajalises sõltuvuses. Need päevad on tähtsad mingi tööjärgu seisukohalt. Kalendri arvestus tähtpäevast teiseni oli üle-eestiline. Kohtlast tunneme näiteks järgmist arvestust: «Kolmekuningapäevast küünlapäevani neli nädalat; küünlapäevast madiseni kolm; madisest vastlani üks; vastlast jüripäevani

kaheksa; jüripäevast nigulapäevani kaks; nigulast jaanipäevani seitse; jaanipäevast madisepäevani neli; madisepäevast rukkimaarjapäevani kolm; rukkimaarjapäevast pärtlipäevani üks; pärtlipäevast madisepäevani neli; madisepäevast mihklipäevani üks; mihklist mardipäevani kuus; mardipäevast kadripäevani kaks; kadrist nigulani üks; nigulast toomapäevani kaks nädalat; toomapäevast jõuluni kolm päeva.»

Mitmesuguseid suhteid looduses jälgiti, silmas pidades inimesele kasulikku tegevust. Ennevanasti öeldi marjade kohta, millal need valmis saavad: maasikad ja hein, mustikad ja hein, murakad ja hein, pohlad ja kaer, sinikad ja rukkid, jõhvikad ja kartul, pähklid ja kartul.

Kujunes erinev suhtumine päevadesse: neid jagati headeks ja halbadeks (õnnetuteks) või sellisteks, millal mõnesugune tegevus oli keelatud. Samasuguse mõjuga arvati olevat kuufaasid.

Soodsaiks peeti teisipäeva, neljapäeva ja laupäeva, eriti viimast kõigi tööde, neljapäeva eriti künni-, külvi- ja lõikustööde alustamiseks, karja väljalaskmiseks ja lambaniitmiseks. Kõigiti ebasoodsaks peeti reedest päeva nii tööde alustamiseks, aga ka üldiselt. Hirm reedese päeva eest näib olevat hilist algupära.

Paljudel tähtpäevadel on säilinud muistne sisu, enamik neist on seotud põllunduse ja karjandusega, sellepärast jälgitakse nende tähtpäevade ilma.

Tõnisepäeva (17. I) kombed taotlesid kariloomade õnne. Selleks päevaks pidi alles olema pool loomatoidust ja $^2/_3$ leivaviljast, et uudseni läbi saada. Sel päeval ei tohtinud kedrata, õmmelda, paigata, et sigadele ja lammastele kahju ei tekiks. Ended: kui päike sel ajal nii palju paistab, et mees jõuab hobuse selga hüpata, tuleb hea heina-aasta.

Küünlapäeva (2. II) järgi ennustati ilma ja järgneva aasta viljasaaki. Suured hanged küünlapäeval arvati toovat suured viljarõugud. Sel päeval soovitati õmmelda, see torkivat soel silmad peast, siis ta ei nägevat suvel karja tulla.

Madisepäeva (24. II) tuisk ennustavat rikkalikku viljasaaki. Nüüdsest peale pidavat kanad endale ise toitu otsima (öeldakse: kanadele antakse võti kätte).

Vastlapäeval rakendati noored hobused ja härjad esmakordselt ette. Keelatud oli kedrata ja õmmelda, et ei tuleks õnnetust sigade ja lammastega ja linad ei jääks lühikeseks. Liulaskmise ja saanisõiduga taotleti head linasaaki. Lääne-Eestis tehti metsikut e. õlgnukku viljakushaldjaks põllu ja karja eduks. Ended: ilus ilm arvati ennustavat varast kevadet, vihmasadu ja viljaikaldust. Ajaliselt vastlapäevale järgnev päev on tuhkapäev, alati kolmapäeval. Tuhkapäeva tuisk tähendavat eeloleval aastal suurt marjasaaki.

Taliharjapäevast (12. III) peale hakkavat lumi kaduma, murtavat talve selgroog.

Lihavõttepühadest algas Lõuna-Eestis kiikumise

periood. Üle kapsamaa veeti vikatit, et ussid kapsaste kallale ei tuleks (tõrjemaagia). Sümboolselt viidi põllule kas või ainus koorem sõnnikut. Ended: õine härmatis ennustas head vilja-aastat, tuul merelt head kalasaaki.

Karjalaskepäeval (1. IV) ei tohtinud liha süüa, et hundid karja ei tuleks.

Künnipäeval (14. IV) pidi algama künd, aetagu kas või ainus vagu üle põllu.

Volbripäevaks (1. V) pandi kartulid maha.

Jaanitulel jaanipäeva eelõhtul arvati samuti olevat puhastav tähendus inimestele ja loomadele, sellepärast hüpati üle tule, loomad aeti läbi suitsu, et võimalikke loomakahjureid eemale tõrjuda ning et loomad annaksid rohkem piima ja liha. Suits ja tule paistus arvati soodustavat viljakasvu, seepärast pandi tuli ridva otsa, et paistmispiirkond oleks suurem. Pärast jaanipäeva ei lubatud külvata, see külv ei andvat lõikust. Et looduse õitseng oli kulminatsioonis, koguti jaaniööl ravirohtu ja ravivat kastet. Muutus ka tööpäeva pikkus. Vanasõna: Suvisest pööripäevast käivad päevad orja poole, talvisest — peremehe poole (pärast suvist pööripäeva tööpäev lüheneb, nagu astronoomiline päevgi lüheneb, pärast talvist pikeneb).

Jaagupipäevaks (25. VII) olgu heinatöö lõppenud, algab rukkilõikus: nüüd vikat varna ja sirp kätte! Jaagup viskab külma kivi vette ja lööb raudnaela heinasse (s. t. vesi veekogudes jaheneb, hein muutub kõvaks ja söödana väärtusetuks). Kui jaagupipäev on vanas kuus, külvatagu rukkid vanast seemnest, kui noores kuus, siis uuest (analoogiamaagia.) Lehmade piimaanni vähenemise kohta käib vanasõna: Heinakaar võtab ühe nisa, jaagupipäev teise, laurits kolmanda.

Lauritsapäeva (10. VIII) eel kolm päeva ja järel kolm päeva soovitati külida talirukist.

Pärtlipäevast (24. VIII) kadus teomehel keskhommikune söömaaeg ja algasid öörehed. Humalale tulevat viimane viha.

Ussimaarjapäeval (8. IX) pidavat äestatama kesapõldu, see hävitavat ussipesad.

Madisepäeval (21. IX) minevat ussid talvekorterisse.

Hingedepäeval (2. XI) ja mõni aeg hiljemgi tulevat surnud kodakondsete hinged koju. See oli suur püha. Kombed taotlevad hingede head vastuvõttu, seega ka «maja õnne».

Mardipäevast (10. XI) loeti rahvapäraselt talve algust. Mihklist mardini tapeti loomad, keda ei jäetud ületalve. Sellest vanasõna: «Igal oinal oma mihklipäev». Sulastel ja teenijatel oli siitpeale õigus mõnel õhtul oma isiklikku tööd teha ja koos pidutseda. See tava ilmneb Põhja-Eesti jaguõhtutel, Tartumaa kildsaunades ja ehasaunades, saarte ülalistumistel, Peipsi-äärseil subrikuil ja muudel ühistöödel. Tüdrukud käisid koos käsitööd tegemas ja aega viitmas harilikult nelja- ja laupäeviti. Mardipäeval käidi mardisandiks, maskeeritult ja vastavate laulu-

dega ning kommetega. Ended: kõrged hanged mardipäeval ennustavad pikka vilja, tuisk õnnetusi kariloomadega. Kui mardipäev on vihmane, tulevat halb vilja-aasta. Kui Sõel heledalt paistab ja alla vajub, tulevat rikas aasta.

Kadripäeval (25. XI) oli mardipäevaga analoogiline sandiskäimise komme lauludega, ainult osavõtjad olid naised. Kombed olid rohkem seotud karjaõnne taotlemisega.

Toomapäeval (21. XII) tehti majas suurpuhastust — puhastati lagi, seinad, põrand, keris. Kõneldi Musta-Tooma väljaajamisest. Toomapäeval loomad kõnelevat, millest võivat tulevikku teada saada. Neiud proovisid meheleminekuõnne pinust võetud halgudega: kui umbropsu haaratud halge tuli paarisarv, siis andis see lootust mehelesaamiseks. See aeg on seotud ka surnutekultusega. Ei tohtinud jahvatada, see häirivat kodus käivaid kadunud omakseid. Toomapäevaks tuli tasuda maksud.

Jõulu- (24. XII), samuti uusaastakombeisse sulasid talvise pööripäeva ja hingedeaja kombed. Selles oli palju haldjausku. Jõuluööl, nagu ikka kriitilistel ajamomentidel (kesköö, keskpäev, täiskuu, kuu loomine, pruudi saamine noorikuks), arvati olevat liikvel palju üleloomulikke, ebapuhtaid jõude, kes võivat inimestele kahju teha. Nende vastu kaitsti end tõrjemaagiaga. Uusaastakombeis oli saunal tähtis koht. Saunas käidi varakult, vihtlemine arvati peletavat pahad jõud. Surnud esivanemadki tulevat vihtlema, selleks jäeti sauna viht, pird ja seebitükk. Jõuluõhtul või -ööl jagati loomadele leiba. Tuppa toodi jõuluõhtuks õled, uusaastaks heinad. Õled viidi pärast põllule, heinad loomadele ette. Viljasaaki ennustati õlgede loopimisega lakke: kui palju kõrsi jäi lakke kinni, ennustas see head viljasaaki. Rohkesti tunti ka jõulumänge, näiteks kingsepa silmapistmist jm.

Jõululeib.

Rahvakalendris peegelduvad inimese töö, tootmissuhted, sotsiaalsed kohustused ja õigused, suhted loodusega, hirm nähtamatute jõudude ees ja sõltuvustunne neist; kõik need määravad põllumehe-karjakasvataja, küti, ranna-äärtes kaluri tegevuse aastaringis.

8. Animism — 1) hingedeusk, 2) teooria, mis seletab usundi algupära hingedeusu alusel. Termin märgib primitiivseid kujutelmi inimestes, loomades, taimedes, elutuis olendeis olevaist hingedest. Mitmesugused ümbritsevad loodusnähtused ja asjade omavahelised seosed ning inimestevahelised suhted ei olnud primitiivsele inimesele arusaadavad, aga ometi tahtis ta neid mõista. Ta tundis huvi une ja unenägude, surma, keha kõdunemise, sünni ja paljude muude nähtuste vastu. Teda vaevas küsimus, miks on üks inimene tugev ja edukas, teine mitte. Kuna ta ei osanud leida õigeid seletusi, andis ta seletused oma fantaasiakujutluste põhjal. Nii tekkiski primitiivse inimese loodusemõistmine ja -seletamine, tekkisid uskumused. Selliselt kujunesid arusaamised ka inimestevahelistest suhetest. Inimene mõistis seda, mida ta nägi ja kuulis, meeltega tajus. Olid mõistetavad lihtsad seosed, mitte aga seoste olemus. Ta ei saanud aru looduse ega ühiskonna arengust. Ta oletas siis, et inimeses peab elama iseseisev jõud, võime e. vägi, mis teda juhib. Seda elujõudu kujutleti olendina, kes toimib kehas ja väljaspoolgi, siirdub teistesse kehadesse, ilma et oleks oldud päris teadlik sellest, kas eri juhtudel on tegu sama või eri olendiga. Selline **hing** või **ise** või **mina** võis lahkuda kehast unes, haiguste ja surma korral. Surm arvatigi järgnevat sellest, et hing mingil põhjusel kehasse tagasi ei tulnud. Elujõud oleleb kogu kehas, aga ainult eri osades eri viisi. Pea või vere kaotamisega kaob kehast kogu elujõud, aga mõne jäseme kaotamisel seda ei toimu. Konkreetne elujõud kannab nime v a i m, see ongi inimese teisik, tema i s e või m i n a, kes võib tegutseda ka iseseisvalt, lahus kehast.

Need mõisted tunnukse kõik olevat mitu tuhat aastat vanad ja on teinud selle pika aja jooksul läbi omasuguse arenemise kuni tänapäevani, millal nad erinevad oma esialgsest tähendusest suuremal või vähemal määral. Mõisted v a i m ja h i n g on säilinud koguni esialgse mütoloogilise sisu.

Seesugust maailmavaadet, mis tunnustab elujõu ja hinge olemasolu inimeses ja looduses, mille järgi kõik on hingestatud, kõik elab, nimetatakse a n i m i s m i k s. Selle termini võttis kasutusele inglise etnoloog ja antropoloog E. B. Tylor (1832—1917).

Algselt kujutleti hingejõudu füüsiliste omadustena, mida võis omandada osaliselt või täielikult, mida võis edasi anda, lisada, endale sisse süüa, siirata mehaaniliselt kohast teise. Ühel kehal võis hingejõudu olla rohkem kui teisel, täiskasvanuil rohkem kui lastel, meestel rohkem kui naistel. Erakordselt suure hingejõuga

ja arenenud võimetega on nõid, šamaan, teadja, kes oskab kohelda teisi hingi, kes võib abi anda haigele ja tuua vajalikke teateid, kasutades sõna jõudu, maagilisi taigu või samasugust jõudu sisaldavaid esemeid.

Muistsete kujutelmade järgi olid hinge asupaigaks mitmesugused esemed, elundid, nagu peaaju, üdi, süda, maks, suguelundid, veri, juuksed, küüned, sülg, kusi, sellest siis ka väljendused: süda täis; kops läheb üle maksa; sel alusel kujunesid mitmesugused tegevused — sülitamine tõrjeks või arstimiseks, keeld äralõigatud küüsi või juukseid vedelema jätta kohta, kust neid vaenulikud jõud võivad enda kätte saada ja neid nende omaniku kahjuks kasutada (vrd. ka kusi ja sülg arstimisvahendina, veri ohvriannina ja lepingute kinnitajana jne.). Looma vere ohverdamisega usuti ohverdatavat looma hing. Henriku andmeil olevat Paides Taani foogtil Hebbel eestlaste poolt veel elusalt süda välja kistud, tulel praetud, osavõtjate vahel jaotatud ja ära sõõdud, «et kristlaste vastu tugevaks saada» (Henriku kroonika XXVI, 6). Viljakusejumalusi kujutati suurte suguelunditega jne. Ka pilku ja jälge ning sõna käsitati algselt kui osa konkreetsest inimesest, mille kaudu võidi mõjutada jälje omanikku, sõna ja silmavaatega teist inimest või looma. Leidus inimesi, kelle pilku kardeti eriti ja üldiselt hoiduti ise nende pilgu eest ning hoiti ka noori loomi, rasedaid naisi jne.

Vaenulikes suhteis seisid ka elav inimene ja laip põhjusel, et surnut arvati olevat vallutanud võõrad, tundmatud jõud, kes olid ohtlikud elavaile. Kardeti, et need vaenulikud jõud kanduvad üle laibaga kokkupuutunud esemeisse ning mulda. Nagu elavate inimeste ja temale kuuluvate esemete vahel kehtivad sõltuvussuhted, nii ka laiba ja sellega kokkupuutunud esemete vahel. Sellepärast kasutati siin tõrjenõidust.

Surnute hinged arvati edasi elavat varjudena, kes pidid laibast lahkuma seda vallutanud võõrjõudude pärast. Kõneleme siis varihingest, aga ka varjuderiigist.

Setu materiaalne viljakusehaldjas Peko.

Nende varjude tõttu tekivad inimeste ettenägemused, kummitused, eksitajad, keda inimesel on koguni põhjust karta. Ka inimest saatev vari ise pidi olema hing.

Hingede liikumine võib toimuda tuulehoos, siis kõneldakse hingetormist. Hing võib ilmuda tuulispasas, kes kogub teise põllult enesele mahakülitud viljateri.

Hing võib esineda nimes, seepärast tuleb väljenduda eufemistlikult inimeste ja olendite suhtes (vt. lk. 47—48). Vahel, kui rinnalaps oli eriti viril ja rahutu, arvati, et ta on saanud endale vale nime, ja talle pandi siis uus nimi.

Hinged võivad väljaspool keha esineda mesilase, porikärbse, liblika või muu putuka või hiire kujul, kes lahkub kehast suu kaudu, lõplikult surmas. Uskumus hinge olemasolusse sisaldab ka hingelooma kujutelma.

Aastatuhandete taha arvatakse küündivat nimetuse t õ i v (tõotus, leping) tekkimine, see on ohvriuskumus: annan sulle, et annaksid mulle. Lisatagu veel märkusi inimestevahelises suhtlemises kasutatavate soovide usundilise päritolu kohta. Jätku leivale! ei väljendanud algselt niivõrd soovi, et leib ei lõpeks, vaid et see rohkem jõudu sisaldaks, samuti: jõudu tööle!

Usuti elu jätkumist pärast surma. Surnu elu kujutleti maise elu paralleelina, nagu seda näitavad panused, milleks olid ehted, amuletid, tööriistad, mida surnu arvati vajavat, matmine kindla kombe järgi, suhtlemine nendega hingedeajal jne., lisaks kombed hiites. Matmine toimus enamasti elukoha vahetusse lähedusse, kus surnu oma eluajal oli tegutsenud.

Arheoloogilised amuletid näitavad, et nad olid mõeldud hingejõu suurendamiseks kurjade vaimude vastu ja et amulette kandsid need, kellel enda arvates oli hingejõudu vähe (n a i s e d ja l a p s e d). Amulettidena kasutati metssea, ussi, karu jm. loomade kujutusi. Kujusid käsitati elavate olenditena. Skulptuure kasutati ka jahiretkedel, et loom lähenevas kütis tunneks omasarnast ega põgeneks. Maagilist tähendust omas ka muistne ornamentika. Nõiamärkidega varustati elamuid ja liiklemisvahendeid.

Muistne usund seostus inimese elu ja töö ning loodusega. Kõige looduses toimuva taga oletas inimene eksisteerivat nähtamatuid, aga ometi inimesele analoogiliselt toimivaid vaime, haldjaid, kellest pidi sõltuma kogu elu, inimese hea käekäik, põllu- ja loomakasv, jahi- ja kalasaak, tervis, haigused ja ilmastik. Haldjas oli üleloomulikuks kujutletud olend, kes asus mingis paigas, valitses ja hooldas seda. Igal metsal, veekogul, põllul, inimese poolt kultuuristatud alal pidi olema oma haldjas, ka igal elupaigal (talul), rehel, saunal, laeval jm. Loodust elavaks pidades on loodusrahvad palvetanud üldisemalt maale, seepärast kõneldakse maa- ja muruemadest. Tihti on mõeldud maad, vett jne. ennast, mitte mingit olendit selles. Kõige võimsam haldjas näis olevat pikne. Asustuspaigale arvati saabuvat kaitsevaim (haldjas) koos inimesega. Haldjas oli inimese looming, inimesenäoliseks muutus

samuti siis ka jumal. Nii tunneme kodu- (maja-, kolde-), metsa-, vee-, maa-, laevahaldjaid (koterman) jne. Sõna haldjas on laen germaani sõnast *halδia, sõna algne tähendus ongi «hoidja». Soomes on see üldnimetus. Eestis aga umbes meie ajaarvamise algul laenatud sõna, tuttav ainult Põhja-Eestis, kaasa arvatud Saaremaa. Lõuna-Eestis on aga kaitsjad, peremehed, emad, isad, vanemad jm. Vrd. vanembavihm = piksevihm. Haldjad ei ole igas suhtes inimesele kättesaamatud, kuigi nende tahtmisi pole võimalik teada, küll aga kogeda. Haldjad võivad mitmeti sekkuda inimeste ellu, näit. eksitajana: kui keegi metshaldja jälgedest juhtub üle minema, siis eksib ta metsa (Kursi). Et nende poolt võimalikku ohtu vältida või neid soovitavas suunas mõjutada, tuleb kasutada kultuslikke toiminguid, mille abiks tuleb sõna jõud.

Religioonis, tegelikkuse moonutatud tunnetamises kajastub muistse inimese abitus ja nõrkus teda ümbritseva looduse ees. Animismis sisalduvad siis järgmised momendid: elus või surnud inimeste ja loomade vaimude või hingede kultus, ka matmispaikade, esivanemate hingede kultus, uskumine vaimudesse, millel on olemas iseseisev elu ja tegevusala. Hinged võivad esineda ka elutuis esemeis. Kõigi nendega tuleb inimesel suhelda, neid arvestada, sest nende tegevus mõjutab ju inimese elu. Sellepärast ongi välja kujunenud hingede kultus koos ohvritalitustega.

a) **Maagia.** Inimene otsis ebatavalisi vahendeid, et nende kaudu oletatavaid salapäraseid jõude oma tahtele vastavalt suunata. Nii tekkiski maagia, mille peamiseks avaldusvormiks olid sõnad ja taiad (manipulatsioon). Maagilisi taigu kasutati paha tõrjeks, ka püüdest teisele kahju teha või isiklikku kasu saada. Teine inimene või olend arvati saadavat oma mõju alla siis, kui saadi oma mõju alla mingi osa tema hingest.

Uskumustel on ikka kaks külge: 1) kujutelm ja 2) sellele vastav toiming, millest viimane võis areneda kultuseks. Algselt uskus iga inimene oma maagilistesse võimetesse, ja kui ta leidis teisi veel suuremate võimetega inimesi, peeti neid nõidadeks, šamaanideks. Juba paar tuhat aastat e. m. a. valitses eestlaste eelkäijate hulgas arvamus, et nõia hing võib astuda otseühendusse vaimumaailmaga.

Nõiad ja targad olid tihti eakamad ja suurte kogemustega inimesed, kes võisid kaasinimesi, eriti haigeid abistada, kuigi posimise saatel. Nii järeldub ka Eesti alal toimunud nõiaprotsesside materjalidest. Hiljem muutus paljude eesmärgiks kasusaamine ja sellised kujunesid siis juba ühiskonna parasiitideks (ennustajad).

Töö sõltumine loodusest põhjustas primitiivses inimeses arusaamise, et on olemas häid ja halbu jõude, eksisteerib hea ja kuri. Inimeste kultuslik tegevus avaldus ohverdamises, kardetud jõudude meelitamises või selles, et nende võimalikule soovile ka mitte juhtumisi vastu astuda. Nii näeme Henriku kroonikast, kuidas

eestlased ja liivlased küsivad oma jumalatelt nõu, keda nad ohvriks tahavad, kas vaimulikku või härga. Aja jooksul muutus reaalne ohvriand sümboolseks, s. t. terve ohvrilooma asemel hakati andma ainult osa, koguni väärtusetumat osa. Ohverdati saagist või toidust esimene osa suutäie jne. andmisega. Ohvriande paigutati kindlasse kohta, näit. kivide, puude juurde jne. Jook-ohvrit nimetati kahjaks (kahi). Selleks võis olla piim taar, eriti õlu, mida valati põrandale, vakka, kivile vm. Seejuures sooviti, et jook või toit oleks ikka hea, et seda jätkuks, et oleks vilja- või kalaõnne, vihma või kuiva. Ka looduse üksikjõude hakati kultuslikult austama. Nii «kummardati» pikset (vt. näit. «Pikse palve»), tuld, päikest, suuri puid või kive (need viimased võisid kehastada mingeid loodusjõude). Suured kivid on hiljemgi viidud seosesse hiidudega. Põhja-Eestis leidub palju Kalevipoja viskekive, s. o. suuri rändrahne.

Maagiliste vahendite kasutamise aluseks oli peamiselt analoogia, sellest analoogiamaagia (imitatiivne maagia), mis tähendab olukorrale analoogilist või paralleelset protsessi maagilises tõrjes — sammaspoolele tehti piiramisrõngad ümber, et haigus ei laieneks. Rehepeksja kutsus vilistamisega välja tuule jne. Toimingut toetas sõnaline osa, nagu näit. nikastussõnades: luu luud vastu, liige liiget vastu, haige [kehaosa nimetus] terveks! Ka homöopaatiline vormel *similia similibus curantur:* kollase lillega arstiti kollatõbe. Putukaid tuli tõrjuda vanal (kaduval) kuul. Kontaktmaagia tähendab mõjutamist eseme abil, mis on mõjutatavaga kuidagi ühenduses: varga mahajäänud kinda põidla raiumine arvati vigastavat kinda omaniku kätt. Sagedaseks kontaktmaagia vahendiks on olnud juuksed.

Laialdaselt kasutati sõnamaagiat, tihti koos taigadega: posimine, palvetamine, soovimine, needmine. Soovi kaudu kontakti otsimine on ka tuntud «Pikse palve». Sõnamaagia esines kõigil elualadel, eriti rahvameditsiinis. Tekkisid kohtu-, vitsa-, saksa viha võtmise jm. sõnad, kõik välja kasvanud feodalismiaja orjussuhetest, kus talupoeg püüdis end mõisniku ja tema tegevuse vastu kaitsta. Maagia abil loodeti kaitsta end võimaliku kahju eest või ise kahju teha. Kaitse- ja tõrjevahendid on ka amuletid ja talismanid. Sõna-, kontakt- ja analoogiamaagiat koos tajume järgmises Kadrina tekstis: «Kellel nn. nari kuskil on, siis peab, et nari ära ajada, esimene poeg seda kohta närima [kontakt] ning selle juures kolm korda ütlema: «Narin, narin, narin!»» (sõnad ja haigusele iseloomulik krigin kehaosa liigutamisel).

Maagiline ülekanne — haiguse puhul haige kohaga kontaktis olnud vesi, pesukalts, sool, mingi ese, millega haiget kohta vajutati või pesti, viidi eesmärgistatud kohta, näit. ohvrikivile, millega oli haigus kannatajalt üle kantud.

b) **Tabu** tähendab jumaliku või püha eseme, looma või mõne isiku, kultusliku koha absoluutset puutumatust usundilistel põhjus-

tel. Tabu kehtib ka ajutiselt deemoneist nakatatute, s. o. «roojaste» (naine menstruatsiooni ajal, sünnitaja, pruut, surnu) puhul, samuti olid nende isikutega seotud esemed ohtlikud (surivoodi, suriõled, mida ei tohtinud loomade ette jätta). Puutumatuse nõudest üleastujat või ohtlike esemetega kontakti sattujat tabab mingi üleloomulik karistus. Ka mõnede nimede nimetamine muutus mõnes olukorras ohu kartusel keelatuks, nad muutusid tabuks. Nii oli inimese ümber siis esemeid ja toiminguid, millest mõningaid peeti õnnetoovaiks, teisi ohu kartusel keelatuks. Arenes välja keeldude süsteem. Kui olendist oli vaja kõnelda, tuli kasutada *peitenimetusi* e. *eufemisme*. Sõnakeelde tuntakse kõigil elualadel: põllutöös, karjanduses, mesinduses, jahil, kalastuses.

Sõna «tabu» pärineb maoori keelest, tähendab «püha kombe järgi keelatud».

c) **Totemism.** Usuti sugukonna või hõimu pärinemist mõnest loomast, linnust või loodusesemest, kellelt on päritud ka mõned omadused (julgus, jõud vm.). Sugukonna loom, lind või ese (tööriist, tähtkogu) oli siis *tootem*, ühtlasi usundilise austamise objekt, tabu. Lüroeepilises laulus «Tütarde tapja» muutuvad hukatud tütred kaladeks, lindudeks või puudeks. Seegi tundub totemismi vastu- või järelkajana.

9. Eufemismid. Inimese või olendi hing arvati peituvat ka tema nimes. «Primitiivne inimene ei suuda eraldada sõna esemest, eset tema nimest. Ta arvab, et nime ja olendi või nime ja eseme vaheline side pole ainult meelevaldne ja ideeline assotsiatsioon, vaid reaalne ja aineline, mis ühendab nii lähedaselt, et nõidus võib inimest tabada nii tema nime kui ka tema juuste, küünte või muu temale isiklikult kuuluva aineosa vahendusel» (Nirvi). Loodusrahva arvates on nimi olendi olemuslik osa, nimetut olendit polegi. Järeldus: kõik, mis tehakse nimele, sünnib ka olendile endale. Loodusinimene arvas kõigil olendeil olevat ka inimmõistuse, nad saavat aru ka inimese kõnest. Seepärast püüti vältida mõningaid sõnu, vajaduse korral neid asendades teistega, et sõnu ei saaks ütleja huvide vastaselt kasutada. Eufemismid käivad ka mütoloogiliste olendite kohta. Nii nimetatakse surma Liiva-Hannuseks. Palju kasutavad ümbernimetamisi jahi- ja kalamehed, sest püütava olendi otsenimetamisel olevat eemalepeletav toime. Aga hunti nimetades kutsub karjane teda ligi. Mõlemal korral on tegu kahjuliku ning ebasoovitavaga. Sõnade kasutamist ei karda isikud, kelle huvipiirkonda need olendid ei kuulu.

Keelatud nimede mainimise vajadusest ongi siis tekkinud eufemismid e. peitenimetused ja salakeeled. Tänapäeval märkame eufemistlikke nimetusi vaadeldes nende kasutamises faasilisust: esialgne mütoloogiline alus on taandunud, jäänud on vaid piltlik perifraas.

Karjaga seotud eufemismid peavad silmas karjakahjureid.

Hunt saab nimetuse Võsavillem või metsakuts. Ei sobi nimetada ka loomade tapmist, selle asemel öeldakse «veristamine», mis on muidugi kah peitenimetus. Et karjale mitte kahju teha, ei tohi loomi loendada, kiita ega nendega kiidelda.

Jahi või kalastamisega seotud eufemismidel on teine laad, nad peavad silmas püügilooma, et see otsenimetamisest ei põgeneks. Nii on angerjas — uss, põõsaalune, haug — merehunt, lest — kiivsilm, võrk — püünis, mesilane — lind jne. Hiljem on «püünis» siirdunudki kalastuse terminoloogiasse.

Mõistel *eufemism* on laiem sisu. Eufemism tekib 1) tahtest väljenduda pehmemalt häbitunde tõttu, 2) viisakusest, eriti teisesooliste ja laste juuresolekul, 3) soovist ütlemist kaunistada, 4) tabu tõttu. Suulises väljenduses võis peale sõnaseadmise kasutada hääldamispausi või žesti. Kirjas leidub veel teisigi vahendeid, mis rahvaluules puuduvad, näiteks ainult sõna esimese tähe märkimine või aposiopees (vrd. **hääldamispaus** või žest).

Struktuurilt võivad eufemismid olla ühe- või mitmesõnalised. Ümbernimetuse elemendid on võetud enamasti looma elukeskkonnast või tema sisemistest või välistest omadustest. Eufemismide tuletamise aluseks võivad olla veel iseloomulikud välistunnused: hunt = sorgsaba; liikumisviis: jänes = kepsjalg; häälitsus: harakas = kadsak; värvus: rebane = punanahk; elukoht: karu = metsavaht; eluviis: rebane = kanavaras; peoleo = vihmalind; teiste loomade eeskuju: hunt = metsakoer; mesilane = lind; inimese elu ja töö: jänes = haavikuisand; karu = metsavaht; isikunimed: karu = Metsa-Pärtel; laensõnad; lehm = karoova; murdesõnad: hunt = susi; pejoratiivsõnad: ronk = pastlapaik, tuhkhaud; pilkenimetused: kilu = Käina meeste kõhupaik; deskriptiivne paarissõna: jänes = köök-köök.

Eufemismid annavad mingi olendi või eseme olulise tunnuse, nii et kuulaja saab aru, kellest jutt käib. Mütoloogilistel põhjustel kasutatud eufemismid ongi üldarusaadavad ja -kasutatavad.

Eufemisme on ka laulukujulisi, nagu järgmine hundi kohta:

Metsa sikku, metsa sokku,
metsa kuldane kuningas,
metsa halli karvalõuga,
metsa peni pikkalõuga.

10. Tavaõigus. Seoses elatusaladega kujunesid sugukondliku korra ajast alates välja inimestevahelisi suhteid reguleeriv tavaõigus, muidugi ka perekondlikud õigussuhted. See peegeldub suulistes olustikukujutustes, poeetilises loomingus ning pulma- jm. kommetes. Tavaõigusel on lokaalselt ja ajaliselt tingitud karakter. Võime kõnelda korrast põllulappide jagamisel küla majapidamiste või perekonnas poegade vahel, põlluharimisel jm. Ida-Karjala tavadest järeldub, et üksikul külanaabril oli õigus raadata jõudumööda endale põldu. Jahimeestel kujunesid omad tavad: teatud

osa loomast kuulus selle leidjale, teatud osa surmajale. Ühistel jahi- ja hülgepüügiretkedel nähti igale osavõtjale ette oma jagu. Rebasepesa kuulus selle leidjale, kahele siis, kui mõlemad leidsid pesa eraldi ja teatasid külas teistele (Ilomantsi). Kui karu pesast pääses põgenema ja jälitaja teda ahistas, tappis aga teisel või kolmandal päeval keegi kõrvaline, tuli saak jagada mõlemate vahel (Uhtua). Ansekülas sai hülgetapja tavapäraselt endale naha. Hirvetapja osa olid nahk ja sarved (Pärnumaa). Väljakujunenud tavasid ei rikutud. Varguseks peeti seda, kui talupoeg võttis talupoja tagant, aga mitte seda, kui omastati mõisarehest või veovooris olles viinavaatidest. Selle kohta on iseloomulik vanasõna: «Ega rott või viljasalve ära surra». Siin väljendub juba tavaõiguse klassipärane olemus.

Religioon kuulub igandlike nähtuste hulka, aga me peame tundma omaaegse inimese suhtumist välismaailma, sest selle maailmavaate kajastusi leidub rahvaloomingus palju. Religioon tekkis alles sugukondlikus ühiskonnas, selle aluseks ja allikaks on tootlike jõudude madal arenemistase. Metsinimene oli jõuetu võitluses looduse vastu, mis kõik tekitas temas usu jumalaisse, kuraditesse, imedesse jne.

Käesolevat ülevaadet oli vaja selleks, et primitiivne maailmavaade ja eluviis aitaksid seletada primitiivseid laule ja jutte. Kõik need nähtused esinevad aga ka poeetilises folklooris.

11. Teadmiste edasiandmise viis. Teadmised ja oskused (kombed, laulud, jutud, tööoskused jne.) vahendati pärimuslikult, s. o. suulise edasiandmise ning igapäevase elu kogemuste kaudu (vt. laul «Pulmas laulikuks õppinud»).

SÜSTEMAATILINE OSA

I. RAHVALUULE OLEMUS

Üldist. Rahvaluule on inimkonna vaimse kultuuri see osa, mida säilitatakse teadlikult või ebateadlikult usundilistes kujutelmades, mille aluseks on inimese kogemused ja elunähtused. See on kinnistatud ka poeetilises loomingus, nagu juttudes ja lauludes (mis on samuti välja kasvanud elulistest kogemustest), aga ka muudes kunstides, millel algselt oli praktiline funktsioon. Rahvaluule väljendab suurema või väiksema sotsiaalse grupi veendumusi ja tõekspidamisi ning vaimseid omadusi, olles sulanud ühtlasi osana kogu rahvatraditsiooni. Rahvaluule tekkimiseks pole olemas kindlat aega, kohta ega isikut, see võib tekkida kõikjal, seda võib luua ükskõik milline isik või grupp. Rahvaluule on omasugune informatsioon või kogemuste kokkuvõte. Rahvaluule ringleb kõigis inimgruppides, tal on oma andja ja vastuvõtja, teda kasutatakse ja muudetakse, s. o. varieeritakse või kohandatakse (adapteeritakse), ta tekib ja elab, areneb, kaob (tal on omad arenemisfaasid) omade seaduspärasuste toimel seoses keskkonna, selle majanduse ja kultuuri arenemise ja muutumisega. Folkloorsed faktid võivad täita oma ülesandeid ka teistsuguses ühiskonnas, saades täielikult või osaliselt uue sisu (muinasjutud teiselt maalt; teretusel näit. on praegu täiesti erinev sisu võrreldes selle tekkeajaga). Järelikult — rahvaluulet ei saa mõista kogu rahva või inimgrupi üldkultuuri ja selle kujunemist tundmata.

1. Mis on rahvaluule?

Rahvaluule on tõõtava rahva kollektiivne traditsiooniline vaimne kunstiloome ing, mis on tekkinud ja levinud suuliselt, peegeldab oma tekkimise ja levimise keskkonda.

2. Rahvaluule levis **anonüümselt,** ükski tekst pole varustatud autori nimega. Ainult harva on selgunud mõne uuema rahvalaulu esialgne looja. Jutu- või laulutekstі esimene algataja — looja — ei huvitunud oma autorsuse säilitamisest. Ja et rahvaloome muutus üha, oli edasiantud tekst harva algvariandi (arhetüübi) täpne koopia. Et iga edasikandja ja teisendaja on mujalt õpitud loomingu võtnud omaenda repertuaari, tundis ta endal õiguse ole-

vat seda kohandada ja parandada. Nõnda siis on anonüümsus tinglik, ja rahvahulkades ei tuntud autoriõigust praeguses käsituses. Rahvalooming on anonüümne selles mõttes, et me selle loojat ei tea, enamasti ei saagi seda kunagi teada. Aga igal teosel on ikka üks kindel looja.

Milline erinevus on siin kirjandusliku loominguga võrreldes? Rahvaluule on ühe inimese loodud, aga kollektiivi poolt omaks võetud ja varieeritud. Ja individuaalse ja kollektiivse loomingu ühtsus on rahvaluule kõige olulisem tunnus. Kollektiiv võttis vastu ainult tema huvidele ja maitsele vastava. Kuigi mõned kirjaniku laulud rahvahulkades levivad ja populaarseks saavad, pole nad ikkagi rahvalaulud. Me võime ka mõne rahvalaulu autorit teada, ometi ei muuda see laulu veel kirjanduslikuks loominguks. Miks? Rahvaluule tekib massides enestes, masside tasemelt ja huvideringist, mingist sotsiaalsest keskkonnast ja peegeldab seda. Kuigi rahvas kasutab väljastpoolt tulnut, ka kirjanikkude loomingut, hindab ta seda ometi teise mõõdupuuga, nagu võib veenduda tänapäeval setude juures, kus rahvaomane esitamisviis püsib just rahva enda loomingu vahendamisel. See kehtib ka ainukordse improvisatsiooni kohta, mille loomiseks kasutatakse traditsioonilisi elemente. Rahvalooming tekib ja areneb kahesuguste tegurite toimel: üks on mineviku traditsioon, eelnev, olemasolev, loojale tuntud looming, teine aga olevik, mis annab loojale aine ja ideed.

Laulik võib küll kirjandusest ainet ammutada, aga ta töötab selle omade arusaamade ja maailmavaate kohaselt ümber. Ja ta esitab selle ka omas vormis. Heaks näiteks on piibliainelised regivärsivormis legendilaulud või põrgukujutelmad muinasjuttudes («Teomees põrgus katlakütjaks»).

Kas levimine ja variaablus ei ole küllaldased tunnused kirjaniku loomingu muutmisel rahvaluuleks? Ei ole. Variaablus pole iseloomulik a i n u ü k s i rahvaluulele, vaid ka kirjandusele, muusikale, kujutavaile kunstidele. Kirjaniku laul rahvasuus võib muutuda sisu mitte õigest arusaamisest, unustamisest või ka puhtast juhusest, traditsiooniks muutuv tahtlik teisendamine on haruldane. Nagu ebaõnnestunud joonistus pole veel karikatuur, pole ka halvasti meeles peetud ja ebatäpselt edasi antud ilukirjanduslik looming rahvaluule. Sellepärast ei saa kõnelda ka folkloriseerumisest, s. o. folkloori tunnuste ülekandmisest kirjanduslikku loomingusse (või rahvaluule tunnuste omaksvõtmisest kunstluule poolt). Järelikult ei tee üksainus tunnus loomingut veel rahvaluuleks, selleks on vaja k õ i g i tunnuste olemasolu koos, seega ka individuaalse ja kollektiivse loomingu ühtsust ja suulisust.

3. **Levimine.** Endastmõistetavalt püüab tekkinud looming avardada oma kasutamisala ja liikuda otsese kontakti kaudu naabrilt naabrile, põlvkonnalt teisele, s. o. maakohast maakohta, ühelt murdealalt teisele ja vanemalt põlvkonnalt nooremale; piltlikult meenutab see üheaegselt liikumist kahes, horisontaalses ja verti-

kaalses suunas. Levimisel oli ka eri liikidel erinev iseloom: proosažanrid (jutud, vanasõnad, mõistatused) levisid koguni rahvusvaheliselt — ühelt keelealalt teisele. Harukorril levisid mõned lauludki. Viimaseile kujunes ületamatuks tõkkeks tihti keelepiir, sest värsivormi ja enamasti ainult väiksemale inimeste rühmale huvitava ja arusaadava temaatika tõttu oli peatus paratamatu. Rahvusvaheliselt kerge levima on ka muusikalooming, meloodiad, pillilood ning tantsud. Rahvaluule levimine pole võrreldav vette visatud kivi poolt tekitatud rõngakujulise lainetusega, mis algab epitsentrist ning laieneb ühtlaselt igas suunas. Pigem pakub see ebakorrapärast ja ebaühtlast pilti: ühes sektoris toimub liikumine kiiresti ja sujuvalt, koguni võib-olla hüpetega, teisalt kohtab teel paljusid tõkkeid (suhtlemist takistav maastik, riigipiirid, erinevad arusaamad ja usund) ja võib koguni ajutiselt või lõplikult seisatuda. Levimisteed ja -suunad näitavad ühtlasi rahvaste kokkupuuteid ja liikumisi, nagu mitmesugustel põhjustel toimunud migratsioone, sise- ja väliskolonisatsiooni ja muid kontakte, mis võisid tekkida kaubanduslikul suhtlemisel, teenimas või veovooris käimistel, sõdade ja sõjaväeteenistuse korral jne. On siis arusaadav, et mitmete rahvaluuležanride levimisteed ühtisid just nende rahvaste suhtlemisteedega maal või vett mööda. Ilmekalt avaldub see näit. Kalevipoja muistendite levikupildis. Rahvaluule levimine käis üldist kultuuriteed mööda, enamasti kultuurilt kõrgemal seisvalt rahvalt (hõimult) madalamal seisvale, vahel aga vastupidi.

Erandlik on rahvaluule kirjalik tekkimine ja levimine. Kirjalikult tekkisid XIX sajandil mõned mõisnike võimu vastu suunatud poliitilised laulud («Eesti mees ja tema sugu»), mille autoreid ja levitajaid ähvardas karistus, neid jälitas politsei. Mõned kirjalikult külaelupilte maalivad laulud olid väga pikad, nagu «Sambla Anu laul», mis algas Hallistest, ja selle autorgi on teada. Laul käsitleb koha peal kõmu tekitanud mürgitamislugu, vastab täielikult teda levitava sotsiaalse keskkonna maitsele ning on loodudki hästi kohases stiilis. Käsikirjaline levimine on siiski haruldane. Rahvaluulet sisaldavad ka laulu- või mälestusalbumid, soldatite, meremeeste või külaneidude poolt kokku kirjutatud või kirjutada lastud nn. «laulikud», s. o. vihikud üldlauldavate lauludega või mälestussalmikestega.

Rahvaluule käsikirjaline levik on õigupoolest kirjanduse ja rahvaluule vahepealne nähtus.

4. Rahvaluulele eriomane on **suulisus**, ka praegu, hoolimata sellest, et leidub käsikirjalise leviku näiteid. Suulisust tuleb pidada rahvaluule püsivaks tunnuseks. Suuline tekkimine ja levimine eraldab teda kirjandusest sisult ja vormilt. Suulisuse tõttu on kujunenud rahvaluule elus omad seaduspärasused ja koguni vormid, mis hõlbustavad edasiandmist ja mälus püsimist. Edasijutustajal ja laulikul on võimalik käituda tekstiga kui omaga, seda muuta, ideoloogiliselt teravdada, kuulajaskonna koosseisule kohandada,

pedagoogilisi nõudeid arvestada jne., sest puudub kontrolliv kirjalik tekst, nagu see on olemas kirjandusteose näol. Eriti võimaldab see vastavalt rahvaluule edasikandja arusaamadele kujundada suhtumist, liita motiive, neid mõne tegelase ümber kumuleerida (vrd. rebasejutud; Rummu Jüri; vt. ka afiinsus, lk. 56). Suulises levikus kasvab rahvalooming individuaalsest kollektiivseks sel teel, et edasiandja ei liida mehaaniliselt mitme loomingut, vaid s u l a t a b loomingud k o k k u, või eri ettekandjad k o h a n d a v a d need oma tahtele ja vajadustele.

5. Permanentne **muutumine** on rahvaluule üks olulisi tunnuseid. Iga laulu või jutu, vanasõna või muu žanri üleskirjutus on omaette variant, mis harva teisega täiesti kattub.

M i s o n v a r i a n t e. t e i s e n d?

Variant on terviktekst, mis sisu või vormi või mõlemate poolest erineb võrdlemiseks valitud sama tüübi tekstist, mis võib pärineda samast või erinevast maakohast, olla sama- või eriaegne, kirja pandud koguni samalt küsitlusobjektilt. Variandi mõiste sisaldab ühtaegu sarnasust ja erinevust, aga ka võrdluslikku, s. t. tekst on millegi suhtes variant (millelegi variant), peab olema kindlasti sarnane, aga mõnes osas ka erinev. Variant ja variaablus on seega suhtelised mõisted. Üht või teist teksti saame variandiks pidada võrreldes teise olemasoleva või kunagi olnud tekstiga.

Variant kujutab endast ükskõik millise rahvaluuleteose üht ajaloolist arengumomenti. Kui võtta variandi määramisel aluseks arhetüüp, s. o. kunagi loodud esimene tekst, mida me ei tarvitse teada ega tunda, siis oleks variant põige sellest algkujust, kõrvalekalle tüüpilisest joonest, aga ka kõrvalekalded ise on variandid üksteise suhtes.

Näited variandi kohta laulutüübist «Kes koju ootab»:

Kesse mind koju ootab?
Koera mind koju ootab,
kass ju vahib vainu'ella,
koer ju leivakoorukesi,
lammas leivaraasukesi,
kass ju kalapeakesi.

Koeru.

Erinev algus, värsside paigutus ja sisugi on järgmisel variandil (aga ometi on tüüp sama):

Nõnda laulvad Lalli poisid,
Uuemõisa Oti poisid:
Kes meid koju ootab?
Koera meid koju ootab,
kass tahab karbi põhja katsta,
koer aga ootab koorukesi.

Kõpu.

Mõnel kompaktsel geograafilisel alal võivad seesugused kõrvalekalded, kui neil on sisuline tähendus, kujuneda lokaalredaktsiooniks.

Variandis on ikka midagi rohkem või midagi vähem kui algkujus. Varieerumiseks nimetame siis sama laulu-, jutu- või muu rahvaluuletüübi sisulist ja vormilist muutumist (teisenemist), ükskõik, kas seda vaadata kaasaja või ajaloolisest aspektist. Iga varianti tuleb käsitada iseseisva tervikuna, variantidena rahvaluuletekstid suulises traditsioonis esinevaidki. Variantideks loeme ka täiesti kattuvaid tekste eri kûsitlusobjektidelt või samalt objektilt eri ajal kirjutatud tekste. Juba erinev kasutamiskoht või kasutamisviis ning funktsioon tingivad variaabluse, kuigi tekst võib olla sama: *duo cum faciunt idem, non est idem.* Varieerumisel võivad juttudest ja lauludest välja jääda mõned sõnad, võidakse liita mõned värsid või need koguni välja jätta, välja võivad jääda ka mõned motiivid, koguni mõned temaatiliselt olulised osad, nii et tekst võib muutuda fragmendiks. Samal ajal võivad lisanduda uued, improviseeritud või muudest lauludest või juttudest, hilisemail aegadel koguni kirjandusest laenatud elemendid. Võib teiseneda sünonüümika, ainetervikud võivad kontamineeruda, tekst võib kohaneda murretega jne.

Varieerumine võib tekkida tahtlikel või juhuslikel põhjustel. Tahtlikud muutused tekivad enamasti kunstikavatsuslikel eesmärkidel, tahtlikud on ka ühiskondlikel või pedagoogilistel eesmärdel tehtud muutused, tahtlik on ka tõlkeliste laulude, muinasjuttude või teistelt murdealadelt laenatud tekstide kohandamine. Juhuslikkude muutuste peafaktor on unustamine.

Iga jutu- või laulutüübi varieeruvus on erinev. Suhteliselt püsivate tüüpide kõrval on otse kaleidoskoopiliselt muutlikke. Mõistatustüübi «Hark all, paun peal» variante on üle maa noteeritud 700, tekst ei erine kuigivõrd. Hoopis ulatuslikum on laulude varieerumine. Varieeruvad ka meloodiad, kombed, esitusviisid.

Muutumisprotsessi peamine avaldus on variaablus. Varieerumine kuulub rahvaluule oluliste tunnuste hulka.

Kokku võttes võib varieerumist mõista nii: 1) iga variant on oma algkuju suhtes laiem või kitsam (seal on midagi rohkem või midagi vähem); 2) variandid enamasti ei kattu täielikult; kui nad ka tekstiliselt kattuvad, võib nende kasutamine olla erinev, teises kontekstis või teises funktsioonis; 3) varieerumine on permanentne, tekib ajas ja ruumis; 4) niisama pidev on ka eneseõiendamise seaduse mõju; 5) varieerumisel esinevad järgmised muutused: kontaminatsioon, elisioonid, interpolatsioon, funktsiooni muutused.

6. Muutuste iseloom. Rahvaluule kõik liigid alluvad pidevalt muutustele, mis võivad olla 1) suurema või väiksema ulatusega ning 2) tingitud väga mitmesugustest põhjustest.

1. Muutused võivad seista ainult mõningate sõnade väljavahetamises kuni õige ulatuslikkude muutusteni, mis haaravad ka sisu. Muutused võivad olla nii suured, et tekib vahel kahtlusi, kas on tegemist variandi või iseseisva tüübiga.

2. Muutusi võivad põhjustada sisulised vajadused, sel korral on muutused tahtlikud. Aga muutused võivad olla tingitud ka teksti unustamisest, kusjuures unustamine võib olla ajutine või lõplik.

Muutuste skeem võiks olla järgmine.

MUUTUSED

Juhuslikud	Tahtlikud
Unustamine	Arhaismide vältimine
ajutine	Ideoloogilised muutused
lõplik	Pedagoogilised muutused
	Kunstikavatsuslikud muutused
	Adapteerivad muutused
	Moemuutused

Kõige ulatuslikum muutus on vähemalt kahe tervikteema liitmine (kontaminatsioon).

Kontaminatsiooni tekkimise ajendiks on tavaliselt mingi ühine joon kahe või enama rahvajutu, laulu vm. vahel: ühine tegelane, analoogiline või sarnane tegevus, sama ainevald, mõned samad või sarnased väljendid, ühesugune tegevuskoht või -aeg. Vahel piisab mõnest assotsiatsiooni tekitavast värsist või värsirühmast. Nii on rebasejuttudes liitunud kalavargus (Aa, mt 1), sabaga kalapüük (Aa, mt 2), hunt hobuse sabas (Aa, mt 47). Neid jutte seob ühine tegelane — rebane. Kontaminatsioon annab harva ümmarguse terviku: see võib sobida liitekohtadel, mujal aga tekitada vastuolusid ja ebakõlasid. Kontaminatsioonide kasutamises avaldub muidugi ka üksiku lauliku või jutustaja individuaalsus traditsioonilise materjali kokkuviimises omaette tervikuks. Ka teises faasis, kui laulud ja jutud inimeste mälust hakkavad kaduma, tüüpide piirid ähmastuma, kaldutakse ligidasi teemasid kokku viima (vt. afiinsus, lk. 56).

Kontaminatsioone on kahesuguseid: 1) mehaanilisi, kus ained on juhuslikult kokku viidud, 2) loomingulisi, kus kaks või rohkem laulu või juttu on liidetud üheks tervikuks. Selle näiteks võiks olla orjuslauludes tüüp «Kubjas mõõdab suure tüki», millele omapäraselt on liidetud tüüp «Härrad härgadeks». Selles jutustatakse, kuidas teomehe ader puruneb suurt halba maatükki kündes. Kündja tõttab koju, kurdab äpardust ja vanemad tröösti vad kurtjat korduslaulust tuttavas vormis, nii et kogu laulgi on saanud lüroeepilise korduslaulu vormi:

Eite kuulis, kohe kostis:
«Kui tuleb härra sinu juurde,
löö siis härra härgadeksa;
kui tuleb kubjas sinu juurde,
löö siis kubjas kurgedeksa, ...»

Tihti esineb värsside või osade väljajätmisi laulu- või proosatekstidest. Meil on tegemist *väljajätte* e. *elisiooniga*. Enamasti on lauludest kadunud vähemolulised värsid, näit. paralleelvärsid, temaatiliselt tähtsad peavad aga püsima. Siingi võib elisioon osutuda ajutiseks.

Mõnesse laulu või juttu võidakse laenata mõnest teisest laulust värss või värsirühm, jutust mõni joon, mõni temaatiline ühik. Nii võidakse lisada esialgselt puudunud element, nimet. *lisandus* e. *interpolatsioon*. Täiesti uue värsirühma või proosamotiivi väljamõtlemine on haruldane. Lisandus võib olla ühekordne, võib aga muutuda traditsiooniliseks. Lauluvärsside laenamist eri laulutüüpidest soodustab kõigile lauludele ühine regivärsivorm.

Tahtlikkude muutuste kõrval tekkis *juhuslikke*, mis tulenesid peamiselt unustamisest, kusjuures *unustamine* võis olla ajutine või lõplik. Unustada võib üksikuid värsse, pikemaid episoode või terveid olulisi lõike, mistõttu tekst fragmendistub. Muutused ei teki ainuüksi tekstide sisus ja vormis, vaid koguni terved rahvaluule liigid ja tüübid võivad kaduda (nagu kadusid pärast pärisorjuse kadumist orjuslaulud), aga ka uued tekkida. Mõisaorjuse teema püsis veel kaua teises faasis. Kõigi laulikute ja jutustajate juures võib konstateerida mõlemat liiki muutusi. Ei ole päris õige arvata, et kirjaoskuse omandamisega rahvaluule korrapealt kaob. Ta taandub vahel üsna pikkamisi, sest kunstilisi elamusi võimaldavad kirjandus, teater, kino jne., aga ka kirjatundjate hulgas levivad naljandid, vanasõnad, riimilised laulud, mängud, mitmesugused loodushäälitsuste imitatsioonid. Kirjandus avaldab oma mõju rahvaluulesse, nagu näit. ajaloo jooksul mõjus piibel (kiriku vahendusel). Nii tunneme muinasjutu- või laulutegelastena piiblitegelasi (Peetrus, Maarja) ja ohtrasti põrgukujutelmi nii muistendeis kui ka lauludes.

Mitmesugustel põhjustel, eriti kui kaob aktuaalsus, kaob kord käibel olnud rahvalaulutüüp.

Rahvaluulele on üldse iseloomulik *afiinsus* (G. Ortutay), s. t. paljud laulu- ja jututüübid, konstruktsioonid ja vormelid on sugulaslikud või sarnased, mistõttu nad on võimelised mitmes ühendis kontamineeruma, tsükliliselt liituma või interpoleeruma. Sellise liitumise tulemusena on tekkinud koguni uusi tüüpe, vorme või motiivikomplekse. On küllalt näiteid, kuidas improviseeriv jutustaja või laulik ühendab või sulatab iseseisvaks tervikuks talle tuntud ligidased ained. Nii võivad tekkida tüübiperekonnad või -grupid, aga seesugune liitumine võib jääda ka ainukordseks

ning hääbuda. Paar näidet. Vaese mõisaorja soov — oleks minu meelevald, siis paneksin saksad 1) adra osadeks, 2) tööd tegema, 3) santima — on andnud kolm sellesisulist regivärsitüüpi, neile kõigile ühine on kättemaksumotiiv. Laulutüübis «Kingitused kiigutajale» («Vana kannel» IV, tüüp 63; Eesti rahvalaulude antoloogia, tüüp 429) lubatakse kiigutajale meelistasuks noor neiu. Haljalas liitub see «Palgamaksmismänguga» ja tekib uus tüüp (SKS, Mark, nr. 180), kus tagasitõrjutavaid pakkumisi on mitu: hobune, valjad, kirik, mõis, siga, lammas. Vastuvõetav — neitsi. Uue versiooni looja on Haljala fantaasiarikas laulik Mai Sahari. Liitumise aluseks on mõlemas laulus esinev meelistasu. «Ikka peab ori olema» on üldiselt orjuslaul, mitmel korral aga minialaul, kusjuures minia tunneb end orjana. Rahvakeeli tähendab ori üldse igasugust sõltlast, mitte ainuüksi mõisa sunni alust. Seega peab ka minia end orjaks.

Ahellaulu «Meri meie õue all» Vändra üks variant areneb loomulikult kuni värsini «Kägu seal sõrmuse ääre peal», siis siirdub lauliku mõte käole kui sõja ettekuulutajale, ja järgnebki «Venna sõjalugu» (H III 27, 145 — Lelle 1896).

7. Leidub värsse või värsirühmi, mida analoogilistes situatsioonides kasutatakse mitmes eri laulutüübis (laulude algul, pöördumisel, siiretel jm.). Neid nimetatakse **rändvärssideks**, mõne jutumotiivi siirdumist tüübist teise r ä n d m o t i i v i k s. Rändvärsid võivad esineda paljudes lauludes, näit. «Läksin metsa kõndimaie» võib alustada paljusid laule. Enamik rändvärsse on stereotüüpsed värsid.

8. Iseloomulik rahvaluule ajaloos on **faasilisus.** Sünnist surmani läbib rahvaluule kolm faasi: 1) alguses on aktuaalse kasutamise faas, kus vastav rahvaluuletekst on üldiselt tuttav ja käibel; 2) mälufaas, kus teksti aktuaalselt ei kasutata. Tekst on säilinud mälus, ning seda võib kuulda rahvaluulekoguja vastava küsitlemise korral; 3) unustamise faas, kus teksti rahva mälus enam ei leidu (peale mõne juhusliku fragmendi), on aga varasemais kirjapanekuis. Teises faasis esineb palju unustamisest tekkinud muutusi. Eesti rahvaluule üleskirjutused on tehtud olulises osas teises faasis.

Faasilisusest saab kõnelda ikkagi alles siis, kui looming on juba valmis ja ringluses ning tal on tekkinud ükskõik kui suur kasutajaskond.

9. Variandist lähtudes tuleb käsitada **tüübi** mõistet. Ühe ja sama laulu, vanasõna, mõistatuse, viisi, mängu, tantsu kõigi variantide kogususest moodustubki rahvaluuletüüp, mis tegelikult on abstraktsioon. Variantide summas avaldub püsiv põhikuju, kuigi üksikuis variantides leidub tugevaid kõrvalekaldumisi peajoonest. Nii kõneldakse näiteks laulutüüpidest «Kannel» umbes

30 variandiga, «Kättemaks sakstele» 720 variandiga jne. Aarne järgi on tema kataloogis muinasjututüüp nr. 1 «Rebane saagitseb (varastab) kalu», nr. 2 «Hunt püüab kalu oma sabaga» jne. Rahvusvaheliste liikide tüübid grupeeruvad omakorda keelte järgi, milles nad on noteeritud.

10. Mõne rahvalaulutüübi piiratud geograafilisel alal leidub sisult tihedalt kokkusulavaid variante, mis aga põhiredaktsioonist mõnes olulises osas erinevad ning koonduvad siis **lokaalredaktsiooniks.** Neid võib igas tüübis olla üks või rohkem. Nii on Ida- ja Lõuna-Eestis ning Ida-Saaremaal ja Kuusalus levinud «Kuldnaise» laulus põhiredaktsioon k u l d n a i n e ja oletatavasti Kesk-Eestis hiljem tekkinud ja levima hakanud lokaalredaktsioon p u u n a i n e. Viimase areaal on õige lai: Lääne-Virumaa, Järvamaa, küünib sealt Audrusse, osalt Tartumaa, segaesindust on Mulgi- ja Võrumaal. Puunaiseredaktsiooni piirialadel leidub kohati mõlemat. Lüürilises laulutüübis «Kättemaks sakstele» moodustab lokaalredaktsiooni tekst, mis algab värsiga «Peaksin ma seda nägema» (või mõne selle variandiga) ja järgnevad temaatilised osad, kus saksu soovitakse panna santima või tööd tegema. See on esindatud kihelkondade rühmas Saarde, Halliste, Karksi, Helme, Tarvastu, Paistu, Viljandi, Sangaste, Nõo, Puhja, Otepää, Urvaste, Karula. Vt. kaarti lk. 59.

Järgmistes vanasõnavariantides näeme suuri erinevusi sõnastuses, lokaalredaktsioone: 1.A. Mets on talvel vana kasuka eest teemehel (Ridala); B. Mets on vaese mehe kasukas (Kihelkonna); 2.A. Kured lähevad — kurjad ilmad, haned lähevad — hallad käivad, luiged lähevad — lumi taga (Põltsamaa); B. Lumi luige tiiva all, hallad hane ninas (Kuusalu).

Variantideks tuleb lugeda ka rahvalauludes leiduvad vanasõnatekstid.

11. Kollektiivsus. K o l l e k t i i v s e s l o o m i n g u s, nagu seda on rahvaluule, tuleb arvestada kaht tegurit: 1) l o o j a ja 2) l o o m i n g u v a s t u v õ t j a n i n g e d a s i a n d j a. Lauliku peas valminud laul on ikka midagi muud kui see, mis on levikus. Sellest hoolimata, et laulik ise rahva keskel elas. Rahvalaulul on võime levida, leida vastuvõttu.

K u l d n a i n e

Seppä suutus ja vihastus.
Siis läks valla vainijulle,
vottas kulla kukkerusta,
hobe marja massinasta,
siis tegi kuldase emanda,
hobedase toise poole.

P u u n a i n e

Veli, ellä vellekene,
toodit puusta tetä naista,
kasepakust kasvatele,
tammepakust tahude,
lepäpakust lepistelle.

Mõnedel aladel, kus on segunenud kuld ja puu, on leitud lahendus; tahuti puunaine, aga palgeks pandi kulda. Selliseid variante leiame järgmistest kihelkondadest: Sim, Rak, VMr, JJn, Koe, Pst, SJn, Rõn, Rõu, Plv (4), Võ (2).

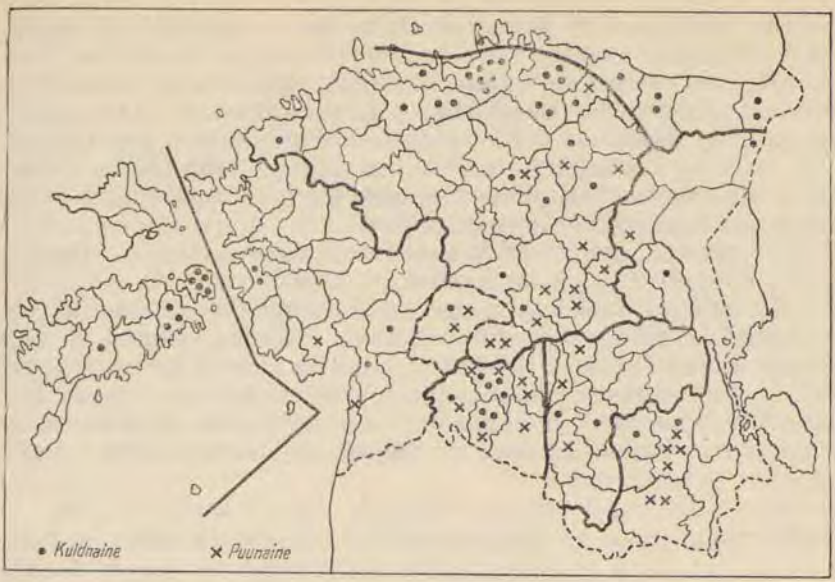

Kuldnaise ja puunaise motiivide esinemus.

Rahvaluules eksisteerivad koos kaks tahet — i n d i v i i d i (üksikisiku) ja k o l l e k t i i v i tahe. Kollektiivsus on määrav tunnus rahvaluules, selle tekkimisel, esitamisel ja levimisel, seejuures üksikisik, kes võib olla esialgse teksti looja, on tihedasti seotud kollektiiviga. Kollektiivsus väljendub traditsioonis. Traditsioon toimib tihti konserveerivalt, vastupidi laulikule, kui see peaks tahtma muutusi teksti viia. Siin võib tekkida vastuolu lauliku või jutustaja muutmistahte ja kuulajaskonna säilitamistahte vahel. Sellega seletubki, et üksik laulik, nii suur ja autoriteetne kui ta ka ei oleks, ei saa vastu kollektiivi tahet igasuguseid muutusi teostada.

Leidub siiski laulikuid ja jutustajaid, kes suudavad oma tahte maksma panna, kollektiivi ümber veendes oma versiooni läbi viia. Siin peitub üks rahvaloomingu edasiarenemise aluseid. Sel alusel tekivad ka lokaalredaktsioonid.

Rahvalooming on individuaalse algatusega, aga muutub k o l l e k t i i v s e k s, kollektiivi ühisvaraks. R a h v a l u u l e o n i n d i v i d u a a l s e j a k o l l e k t i i v s e l o o m i n g u ü h t s u s. See ühtsus algab momendist, millal kollektiiv võttis kasutusele esimese algataja laulu, jutu vm. Kus rahvaluule on aktiivsel kasutusel, seal on loominguga tuttav igaüks, ja iga vähegi loomisvõimeline isik võib oma mõtteid selles vajaduse korral edasi anda, võib näit. itkeda, aga samas ka muid teemasid käsitleda. Et rahvaluules on määrav kollektiiv, ei saa traditsioonipäraseks rahva-

luuleks pidada kollektiivi poolt mitte omaks võetud loomingut, mis võib-olla ei vastagi kollektiivi huvidele.

Rahvaluuleteos tekkis küll tervikuna, ometi ei tarvitsenud ta olla veel täiuslik, selleks võis ta saada tsirkuleerimisel, traditsioonis, ja seda kuni aktiivse kasutamise lõpuni, kuni algas allakäik (vrd. näit. ka loomingulist kontaminatsiooni). Geograafilis-ajaloolise koolkonna uurijad pidasid esimest varianti (arhetüüpi) kõige täiuslikumaks ja kõige loogilisemaks.

Kui määrav on olnud kollektiivse loomingu mõju rahvaste kultuurides, seda selgitab ilmekalt M. Gorki:

«Kollektiivse loomingu vägevust tõestab kõige selgemini see, et sajandite vältel pole individuaalne looming loonud midagi võrdset «Iliasele» ja «Kalevalale» ja et individuaalne geenius pole andnud ühtki üldistust, mille juures poleks olnud rahva loomingut, pole andnud ühtki ülemaailmset tüüpi, mis ei oleks varem olnud rahva muinasjuttudes ja legendides olemas.» (M. Gorki. Indiviidi purustamine.)

12. Traditsioon ja improvisatsioon. Kui tekst on kollektiivi poolt vastu võetud ja käibel, kõneleme juba traditsioonist. Traditsiooni kuulumine algab sellega, kui ükskõik kui suur osa kollektiivist seda teab. Tsirkuleerimisel traditsioonis, täh. inimeste kasutuses püsib rahvaluuletekst kuni selle hääbumiseni. Traditsioonis see looming elab, täidab oma funktsioone, levib ning selles tekib mitmesuguseid ja mitme ulatusega muutusi, improvisatsioone, mille algatajad on üksikisikud, ja neid muutusi võivad kuulajad aktsepteerida või mitte.

Improviseerida võib olemasolevat teksti teisendades, interpolatsioone vahele tuues, kärpeid tehes, kontamineerides või funktsiooni muutes. Nii toimub see pidevalt: traditsiooniline tekst allub mitmetele muutustele. Improvisatsioonina on loodud ka uusi laule, jutte vm. Improvisatsiooni ja traditsiooni ühtsus on samuti rahvaluule spetsiifiline iseärasus. Traditsioon ja improvisatsioon toimivad vastandlikult: traditsioon püüab säilitada teksti muutumatult, s. t. kui keegi on omandanud mingi teksti, siis ta seda sel kujul ka kasutab, aga mõnedest kasutajatest võib lähtuda teisendamise tahe, mille ajendeid on mitu. Olemegi improvisatsiooni juures. Teksti muutmised on enamasti väikese ulatusega. Muutustel on aga piirid, millest tuleb kõnet ühenduses stabiilsusega (vt. lk. 61).

Püsivalt muutumatuks pole jäänud peaaegu ükski rahvaluuletekst. Tekstide vertikaalses kihistuses on tekkinud kahesugused nähud: 1) muutudes ostsilleeruvad samad laulu- või jutuvariandid põhitüübi ümber; 2) suured muutused võivad viia uute tüüpide tekkimisele. Muutunud tekstid koos uute tüüpidega võivad elada kõrvu ja üksnes uurimine selgitab tekkinud kihistuste sünniaega ja -põhjusi.

Rahvaluule hulka tuleb arvata ka ühekordselt *ex tempore* tek-

kinud ja levimisprotsessi mitte sattunud improvisatsioonid, sest nad on loodud ikkagi traditsioonilises vormis ja kannavad oma keskkonna mentaliteeti. Selliseid improvisatsioone tekib tänapäevalgi seal, kus suuline luule traditsioonis on veel elav (aktiivse kasutamise faas), näit. veel hiljuti setu alal (itkud, muud improvisatsioonid). See huvitab oluliselt uurijaid.

Siia kuuluvad veel mõisted **memoraat** (ld. *memorātus* — meenutus, kogemus) ja **fabulaat** (ld. *fabulāri* — väljamõeldut vahendama). Memoraat on rahvauskumuslikul alusel jutustus enda või kellegi teise üleloomulikust elamus-kogemusest (nägi tuulispeaks käiva vanaeide hingetut keha; eksis metshaldja jälgedel; nägi ufosid e. lendavaid taldrikuid, jne). Otse väljamõeldud lugu nimetame f a b u l a a d i k s. Selle tekkimise aluseks võib olla mingi traditsioonis käibiv mõiste või kirjandusest saadud tõuge. (Näit. Vanemuisega seotud pseudomütoloogia kandumine Kalevala maailmast eesti muistenditesse ja selle jätk hilisemais rahvaluulekogudes.)

Rahvaluuletraditsioon kandub vanemalt põlvelt nooremale elavas esituses, aga ka üheealiselt teisele, ja see omandatakse tavalises suhtlemises nagu keelgi.

13. Stabiilsus. Teadmine rahvaluule suurest muutlikkusest võib viia mõttele, et sajandite jooksul muutuvad tekstid tundmatuseni. Seda juhtub aga äärmiselt harva. Süžee, olulistes osades ka sõnastus jäävad samaks, muutused tekivad ennekõike anakronismide ja arhaismide kaotamise suunas temaatikas või keeles (neidki püsib laulutekstides palju). Teksti üksikosad paigutatakse ümber, liidetakse või lühendatakse, olemasolevaid motiive võib ka edasi arendada või täiendada. Kardinaalsete muutuste tegemine pole võimalik sellepärast, et laulik või jutustaja ei saa teksti alati omal tahtel muuta, teda kontrollivad teised, kes teksti tunnevad.

Seaduspärasena valitseb rahvaluules s t a b i i l s u s, mida esmakordselt konstateeris W. Anderson mõistatusmuinasjutu «Keiser ja abt» (AaTh 922) monograafias. Anderson tõestas, et kollektiivi kontrolli tõttu püsivad rahvaluuletekstid aastakümnete, koguni sajandite jooksul suuremate muutusteta. Seda on kinnitanud teisedki uurimused. Millest on siis tingitud, et hoolimata muutustest üksikvariantides püsivad kõik rahvalaulutüübid oma põhikäibes oluliselt samasugustena? Rahvaluule ei levi ühe allika printsiibil, s. t. ühelt laulikult või jutustajalt teisele, teiselt kolmandale jne.:

$$A \rightarrow B \rightarrow C \rightarrow D \rightarrow E \rightarrow \ldots X$$

Seesuguse levimise korral ükskõik millise vaheastme vead ei vähene, vaid suurenevad. Ükski kett pole tugevam kui tema kõige nõrgem lüli. Rahvaluuletekstid on püsivalt kollektiivi kontrolli all ja mõne lauliku või jutustaja vead korrigeeritakse teiste laulikute või jutustajate poolt. Seda rahvaluuletekstide püsimist kollektiivi

kontrollis ja juhuslikkude muutuste ning vigade korrigeerimist selle tagajärjel nimetas Anderson eneseõiendamise e. enesekontrolli seaduseks. Stabiilsuse põhiallikaks on mitme allika printsiip, mis seisneb järgnevas: iga jutustaja või laulik ei kuule oma juttu või laulu eelmiselt jutustajalt või laulikult 1) mitte üks, vaid mitu korda, 2) mitte ühelt, vaid mitmelt isikult, tihti eri versioonides. Esimene tingimus kõrvaldab lüngad ja vead, mis võivad tekkida kuulaja mälus, samuti jutustaja juhuslikud põiked, teine korrigeerib vead ja kõrvalekaldumised, mis on omased ühele allikale. Mitte ainult ühe jutu või laulu mitmekordne kuulamine ei aita teksti konserveerida, vaid ka selle paljukordne jutustamine või edasilaulmine. Enesekontrolli seadus ei eita siiski, et tugevad ja omapärased laulikud ja jutustajad suudavad tekste teisendada vastavalt vajadustele, soovidele ja maitsele ning luua oma koolkondigi. Rahvaluuletekstis tundub iga kõrvalekaldumine algul veana, võib aga kuulajale meeldida ja eelmise redaktsiooni välja tõrjuda. Erand saab reegliks. Sellega osalt seletubki lokaalredaktsioonide tekkimine. Mõnikord ujutab muutus kogu või suure osa levikuareaalist üle, nõnda tekib n o r m a a l r e d a k t s i o o n, mis ei ühti enam arhetüübiga. Uue redaktsiooni levimist kogu areaali piirides nimetatakse ka p ö ö r d e k s: uus katab kihistusena eelmise, vana, mis oskuslikule uurijale võib selle kihi alt välja paista.

Veel kaugemale: võib tekkida koguni uusi tüüpe, eriti juhul, kui ammutatakse liitosi sugulastüüpidest. Tuleb ette ka funktsiooni muutumisi.

14. Rahvaluule jutustab rahva elust, neist ühiskondlikest ja majanduslikest tingimustest, milles rahvas elas. Sellest on siis eesti rahvaluules nii palju orjuslaule, milles kurnatud ori väljendab vihkamist oma rõhuja — mõisniku, või kapitalistlikus ühiskonnas sulane kulaku, tööline vabrikandi vastu. Seega — rahvaluule peegeldab klassivõitlust. Tööviisid ja tööriistad, mitmesugused kombed ja lõbustused, need kõik kajastuvad rahvaluules. R a h v a l u u l e o n s e e g a **keskkonna peegeldus,** m i l l e s l a u l i k v õ i j u t u s t a j a e l a b, m i d a t a t u n n e b j a m i l l e s t t a a r u s a a b. Gorki väidab, et rahva sotsiaal-poliitiline mõtteviis on kätketud muinasjuttudesse, legendidesse, vanasõnadesse ja kõnekäändudesse. Rahvaluule ei ole aga passiivne, konstateeriv peegeldus, vaid tegelikkuse aktiivne peegeldus, mis olemasoleva kõrval näeb soovitavat, taotledes kehtivaid olukordi muuta, elu paremaks ja ilusamaks teha, vabaneda rõhujaist (vt. orjuslaulud, töölaulud, hilisem lüroeepika). Seega — rahvaluule aitas kaasa ekspluateeriva klassi vastu võitlemisel, mistõttu muutus sotsiaalse võitluse relvaks.

Eesti rahvaluule on põhilises osas talupojaluule. Vallutusjärgseisse linnadesse kogunes üsna varakult rohkesti eestlasi, kes jäid sinna püsima. Loogiliselt võttes sunnib see oletama linliku folkloori olemasolu. Tõepoolest tunneme suurte ehituste ja varemetega

seotud muistendeid, nagu Haapsalu lossi Valge Daam (vt. tahvel 5), lugu Oleviste kiriku ehitamisest Tallinnas ja Seitsmendast Moosese raamatust Tartu ülikooli raamatukogus Toomemäel, röövli- ja kloostriballaadid (mille rännu vahejaamadeks lääne poolt siia võisid olla küll ka mõisad), mälestusalbumid riimitud salmikestega, laste liisklugemised, pandimängud, padjakirjad, uskumuste alalt pöidlahoidmine ja 13. kartus ning muudki. Kindlasti pole ilmaaegu otsida mõjusid muusikaski. Aga maa jäi linlasest eestlasele ikkagi tagamaaks ning toitev side külaga ei kadunud kunagi neil, keda ei tabanud ümberrahvustumine. Andmete kasinuse tõttu on kõigile küsimustele praegu raske vastata.

Rahvaloomingul on ikka mingi alus realiteedis, selle väljaselgitamine nõuab järelpõlvedelt tihti palju vaeva.

15. Rahvaluule on **kunst.** See rahuldab inimese vajadust tundmuste, mõtete ja meeleolude väljendamiseks. Pikkade aegade jooksul on rahvahulgad välja kujundanud oma kunstivahendid kõigi kunstiliikide jaoks.

Rahvaluule pakub esteetilisi elamusi ja rahuldab inimese kunstivajadusi. Maksim Gorki ütleb: «Inimene on oma loomult kunstnik. Kõikjal püüab ta nii või teisiti tuua oma ellu ilu.» See kehtib ka rahvaluule kohta. Mõtete, meeleolude ja tundmuste väljendamist ilusas vormis vajab iga inimene. Kujund ja rütm on selle kunsti vahendid, ja on hämmastav, kui palju rahvas armastab piltlikult väljenduda. Teemaks võtab looja ikka midagi temale tähtsat oma ümbrusest, vahendab seda, mis teda erutab, mida ta intensiivselt läbi elab, annab edasi loodusmuljeid, mis talle tähtsaks said tema tegevuse jooksul. Selles ei ole mitte ainult passiivset vastuvõttu, vaid ka hindavat ja paremaks muuta tahtvat.

Rahvalaul või rahvajutt tähendas endisaegsele inimesele sedasama, mis tänapäevasele teater, kino, raadio, televiisor, aga ka kirjandus ja ajaleht. Sunnismaise talumehe või talunaise vaateväli oli kitsam, väljaspool igapäevase elu miljööd olid tema kogemused kasinad, sellepärast oli ka tema kunsti suunitlus kitsas.

Rahvaluule on r a h v a l i k k u n s t. Rahvaluules peegeldub reaalne, tegelik elu. Tõeline rahvalooming kutsub ja õhutab inimesi tegutsema, hävitama kõike, mis antud momendil on vaenulik töörahva vajadustele ja huvidele. Selle loomingu pedagoogiline mõju püsib ka järelaegadel. Töötavate hulkade mitmekülgne looming käsitleb elu vastavas ajaloolises olukorras, kaitseb ja põhjendab erinevaid vaateid. Rahvaluule väljendab antud rahva võitlust parema tuleviku eest, tema «ootusi ja lootusi» (V. I. Lenin), teeb seda igale rahvale omases vormis ja vahenditega. Rahvalooming hindab elunähtusi oma klassi positsioonilt.

Palju paroodiaid on loodud kiriklikkude tekstide kohta, laulud ja vanasõnad atakeerivad ekspluateerijaid, muinasjuttudes on allasurutud tegelane see, kes esindab rõhutud klassi ning kes oma olukorrast võitjana välja tuleb. Seegi optimism on üks rahva-

likkuse tunnuseid. Orjuslaulude lemmikkujutluspilt on mõisnikest vabanemine. Sellest, kuidas rahvaluule tegelikkust peegeldab, milliseid seisukohti ta kaitseb, millist suhtumist kujundab, sõltubki vaadeldavate teoste rahvalikkus või mitterahvalikkus. Tõeliselt rahvalik kunst vastab alati töörahva vajadustele, püüdlustele ja unistustele. Folkloori rahvalikkus väljendub ka rahvale iseloomulikes kujudes, mille kaudu väljendatakse rahva elulisi huvisid. Rahvaluule positiivsed kangelased on alati rahva parimate omaduste ja taotluste kandjad. Neis kehastuvad rahva moraalsed ideaalid — kodumaa-armastus, tööarmastus, kangelaslikkus, tunnete sügavus ja puhtus. Ja lõpuks ei seisa folkloori rahvalikkus üksnes ideelises sisus, vaid ka vormis, kus luulekeel on kõigile mõistetav.

Kas võib kõnelda ka rahvaloomingu r e a l i s m i s t? Fr. Engelsi järgi ei tähenda realism ainult detailide tõesust, vaid ka tüüpiliste kangelaste esinemist tüüpilistes olukordades. Tüüpiline kangelane tähendab inimese kujutamist kindla sotsiaalse keskkonna ja kindla ajastu esindajana, seda koos tema kordumatu individuaalsusega, vastuolude, väärtuste ja puudustega. Kangelaste individualiseerimist rahvaluules ei ole. Kõik vaeslapsed, peretütred, samuti tegelasgrupid, näit. kolm venda, kõik nad on ühesugused, esinegu millistes muinasjuttudes tahes. Lauludes kujutatud kiigel laulvad neiud on ühesugused, samuti ema, teoline, mõisnik. Viimane esineb talupoja suhtes ikka vaenulikus hoiakus. Ka tegevustel ja tingimustel puudub kitsalt lokaalne iseloom, ka need esinevad üldistavate tunnustega. Realism ei avaldu seega individualiseerimise, konkreetsete olukordade, vaid kangelaste üldistuste kaudu, kaasa arvatud kohalikud ja ajaloolised tunnused.

Rahvaluule on ühtlasi i n t e r n a t s i o n a a l n e k u n s t. Omavahelises suhtlemises on rahvad omandanud vastastikku üksteise loomingut. Nii kohtame rahvusvahelisi laene või mõjutusi muinasjuttudes, naljandites, vanasõnades ja mõistatustes, rahvatantsudes ning rahvamuusikas, eriti uuemais rahvalauludes ja lastelauludes. See eeldab siis ka rahvaluule uurimiselt rahvusvahelist orientatsiooni.

16. Rahvaluule üheks iseärasuseks on **sünkretism**, s. t. suulise loomingu (teksti) seos teiste kunstidega või teiste kunstide elementidega. Nii on selles jagamatuses laulutekstidega lahutamatult seotud meloodia ja mitmesugused esitamisvõtted, mängudega laulutekst koos viisi ja mõningais liikides liikumisvõtete või koreograafilise kunsti, s. t. tantsuga. Laulu tekst ei eksisteeri ilma meloodiata juba selle tekkimisest peale. Eesti vana rahvalaulu viis on üks kollektiivse loomingu elemente, mida kasutati juba loodud laulude esitamisel, sedasama kasutati ka uute laulude loomisel. Ringmängud sisaldavad tekstis nõutud tegevuse imiteerimist ja dialoogi. Imitatsiooni on palju ka lastelauludes, laste-

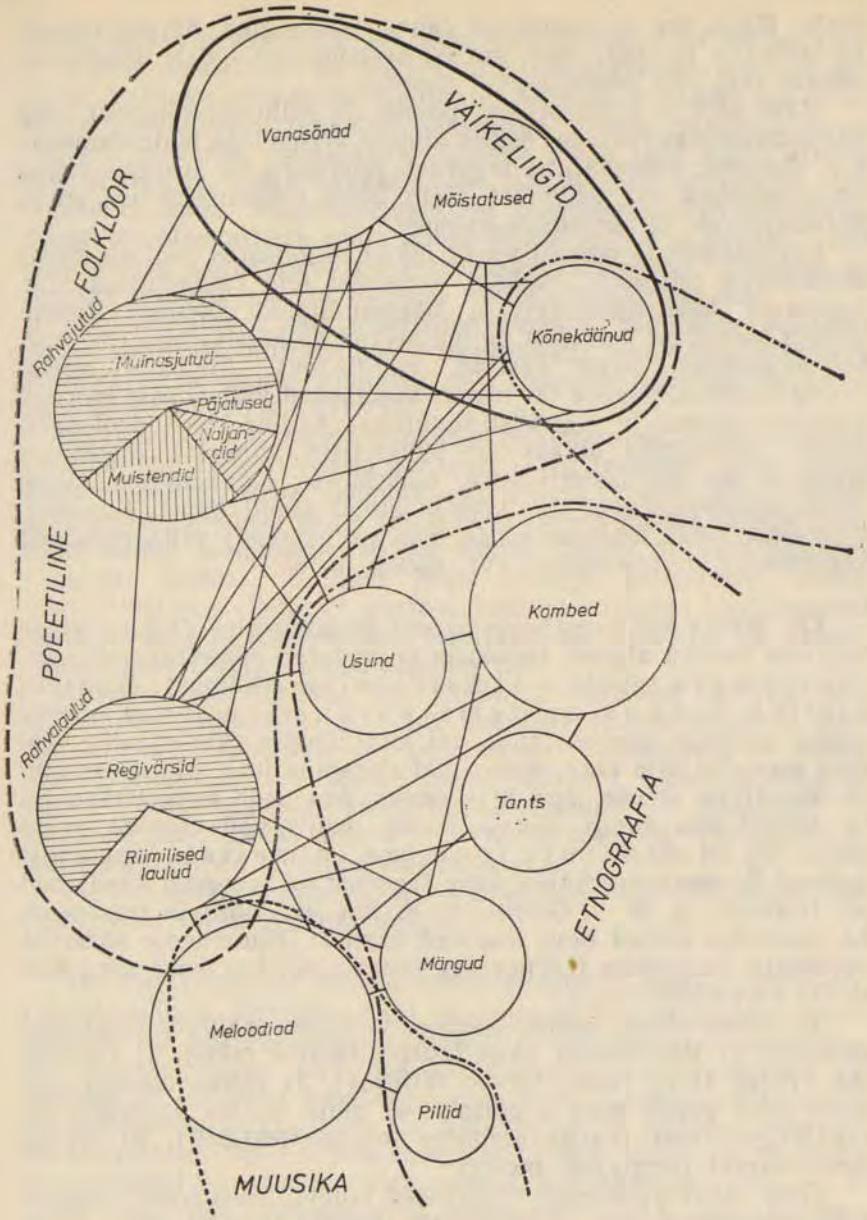

Rahvaluule liikide omavahelised seosed.

luules üldse, see on omamoodi rahvapedagoogika. Sünkretism on ka eeslaulja ja koori seos, millest eeslaulja pikapeale muutus ka iseseisvaks, võis esineda ilma koorita.

Mängudes ja kombestikus (pulma- ja põllunduskombed) ning ballaaditaolistes lauludes esineb koguni draama- ja teatrielemente, s. o. dialoogi, dramaatilist tegevust, mõnikord ka kostüümeerimist (mardikombed jm). Miimikat, žeste, üldse liikumistegevust on ka muinasjuttude ja naljandite esituses.

Laulud-tantsud polnud ainult mäng ja lõbustus, neil oli tõsine ühiskondlik tähendus. Müüdid jumalaist olid fantastilised ettekujutused loodusjõududest ja ühiskondlikust võimust. Rahvausundi kõrval on lauludest paljud seotud ka kommetega (pulmad, kalendripäevad, nagu vastlad, mardipäev). Ajapikku rahvausund taandus, püsima jäi teater. Vanasõnad väljendasid moraalseid veendumusi ja praktilist elutarkust. Selline kõigi ideoloogialiikide primitiivne ühtsus on sünkretism. Inimeste ideoloogia koondus siis muinasjuttudesse, müütidesse, legendidesse, lauludesse, vanasõnadesse, mis kõik ei olnud ainult kunst. Kunstiliikide seost (näit. lauludes sõnad, viis, esitustavad) võiks nimetada kunstiliseks sünkretismiks. (Vt. skeem lk. 65.)

17. **Motiiv** kui kunstiteose ideelis-struktuuriline ühik on kõige väiksem terviku algosa, tervikuks kujundatud süžeeline osa, näit. lepitamatu süüteo ilmsikstulek (Oidipus). Motiivi oluline tunnus on tema kordumine. Sama motiiv esineb paljudes teostes, laulu- või jututüüpides (kurb laulik; rõõmus noorpõli; orja õhtu; mure; hiid ehitajana jm.). Motiiv on küll struktuuriline mõiste, aga igas teoses, kus seda kasutatakse, on ta seotud ikka mingi ideega. Sama motiiv võib teenida mitut ideed. Nii on motiiv tule toomine inimestele kasutamist leidnud Prometheuse kujus, kelle tegevust on erinevalt käsitlenud nii Hesiodos, J. W. v. Goethe, P. B. Shelley. Motiivid teostes on ka omavahel seotud ning tingivad üksteist. Kunstiteose süžeelist vormimist kausaalses järgnevuses esteetiliseks tervikuks nimetame motiveerimiseks.

Nii võime «Maie laulu» ideelises seostuses eraldada järgmised motiivid: 1) lõbutsemine (Mai tantsib Tarretu mäel), 2) rikkuseiha (Tuleb Jürje, «raha raksub rätikus»), 3) ettekavatsetud tapmine (Mai paneb noad voodisse), 4) püüd vältida vastutust teo tagajärgede eest (kaitse otsimine loodusobjektidelt), 5) lepitamine surmas (angerjaks merre).

Eesti rahvaluuleteosed (lüürilised laulud, muistendid, naljandid) koosnevad tihti ühestainsast motiivist: orjal pole põldu («Kus on orja odrapõldu»), kättemaks («Kättemaks sakstele»); või kahest: 1) mõisavargus, 2) püüd vältida vastutust teo tagajärgede eest (laul «Mõisavargus»).

Motiivil võib teoses olla erisugune osatähtsus. Võib kõnelda pea- ja kõrvalmotiividest. See sõltub autoripoolsest rõhuasetusest.

«Maie laulu» peamotiiviks on püüd vältida vastutust teo tagajärgede eest. Reaktsioon on põgenemine, mille kaudu väljendatakse ideed: kuritegu toob kaasa karistuse. Kõrvalmotiivideks on lõbutsemine, rikkuseiha, tapmine, lepitamine surmas. Nende osa on tekitada pinevust, võimaldada tegevuse tõusu (mis algab dialoogist ämmaga), seega kaasaelamise intensiivsust tõhustada ning lahendust anda. Muinasjuttudes on sagedaseks kõrvalmotiiviks maagiline põgenemine (näit. «Suur Peeter ja Väike Peeter»), kus kasutatakse tagaajajate pidurdamiseks männioksa, liivatera ja veetilka, millest tekivad olulised tõkked tagaajajate ette.

Motiivid võivad olla staatilised (loodus, psüühiline seisund) ja dünaamilised (mitmesugused sündmused), nad võivad seostuda püsivalt mõne teoste rühmaga, olla laiemalt liikuvad ja kasutatavad — r ä n d m o t i i v i d.

Rändmotiiv on iseseisev mõiste folkloristikas. Ka on paljud rändmotiivid rahvaluulelise päritoluga. Nii tunneme hädas antud tõotuse motiivi. Selle peamõte on näidata, kuidas pärast häda möödumist lubaduse andja lubadusest katsub mööda hiilida väiksema eseme andmisega. Motiiv esineb Georg Mülleri jutlustes «Laevuri tõotus», Koidula jutus «Loigu perenaine», Juhan Liivi jutustuses «Peipsil», pärineb keskaja suulisest traditsioonist ja kirjandusest. Rändmotiivi kandjaks võib pidada ka Fausti, Ahasveerust (neetud sihitu rändur) jm.

Motiive võib liigitada veel mitmeti: lüürilised motiivid (öö; lahkumine; üksindus, laulu võim; kodutus), ballaadimotiivid (surnud armsama ilmumine — Lenore-motiiv; mehetapja — «Maie laul»; naisetapja — «Tooma laul»; täitmata lubaduse lunastamine — «Kalmuneid», jne.), muinasjutumotiivid (vaeslaps — «Tuhkatriinu»; kaval sulane — «Kaval-Ants ja Vanapagan»), muistendimotiivid (hiidude kündmine jt.).

Motiivi määratlemine on siiski küllalt keeruline ülesanne. Teoreetiliselt vajab see veel selgitust.

18. Variaablusega seostub **stereotüüpsus** — samade või samasuguste piltide, kirjelduste või struktuurivõtete kordumine samasuguste või analoogiliste situatsioonide kujutamisel. Stereotüüpsus tähendab sama sõnastuse, karakteristika, konstruktsiooni või sõnaühendi korduvat kasutamist eri teostes. Laiemas mõttes võib stereotüüpsusena käsitleda ka karakterite ja kujude samasust. Muinasjutuvaeslapsi kujutatakse ühesuguste, tüüpiliste joontega, skematiseeritult, samuti võõrasemasid, kuningapoegi jne., nii et nende portreede päritolu oleks raske mõistatada lahus kontekstist. Ka loomadele või elutuile olendeile on rahvas andnud püsiva tähendussisu: karu on ikka kohtlane; hunt — rumal; rebane — kaval; linnud — targad; kivi — kõva jne. Lauludes leidub palju samasuguselt kasutatud või samu algusi, pöördumisi, konstateerimisi, üleminekuid jne. Samas sõnastuses algusvärsid: Läksin metsa kõndimaie; pöördumised: Neiukene, noorukene; konstateе-

rimine: Nüüd on laulu lõppemine; siire: Uuest ütlen ümber jälle, jne. Tegemist võib olla üksikute värsside või motiividega.

Sõnaühend *oleks — olemine* võib olla alguseks peale sakstevastaste laulude ka isikliku elu lauludes, kusjuures selle sisu on: kui oleks võimalik, siis...

Oleks minu olemine,
küll mina teaksin, mis mina teeksin:
Ise mina hakkaks kündijaksi,
naise paneks leemekeetijaksi,
tütre toapühkijaksi,
pojad oma karja hoidijaksi.

Haljala.

Palju esineb ka mitmesuguste ehitusvõtete samasust (küsimus-vastus).

Parallelismis kohtame stereotüüpseid sõnaühendeid:

Hakkame laisad **laulemaie,**
vedeluksed **vieremäie!**
Kas siin vieras voineb **laulda,**
vieras **laulda,** vieras **vierdä.**

Mõlemad näited täiendavad siin teineteist.

Parallelismides esineb rohkesti sõnaühendeid, nagu laulma : veerema; laulma : paukuma; laulemaie : luulemaie; lipus : tropis; isa : ema; vend : õde; jne.

Stereotüüpselt kasutatakse ka mitmesuguseid antiteetilisi sõnapaare, nagu järgmises laulutekstis mõiste «kunagi» väljendub kahe antiteesipaariga (pühapäev : argipäev; hommikul : õhtul):

Läksin metsa kõndimaie
pühapäeva h o m m i k u l l a,
argipäeva õ h t a'a l l a.

Püsivaid antiteese leidub kõigis liikides, näit.: kass : hiir; kõnekäänd: Mängib nagu kass hiirega; mäng: «Kass ja hiir»; vanasõna: Mis hiirtel viga elada, kui kassi kodus ei ole; elama : surema — kõnekäänd: Ei ela ega sure; lendsõna: Elu või surm; kuulama : vaatama — esineb mitmes laulutüübis, näit.: Küla kõik jääb kuulamaie, valda jääb vaatamaie.

Antiteesist võib kõnelda vahel kui ühest kompositsioonilisest stereotüübist, nagu ka stereotüüpselt kasutatud gradatsioonist: metallid — kuld : hõbe : vask; värvid — kuldne : hõbedane : vaskne; punane : sinine : valge, jne.

Stereotüüpne epiteet: kurba lindu; kulda lindu; maa oli maksakarvaline.

19. Rahvaluule ja ajalugu. Nagu igas kunstiteoses, on ka rahvaluules elu peegeldust, samuti ka elunähtuste ideelis-esteetilisi hinnanguid, seega nii objektiivset ja subjektiivset. Rohkem kui muud folkloorižanrid väljendavad rahvalaulud ja vanasõnad rahva

maailmavaadet, tema mõtteid, tundmusi ja meeleolusid, tema suhtumist elu eri külgedesse, tegelikkusse. Rahvaluule ei sisalda muidugi otseselt ajalooandmeid, sest see on suuline traditsioon kujundilises esituses. On olemas subjektiivsete elamuste summa, mitte aga objektiivne kirjeldus, mis võiks olla ajaloo aluseks. Subjektiivsus jääb, nagu kunstiloomingus ikka, lõpuni püsima, pealegi ükskõik millise nähtuse kujutaja näeb seda küllalt kitsa nurga alt ning segatult oma aja vaadete ja tõekspidamistega. Ometi annab autor õigesti edasi oma klassi mõtteid, vastavas keskkonnas eksisteerivad arusaamad ja selle kaudu miljöö tõelikkuse. Selliselt on rahvalooming kasutatav siiski ka ajalooallikana, kuigi puuduvad ajaloolised isikud, daatumid, enamasti ka faktid ja nende seostamine põhjuse-tagajärje suhtes. Rahvaluule ajaloolisus väljendub selles, et teosed jäädvustavad oma aja iseloomulikud jooned ükskõik millisel ajaloo perioodil (talupoja ja teoliste raske elu mõisnike surve all, tavaõigus, perekonnaelu, töötingimused ja -suhted jne.). Kujutades oma loomingus olustiku tüüpilisi jooni, lõi rahvas teoseid, millel on kahtlemata ajaloolise dokumendi väärtus. «Igiaegadest peale oli luulelooming rahva kogemuste väljendaja ja hoidja igal elualal» (V. Sidelnikov).

20. Rahvaloomingu **tekkepaik ja levimisteed.** Nende küsimuste lahendamine oli ja on praegugi rahvaluule uurijaile oluliseks probleemiks. Üldiselt on see raske ülesanne. Millal ja kus on mingi laul või jutt tekkinud, ei huvita ainuüksi loomingu geneesi uurijat, vaid ka seda, kes jälgib rahva elu ja elutingimuste muutusi, kokkupuuteid teiste rahvastega ja üldse rahvaste kujunemist. Harva on suudetud kindlamal kujul tekkepaika määrata, ja sedagi üsna suhteliselt. 20 Kalevala-laulu on arvatud põlvnevat Eestist, Eestis laialt tuntud «Maie laul» näib pärinevat Rakvere ligidalt. Raskem on aga tekkimisaja määramisega, sellest aga p. 21.

21. **Dateerimine.** Rahvaluule esimesed tekstid loodi kindlasti juba sugukondlikus ühiskonnas. Looming on aga pidev protsess: ühed tekstid, liigid või tüübid kadusid, teised tekkisid, ja nii on see toimunud läbi aegade. Armastuslaul «Jõru, jooks ma tulen» oli haruldane juba XVII sajandil ja kadus juba siis. Üksiktekstide tekkimise aja määramine on küllalt raske, sest kriteeriumid on ebakindlad, tuleb arvestada sisulisi ja vormilisi võimalusi läbi aegade. Regivärsid on aga loodud kõik ühes vormis, mis vähendab kindla otsustamise võimalusi, muinasjutud on rahvusvahelised, vanasõnad sisaldavad palju üldinimlikku, uuemate laulude dateerimine on üldiselt lihtsam. Igal juhul varitseb uurijat oht kalduda anakronismi, s. o. otsustada liiga varase või liiga hilise daatumi kasuks. Enamasti saame otsustada suhteliselt, s. o. kas vaadeldav fakt on tekkinud enne või pärast mingit sündmust. Me kasutame *terminus post quem.* Näit. olustikuline muinasjutt telegrafeeritud saabastest võis tekkida alles pärast telegraafi

kasutuseletulekut, laul «Eesti mees ja tema sugu» alles pärast Pühajärve sõda 1841. *Terminus ante quem* märgib rahvaluuleteose tekkimist enne mingit arvestatavat sündmust. Näit. võisid mõisaorjuslaulud tekkida ikkagi enne mõisaorjuse kadumist. Tuleb arvestada veel ka nn. isetärkamist *generatio aequivoca* e. *generatio spontanea,* s. t. sama mõtte, kujutelma, motiivi jne. iseseisvat tekkimist eri paigas, elutingimuste ja olukordade sama olles P. Lafargue võrdleb: «Kiviajastu metslased Euroopas andsid oma nugadele, kirvestele ja teistele kiviriistadele täiesti samasuguse kuju nagu Austraalia pärismaalasedki. On võimatu oletada, et see kokkusattumus oleks põhinenud traditsioonil või laenul.» (J. Sokolov. Folkloori olemus, e. k. 1947, lk. 32.) Liikide või temaatiliste rühmade dateerimine on hõlpsam kui tüüpide dateerimine.

Dateerimiseks pakuvad abi keel (eriti regivärsi keel), poeetilised iseärasused (kujund), levikuareaali ulatus, suhted teiste soomeugri rahvaste või naaberrahvaste rahvaluulega, varasemad üleskirjutused, kirjanduse mõju, aga ka värsistruktuur.

22. **Piirinähtustest.** On olemas vaheastmeid vana ja uue rahvalaulu vahel — uus tekkis kiiresti peale, vana ei kadunud nii kiiresti eest. Järsku piiri ei tekkinud kusagil, mõlemad elasid kaua paralleelselt. Sellepärast segunes näit. vanade ja uute laulude võtteid, regivärssidesse tuli riim. Näit. laul «Mis sa tõrgud moole tulles» (Muhu) sisaldab riimiva värsipaari: Mis sa tõrgud moole tulles,/ moole tulles, moole olles?/ ... Küll sina selle pääva **nääd,**/ et tüdrukpõlves vanaks **jääd.** Piirinähtusi tekib eriti rahvaluule kadumise ajal. Leidub näit. kindla autori laule, see on aga juba kunstiline kirjandus, aga loodud on nad rahvalaulu võtetega ja levinud rahvalaulu kombel.

23. **Igandid.** Animistliku maailmavaate ja muude iganenud tõekspidamiste jälgi leidub peaaegu rahvaluule kõigis žanrides: juttudes, lauludes, kommetes ja väikežanrides. Igandid võivad olla kriteeriumiks nähtuste seletamisel ja dateerimisel.

24. **Žanridevahelised suhted.** Rahvaluules esineb küllalt eri žanride segunemist ja ühinemist. Näiteks muinasjuttudes, kus tegelaste repliikides või ka teema arenduses muinasjutuvestja enda esituse kaudu kasutatakse laule. Muinasjutus «Vaenelaps ja vanapagan» laulab vanapagan sauna ukse taga vaeslapsele:

Ehi, neidu, jõua, neidu,
peigu ootab ukse taga!

Ka vaenelaps vastab lauluga, käsutab vanapagan lauluga oma abilist ja koergi kõneleb laulurütmis.

L. v. Maydelli illustratsioon Fr. R. Faehlmanni muistendile «Vanemuise laul».

Tekkemuistendis «Pääsukese sünd» leiab kasutamist värsikujuline pääsukeselaulutähend:

Pügasi villu, kogusi villu,
tahi mehel särki tetä;
ämm võt's särgi ära,
visas' tulle — katsärr!

Lauludes leidub rohkesti vanasõnu, aga ka vastupidi — paljud lauluvärsid on muutunud vanasõnadeks (näit.: Orjast saab osajagaja, / perepojast palgaline).

Mõistatusmuinasjuttudes moodustab mõistatus muinasjutu koe.

Rahvaluules on žanridevahelised seosed realiteet. Seosed tähendavad keerukat sotsiaal-ajalooliste ja spetsiaalselt folkloorsete faktide kogusust. Elujõuline vanasõna seostub muinasjuttude ja lauludega. Nende seoste astme määravad ühelt poolt struktuuriline, teiselt poolt olustikuline ja etnograafiline ligidus, seda tugevdab temaatiline sarnasus. Ühisjooni on vanasõnade ja lüüriliste laulude vahel, kusjuures vanasõnadele on omane väljendada mõtteid, lauludele vahendada tundmusi. Vanasõnu on muidugi ka muinasjuttude tekstides, aga nii lauludes kui ka muinasjuttudes leidub veelgi rohkem rahvapäraseid kõnekäände, nende hulgas võrdlusi. Laulutüüp «Mis kupjast saab» näib olevat leidnud eeskuju somaatilise sisuga kõnekäändudest, ei kasuta neid otse, vaid kujundab ümber, nii et võrdlusest saab otsene konstateering (jalad nagu ahjuhargid → /kupja/ jalad said ahjuharkideks).

25. **Pseudofolkloor** kuulub õieti isikliku loomingu alale, materjal, mis on teadlikult või ebateadlikult võetud võõraist allikaist, (kas teiste rahvaste varamust, andmete või tekstide andja enese fantaasiast või ka kunstlikest kokkuviimistest) ja omistatud mõnele kindlale rahvale. Pseudofolkloori mõistesse kuulub XIX sajandi esimeste eesti fokloristide katse luua mingi oma eesti Olümpos, nagu oli olnud kreeklastel, kusjuures abiallikaks oli Gananderi teos «Soome mütoloogia». Pseudofolkloor võib traditsioonis levida, nagu teame Faehlmannist lähtunud Vanemuisega seotud muistendeist ja kujutelmadest. 8 Faehlmanni muistendit pole rahva-, vaid autori kirjanduslik looming.

26. **Dubletid ja võltsingud.** Sama üleskirjutust on kopeerinud vahel mitu isikut. XIX sajandil kirjutasid eesti folkloristid üksteiselt maha peamiselt laule, märkimata, millal ja kellelt kopeeriti. Hurda ja Eiseni paralleelse tegevuse ajal saatis ca 160 korrespondenti sama materjali mõlemale kogujale, võib-olla ainult juhuslikkude muutustega. Siin on tegemist d u b l e t t i d e g a, mille tekkimiseks võis olla teisigi teid. W. Andersoni lastelaulude kogus leidub hulgaliselt raamatutekste, sest tema õpilastest kaastöölised olid need kooliõpikuist meelde jätnud või kopeerinud. Dublett

on ka sama teksti ümberjutustus. Üldiselt on see väärtusetu ballast, välja arvatud juhul, kui eeskuju on kadunud või kui uurija valduses on mõne korrespondendi mustandkäsikiri, mis laseb selgitada võimalikke põikeid puhtandtekstist, sest kopeerija võis teha segavaid parandusi või juhuslikke vigu. Uurijale on see kasutu materjal, koormab hoiupaiga kogusid ja raiskab korraldaja tööjõudu. Uurija peab pidevalt arvestama kirjandusest (kalendrilisad, kooliõpikud, ajakirjandus) pärinevate dublettide võimalikkust ning kirjanduslike mõjude allikaid ehtsa materjali eraldamisel ebaehtsast.

Rahvaluule käsikirjade ja trükiste seas on ka v õ l t s i n g u i d kas originaalide parandamiste või individuaalsete täienduste näol, või otse müstifitseeritud tekste või andmeid. XIX sajandil püüti tõestada Taara, Vanemuise jt. pseudofolkloorsete nimede esinemist rahvasuus sel kujul, nagu need esinesid Faehlmanni kunstilistes töötlustes. Ka võltsingud tuleb uurimiselt kõrvaldada.

Rahvaluule uurimist raskendavad ka plagiaadid, mis on originaalide teadlikud mahakirjutised ja saadetud rahvaluulekogujale originaalse materjali pähe. Plagiaatideks tuleb lugeda ka sellise materjali konspekte.

II. RAHVALUULETEADUS

1. PÕHIMÕISTED

Rahvaluuleteadus on iseseisev distsipliin ega ole enam allpeatükk ega abidistsipliin keeleteadusele, kirjandusteadusele ega etnograafiale. Kõigi nendega on tal küll ligidased sidemed.

1. Eesti **rahvaluuleteaduse aineks** on traditsiooniline suuline looming, s. o. laulud (regivärsilised, riimilised), jutud (muinasjutud, naljandid, muistendid, pajatused), vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused. Kogu rahvalooming seostub kommete, uskumuste, mängude, muusika ja tantsuga, mõnevõrra rahvapillidega (vt. sünkretism). Needki on folkloristika aineks, nagu ka rahvaluule kogumise ja uurimise ajalugu ning suhted naaberteadustega. Rahvaluule peegeldab rahva elu ja arenemist, tema mõtteid, arusaamisi ja tundmusi. Uurida tuleb ka rahvaluule kasutamist kirjanduslikus ja muusikalises loomingus. Rahvaluulet kui ainet kasutavad ka teised kunstid, rahvaluulet peavad silmas ka isetegevuskollektiivid oma töös.

Sõltudes suulisusest ja traditsioonilisusest, koosnevad rahvaluule kõik liigid kahest või kolmest komponendist. Rahvalaulul on oluliselt neli komponenti (tekst, meloodia, esitusviis, funktsioon), juttudel kaks (tekst, esitus), kommetel kaks (tekst — kujutelm ja teostus), mängudel kaks (tekst ja teostus).

2. **Rahvaluule allikad ja rahvaluule kogumine.** Rahvaluule kõige tähtsam allikas on rahva looming, mis ringleb suuliselt ajas ja ruumis, aga ka kirjapandud tekstid. Eesti NSV-s on rahvaluulekogud koondatud Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonda, uurimis- ja pedagoogilise töö kõrvalsaadusena kogunenud originaalkogusid on Tartu Riikliku Ülikooli eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedris ja Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi rahvaluule sektoris.

Materjalide kogumisel kasutatakse ikka püsiva pliiatsi ja paberi kõrval rohkesti magnetofoni, fotot ning 1953. aastast peale kasutavad TRÜ, hiljem ka teised asutused, filmimist.

Ekspeditsioonide ülesanded on kolmesugused: 1) frontaalsed, s. t. osavõtjate ülesandeks on koguda kõike kohal olemasolevat tühjendavalt; 2) monograafilised, kus osavõtjate ülesandeks on koguda täiendavaid andmeid kindlal teemal; 3) kontrollivad, ülesandeks varasemate andmete õigsuse või täpsuse ja sisu selgitamine. Uurija võib kasutada ka autoinformatsiooni, igal juhul tuleb üleskirjutustele lisada andmed informatsiooni allika kohta.

Juba Kuressaare Kirjanduslik Ühing kasutas vabatahtlikkude kaastööliste abi. Esimese avaliku üleskutse avaldas Kreutzwald 1843. a., Hurt aga arendas välja vabatahtlikkude kaastööliste võrgu ja lõi vastava kogumistöö meetodi. Kogumist korrespondentide võrgu (informeeritud vabatahtlikkude kaastööliste) kaudu teostab Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond, selle eelkäija Eesti Rahvaluule Arhiiv tegi seda juba 1928. a. alates.

3. **Kartograafia.** Rahvatraditsioon pole ühtlaselt levinud. Mõni laulu-, jutu- vm. tüüp esineb kus tihedamalt, kus hõredamalt. Ka pole kõik alad ühtviisi läbi töötatud ega ühtlaselt kogutud. Uurimismaterjal tuleb kanda täies ulatuses levikukaardile, mille alusel saab jälgida leviku ulatust (areaali e. levilat), populaarsust, iseloomu, eriti kui kaardile on kantud kompleksselt ja võrdlevalt mitu eriilmelist nähtust. (Vt. kaarti «Katkumuistendite levik», lk. 76.)

Rahvaluulenähtuste levikuala nimetatakse areaaliks (levila).

4. **Abiteadused** on: 1) bibliograafia ja 2) tekstoloogia. Esimene registreerib ilmunud tekstid teostes, perioodikas või eri publikatsioonidena jooksvalt ja retrospektiivselt. Bibliograafiast tuleb otsida ka ilmunud artikleid ja teoseid.

Tekstide kasutamise hõlbustamiseks on koostatud rahvajuttude tüpoloogia ja sellele vastavalt hakatud välja andma tüüpkatalooge, kus registreeritakse käsikirjalised ja tükitekstid (Aarne-Thompson, Andrejev, Höttges, Simonsuuri). Rahvaluule hoiupaikades on koostatud ise oma materjalide kohta registreid mitmes lõikes.

Tekstoloogia tegeleb tekstide lugemise, publitseerimise ja nendesamade tekstide autentsuse selgitamisega või identifitseerimisega (kohad, laulikud jne.). Kõige tähtsam on tekstoloogia abi tekstide publitseerimisel.

5. Rahvaluuleteaduse **naaberteadusi** on mitu. Rahvaloomingust paremaks arusaamiseks on vaja hästi tunda vastava ühiskonna ajalugu. Juttudes, lauludes, vanasõnades ja kommetes on palju minevikulist, mida ajalugu arvestamata on raske mõista. Rahvastevaheliste suhtlemiste ja kolonisatsioonide tundmine on niisama vajalik. Rahvakommete uurimine eeldab head etnograafia tundmist. Ka poeetilises rahvaluules leidub ühiskondlikke ja esemelisi mõisteid, mis kuuluvad etnograafiasse (tööriistad,

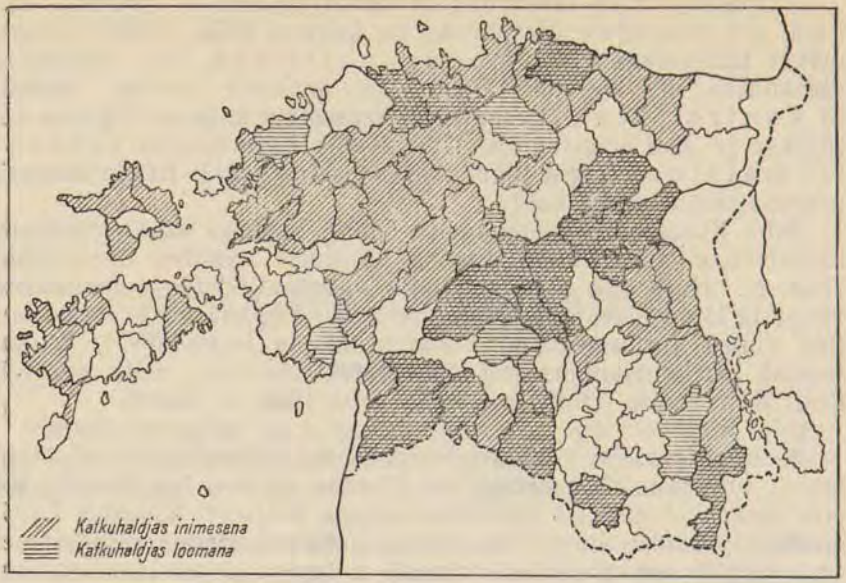

Katkumuistendite levik. Koostas A. Abel.

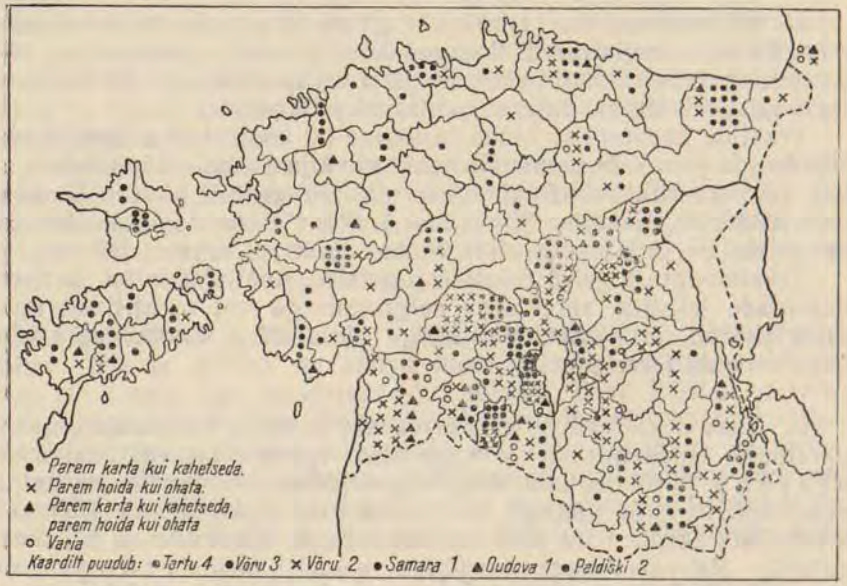

Vanasõna «Parem karta kui kahetseda» levik.

liiklemisvahendid, elamu, rõivastus jne.). Et tekstist aru saada, peab neid mõisteid tundma. Rahvaluules on oma kunstivahendite süsteem, mida uurivad poeetika ja stilistika. Järelikult vajab folkloristika kirjandusteadust, aga ka vastupidi. Ka on rahvaluule mõjutanud kirjanduslikku loomingut, niisamuti on kirjandus mõjutanud suulist luulet. Neidki suhteid uurib kirjandusteadus, samuti folkloristika. Keeleteadus aitab mõista rahvaloomingus leiduvate arhailiste keelendite olemust ja sõnade erinevaid tähendusi võrreldes tänapäevaga. Sõnavara, eriti laensõnad võimaldavad jälgida rahvastevahelisi suhtlemisi, toponüümika lisaks rahvaluuletüüpide levikut. Arheoloogia side on eriti oluline rahvausundi uurijale. Psühholoogia aitab tungida sügavamale rahvaloomingu olemusse, tekkimise ja levimise tingimustesse ja avada mõningate motiivide sisu. Psühholoogiale on rajatud ka mõned rahvaluule uurimise meetodid. Geograafiat tundmata ei saa uurida üksikute laulutüüpide levikut (eriti seda, mis on seotud füüsilise geograafiaga), inimese võimalusi suhelda ühe või teise geograafilise alaga. Muusikateadus on abiks rahvamuusika ja rütmika uurijale.

Vaja on tunda ka loodusteadusi, sest tekstid sisaldavad taimede või loomade nimetusi, mis võivad olla juba antud alalt kadunud. Needki andmed on kasulikud tekstide ajaloo selgitamiseks.

6. Kirjanduse mõjust rahvaluulele. Juba möödunud sajandist alates on mitmesuguseid rahvaluuletekste ilmunud palju kasutatud raamatuis, nagu aabitsais ja koolilugemikes (kust vastuvõtlikus eas lapsed õppisid koolis või kodus), kalendreis, ajalehtedes või ajakirjades, üldtarvitatavais laulikuis, kaasa arvatud kirikulauluraamat. Ja nende teoste kaudu on palju laule, eriti lastelaule, rahvajutte, vähem regivärsse läinud tagasi rahvasuhu, kust neid hiljem on üles kirjutatud või veelgi kirjutatakse ja segavad nüüd rahvaluuletekstide suulise leviku jälgimist. Kirjandusest omandatuna on neil teine väärtus kui suulisest traditsioonist pärandatuna. Kalevipoja-muistendeis tunnukse palju eepose «Kalevipoeg» mõjusid. Raamatust õpitud tekste tavaliselt ei noteerita, järelduste tegemisel nad kaasa ei räägi. On aga ka sellised mõjud rahvaluulesse, kus kirjandusest ammutatud kujutelmad või motiivid on rahvaluuleliselt läbi töötatud ja saanud osaks rahvaluulest. Selliseks näiteks võib pidada kirikukirjandusest kuuldud kuradi sulamist ühte vanapaganaga (vt. «Muistendid Vanapaganast»).

7. Rahvaluule osast kirjanduses. M. Gorki väitis sõnakunsti alguse peituvat folklooris. Nõukogude kirjandusteadus ja folkloristika on rohkesti uurinud rahvaluule ja kirjanduse suhteid. Detailselt on vaadeldud vene klassikute ning kaasaja kirjanikkude teoseid suhtes rahvaluulega (A. Puškin, N. Gogol, N. Nekrassov, M. Gorki, V. Majakovski, M. Šolohhov, M. Issakovski, M. Prišvin,

S. Maršak jt.). Eestis on analoogilisi uurimusi vähe («Kalevipoja» ja J. Tamme loomingu kohta). Vajadus tundma õppida rahvaluulet kui kirjandusliku loomingu alust ja allikat on mõistetav, sest rahvaluule õpetab rahvalikkust, lihtsust ja vormi ökonoomsust.

Nii rahvaluule kui ka kirjandus annavad kunstilisi elamusi, oma tekkimise ja eksistentsi poolest on nad aga oluliselt erinevad. Rahvaluule rajaneb kollektiivsusel. Rahvaluule elas ja levis suuliselt, kirjas fikseerimata kujul, ja iga rahvaluuleteksti omaksvõtja ning edasikandja suhtus sellesse küllalt meelevaldselt. Kirjaniku tekst on paberile pandud ja see ei võimalda variantide tekkimist rahvaluulele omasel viisil. Variandid rahvaluule mõttes kirjanduses puuduvad, on küll eri redaktsioonid. Suulisus tingib ka rahvaluule žanride lihtsuse, keerukad kompositsioonid puuduvad, sest nõuaksid suurt mälupinget. Fikseeritus kirjas võimaldab kirjanduses aga keerukamat struktuuri.

Kirjanduse vanemail ajajärkudel said sellest osa ainuüksi valitsevad klassid, kirjaoskamatud massid viljelesid edasi rahvaluulet.

Kirjanduse ja rahvaluule piirimail paiknevad eeposed, millel on ikka kaks autorit: 1) rahvas, kes on loonud eepose üksikteemad, ja 2) eepose koostaja, nende teemade koondaja ühe peatelje ümber. Vana-Kreeka kahe eepose — «Iliase» ja «Odüsseia» — autoriks peab antiikaja traditsioon Homerost, E. Lönnrot koostas karjala ja soome aineist «Kalevala», Fr. R. Kreutzwald rahvasuus tsirkuleerivaist Kalevipoja-muistendeist ja regivärssidest eepose «Kalevipoeg», läti luuletaja A. Pumpurs lugulaulu «Lāčplēsis» (e. k. 1973) jt.

Juba ammu töödeldi rahvaluulet kirjanduslikuks loominguks; nii toimus see Egiptuses juba ca 4000 a. tagasi. Vana-Kreekas kasutasid individuaalses loomingus müütide ainet Hesiodos («Jumalate põlvnemine»), Aischylos, Sophokles, Euripides jt., Roomas Vergilius («Aeneis»), Ovidius ja Apuleius («Kuldeesel»). Viimane toob peale muu muinasjutu «Amor ja Psyche». Antiikmütoloogiat tuntaksegi peamiselt kirjanduslike töötluste kaudu.

Keskaja rüütliromaanidki sisaldavad rahvaluuleaineid. Keldi rahvajuttude alusel loodi «Tristan ja Isolde», lugu traagilisest armastusest kuningatar Isolde ja rüütel Tristani vahel.

Palju rahvaluulet on W. Shakespeare'i teostes, J. W. v. Goethe «Faustis», A. Puškini, N. Gogoli, N. Nekrassovi, M. Gorki jt. loomingus.

Ka eesti kirjanduses leidsid paljud autorid ainet eesti rahvaluulest, alates Kr. J. Petersonist ja jätkates Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi, J. V. Jannseni, M. Veske, J. Tamme (vt. tahvel 16), A. Kitzbergi, A. H. Tammsaare, V. Ridala, G. Suitsu, K. E. Söödi, M. Underi, H. Adamsoni, H. Raudsepa, A. Hindi, D. Vaarandi, P.-E. Rummo jt. loominguga.

Rahvaluulelisi aineid on kasutatud mitmeti. Neid on lihtsalt redigeeritud või sõnastuse poolest kuidagi korrigeeritud, nagu on muinasjuttudega toiminud Fr. R. Kreutzwald, ulatuslikumalt ka

A. Jakobson rahvajutukogus «Ööbik ja vaskuss». Aga tekste võib ka variantidest laenatud motiivide või episoodidega täiendada, et saaks terviku. Seesugust meetodit kasutasid J. Hurt «Kalmuneiu» või «Ilulaulu» terviklikuks liitmisel, E. Peterson-Särgava rahvapäraste rebasejuttude töötlemisel, mis tõepoolest rahvasuuski tsükliteks koondusid. Tekste võib täiendada ka mitme teose liitmisega. Nii tegid V. Ridala poeemis «Toomas ja Mai» ja A. Annist Lauluema Mari loos. Siiamaani on kõige õnnestunum rahvaluule eeskujudel loodud teos ikkagi G. Suitsu «Lapse sünd».

Kaugemale on läinud need kirjanikud, kes rahvasuust on võtnud mingi motiivi ja selle mõne iseseisva teose loomiseks ära kasutanud. Väga mitmel viisil on kirjanikud ümber loonud ja tõlgitsenud Prometheuse motiivi: Hesiodos pidas Prometheuse karistamist õiglaseks, sest kangelane ju pettis jumalaid, P. Shelley aga asus Prometheuse poolele, näitas, kuidas jumalate kui rõhujate võim murtakse. Kreutzwaldi muinasjutu «Kuidas kuningatütar seitse aastat oli maganud» töötas ümber J. Rainis värssnäidendiks «Kuldratsu», lisades muinasjutuainele episoode ja tegelasi.

Rahvaluule ainet võib kirjanik teoses kasutada aga ka ainult episooditi, nagu tegi seda A. Kitzberg näidendites «Libahunt» ja «Enne kukke ja koitu», kasutades rahvakombeid elu realiteedi tõepärastamiseks, kujutades libahundi-uskumiste refleksi, eriti nende uskumuste negatiivset mõju inimesele. Paremini kui keegi teine on Kitzberg suutnud rahvauskumuse osa inimese elus näidendi tervikusse sulatada. Meisterlikult väljamaalitud kuju on rahvalaulik Pime-Kaarli A. Hindi romaanis «Tuuline rand». Rohkesti kasutavad kirjanikud rahvaluule stiili, endastmõistetavalt fraseoloogiat.

Rahvaluule vormivõtteid leidub paljude kirjanikkude loomingus, nii kasutas H. Chr. Andersen muinasjutu vormi ja eriti palju ka rahvusvaheliste muinasjuttude aineid. Kreutzwaldi, M. Veske, G. Suitsu jt. loomingut iseloomustab rahvalaulude eeskujude ja ainete kunstiline väärtustamine. Palju on lauludes ja proosaski algriimi ja regivärsile iseloomulikke kordusi. Vormi kasutamine ei ole veel väärtus omaette, see peab toetama ja teenima kirjaniku loomingulisi eesmärke ega või olla vastuolus sisu ja vormi seose nõudega.

Veel veidi ligemalt J. Tamme rahvaluuleainelisest luulest. Ta transponeeris proosaaineid luulevormi, kuigi alati mitte eriti kunstiküpselt. Oma ballaade nimetab ta l u g u l a u l u d e k s, ja see nimetus on kirjandusteaduses käibel just Tamme ballaadide kohta. Tamme looming sisaldab nii poeemi kui ka ballaadi sugemeid, milles on lisaks veel legendi ja naljandit. Tamme lugulauludest, mida on 63, baseerub 75% rahvaluulel. Nii on «Hundikarjus» loodud tapetud vallaslapse teemal. Uskumuste järgi pidid sellistest lastest saama hundikarjused. «Leib» kõneleb libahundile noa otsast leiva ulatamisest, nagu sellist teemat on arenda-

«Üks kuningatütar ja kuningapoeg, kes teineteist ihkasid, aga kokku ei saanud, sest sild oli vahel». Lugu andis ainet ka kõnekäänu «Kärevere sild» tekkimisele.

nud ka K. E. Sööt. Leiva andmisega noa otsast saab libahundist taas inimene. «Orjakivi» aineks on muistend, mille järgi kivi halastab, kui sundija ei halasta, praegu on selle tunnistajaks kivi orja isteasemega Helme surnuaia taga, tegelikult kunagine ohvrikivi. «Odavad orjad» on lugulaul ihnest taluperemehest, kes endale salapärase tundmatu mehe käest saab kolmeks aastaks orjadeks kolm poissi ja kolm tüdrukut. «Kuldking» rajaneb Tuhkatriinu-motiivil. «Sõida põrgu» on loodud kurja härra teemal, «Moksi Jõõva» räägib kurjast pastorist. Lugulaulus «Ärkvel» liitub ajalooline ja mütoloogiline. Sõnajala õitsemise tunnil kerkib Kääpa jõest Kalevipoja mõõk ja Paala väljadele ilmub rivistatud

malev Lembituga. Ainet rahvaluulelisteks lugulauludeks sai autor otse rahvasuust, kirjandusest ja teiste rahvaste loomingust.

Rahvaluulest ammutatud motiive on kasutatud didaktilistel, satiirilistel või muudel eesmärkidel. Rahvusvahelises ballaadis «Üks kuningatütar ja kuningapoeg» kirjeldatakse nutvaid kuningatütart ja kuningapoega, kes ei saa kokku, sest nende vanemad on riius ja nende vahel lainetab sügav järv. 14. dets. 1928 kukkus sisse äsja kasutusele võetud Emajõele ehitatud Kärevere sild. Kuulsaks saanud skandaalist saab pilkelugu ajakirjas «Kratt», mille 1929. a. 5. numbris ilmus karikatuur «Meieaja muinasjutt».

2. RAHVALUULETEADUSE AJALOOST

Üldist. Rahvaluuleteadus on noor. Alles Lääne-Euroopa eelromantismi- ja romantismiajal hakati mõistuse liigse valitsemise vastukaaluks otsima tundepärast ja siirast südamlikkust väljastpoolt salonge, väljastpoolt peenutsemist ja teesklust, otsima rahvahulkadest. Nii jõuame XVIII sajandi inglise luuletaja E. Youngi juurde, kelle teos «Kaebus ehk öömõtted elust, surmast ja surematusest» (1741) kujunes üheks senist kuiva luulet vapustavaks löögiks. XVIII sajandi keskel jõuti rahvaluule juurde. Ilmusid T. Percy kolmeköiteline inglise rahvalaulude, eriti ballaadide kogu «Muinasjäänused inglise vanast luulest» (1765) ja J. Macphersoni «Ossiani laulud» (1760), viimase autoriks nimetati kelti bardi Ossiani. Rahvaluule poole pöördus ka J. W. v. Goethe, kes tõlkis ka välismaade rahvaluulet, muude hulgas soome rahvalaulu «Jos minun tuttuni tulisi».

Rahva sõnalise loomingu vastu hakati huvi tundma esmalt Inglismaal. Inglise eelromantismi esindajad tegelesid keskaja gooti katedraalide, rüütlielu ballaadide ja romanssidega. 1777. a. kirjutas inglise kirjanik H. Knox: «Õpetamata rändlaulikute loodud ballaadid, mis on liikunud sajandist teise, on tõusnud rahva hulgast, et leida kohta peenemaitseliste raamatukogudes. Värsse, mis mõne aasta eest arvati kõlbavat vaid lastele ja madalale toorele rahvaklassile, imetletakse nüüd nende lihtsuse ning ebakunstilisuse pärast, mida varem nimetati jämeduseks ning argipäevasuseks.» Percy leiab neist lauludest meelepärast lihtsust ja kunstlikkuseta veetlust. Neis pole lennukat fantaasiat, küll aga liigutavat südamlikkust.

«Ossiani laulude» euroopalik mõju suurenes üha. Neis leidus mõttelendu, unistusi, metsikust, looduse ja lihtsate inimeste ning ürgaegade imetlust, hämarust, tormi ning nukrust. «Harva on mõni teine teos olnud ajajärgu tärkavate hingeliigutuste paremaks sünteesiks, harva võimsamini mõjustanud nende täisjõule arenemist» (Herder).

J. G. Herder õppis rahvaste laule hindama ja hakkas neid süstemaatiliselt koguma. 1773. a. ilmutas ta artikli «Ossianist ja vanade rahvaste lauludest», kus ta nende väärtusi vaagis. Samas

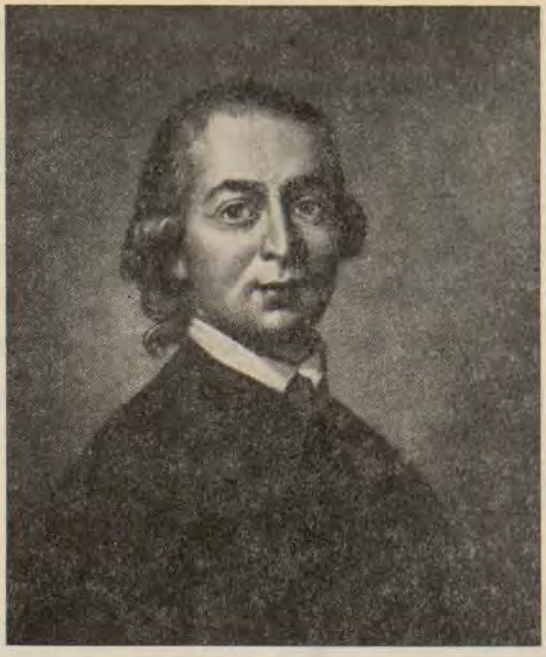

J. G. Herder (1744—1803).

artiklis leidub ka termin «Lieder des Volks (= rahvalaulud). Mõistetele *Volksdichtung, Volkspoesie* ja *Volkslied* (rahvaluule, rahvapoeesia, rahvalaul) andis Herder juba tänapäeval tuntud sisu. Rahva all mõeldi alamaid kihte ja rahvalaulude vaatlemisel peeti silmas laule loonud rahva etnilisi iseärasusi. Kõige tugevamat mõju Herderile avaldas Percy. Herder seadis endale isegi eesmärgiks saada saksa Percyks. Terminit *rahvalaul* oli kasutatud juba paarsada aastat varem (kuigi Herder ei tarvitsenud seda teada). Prantsuse kirjanik Michel de Montaigne, kes kõneles isiksuse vabastamisest feodaalkorra ja kiriku ahelaist ning võitles nõiaprotsesside vastu, kasutas oma teoses «Essays» (1572—1588) terminit *poésie populaire*. Kõige rohkem äratasid tähelepanu Herderi 1777. a. kirjapandud sõnad artiklis «Inglise ja saksa luule sarnasusest»: «Rahvalaulud, muinasjutud, muistendid kuuluvad ka meile. Nad on omal kombel rahva usu, tundeelu, annete ja pingutuste tulemused. Usutakse, sest ei teata; unistatakse, sest ei nähta; toimitakse, täie hingega, lihtsa ning alles arenematuga. Siin on suur aine inimkonna ajaloolasele, luuletajale, arvustajale, filosoofile.» Rahva ja mineviku heroiseerimiseks kõlbas aga endiselt rahvaeepos juba antiikajast — «Ilias», «Odüsseia», vana germaani «Das Nibelungenlied».

Folkloristika tekkimine on seotud romantismiga kui vaimse

liikumisega. Romantismi ideedest sai populaarseks rahva vaimu idee, mis väitis rahvusliku ühtsuse olemasolu ning koos sellega eitas rahva jagunemist klassideks. Kodanlus omistas oma klassi ideed kogu rahvale tervikuna. Rahvusliku vaimu küsimusega tegelesid ka keele- ja kirjandusteadlased, filosoofid, ajaloolased, juristid. Rahva vaimse loomingu mälestused arvati avavat kogu konventsionaalselt käsitatava «rahva hinge» rikkuse ja sügavuse. Neis liikumistes esines rohkesti natsionalistlikke tendentse. Tekkis indoeuroopa keeleteadus, hakati keeleliste nähtuste sugulust määrama, võttes aluseks foneetika, morfoloogia ja leksikoloogia. Kuna germaani keelte alal tehti kõige rohkem tööd, siis on ka loomulik, et arvati germaani keelte abil kõige selgemini võivat tuletada kõigi indoeuroopa keelte esivanemat.

J. G. Herderi artiklid ja uurimused said aluseks rahvaluuleteadusele. Herderist peale algas ka võimas rahvaluule kogumine, mille suuremaid tulemusi on tema rahvalaulude kogu «Volkslieder» (1778—1779). Kahtlemata oli see omakorda eeskujuks L. A. v. Arnimi ja Cl. Brentano suurele saksa rahvalaulude väljaandele «Des Knaben Wunderhorn» (1806—1808). 1812. a. kirjutas Fr. Schlegel teoses «Vana ja uue luule ajalugu»: «Teise rahva jäljendamine ei vii iial eesmärgile, sest kõik, mis teine loob oma kõrgemal arenemistasemel ning kunsti tipul, jääb jäljendajale võõraks. Vaid iga rahvas peab tagasi tulema oma algupärase luule, vanade lugude juurde.»

1812—1815 ilmusid Wilhelm (1786—1859) ja Jacob (1785—1863) Grimmi muinasjuttude kogud «Kinder- und Hausmärchen». Mõlemad vennad püüdsid näidata germaani rahvaliku kultuuri põlisust, ilu ja rikkust. Teoreetiliselt töötas Jacob Grimm folkloori eriküsimuste kõrval õigus-, keele- ja kirjandusajaloo alal. 1834. a. ilmus temalt uurimus «Reinhart Fuchs», kus on avaldatud ka 6 eesti rebasejuttu. Ta huvitus ka «Kalevipojast». Koostades saksa keele sõnaraamatut ja uurides keeleajalugu ning otsides selleks andmeid rahvakeelest, vanasõnadest, kõnekäändudest ja muinasjuttudest või tavanditest, õppis ta tundma rahva loomingulisi jõude üldse. Rahvaluule pakkus mineviku idealiseeritud pildi maalimiseks kõige eredamaid värve. Grimmide eeskuju järgis Venemaal A. N. Afanasjev (1826—1871) muinasjuttude koguga «Народные русские сказки» 1859.

1. **Mütoloogiline koolkond.** J. Grimmi teaduslikku kontseptsiooni folkloristika alal hakati hiljem nimetama **mütoloogiliseks** teooriaks e. **koolkonnaks**, sest J. Grimmi töö oli pühendatud germaani müütide süstematiseerimisele ja seletamisele. J. Grimmi uurimustes kuulub müütidele keskne koht. Vana kirjavara ning ajalooliste andmete, aga kõige rohkem suulise luule — vanasõnade, kõnekäändude, mõistatuste, laulude, muistendite ja muinasjuttude alusel loob ta germaanlaste vanimate uskumuste pildi. Tema vaated leiduvad tema teoses «Deutsche Mythologie» (1835).

Puudustest hoolimata sai see teos mütoloogia uurimise aluseks. Üks selle suuna esindajaid A. Kuhn püüdis näha enamiku müütide alusena stiihiliste loodusjõudude — äikese, müristamise, välgu, tuule, pilvede — jumaldamist. Tekkis nn. äikeseteooria.

XIX sajandi keskpaiku kujunes usunditeaduses valitsevaks vooluks loodusmütoloogia, mis püüdis usundilisi kujutelmi seletada loodusnähtuste (taevakehade ja atmosfäärinähtuste) piltliku tõlgendamisega. Seda koolkonda esindasid Inglismaal M. Müller, Saksamaal W. Mannhardt, kes andis müütide seletamisel mõnevõrra kohta esivanematekultuselegi, Venemaal A. Afanasjev, Eestis kõige järjekindlamalt A. H. Neus.

2. **Laenuteooria.** Mütoloogilise koolkonna esindajate udused kontseptsioonid ei suutnud rahuldada teaduslikku mõtet, sest sel ajal tekkis mitmesuguseid teaduslikke perspektiive avardavaid suhteid. XIX saj. keskel, ühenduses Euroopa riikide kaubandusliku ekspansiooniga, alustati ka Lähis-Ida materiaalse ja vaimse kultuuri uurimist. Keele, religiooni ja luule valdkonnas avastati nähtusi, mis olid uskumatult samased vastavate nähtustega Lääne-Euroopa rahvaste elus. Nii ei saadud muinasjuttude samasust seletada enam algsugulusega, nagu tegid mütoloogilise koolkonna esindajad. Hakati jälgima sarnasuse põhjusi. Oma seletuse andis saksa orientalist T. Benfey. Benfey juhtis tähelepanu sarnasusele india ja euroopa rahvaste muinasjuttude vahel.

1859. a. avaldas ta india muinasjutukogu «Pantšatantra» tõlke saksa keeles koos ulatusliku sissejuhatusega, milles oligi kokku võetud tema teooria. Süžeede samasust seletas Benfey rahvastevaheliste kultuurilis-ajalooliste sidemetega, laenamisega rahvalt rahvale. Esimese hüpoteesi järgi on hakatudki seda Benfey teooriat nimetama **laenuteooriaks** e. **rännu- (migratsiooni-) teooriaks.** Tähelepanek rändamisest on kahtlemata õige. Benfey järgi võis mitmel ajal Oriendist muinasjutte Euroopasse laenata, nii Aleksander Suure sõjakäikude ajal ja järel IV—II sajandini e. m. a., samuti ristisõdade ajal. Rännuteedeks pidas ta 1) Vahemere idaranniku kaudu Hispaaniasse; 2) Kreeka kaudu Itaaliasse; 3) Kesk- ja Väike-Aasiast Bütsantsi ja Balkani kaudu Ida-Euroopasse.

Tema hüpoteesi järgi on rahvajuttude laenuandjaks maaks Muinas-India. Indiast olevat liikunud jutud suuliselt ja kirjalikult Pärsiasse, Araabiasse ja Palestiinasse ning sealt Vahemere kaudu Lääne-Euroopasse. Suurt osa olevat siin etendanud kauplevad rahvad — araablased ja juudid. Selle seisukoha järgi nimetati Benfey teooriat ka **indianistlikuks.** Viimane hüpotees ei ole põhjendatud, sest see eitab teiste rahvaste osa rahvajuttude loomisel. Hiljem Benfey korrigeeris oma seisukohta sellega, et nimetas loomajutud pärinevaks Kreekast.

Edasi ühe võimalusena seletas Benfey juttude levikut veel selliselt, et buda usu misjonärid on kasutanud neid jutte oma õpetuse illustreerimiseks, aga ta pidas kirjandustki juttude levita-

mise vahendajaks ja muinasjutumotiivide allikaks, mistõttu seda õpetust nimetati ka **kirjanduslikuks** teooriaks.

Benfey teooria leidis palju pooldajaid ja mõjutas suuresti XIX sajandi rahvaluuleteaduse arengut, eriti muinasjuttude uurimist. Nii uuris M. Landau Boccaccio «Dekamerone» allikaid, tuues hulgaliselt paralleele Ida ja Lääne suulistest ja kirjalikest teostest. Venemaal oli kõige suurem migratsiooniteooria esindaja suure eruditsiooniga A. N. Vesselovski.

3. **Antropoloogiline koolkond.** Inglismaa ja Ameerika Ühendriikide koloniaalpoliitika arenemisega kogunes ka palju materjali võrdlevaks uurimiseks etnograafidele, lingvistidele, folkloristidele ja geograafidele. Vaatluspiirkond ulatus juba üle kogu maakera. Siin satuti samadele andmetele, aga neid polnud võimalik seletada ei algsuguluse ega rännuga. Inglise uurija Edw. B. Tylor oli jõudnud arvamusele, et kõigil rahvastel on ühesugune arenemise alus. Nii kujunevat rahva uskumused, kombed, tema luule. Seda mõtet arendasid edasi tema õpilased, kes viisid selle üle ka rahvaluulele. Kõige tähtsam Tylori õpilastest oli šoti teadlane A. Lang. Teaduse ajaloos on seda nimetatud **antropoloogiliseks koolkonnaks.** Selle koolkonna üks hüpotees on järgmine: 1. Ühe ja sama rahvajutu esinemist mitmetel rahvastel ei saa seletada geneetilise sugulusega (ei alg- ega laensugulusega), vaid ühe ja sama jutu mitmekordse tekkimisega sel alusel, et eri rahvad elavad samasugustes tingimustes. Selle õpetuse järgi on seda teooriat nimetatud ka **süžeede isetärkamise teooriaks** (*generatio spontanea*). Seletus on muidugi õige ja seda nähtust leidub küllaldaselt.

Õige on ka järgmine, 2. hüpotees: praegustes muinasjuttudes peegelduvad tihti ülivanad ettekujutused, vaated ja kombed inimsoo lapsepõlvest, mis tõestavad nende juttude kauget, eelajaloolist algupära.

Antropoloogilise koolkonna mõjud on olemas ka A. N. Vesselovski ajaloolise poeetika teooria loomisel.

Alates 1860. aastaist asus Vesselovski kirjandusliku arenemise üldiste seaduspärasuste kindlaksmääramisele. Eriti huvitas teda luule primitiivne, sünkretistlik arenemisaste. Sel astmel on tihedasti omavahel põimunud need elemendid, mis hiljem pika arenemise tulemusena muutuvad iseseisvaiks liikideks ja alaliikideks. Teose «Kolm peatükki ajaloolisest poeetikast» pühendab ta peamiselt sünkretismile. Folkloristliku uurimise seisukohalt on olulise tähtsusega tema «Ajalooline poeetika», kus leiduvad uurimused epiteedi ajaloost, psühholoogilisest parallelismist ja selle vormidest luule stiili peegelduses jm.

4. **Agnostiline teooria.** XIX sajandi lõpupoole esines veel üks teooria, mida nimetatakse **agnostiliseks teooriaks** ja kujundati välja J. Bédier' poolt. Bédier on nõus Benfeyga muinasjuttude

rändamise küsimuses, aga antropoloogiline koolkond andis talle tõuke muinasjuttude polügeneesi teooria loomiseks.

Agnostiliseks nimetatakse tema teooriat sellepärast, et ta väidab: muinasjuttude algupärast ei või me midagi teada. Variantide põhjal ei suuda võrdlev meetod määrata muinasjutu sünniaega ega tekkepaika. See on suunatud juba geograafilis-ajaloolise meetodi vastu.

XIX sajandi keskpaigaks oli kogutud rahvasuust hulgi originaalmaterjali, uurijad said nüüd tunduvalt kindlamini järeldusi tuletada.

5. **Geograafilis-ajaloolise meetodi** väljakujunemine seostub teaduse arenemisega Euroopas XIX sajandi kolmel viimasel kümnendil. Ka rahvaluule idealiseeriv imetlemine asendus nüüd realistliku suhtumisega. Suuri muutusi tekkis loodusteaduses, kus Ch. Darwin kummutas seni kehtinud vaated taimede ja loomade muutumatusest ja arendas välja evolutsiooniõpetuse: muutused on tingitud pärilikkusest, elutingimustest ja kohanemisest. Liikide sees toimub looduslik valik. Darwini õpetus oli ka Soomes intensiivseks arutlusaineks.

XIX saj. teise poole mõjukaimaks kodanlikuks filosoofiliseks vooluks kujunes positivism, eriti silmapaistvaks tõusis inglise filosoof H. Spencer (1820—1903). Positivism propageerib konkreetseid teaduslikke uurimusi, väites ühtlasi, et nähtuste olemus jääb meile lõpuni tunnetamatuks. Positivism sisaldab vastuolulisust. Tugeva kirikuvõimuga maades võitles ta selle mõju vastu, soodustades vaba uurimist.

H. Spencer ühendas A. Comte'i ja S. Milli loodud printsiibid evolutsiooniideega, käsitles aga evolutsiooni mehhanistlikult. Agnostitsism ja fenomenalism filosoofilise maailmavaate põhiküsimustes esinevad Spenceri positivismis koos stiihilise materialismiga. Spencer pidas teadust jõuetuks andma tegelikke teadmisi objektiivsest reaalsusest. Evolutsiooni peab ta selleks üldise kogemuse elemendiks, mis garanteerib filosoofiale vajaliku teadmiste ühtsuse ning võimaldab mõista kõiki looduse ja ühiskonna nähtusi. Nii on Spenceri filosoofias mõningaid positiivseid teaduslikke ideid.[1]

1880-ndail aastail tekkis Soome noorgrammatikute uus uurimismeetod, mis tegeles võrdlemise ja ajaloolise vaatlusega. See viljastas ka folkloristide mõttekäike. Kirjanduses avaldus uus maailmakäsitus realismi ja naturalismi kujul.

Rahvaluule uurimine hoogustus 1880-ndate aastate algul. 1885. a. ilmus J. Krohni «Suomalaisen Kirjallisuuden Historia. Ensimmäinen osa: Kalevala». Selle teose ilmumisest võib lugeda geograafilis-ajaloolise meetodi sündi. Seda meetodit peetakse evolutsionistlikuks, Darwini õpetuse kohandamiseks folkloristi-

[1] Filosoofia ajaloo lühiülevaade. Tallinn, 1974, lk. 475.

kasse. J. Krohn viib rahvaloomingu ühendusse rändamisega: rahvaloomingut laenatakse rahvalt teisele. Ta tõrjus tagasi A. Bastiani ja E. B. Tylori proponeeritud *generatio spontanea* teooria (Vt. J. Hautala). Laenavad kõik rahvad, laen ei vähenda laenatu väärtust ega alanda laenajat. Mõned rahvaluuletüübid ja motiivid võivad olla koguni rahvusvahelist algupära. J. Krohn pöördus otsustavalt variantide poole, mis saidki uurimise aluseks. Muinasjutu algkuju leidmiseks tuleb minna neid teid mööda, kus selle muinasjutu ränd on kulgenud. Selleks on vaja variandid rühmitada leiupaikade järgi. Pikka teed rännates on variandid eri paikadest ja aegadest uusi aineid lisaks võtnud, osa aineist siia-sinna kaotanud, eri rahvaste poolt on neid omanäoliseks muudetud. Aga variantides on siiski kõik algained olemas ja võrdlemine selgitab emendatsioonid. J. Krohn, samuti kui Ch. Darwin, tahtis leida algrakku, millest kogu hilisem on kujunenud.

Meetodi rajas folklorist, Helsingi ülikooli professor 1885. a-st Julius Krohn (1835—1888), arendas välja tema poeg, Helsingi ülikooli professor 1898. a-st Kaarle Krohn (1863—1933). Selle meetodi silmapaistev edasiarendaja oli ka Tartu ülikooli professor 1920. a-st Walter Anderson (1885—1962).

1930. a. ilmus K. Krohnilt 82 rekonstrueeritud lüroeepiliste ja loitsulaulude algkuju «Suomen Muinaisrunoja», 1920. a. oli ilmunud samasugune kogu lüürikat. Kommenteeriva seletusena esimese juurde oli mõeldud «Kalevalan kertomarunojen opas» (1932). Rahvaluule uurimise meetodi alalt ilmus temalt ka «Kalevalan kysymyksiä» I, II (1918) ja «Die folkloristische Arbeitsmethode» (1926). Oluline osa tema uurimistegevusest on pühendatud «Kalevala» lauludele.

Selle koolkonna üks praktilisi teeneid on muinasjutukataloogide koostamine ja tüüpide süsteemi väljatöötamine rahvusvahelises ulatuses, mis võimaldas orienteeruda ulatuslikus materjalis. Kataloogid on enamikus avaldatud folkloristide maailmaliidu väljaandes «Folklore Fellows Communications». Süsteemi looja ja esimeste kataloogide koostaja oli Antti Aarne, jätkanud on paljud teised, süsteemi täiendanud S. Thompson. Muistendikataloge on üksikute teemade kohta: L. Simonsuuri kataloog mütoloogiliste muistendite, V. Höttgesi kataloog hiidude ja kuradimuistendite kohta ja veel mõned. (Vt. M. Haavio ja J. Hautala.)

Geograafilis-ajaloolise meetodi esindajad seadsid uurimiseesmärgiks 1) kindlaks teha laulu, jutu või muu rahvaluuleloomingu esialgne kuju (arhetüüp), 2) sünnikodu, 3) tekkimisaeg, 4) lokaalredaktsioonid ja 5) levimisteed. Niisiis jälgida teksti tema kujunemises, niihästi vertikaal- kui ka horisontaalsuunas. Rahvaloomingut kui kunsti veel ei uuritud, kuigi polnud välistatud ka selle külje valgustamine. Eesmärgile jõudmiseks kasutati võrdlusmeetodit, kusjuures aluseks oli kolm ka tänapäeval kehtivat postulaati:

1) uurija peab enne uurimisele asumist kõik olemasolevad käsikirjalised või trükivariandid koguma, ükskõik mis keeles nad on olemas; 2) kõik variandid tuleb läbi analüüsida detailselt ja täie objektiivsusega; 3) variantide juures tuleb arvestada nende üleskirjutamise aega ja kohta.

6. **Psühholoogilise koolkonna** esindaja on W. Wundt. Tema järgi on paljud religioossed ja poeetilised kujutelmad loodud inimese psüühika erilises seisundis — kas une või hallutsinatsioonide olukorras.

7. Oma suuna kujundas S. Freud **psühhoanalüüsiga**, kus loomingut püütakse seletada inimeses peituvate ambivalentsete tungidega, milleks on allasurutud seksuaaltung.

8. XIX sajandil rajas V. Miller **ajaloolise koolkonna**, mis eriti bõliinade loomingust püüab otsida nende ajaloolist alust. Ajalooline koolkond pääses mõjule 1890-ndais aastais.

Laulik rahvaluule korraldamise ja uurimise alusena tõusis esile P. Rõbnikovi ja A. Hilferdingi töödes (vt. näit. «Onega bõliinad» 1873).

Rahvaluule kohta on olulise tähtsusega seisukohti avaldanud ka revolutsioonilised demokraadid N. Dobroljubov ja N. Tšernõševski. Nad nägid rahvaloomingu ilu, ideaale, tundmuste siirust ja tõelist luulet. Aga nad ei idealiseerinud rahvaluulet, vaid nägid selles ka vasturääkivusi ja otsisid neile vasturääkivustele ajaloolisi seletusi. Dobroljubovi arvates kõige tähtsam rahvaluules on rahva maailmavaate ja eneseteostuse avaldumine.

9. **Rahvaluule marksistlik-leninliku õpetuse valgusel.** Pärast nõukogude korra kehtestamist asuti rahvaluulet uurima dialektilise ja ajaloolise materialismi filosoofia positsioonilt. Jätkati ulatuslikke ekspeditsioone aladele, kus ei olnud töötatud või oli töötatud mitteküllaldaselt. Paljud senised kõrvale- ja allasurutud rahvused Nõukogude Liidus lõid oma uurimisasutused ja hakkasid ise läbi töötama oma rahva loomingut.

Lõpuks on vaja veel selgitada, mida marksismi-leninismi klassikud ja suured kirjanikud on arvanud rahvaluulest. Nad pöörasid peatähelepanu rahva, tema kujunemise ja ajaloo uurimisele, sellepärast pannakse NSV Liidus suurt rõhku rahvaluule uurimisele ja õpetamisele. Rahvaluule peegeldab rahva minevikku, tema elu ja võitlusi vabaduse ja elu uuendamise eest.

Teatavasti armastas Karl Marx jutustada muinasjutte ning temalt on säilinud vihik paljude rahvaste rahvalauludega, mõned eesti rahvalaulud nende hulgas. Erilist huvi tundis Marx kreeka eeposte ja mütoloogia vastu. Teos «Poliitilise ökonoomia kriitikast» (1859) sisaldab folkloristidele eriti tähtsaid mõtteid.

Seal käsitleb Marx erakordselt olulist küsimust kultuurivormide ebaühtlasest arengust. Ta näitab, et väga mahajäänud tootlike jõudude ja puudulikult arenenud tootmissuhete juures tekivad mõnikord rikkad ja jõulised kultuurilised pealisehitused, mis avaldavad mõju ühiskonna arenemisele veel järgnevail ajastuil.

«Kunstist on teada, et tema õitsengu mõned perioodid pole mingisuguses vastavuses ühiskonna üldise arenemisega, ja järelikult ka mitte ühiskonna materiaalse aluse arenemisega, mis on otsekui tema organisatsiooni skeletiks. Näit. kreeklased, võrreldes tänapäeva rahvastega, või ka Shakespeare...»

Mõned kunstivormid, näit. eepos tema klassikalisel kujul, mis moodustas kirjanduse ajaloos küll ajajärgu, pole ikkagi enam loodav, niipea kui on alanud kunstiline produktsioon sellisena. On olemas siis vastuolu kunstiloomingu kõrguse ja ühiskondliku elu arenemise võrdlemisi madala astme vahel. Marx näitab, et kreeka kunsti aluseks ja arsenaliks oli kreeka mütoloogia, s. t. selleaegse inimese vaated loodusele ja ühiskondlikele suhetele. Kreeka eeposte tekkimine oli võimalik siis, kui mütoloogiline suhtumine ellu oli veel üldine, kui rahvas uskus veel jumalate olemasolu ja nende mõju ka inimese elule. Seesugustes tingimustes tekkisid ning olelesid rahvaloomingulised kujud Zeus, Achilleus jt. Usk neisse kadus, kui inimene õppis ligemalt tundma loodusnähtusi ja alistama loodusjõude. Kreeka kunsti eeltingimuseks on kreeka mütoloogia, s. o. loodus ja ühiskondlikud vormid, mis rahva fantaasias on juba ebateadlikult kunstiks töödeldud. See on kreeka kunsti materjal. Ühiskonna selline arenemine, mis ei luba mütoloogilist suhtumist loodusse, mis nõuab kunstnikult mütoloogiast sõltumatut fantaasiat, ei oleks Marxi arvates võinud olla pinnaseks kreeka kunstile. Mütoloogia ületab, alistab ja vormib loodusjõude kujutluses ja kujutlusvõime abil. Kui neid jõude aga tõeliselt valitsema õpitakse, kaob usk mütoloogiasse. Kas aga oleks vanakreeka kunsti kujude ja liikide tekkimine võimalik meie päevil, s. t. kas Achilleus on võimalik püssirohu ja seatina ajastul? Muidugi mitte. Kreeka kunsti kujud, arendab Marx edasi oma mõtet, on normaalse lapse fantaasia, millest kui kunstiloomingust võivad rõõmu tunda needki, kes seisavad mütoloogilisest mõtlemisest hoopis kaugel. «Võlu, mida omab meie silmis nende kunst, pole vastuolus tolle arenematu ühiskondliku astmega, milles ta kasvas. Vastupidi, ta on selle tulemus ja lahutamatult seotud sellega, et ebaküpsed ühiskondlikud suhted, millest ta tekkis ja ainult võiski tekkida, ei saa kunagi uuesti korduda.» Sellest tulebki, järeldab Marx, et vanakreeka eeposed pakuvad meile ikka veel naudingut: «Ja mispärast inimühiskonna lapseiga seal, kus ta arenes kõige kaunimalt, ei peaks omama meile igavest võlu, kui mitte kunagi enam korduv aste?» See kehtib kõigi rahvaste muinasjutu- ja muistendiloomingu kohta.

Sedasama mõttekäiku jätkab Maksim Gorki oma kõnes nõukogude kirjanike esimesel kongressil 1934. a.: «Kõige sügavamad

Maksim Gorki (1868—1936).

ja eredamad, kunstiliselt kõige täiuslikumad kangelastüübid on loonud folkloor, töörahva suuline looming. Sellised täiuslikud kujud, nagu Herakles, Prometheus, Mikula Seljaninovitš, Svjatogor, doktor Faust, Ülitark Vassilissa, irooniline õnneseen Loll-Ivan ja lõpuks Petruška, kes võidab tohtri, papi, politseiniku ja koguni surma, on kujud, mille loomisel on harmooniliselt liitunud *ratio* ja *intuitio*, mõte ja tundmus. Selline ühendus on võimalik ainuüksi looja vahetu osavõtu korral reaalelu loovast tööst, võitlusest elu uuendamise eest.» Ja jumal isegi on rahvahulkade looming, mille tõestuseks on fakt, et jumalat kujutatakse inimesesarnasena. Inimene lõi jumala, mitte vastupidi. Seega peituvad rahvaluules määratu suured võimalused ateistlikuks tööks. Gorki näeb muinasjuttudes ka materialistliku mõtlemise tunnuseid: lendava vaiba motiivi tekkimise aluseks on idee lennata õhus, paljukasutatud kujutelm «seitsme penikoorma saapaist» on poeetilisse kesta surutud mõte kiire liikumise vajadusest ja võimalusest maa peal. See on ju tahe töövaeva kergendada ja tööjõudlust suurendada, millele liitub ka rahva nõidussõnadesse kätketud uskumus sõna jõusse.

Jumalat uskus inimene senikaua, kui ta ei tundnud loodusnähtuste tekkimise põhjusi. Looduses valitsevate seaduspärasuste mõistmine vabastab inimese hirmust üleloomulikkude jõudude ees, ühtlasi ka hirmust jumala ees, keda ajaloo jooksul oli vaja kurnajale sõltlase kuulekuses hoidmiseks.

Gorki heidabki ette ajaloolastele ja arheoloogidele — miks nad ei ole kasutanud rahvaluule andmeid, mütoloogiat, rahvahulkade mõtteviisi tema võitluste ajaloo selgitamiseks. Rahvalooming kui rahvaste elu peegeldus on ühtlasi peegeldus sellest, kuidas inimene võitles loodusega ning inimühiskonnas. Seda kõike annab rahvaluule kunstiliste üldistuste kujul.

Eesti rahvaluule ei sisalda nii suuri kujusid, kui seda on kreeklaste Achilleus, Herakles, Zeus. Aga siin on Kalevipoeg, Suur Tõll, Vanapagan; siin on võitlev ori, kes oma võitlusrelvad suunas vaenuliku Vanapagana kui mõneski ühenduses mõisnikufeodaali tüüpilise esindaja vastu.

Fr. Engels kasutas oma töödes üsna rohkesti rahvaluule andmeid. 1839. a. ilmunud artiklis «Saksa rahvaraamatud» rõhutas ta nende lihtsalt mõistetavate, aga sotsiaalselt tähtsate teoste kasvatuslikku ja agiteerivat mõju tööliskonnale ja talupoegadele. Ta kirjutas:

«Rahvaraamatu ülesandeks on lõbustada talupoega, kui ta väsinuna pöördub õhtul oma raskelt päevatöölt tagasi, teda elustada, sundida unustama oma rasket tööd, muuta tema kivine põld hurmavalt lõhnavaks aiaks; rahvaraamatu ülesandeks on muuta käsitöölise töötuba ja vaevatud selli vilets katusekamber luulemaailmaks, kuldseks lossiks, kujutada tema matsakat armsamat imekauni printsessina, kuid selle raamatu ülesandeks on ka... selgendada tema kõlbelist tunnet, sundida teda mõistma oma jõudu, oma õigust, oma vabadust, äratada temas mehisust, isamaa-armastust.»

Õieti olid need raamatud midagi rahvaluule ja kunstluule vahepealset, rahvasuust välja kasvanud, aga kirjandusliku töötluse saanud, nii «Reinuvader Rebane», «Kilplased» jt. Ta hindab kõrgelt ka revolutsioonilist luulet selles mineviku rahvapoeesias.

V. I. Lenin uuris pidevalt Dali sõnaraamatut selle rikkaliku fraseoloogilise materjali pärast, ja V. Dobrovolski koostatud «Smolenski etnograafilist koguteost» käest pannes on ta esile tõstnud selles teoses toodud ainestiku sotsiaalpoliitilisi väärtusi, mis avavad tee meie arusaamistele «rahva ootustest ja lootustest». N. Ontšukovi muinasjuttude lugemist lõpetades on Lenin pidanud vajalikuks juhtida rahvajuttudele kirjandusloolaste ja psühholoogide tähelepanu. Folkloor on Lenini hinnangu järgi tähtis materjal rahva psühholoogia ja tema vaadete ning arusaamade uurimiseks. Muinasjutt, kuigi baseerub mütoloogial, peegeldab ikkagi oma aja inimese mõtteviisi, ta ei saa olla täiesti lahus realiteedist, pealegi muinasjutufantaasiat tuleb võtta kui poeetilist fantaasiat, mis on lastele hästi arusaadav ning nauditav. Selle kohta väljendas Lenin: «Igas muinasjutus on tegelikkuse elemente: kui esitaksite lastele muinasjutu, kus kukk ja kass ei kõnele inimkeeli, siis ei tunneks nad selle vastu huvi.» (Ettekanne sõjast ja rahust VK(b)P VII kongressil 7. märtsil 1918.)

M. Gorki tõi esile hulga viljakaid mõtteid rahvaluule sot-

siaalsest olemusest ja esteetilisest väärtusest. Ka oma romaanides kasutas ta rahvaluule andmeid. «Klim Samgini» esimeses köites kujutab ta bõliinalauliku Orina Fedossova esinemist. Korduvalt pöördus ta loovate kirjanikkude poole soovitusega süveneda põhjalikumalt suulisse luulesse, ammutada sealt eeskuju ja värskendust.

Rahvas on kõigi väärtuste looja. «Rahvas ei ole mitte üksnes jõud, kes loob kõik materiaalsed väärtused, ta on ka vaimsete väärtuste ainus ammendamatu allikas, ajaliselt, loomingu ilu ja geniaalsuse poolest esimene filosoof ja poeet, kes on loonud kõik suured poeemid, kõik tragöödiad maa peal ja suurima neist — maailma kultuuri ajaloo.»

Folkloori väärtus on selles, et see on kollektiivne looming. «Müüdis ja eeposes, nagu keeleski, ajastu peategelases, ilmneb selgesti kogu rahva kollektiivne looming, mitte aga ühe inimese isiklik mõtlemine... Kollektiivse loomingu vägevust tõendab kõige selgemini see, et sajandite vältel pole individuaalne looming andnud midagi võrdset «Iliasele» või «Kalevalale» ja et individuaalne geenius pole andnud ühtki üldistust, mille juureks poleks olnud rahva looming, pole andnud ühtki ülemaailmset tüüpi, mis ei oleks varem olemas olnud rahva muinasjuttudes ja legendides.» (Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 47 jj.)

Rahvaloomingus väljendub rahva ideoloogia. «On tingimata vaja tunda rahva ajalugu ja niisama tarvilik on tunda tema sotsiaalpoliitilist mõtteviisi. Teadlased — kultuuriajaloolased, etnograafid — märgivad, et see mõtteviis väljendub muinasjuttudes, legendides, vanasõnades ja kõnekäändudes. Just vanasõnad ja kõnekäänud väljendavad rahvamassi mõtteviisi eriti õpetlikus täiuses, ja algajail kirjanikel on äärmiselt kasulik tutvuda selle materjaliga mitte ainult sellepärast, et see suurepäraselt õpetab sõnade kokkuhoidu... vaid sellepärast, et Nõukogudemaa elanikkonnast on arvuliselt valdav enamus talurahvas, see savi, millest ajalugu lõi töölised, kodanlased, kaupmehed, papid, ametnikud, aadlikud, õpetlased, kunstnikud.» (Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 314.)

«Kõik «suur ja kaunis» meie loomingumaailmas on loodud ja luuakse väga väikestest tähelepanekutest. Inimühiku individuaalse tegevuse aluseks on töötavate masside paljude sajandite kogemused. Meie aja arstiteadus kasutab ravimtaimi, mille kasulikkus on teada «rahvale» tuhandeid aastaid enne seda, kui meditsiin kujunes teaduseks. «Maailmakuulsad» kirjanduslikud tüübid on loodud «rahvaloomingu» — muinasjuttude, legendide, laulude alusel.» (Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 382.)

Teoorias ja loomingupraktikas on Gorki muidugi palju rohkem ideid andnud ja ka ise oma teostes rakendanud.

3. EESTI RAHVALUULE KOGUMISE JA UURIMISE AJALOOST

Rahvaluule kogumise ja uurimise ajalugu moodustab olulise osa iga rahva teaduse ja kultuuri ajaloost ja on seda tähtsam, mida iseloomustavam, mida intensiivsem töö seisab selle taga. Rahvaluule ajalugu on kahekordselt kultuuri ajalugu. Esiteks peegeldab juba rahvalooming ise rahva elu, tema mõtete, kultuuri kujunemist läbi sajandite. Rahvaluule uurimine valgustab muidugi rahva kultuuri omast aspektist.

1. RAHVALUULE NÄIDISMATERJALINA VÕI TEKSTIDE JUHUSLIKUD KIRJAPANEKUD

Esimesi andmeid eesti rahvaluule kohta leidub juba käesoleva aastatuhande algusest. 1071. a. tulnud novgorodlane tšuudi (tõenäoliselt eesti) targa juurde ennustust saama. **Novgorodi kroonika** tekstis kirjeldataksegi, kuidas ta selle on saanud.

Hiiuga Kalev seostub arvatavasti nimetus Koluvan (= Tallinn), mis seisab araabia geograafi al-**Idrisi** (1100— u. 1165) 1154 valminud maailmakaardi seletuses. Sama Kolõvan leidub ka vene bõliinades.

Eesti rahvalauludest kõneldakse taani ajaloolase **Saxo Grammaticuse** teoses «Gesta Danorum», mis on kirja pandud pärast aastat 1179. Teose XIV raamatus jutustatakse ajaloolisest lahingust ühelt poolt taanlaste ja rootslaste, teiselt poolt eestlaste vahel 1170. aastal Ölandi saare rannikul. Heitluseks valmistuvad barbarid (eestlased) püüdnud joobnud inimeste kombel lauluga näidata, et nende meeleolu lahingu eel on hea: «...ja et ei näiks, nagu oleks neil meeleolu kuidagi langenud, teesklesid nad bakhantide kombel laulu ja tantsuga rõõmu, kuna taanlased veetsid vaikides kurba ööd.» Muidugi ei saa me sellest lühikesest käsitlusest teada, mis laulud need olid ja kuidas lauldi.

Eesti rahva elu, ajalooliste sündmuste, kommete ning laulude kohta leidub andmeid XIII sajandi algupoolelt **Henriku kroonikast,** mis on kirja pandud aastate 1224—1228 vahel. Piiskop Alberti vallutusretkede kaaslasena tundis Henrik hästi eestlasi kokkupuutest sõja- ja ristimisretkedel ligemale paari aastakümne jooksul. Kroonika andmete usaldatavust kinnitab seegi, et kontrollida saadud sündmused ja faktid on osutunud tõeks. Kroonikas jutustatakse eestlaste ja liivlaste ennustus- ja ohvrikommetest, leidub puuslike kujude kirjeldamisi, näit.: «Keegi liivlane aga tuleb öösi metsade redupaigast, jutustab talle oma nägemusest ja ütleb: «Ma nägin liivlase jumalat, kes meile tulevikku ennustas. See oli nimelt kuju, mis rinnust ülespoole kasvas puust välja,

ja ütles mulle, homme tulevat leedulaste vägi, ja hirmust selle väe ees ei julge meie kokku tulla»» (X, 14). Leidub märkmeid hiite kohta, jutustatakse põletusmatustest, matmiskombeid saatsid joomingud ja kaebehüüded, võimalik, et need olid itkud, mida eestlased sel ajal veel tundsid. Nimeliselt esineb siin Tarapita (Taara), kes rahva seletuse järgi pärinevat Tartu- ja Virumaa piirilt, kust lennanud Saaremaale: «Seal [=Virumaa piiril] oli mägi ja üpris kaunis mets, kus pärisasukate jutu järgi olevat sündinud suur saarlaste jumal nimega Tarapita, ja sellelt kohalt lennanud Saaremaale» (XXIV, 5). Kroonikas leidub sõjaväe tähenduses ka nimetus m a l e v a (XX, 2). Ohvrikombed kinnitavad oletust, et mõisted *parem* ja *pahem* olid eestlastel olemas enne ristiusu tulekut. Taani foogti Hebbe südame elusast kehast väljakiskumine ja ühine söömine ei näita midagi rohkemat kui uskumust, et tugeva vaenlase hingejõudu võib omaenese jõududele lisaks saada «hingeelundi», käesoleval korral südame söömisega.

Järgneb pikk ajavahemik, mille jooksul rahva elus, kommetes ja maailmavaates ei tekkinud veel olulisi muutusi. Vallutajad surusid küll talurahva alla, aga algupoolel ei olnud surve rahva enda elu- ja mõtteviisi täielikult hävitav ega saanudki seda olla. Seetõttu ei pääsenud katoliiklik kirik ka rahva kombeid ja uskumusi lõplikult hävitama, vaid üle võeti nähtavasti veel üsna vähe, küllap ainult mõned mõisted. Ürgsed traditsioonid jäid mõneti püsima kuni käesoleva sajandini. Eriti markantselt avaldub see pulmakommetes.

XIV sajandist pärineb **rändmuistend Viljandi ordulossi vallutamise katsest** toomapäeva eelpäeval (20. dets.) 1343. a. sel teel, et relvastatud talupojad pugesid andamikottidesse eesmärgiga sealt parajal momendil vaenutegevust alustada. Mehed aga langenud lõksu ühe operatsioonist osavõtja ema reetmise tõttu, kes sel teel tahtnud oma poega päästa. Lugu leidub B. Hoeneke kaasaegses riimkroonikas. On vaieldud selle üle, kas lugeja ees seisab ajaloofakt või rahvusvaheline rändmuistend kuni Trooja hobuseni välja. Tõenäosem ongi G. Suitsu arvamus, kes selle paigutas rändmuistendite varamusse, kuigi seesuguse katse võimalikkust mõnelt poolt kah ei eitata meie või muude rahvaste ajaloos.

«Ebausuvastane» võitlus käib kiriku poolelt sajandeid läbi ja tänu sellele saame üsna rohkesti andmeid rahva ja tema vaadete kohta paljude autorite teostest ja kirikuvisiteerijate aruannetest. Viimastest eriti huvitav on Lääne-Saare piiskopi Johannes IV Kieveli oma, kus leidub kirjeldusi revideerija poolt märgatud ebausutembutustest: abiellujad keelduvad end laulatada laskmast, esineb matmisi kalmetesse, üldiselt austatakse hiisi, puid, kive, äikest, leidub tarku, nõidu, lausujaid, paganausu kommete järgi arstijaid (rahvaarste) jne.

Eestlaste elu ja maailmavaate kohta leidub andmeid saksa õpetlase **Sebastian Münsteri** (1489—1552) teoses «Cosmographey»

(1544). Seal kõneldakse eestlastest, nende haldjausust, matuse- ja pulmakombeist, nõidadest, libahuntidest ja tulihändadest. Andmed on Münster saanud kaudsel teel. Aga tal on fakte ka talupoegade elu kohta mõisnike ikkes: «Kui talupoeg nende [=mõisnike] juurest põgeneb, mida nad tihti teevad nälja, piinamise ja häda tõttu, ja kui ta siis leitakse, raiuvad nad põgenikul ühe jala maha, et ta nende juurest enam ei saaks ära joosta. See on kõige õnnetum ja vaevatum rahvas, kelle sarnast pole leitud kusagil päikese all.» (Vt. tahvel 8.)

Oma silmaga nägi Eestimaa elanike olukorda Tallinna Pühavaimu koguduse pastor kroonikakirjutaja **Balthasar Rüssow** (enne a. 1536—1600). Kroonika (1578) I ja II osa käsitlevad vanemaile allikaile toetudes Eesti ajalugu kuni XVI sajandini, III ja IV osa aga kaasaegseid sündmusi Eestimaal ja Tallinnas. Mõisnike ja kodanike elu värvikate kujutuste kõrval ei jää varju ka eestlaste elu, mida valgustatakse mõneti detailselt. On andmeid jaanipäeva, kirmeste ja rahvamuusikagi kohta. Üks näide: «Ka on võimatu lühidalt jutustada, kui koletuslikult toimiti jaanituledega. Sest kolmel ööl, püha Johannese, Peetruse ja Pauluse ning Maarja mäkkemineku (Luuka I, 39) ööl ei nähtud linnades, alevites, mõisates ja külades, ilma erandita, muud kui lausa rõõmutulesid tervel maal, kusjuures ka ülilõbusasti tantsiti, lauldi ja kareldi, ja suurte torupillide mängimisega ei oldud kitsi, mihukesi igas külas ohtrasti olemas oli» (lk. 87).

XVI sajandi lõpust pärinevad esimesed vanasõnade üleskirjutused (kaks vanasõna **Lorentz Beckeri** noteeritud 1587. a.).

Georg Müller (ca 1575—1608) oli Saksamaal hariduse saanud pastor, kooliõpetaja ja 1601—1608 Pühavaimu eesti koguduse jutlustaja Tallinnas. Temalt säilinud 39 jutluse käsikirjas kõneldakse oludest Tallinnas, katkust, rahva halvast kirikulaulude oskusest, kuigi samal ajal lauldavat rahva omi laule, mida Müller nimetab pordulauludeks. Jutlused osutavad head eruditsiooni Lääne-Euroopa kirjanduse tundmises, nii leidub seal motiiv hädas antud lubaduse tinglikust täitmisest.

Nõiaprotsessid. Õige rohkesti rahvaluulelisi andmeid sisaldavad **nõiakohtute protokollid.** Võitlus nn. nõidade vastu oli kiriku poolt sanktsioneeritud. Kuradiga ühendusepidamises süüdistatuid põletati ja piinati, nii ka Eestimaal. Alles pärast 1650. aastat nõidade põletamisi enam ette ei tulnud. Ka siin sattusid paljud talupojad naabrite pealekaebamiste tõttu süüaluseks, ja süüks pandi neile õige raskeid asju: põllu ja karja kahjustamine rahe või kiskjate näol, inimestele ja loomadele haiguste külgenõidumised jm.

Süüdlastelt nõuti kohtus nõidussõnade väljaandmist, ja sel

viisil pandi protokolli hulgake nõiduskombeid. Kuulsamad nõiaprotsessid olid 1632. a. Tartu maakohtus Kanepi talupoja Pudelli vastu, kellelt saadi hobusevigastuse ja nabavenituse sõnad. 1680. a. pandi Pärnu maakohtus kirja Ralli Hansult regivärsikujuline populaarne nõelamängulaul, esimene eesti rahvalaulu üleskirjutus üldse. Kuna seda laulu oli kasutatud ühel rahva koosviibimisel, millal ka metsikut külast välja viidi, tuli tekst kohtualusel nõudmise peale meelde ja protokolliti, sel kombel sai järgmine tekst meile kasutatavaks:

Nõtku, nõtku, nõelakene,
nõtku, nõela neitsikene!
Ära kadi (~kadus) nõelakene.
Nõel es kao tuppedesta (~ tukkudessa),
nõela kadi (~ kadus) nõeludessa,
pisut (~ pisuke) raudine pihusta.

Samal protsessil kuulis kohus Lauri Andrese naise Maarja suust ka nõidussõnu, mida lausuti metsiku viimisel küla taha:

Olisel (~ õlgsel) mets elada,
metsikul mets minna,
sarapik saata.

Tekst muutub arusaadavaks, kui teame, et metsik oli õlgnukk, mis viidi rahva kombe kohaselt koos saatjaskonnaga küla taha, pandi seal puu otsa või põletati, et sellega külast välja viia kõik paha, mis takistas vilja- ja loomakasvu.

Friedrich Menius (?—1659) oli ajaloolane, pärit Saksamaalt, tegeles ka kirjandusega, 1630. a. kutsuti Tartusse vastasutatud gümnaasiumi ajalooprofessoriks, kui 1632. a. gümnaasium muudeti ülikooliks, jäi ta ülikooli samasse ametisse. Oma 1632. a. avaldatud ajalooalases uurimuses kirjeldab ta ka eesti rahvalaulude esitamist ning eeslaulja ja koori suhteid selles, esmakordselt teaduslikus kirjanduses. Samas toob ta pulmalaulu refrääniosa koos noodiga.

Tähelepandava teose XVII sajandi keskel kirjutas **Johann Gutslaff** (?—1657) — «Kurtzer Bericht und Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Liefland Wöhhanda», ilmus Tartus 1644. a. Pastorina Urvastes oli ta range rahvauskumuste ja -kommete vastu võitleja ja selles tegevuses on ta kirja pannud mõningaid huvitavaid andmeid seoses Võhandu jõe kui piksehaldja asupaiga pühakspidamisega talurahva poolt. 1641. a. olnud suur viljaikaldus, sest vili oli hävinud liigvihma tõttu. Talupojad pidanud sadude põhjuseks jõe risustamist. Jõgi seisnud kaua puhastamata, pealegi lasknud mõisnik jõele ehitada Sõmerpalu veski, takistades sel kombel veevoolu. Talupoegade arvates tuli jõgi puhastada, et sadu lakkaks, ja veepais kõrvaldada. 1642. a.

juulis tunginudki talupojad veskisse, käes sõjariistad, põletanud veski ning lõhkunud paisu. Nüüd järgnes range karistus Rootsi valitsuse poolt. Gutslaffi olevat see sündmus raskesti puudutanud ning ta pannud sündmuse koos karistusega sakstele kirja ning ka trükki. Erastvere talupojalt, nn. piksepapilt Vihtla Jürgenilt kuulnud ta 1644. a. suure ristipäeva paiku ainulaadse «Pikse palve»:

«Võta, Pikken, härja anname palvus/en/ kate sarve kaan ning nelja sõra kaan, künni pärast, külvi pärast, õle vask, tera kuld. Tõuka mujale musta pilve, suure soo, kõrgen kõnnu, laja laane pääle. Simase ilm, mesiõhk meile kündjale, külvajale. Püha Pikken, hoia meie põldu, hüva õle allan ning hüvä pää otsan ning hüvä terri sisen.»

Palve ja kogu Gutslaffi toodud andmestik näitab, kuidas põllundus ja karjandus kui peamine elatusala nõuab talupojalt palju muret, ja pikne kui vana ilmade ja viljakuse andja on saanud haldjaks, kellele palvus on suunatud.

Saksamaalt Kullamaale pastoriks siirdunud **Heinrich Göseken** (1612—1681) andis 1660. a. välja eesti keele grammatika «Manuductio ad Linguam Oesthonicam», mis näidismaterjali hulgas toob 67 vanasõna, 2 mõistatust ja mõningaid muid fraseoloogilisi ühendeid, sellest ajast väga väärtuslik materjal.

Häid usundi- ja kombeloolisi andmeid sisaldub **Johann Forseliuse** (1634—1684) teoses «Der Einfältigen Ehsten Abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten» (1685). Forseliuse käsikirja andis aga välja J. W. Boecler (XVII saj. keskel — 1717) mõningate omapoolsete lühemate lisanditega. Selles 48-leheküljelises väga väärtuslikus raamatukeses kõneldakse talupoegade kommetest lapseristimisel, kihlustel, pulmades, matustel, antakse andmeid tähtpäevadest, ilmadest, naistest ja lastest, veistest, sulgloomadest ja muudest asjadest. Teos on nii väärtuslik, et seda on uuesti välja andnud veel Faehlmann 1848 ja Kreutzwald 1854 Venemaa Teaduste Akadeemia poolt, olles lisanud teksti mahtu mitmekordselt ületava kommentaari. (Vt. tahvel 9.)

Esimese tervikliku rahvalaulu trükib oma kroonikas **Christian Kelch** (1657—1710), Järva-Jaani pastor, teoses «Liefländische Historia» (1695). Laulu tekst on järgmine:

Jörru! Jörru! Jooks ma tullen?
Erra tulle Ellaken.
Miks ep ella eile tulnut?
Eile ollin Ella üxinesse,
Nüht ollen Wirbi wiekesse.
Tulle Home Homikulla,
Sies ollen Jelle üxinesse
Karkotella Kaste Ella,
Siuka Sittika Willula,
Siess ollen Walmis Wainijull,
Kaunis karja Satemalle.

Seda esimest eestikeelset trükitud laulu tsiteeriti paljudes

Euroopa väljaannetes ja esindas eesti poeetilist rahvaloomingut. XVII sajand on rikas eesti rahvaluule andmete poolest.

Anton Thor Helle (1683—1748) asus pärast Põhjasõda 1713. a. pastoriametisse Tallinna külje all Jüris, kus ta püüdis laostunud kihelkonda jälle elule organiseerida ja seal koguni koole käima panna. 1732. aastal ilmus tema eesti keele grammatika, trükkimiseks viimistlenud Eberhard Gutsleff. Selles grammatikas leidub rahvapärase fraseoloogia tundmaõppimiseks erakordselt väärtuslik lisa — 525 vanasõna (hulgas mõned kõnekäänud) ja 135 mõistatust.

Sama materjali toob koos tartumurdeliste vastetega ka **August Wilhelm Hupel** (1737—1819) oma grammatikas. Hupel töötas pastorina Põltsamaal, aga oma ametitegevuse kõrval oli ta toimekas uurija ka rahvateaduse alal. Huvitavaid rahvaluule andmeid peale grammatika sisaldab «Topographische Nachrichten», eriti selle teine köide 1777. a., kus on avaldatud ka esimesed terviklikult kirjapandud eesti rahvaviisid.

Tähtis on ka tema suhtumine eesti rahvalauludesse. Teda häiris rahvalaulude arhailine keel, mida ta pidas moonutatuks laulikute poolt. Aga tal on tähelepanekuid ka laulude kasutamise ja funktsiooni kohta. Tema kaudu sai Herder 7 eesti rahvalaulu ja avaldas need oma rahvusvahelises antoloogias.

Hupel käsitleb ka eestlaste kombeid, eriti pulmakombeid, kalendritavasid, rahvameditsiini, rahvapille, rahvalaulude esitamisviise ja veel muudki rahva vaimse elu alale kuuluvat.

Johann Gottfried Herderist (1744—1803) sai alguse süstemaatiline rahvaluule kogumine ja õigupoolest ka rahvaluuleteadus üldse. Ta sündis Ida-Preisimaal, õppis ülikoolis filosoofiat, meditsiini ja teoloogiat, oli mõnda aega vaimulik Riias, sealt siirdus tagasi Saksamaale. Temast kujunes ka «tormi ja tungi» liikumise teoreetik. 1773. a. avaldas ta traktaadi «Keele tekkest», milles võitleb teoloogide seletuse vastu keele andmise kohta jumala poolt. Ta avaldas veel rea artikleid kirjanduse, eriti Ossiani kohta.

«Ossiani laulude» mõjul koostas Herder mitmesuguste rahvaste rahvaluule antoloogia saksa keeles «Volkslieder» (1778—1779), mis on tuttav teise trüki pealkirja järgi «Stimmen der Völker in Liedern» (1807). Väljaandes leidub ka kaheksa eesti rahvalaulu. Kõik romantikud, Herder nende hulgas, olid vaimustuses rahvaluulest ja muinsusest, mida nad pidasid ainsaks tõelise luule inspiratsiooni allikaks. Herderi mõju oli suur kogu Euroopas, ka Baltimail ja otse Eestis.

Friedrich Wilhelm v. Willmannil (1746—1819) on isesugune suhe eesti rahvaluulega rahvale kasulikku ajaviidet pakkuva valmidekogu «Juttud ja Teggud» (1782) kaudu. Selles toodi ühelt

poolt kuulsate valmikirjanike F. Gellerti, M. G. Lichtweri ja teiste loomingut, lisaks kaudsele ja otseselegi õpetusele 124 rahvasuust noteeritud mõistatust ning stiilivahendina valmides või epimüütionis (nagu loomulik) kasutati ehtsaid eesti vanasõnu ja kõnekäände, arvult 32. Teksti kohandatult loeme: «Ära kuule selle sõna, kellel tige meel ning libe keel on» (XXII Jut). W. Andersoni arvates on 26 juttu tunginud otse eesti rahvaluulesse. Jutud tõlkis Willmann letofiil G. F. Stenderi teosest «Valmid ja jutud», tekstiliselt peaaegu orjaliku täpsusega (A. Vinkel).

Willmann sündis Kuramaal, kasvas üles Riias, studeeris 1766—1769 Göttingeni ja Königsbergi ülikoolis teoloogiat. Pärast tavapärast koduõpetaja vaheastet siirdus ta 1772. a. Saaremaale Karja abipastoriks, tõusis 1784. a. pastoriks. Mõistatused ja vana-

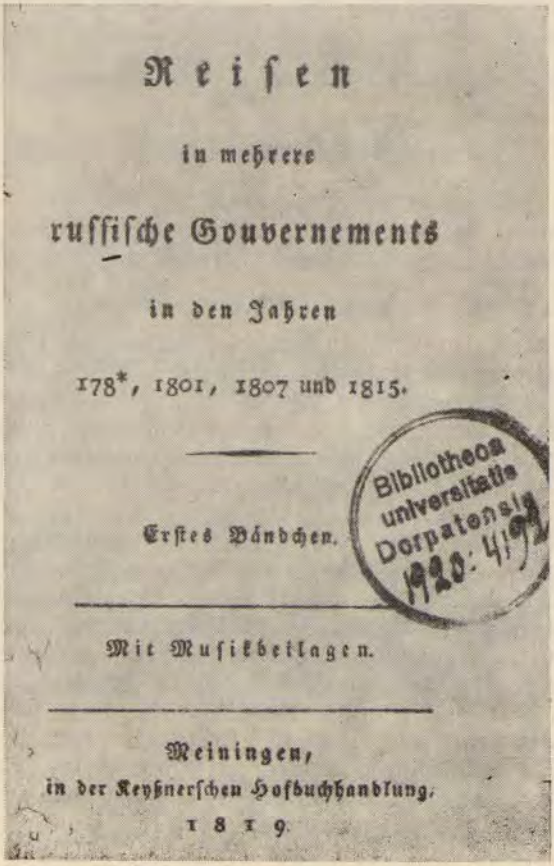
Reiſen

in mehrere

ruſſiſche Gouvernements

in den Jahren

178*, 1801, 1807 und 1815.

Erſtes Bändchen.

Mit Muſikbeilagen.

Meiningen,

in der Keyßnerſchen Hofbuchhandlung.

1819.

Bibliotheca universitatis Dorpatensis

Chr. H. J. Schlegeli reisikirjelduse I köite tiitelleht.

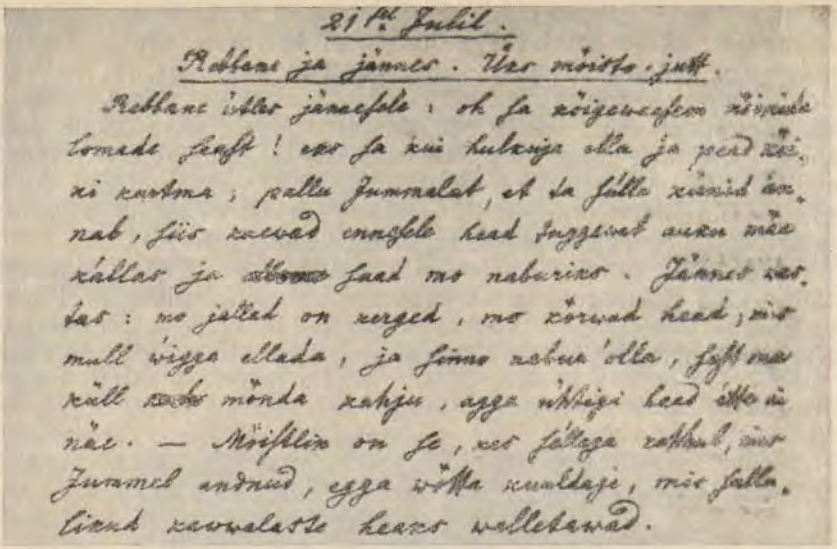

J. H. Rosenplänteri käekiri.

sõnad ammutas ta Anton Thor Helle grammatikast. «Juttud ja Teggud» suurest populaarsusest kõneleb selle ilmumine neljas trükis.

Eesti rahva rasket olukorda käsitles oma reisikirjades **Christian Hieronymus Justus Schlegel** (1757—1842), kes tõi rahva allusurutud olukorra vastukaaluks näiteid eesti ilusatest rahvalauludest, suutis neid esteetilise väärtuse poolest hinnata, ja muust rahvaloomingust oma kümneköitelises reisiraamatus «Reisen in mehrere russische Gouvernements» (1819—1834).

Ulatuslikult kasutas eesti rahvaluulematerjale ka **Johann Christoph Petri** (1762—1851) oma teostes, eriti oma peateoses «Ehstland und die Ehsten» I—III (1802). Aga ta käsitles ka talupoegade raskeid elutingimusi ja ebainimlikku ekspluateerimist saksa rahvusest mõisnike poolt ning nõudis reforme, tegi seda G. Merkeli eeskujul, kes kõneleb peamiselt lätlaste olukorrast.

Veel tuleb mainida **Arnold Friedrich Johann Knüpfferit** (1777—1843), kelle suured teened on selles, et ta Kadrina pastorina kirjutas üles 520 rahvalaulu, aga tema käsikirjade hulgas leidub ka teiste kogutud materjale.

Johann Heinrich Rosenplänter (1782—1846) on teenekas kõigepealt oma keeleteadusliku ajakirjaga «Beiträge zur genauern

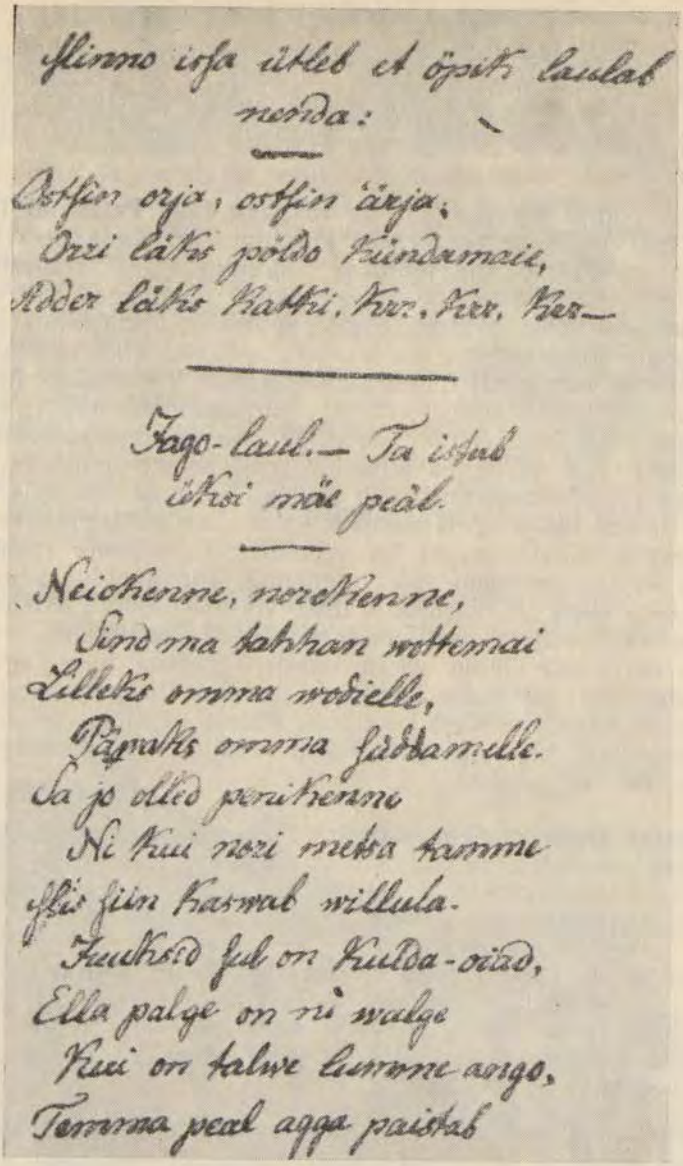

Slinno issa ütleb et öpik laulab
nenda:

Ostsin orja, ostsin ärja,
Orzi läks pöldo kündamaie,
Adder läks katki, krr, krr, krr—

Jago-laul.— Ta istub
üksi mäe peäl.

Neiokenne, norokenne,
Sind ma tahhan wottemai
Lilleks omma wodielle,
Päwaks omma süddamelle.
Sa jo olled penikenne
Ni kui nozi metsa tamme
Slis siin kaswab willula.
Juuksed sul on kulda-oiad,
Ella palge on ni walge
Kui on talwe lumme ango,
Temma peal agga paistab

Kr. J. Petersoni käekiri.

Kenntniss der ehstnischen Sprache» I—XX (1813—1832), milles ta peale keeleteaduslike materjalide avaldas ka üldkultuurilisi, aga ka folkloristlikke, nii laule, muinasjutte ja vanasõnu. Tema ajakirja kaudu leidis eesti rahvaluule teed ka välismaale, ja Jacob Grimm kasutas seal avaldatud rebasejutte oma vastavasisulises uurimuses.

XIX sajandi algusse jääb ka **Kristian Jaak Petersoni** (1801—1822) tegevus, kelle peateeneks kujunes Chr. Ganander-Thomassoni teose «Mythologia fennica» tõlkimine rootsi keelest saksa keelde ja selle avaldamine Rosenplänteri «Beiträge» XIV vihikus 1822. a. Selle teose avaldamisega pandi alus ulatuslikule pseudomütoloogia kasutamisele Eestis. Nii leiduvad kirjanduses (osalt rahvasuhugi tunginud) nimed ja kujutelmad Vanemuine, Ilmarine, Lämmeküne, olles lähtunud siit. Väinämöineni puhul tsiteeris Peterson eesti laulu «Kannel», millele ta kommenteerivalt lisas: mõni eesti laul sarnaneb silmapaistvalt soome omadega, ainult jumalus (siis Vainemoinen) on laulust kadunud või selle asemel esineb laulev talupoeg. Gananderi kaudu kipub siingi esile selline mütoloogia mõistmine, et ka soome-eesti jumalate maailm on kreeka omaga sarnaselt välja arenenud. Siin avalduv suur minevik pidi aitama allasurutud rahva võitlust rõhuja vastu. Seda kasutas veidi hiljem oma loomingus Fr. R. Faehlmann.

Ka eesti rahvalaulu vastu tundis Peterson huvi, aga tema kirjanduslikus pärandis leiduvad laulutekstid pärinevad siiski Knüppferi käsikirjalistest kogudest. Petersoni luules leidub tugevaid regivärsi mõjusid, mitte ainult vormis, vaid ka selle meeleoludes. (Vt. tahvel 10.)

Gustav Heinrich Schüdlöffelit (1798—1859) tuleb mainida kui Kalevipoja-muistendite ulatuslikuma kogu esmakordset avaldajat ajakirjas «Inland» 1836. Temalt pärineb lisaks koguke rahvalaulu üleskirjutusi Jõelähtmest.

Soome rahvaluuleteadlane **Kaarle Aksel Gottlund** (1796—1875) pani Stokholmis Hiiumaalt pärinevailt eesti meremeestelt kirja paar eesti rahvalaulu ja avaldas oma koguteoses «Otava» II (1832). Tema ütles esimesena välja soome rahvaeepose koostamise mõtte.

Rahvaluuleliste ainete ja käsitluste avaldamise poolest on tähtsad ka eesti **kalendrid**, mis sisaldavad õige häid andmeid. 1829. a. leiame Gresseli kalendrist lühikese, aga õige huvitava kirjutise eesti rahvalauludest koos viie rahvalaulunäitega. Selles jõuti lühidalt iseloomustada rahvalaulu traditsioonilisust, varieeruvust, väljakasvamist antud tingimustest, esteetilist mõju ja lõpuks üteldi mõni sõna rahvalaulu vaenlaste vastu. Palju on kirjutatud rahvakommetest, eriti tähtpäevadest, ja sukeldutakse vahel ka ajaloosse.

Õpetatud Eesti Selts. 1830-ndail aastail töötasid Tartus ülikooli nooremate õppejõudude ja linna intelligentsi huvitatumate liikmete hulgast koondunud teaduslikud vestlusringid, millest ühesse kuulusid isikud, kes olid huvitatud eesti keelest, kirjandusest, ajaloost ja «eestlaste poolt asustatud maast». Sinna kuulusid ka mõned eestlased — Fr. R. Faehlmann ja Tartu seminari inspektor D. H. Jürgenson. 1837. a. otsustati Faehlmanni ettepanekul moodustada see ring iseseisvaks seltsiks Tartu ülikooli juures. 18. jaanuarist 1838 alustas selts tegevust, pidades koosolekuid iga kuu esimesel kolmapäeval. 1839. a. liitus seltsiga ka Fr. R. Kreutzwald Võrust.

Selts tegeles rahvaluule kogumise ja uurimuste ning publikatsioonide avaldamisega. Seltsi «Toimetistes» ilmusid Faehlmanni 8 müütilist muistendit, «Kalevipoeg» seitsmes vihikus (1857—1861), teaduslikke väljaandeid L. v. Schroederilt, J. B. Holzmayerilt, O. Kaldalt jt. Kuigi seltsis ajuti võttis ülekaalu baltisaksa vaim, oli selle tegevusel siiski rohkesti positiivseid mõjusid eesti kultuuri ja teaduse arendamisel.

Friedrich Robert Faehlmann (1798—1850) pühendas suure osa oma loomisjõust eesti rahva iseteadvuse tõstmiseks. Tema

Tartu Riikliku Ülikooli peahoone.

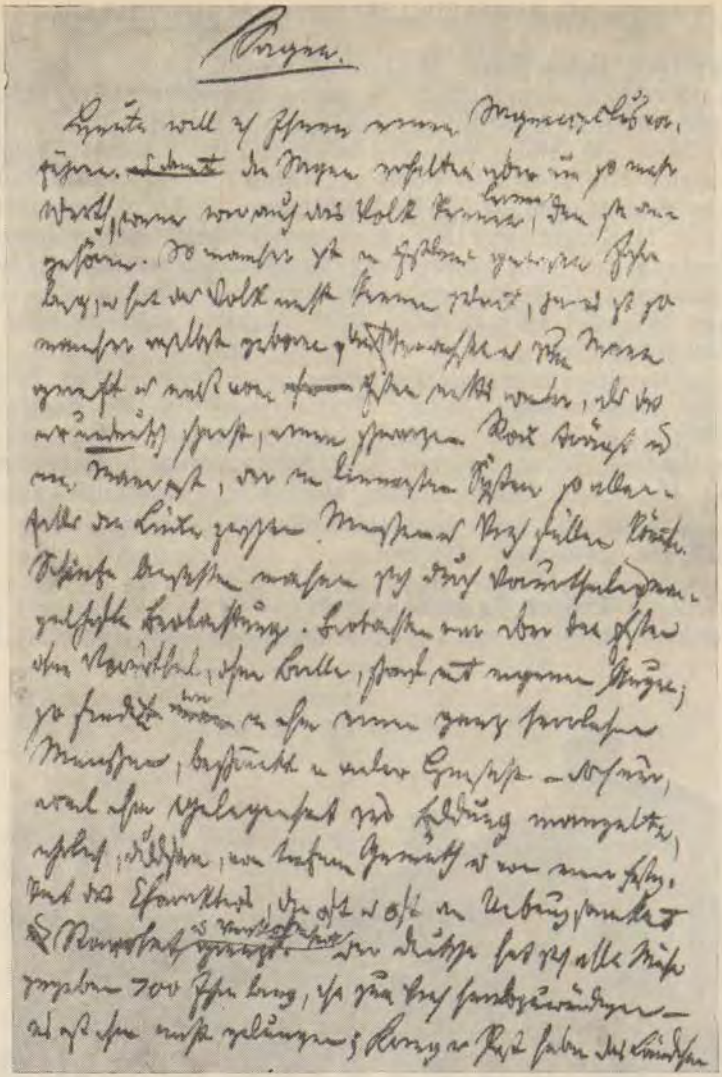

Fr. R. Faehlmanni Kalevipoja-kõne esimene lehekülg.

kontseptsiooni järgi oli enne saksa röövvallutajate tulekut eesti rahvas rahuarmastav ja õnnelik, ja Emajõe kaldad särasid toredusest. Nüüd selle hiilguse ja toreduse tõestuseks on jäänud vaid harimata rahva igivanad muinasjutud ja laulud. Need on tõendid ka tema ajaloost. (Vt. tahvel 11.)

Faehlmann sai oma hariduse Rakvere kreisikoolis, Tartu gümnaasiumis ja ülikoolis, mille lõpetas 1827. a., kaitstes samal aastal

ühtlasi doktoriväitekirja, töötas Tartus praktilise arstina juba enne ülikooli lõpetamist. Aga ta luges 1843—1845 ka farmakoloogia-professori kohusetäitjana, tegutses 1842. a. kuni oma surmani ülikoolis eesti keele lektorina ja 1843. a. peale ka Õpetatud Eesti Seltsi presidendina.

Rahvaluule-alases tegevuses tuleb üheks tähtsamaks lugeda tema ettekannet «Kalevipoja» kohta ÕES-i koosolekul 4. jaanuaril 1839. a. Seda fakti tuleb pidada «Kalevipoja» koostamise esimeseks etapiks. Siin on Faehlmannile tuntud Kalevipoja-muistendid juba liidetud temaatiliseks tervikuks ning antud ühtlasi ideoloogiline suunitlus.

Tema saksa keeles kirjutatud 8 müütilist muistendit kuuluvad juba kirjanduslikku loomingusse, baseerudes osalt ehtsal folkloori ainestikul, aga ka Gananderi «Soome mütoloogial». Seda mõlemapoolset materjali seob autori oma fantaasia. Rahvaluuleteaduse ajaloos on neil määratu tähtsus, sest nad õhutasid intensiivsele rahvaluule kogumisele, esindasid eesti rahvaloomingut välismaal ja tõlgituna aitasid ka rahva iseteadvust tõsta, kõigepealt rahva enda hulgast võrsunud haritlaste kaudu. Eesti keelde hakati neid tõlkima 1860-ndais aastais.

1848. aastal ilmus temalt uuesti trükki toimetatud J. Forselius-J. W. Boecleri teos «Der einfältigen Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten». Rahvaluuleteadusele pakuvad huvi ka mõned tema ettekannete käsikirjad Õpetatud Eesti Seltsi kogudes, nii rahvaluule meetrika ja prosoodia kohta.

Friedrich Reinhold Kreutzwald (1803—1882) sündis Jõepere mõisa Ristmetsa vabadikukohal, kasvas üles Rakvere ligidal Kaarli mõisas, kus tema isa oli aidamees. 1815.—1817. a. teenis isa mõisnikku kõrtsmikuna Rägavere Arul, kus ta sai 1815. a. isiklikult priiks, s. o. aasta enne Eestimaa kubermangu täielikku vabanemist. Hiljem elas perekond Ohulepa ja Viisu mõisas.

Rahvaluule juurde on Kreutzwaldi juhatanud Kaarli mõisa peretuba ja seal pirruvalgel jutustatud lood tontidest, kodukäijatest ja kullaketrajatest, mille vahele võime kujutleda pärisorjade retsitatiivset regivärssi ja hulgaliselt väikevormiks kujunenud vanasõnu ning mõistatusi. Põnevust lõi sobiv ümbrus andekate jutumeistritega, mis kõik nakatas vastuvõtlikku noormeest nii, et ta elas selle võlus raugaeani. Siin toimusid ka tema esimesed kokkupuuted Kalevipoja-pärimustega. Kalevipoja-lugusid teadis mõisateenija Kotlep, kes juhatas poisikest ka võimsate künnivagude juurde Neerutis. Ise pihtis Lauluisa hiljem: «Olen sündinud Rakvere ligidal keset rikast muinaslugude maailma.»

Lõpetanud 1833. aastal Tartu ülikooli, siirdus ta Võrru linnaarstiks 44 aastaks, mille jooksul tegi oma elutöö kirjandusliku loomingu ja eesti rahvaluule alal. (Vt. tahvel 13.)

Rahvaluule ei olnud Kreutzwaldile üksnes juhuslik harrastus, vaid pidev huvitegevus.

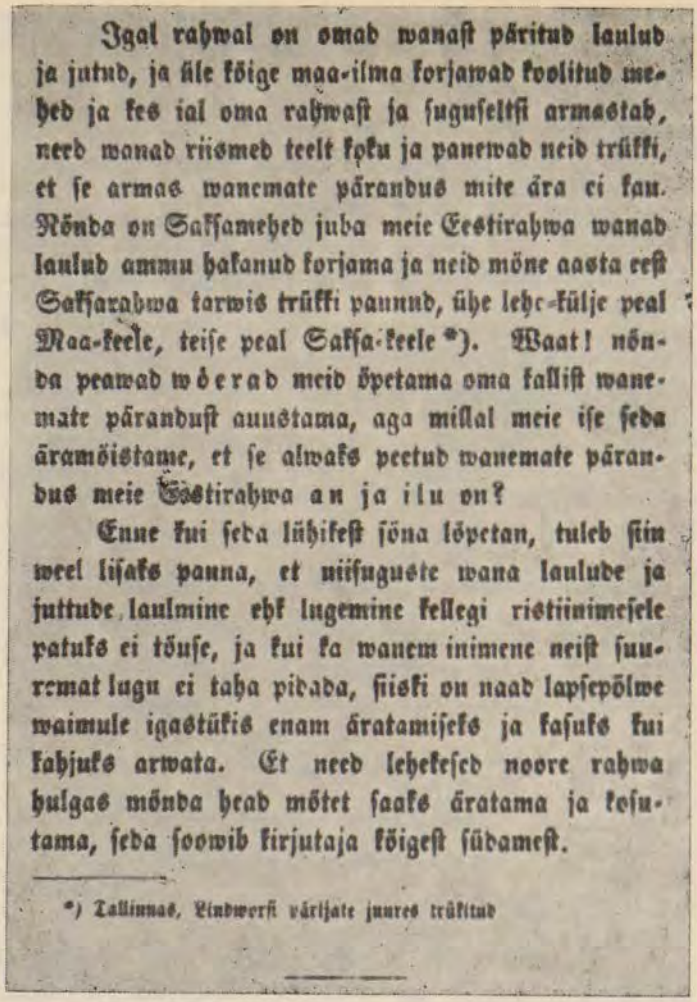

Igal rahwal on omad wanaſt päritud laulud ja jutud, ja üle kõige maa-ilma korjawad koolitud mehed ja kes ial oma rahwaſt ja ſuguſeltſi armaſtab, need wanad riismed teelt kokku ja panewad neid trükki, et ſe armas wanemate pärandus mitte ära ei kao. Nõnda on Saksamehed juba meie Eestirahwa wanad laulud ammu hakanud korjama ja neid mõne aasta eeſt Saksarahwa tarwis trükki pannud, ühe lehe-külje peal Maa-keele, teiſe peal Saksa-keele *). Waat! nõnda peawad wõerad meid õpetama oma kalliſt wanemate päranduſt austama, aga millal meie iſe ſeda äramõistame, et ſe alwaks peetud wanemate pärandus meie Eestirahwa an ja ilu on?

Enne kui ſeda lühikeſt ſõna lõpetan, tuleb ſiin weel liſaks panna, et niiſuguste wana laulude ja juttude laulmine ehk lugemine kellegi riſtiinimeſele patuks ei tõuſe, ja kui ka wanem inimene neiſt ſuuremat lugu ei taha pidada, ſiiski on naad lapſepõlwe waimule igaſtükis enam äratamiſeks ja kaſuks kui kahjuks arwata. Et need lehekeſed noore rahwa hulgas mõnda head mõtet ſaaks äratama ja kaſutama, ſeda ſoowib kirjutaja kõigeſt ſüdameſt.

*) Tallinnas, Lindwerfi wäljale juures trükitud

Koguteose «Sippelgas» II (1861) üks lehekülg.

Kõige silmapaistvamaks tegevuseks kujunes talle rahvuseepose «Kalevipoeg» koostamine eesti rahvamuistenditest, mille vahele oli põimitud lüürilisi ja lüroeepilisi rahvalaule. «Kalevipoja» koostamisele asus Lauluisa Õpetatud Eesti Seltsi ülesandel pärast Faehlmanni surma 1850. a. Ja juba 1853. a. detsembris võis ta 50. sünnipäeval õnnitlema tulnud Õpetatud Eesti Seltsi esindajaile käsikirja üle anda. See «Kalevipoja» esimene versioon trükki ei pääsenud, sest tsensor tegi kaugeleulatuvaid, autorile vastuvõetamatuid parandusi. Varsti märkas Lauluisa ka ise eepose algvariandi küündimatust, töötas selle järgnevate aastate jooksul

tugevasti ümber ja 1856. aastal valmis uus versioon, mis nägi trükivalgust Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes seitsmes vihikus 1857—1861, ilma tsensoriparandusteta, sest teos avaldati teaduslikku tekstiväljaandena koos saksakeelse tõlkega. Ainult eestikeelne nn. rahvaväljaanne nägi ilmavalgust 1862. a. Kuopios.

1853. a. valminud käsikiri on säilinud ja nimetatakse «Alg-Kalevipojaks». Erinevused lõpliku eeposeteksti ja «Alg-Kalevipoja» vahel on antud eepose ilmumise sajanda aastapäeva puhuks publitseeritud eeposeteksti joonealusena (1961).

Kreutzwald soovitas luuletajail eeskujuks võtta regivärsivormi, sest seda ta kasutas ka ise peale «Kalevipoja» veel poeemis «Sõda» (1854). Kreutzwald hindas kõrgelt regivärsside kunstilist, ajaloolist ja teaduslikku väärtust oma artiklites ja kirjavahetuses.

1866. aastal ilmus Soomes Kreutzwaldi koostatud muinasjuttude kogu «Eesti rahva ennemuistsed jutud», mis sisaldab 43 muinasjuttu ja 18 muistendit. Sellest ainestikust on väga populaarseks saanud «Vaeslapse käsikivi», «Udumäe kuningas», «Puulane ja Tohtlane», «Vägev vähk ja täitmatu naine», «Kullaketrajad», «Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada», «Vaskjala silla piiga», «Porkuni preili» ja veel mõned. Ainestik pärineb eesti rahvaluulest, aga siia on kandunud ka rahvusvahelisi motiive kas otse tõlgetena või ümberjutustustena. Tugevasti ümber stiliseeritud materjal mõjutas ka eesti kirjandust, aga sai tuntuks ka väljaspool mitmesuguste tõlgete kaudu.

Vastupidi Euroopas palju tuntud arvamustele muinasjuttude idamaisest päritolust (Benfey) seab Kreutzwald vastu enda oma, palju õigema: «Meie ei tarvitse muinasjuttude hälli mitte idamailt otsida, sest et igal rahval oma isiklik häll on, kus ta oma fantaasiasünnitused suureks kasvatab.»

Temalt on säilinud veel käsikirjaline kogu vanasõnu ja rahvalaule, millel on suur väärtus. Kreutzwald oli ka see, kes üleskutse kaudu 1843 püüdis rahvapäraseid andmeid saada, mis aga sel ajal veel tulemusi ei andnud.

Kreutzwaldi tegevusel on suur mõju ka järelajale. Nii mitmed jätkasid tema tööd, teiste hulgas Jakob Hurt.

Alexander Heinrich Neus (1795—1876) on pärit Tallinnast, lõpetas Tartu ülikooli teoloogia alal, olles õppinud siin ka filoloogiat ja filosoofiat. Töötas koduõpetajana, 1821—1841 Haapsalu kreiskooli inspektorina, loobus õpetajakutsest silmahaiguse tõttu. 1842. aastal asutas Tallinnas koos mitme silmapaistva kultuuritegelasega Eestimaa Kirjandusseltsi, kus ta juba oma varem alustatud eesti rahvaluule harrastusi edasi arendas. 1836. a. avaldas ta arvustuse Schlegeli reisiraamatu kümnenda köite kohta. Selles arvustuses on palju juttu eesti regivärssidest, nende olemusest ja iseloomust koos valitud karakteersete näidetega. Ta on ise kogunud mõnikümmend rahvalaulu, mis on käsikirjas säi-

A. H. Neus (1795—1876).

linud. Käsikirja jäi aga ka tema suur uurimus eesti veehaldjatest. Trükis avaldas kolmeköitelise eesti rahvalaulude kogu «Ehstnische Volkslieder» (1850—1852) koos saksakeelse tõlkega ja ulatuslikkude kommentaaridega. Selles leidub palju näiteid A. F. J. Knüpfferi ja Fr. R. Kreutzwaldi kogudest. Saksakeelse tõlke ja saksakeelsete lisade tõttu oli teos kasutatav ka välismaal kuni hilise ajani. Kreutzwaldi ja Neusi ühistööna ilmus 1854. a. Venemaa Teaduste Akadeemia väljaandel lauluvalimik «Mythische und magische Lieder der Ehsten», kus aga on toodud palju Kreutzwaldi ümbertöötatud tekste.

Neusi töö eesti rahvaluuleteaduse ajaloos on püsiva väärtusega.

Ferdinand Johann Wiedemann (1805—1887) sündis Haapsalus, käis Tartu ülikooli õigusteaduskonnas, spetsialiseerus hiljem vanade keelte alale, töötas üle paarikümne aasta õpetajana, uurides paralleelselt soome-ugri keeli. Tähelepanu äratanud uurijana valiti ta 1854. a. Venemaa Teaduste Akadeemia kirjavahetajaks, 1859. a. korraliseks liikmeks.

Teoses «Grammatik der Ehstnischen Sprache» (1875) käsitleb ta eesti rahvaluule keelt. Ta seletab seal, et regivärsside vormistikus on tegemist arhaismidega. 1876. a. ilmus kõrvalsaadusena kogunenud mitmekesisest rahvaluuleainestikust «Aus dem inneren

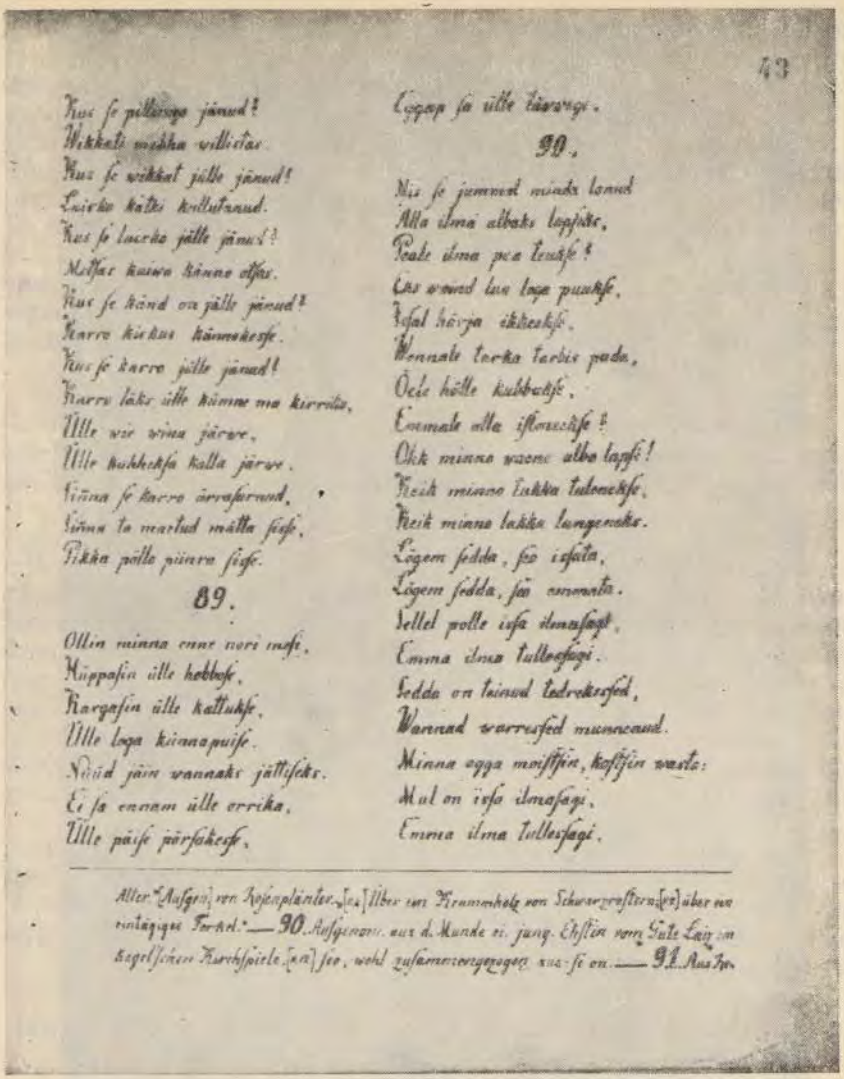

A. H. Neusi käekirjanäide.

und äussern Leben der Ehsten». Aga siia on liidetud aineid ka trükitud kirjandusest. Sellisena on tegemist omapärase käsiraamatuga.

Georg Julius Schultz, ps. Dr. Bertram (1808—1875). Sündis Tallinnas, õppis Tartu ülikoolis, kus promoveerus arstiteaduse doktoriks 1836. a. Ajuti elas Tormas sugulaste juures, puutus seal

kokku ka eesti muinsusega, kogus eesti rahvalaule, mida kasutas hiljem oma eepose «Ilmatar» koostamisel. Folkloristidele huvitavaid andmeid leidub tema olustikukujutuses «Baltische Skizzen» (2 köidet 1853—1855), personaaliat «Dorpats Größen und Typen» (1868) ja etnograafilisi andmeid töös «Wagien» (1868). Ühe oma kõnega Õpetatud Eesti Seltsis õhutas ta «Kalevipoja» koostamisele ja organiseeris Kalevipoja muistenditega seotud Tartu ümbruse kohtade maalimist, tulemuseks 8 maali G. F. Schlaterilt.

Lääne-eesti ja rannarootslaste rahvaluuleaineid leiame **C. F. W. Russwurmi** (1812—1883) teosest «Sagen aus Hapsal» (1861). Tema peateos «Eibofolke» (1855) käsitleb aga rannarootslaste ajalugu, etnograafiat ja kultuuri.

Nikolaus Friedrich Russov (1828—1906) kogus eesti rahvalaule ja kasutas oma luuletustes regivärsivormi. **J. B. Holzmayer** (1839—1890) avaldas Saaremaa rahvaluulet kolmeosalises teoses «Osiliana» (1873—1881).

Johann Voldemar Jannsen (1819—1890) oli ajakirjanik, kirjanik-tõlkija ja muusikamees ning kultuuritegelane, kelle nimega seostatakse eesti regivärsisse eitavat suhtumist. Rahvalauludel olevat küll kaunid sõnad, viis aga taiduraidutamine. Ajalehe näol avaliku sõna käsitajana suutis Jannsen rahvaluule vastu omajagu kahtlusi tekitada. Kiriku ja saksa kultuuri õhkkonnas kasvanuna püüdis ta siis ka ainult neist mõjupiirkondadest eeskujusid otsida. Vastuseisukohavõtuks temale tuleb pidada Kreutzwaldi kirjutust «Eesti rahva lauludest ja ennemuistsetest juttudest» (1861). Vt. lk. 106.

XIX sajandi keskel hakkas levima **käsikirjaliselt** mitmesuguseid mõisnikevastaseid laule, millest eriti esile küünib «Eesti mees ja tema sugu». Selliseid on veel mitugi, nagu näit. 1867. a. paiku Kambjas tekkinud laul «Võera maa hulgused», mille lõppu on paigutatud soov, et laulu kopeeritaks ja levitataks.

3. EESTI RAHVALUULETEADUS XIX SAJANDI LÕPUL JA XX SAJANDI ALGUL

Selle perioodi silmapaistvaim esindaja on Jakob Hurt.

Jakob Hurt (1839—1907) sündis Põlva Himmaste külakooliõpetaja pojana. Sai Tartus gümnaasiumi- ja ülikoolihariduse. 1865 anti talle teoloogiakandidaadi teaduslik kraad, töötas siis akadeemik A. v. Middendorffi perekonnas koduõpetajana. Ta kavatses pastorikutsest üldse loobuda, tegi 1867. a. ülemkooliõpetaja eksami, oli 1868. a. Kuressaares gümnaasiumiõpetaja, seejärel kuni 1872. a. kevadeni Tartus samas ametis. Seejärel siirdus J. Hurt Otepääle pastoriks, läks sealt oktoobris 1880 Peterburisse samasse

Dr. J. Hurda rahvaluulekogu Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis.

ametisse, siirdus pensionile 1901. aastal ja suri Peterburis 13. jaanuaril 1907, maeti Tartusse. (Vt. tahvel 15.)

Püsivaid väärtusi on Hurt andnud kultuuri alal, võitluses emakeelse kooli eest, eesti keele uurijana, ja kõige tähtsam — kui eesti rahvaluule suurkoguja ning editeerija ja uurija. Rahvaluule on tema elu peatöö.

Hurdast kujunes suurejoonelise kollektiivse kogumistöö algataja, teaduslikele väljaannetele aluse rajaja, mitmete teoreetiliste küsimuste käsitleja ja lahendaja ning rahvaluule kasutaja esteetilisel eesmärgil.

Rahvaluule kogumist alustas Hurt juba 1860. a. kodukihelkonnas, tõmmates selleks kaasa oma sugulasi ja ligidasi tuttavaid. 1871. aastast peale ilmus temalt rida rahvaluulet tutvustavaid ja kogumisele kutsuvaid käsitlusi ja üleskutseid ajalehtedes, näit. «Mis lugu rahva mälestustest pidada» (1871), samal aastal «Palve neile, kes jutustusi isamaa sündinud asjadest armastavad». Ta hindab rahvaluulet kui materjali, mille kaudu võib rahva minevikku tundma õppida, mis võib olla aluseks rahvateadusele ja ühtlasi olla ka kasvatuslikuks teguriks. Neis üleskutsetes ja artiklites fikseerib ta ka rahvaluule liigid ja žanrid.

Kogumistöö kõrgaeg algas tal 1888. aastast, millal ilmus põhjalik ja metoodiliselt läbitöötatud üleskutse «Paar palvid Eesti ärksamaile poegadele ja tütardele». Materjali tuli kokku üle ootuste, sest rahvas oskas juba oma kirjatundmist kasutada ning see oli ühtlasi vastukaal poliitilisele survele ning iseteadvuse tõus, et rahvas ise võib ka midagi korda saata. Kokkutulnud saadetised töötas Hurt kohe läbi, andis nõu ja hindas saatjaid nimeliselt oma aruannetes, mida ajakirjanduses ilmus kokku 155.

1875. aastal esitas ta Eesti Kirjameeste Seltsile editeerimise plaani. Ta kavatses väljaanded organiseerida järgmiselt: (1) laulud, (2) vanasõnad ja mõistatused, (3) uskumused, (4) rahvajutud, (5) kombed, (6) rahvaviisid.

Tegelikult suutis ta trükis avaldada topograafilis-tüpoloogilisel printsiibil «Vana Kannel» I 1875—1886 (Põlva laulud), II 1886 (Kolga-Jaani laulud) ja «Setukeste laulud» I—III — 1904, 1905, 1907. Kavatsusel olnud Viljandi kihelkonna kogu jäi koostamata.

Oma artiklites ja aruannetes käsitleb ta veel mitmeid vajalikke teoreetilisi küsimusi ja termineid (variant, regivärss, vanavara jt.).

1906. aastal avaldas Hurt «Kaks keelt vanalt kandlelt», tegelikult oli see kahe setu rahvalaulu «Kalmuneid» ja «Ilulaul» redigeerimine variantide alusel lugemisteosteks.

Hurda suur töö leidis tunnustust ka välismaal ning mõjutas meilgi rahvaluule kasutamise, uurimise ja kogumise käiku. Soomlased tunnistasid otse, et suure materjali kogumise kaudu Hurda poolt on tõusnud uut valgust ka Kalevala-laulude uurimisele, nii et koguni seniseid järeldusi on tulnud revideerida!

Hurda käsikirjaline rahvaluulekogu sisaldab 170 köidet 122 000 leheküljega, milles on eri liike 261 598 punkti, sellest rohkem kui 50 000 laulu (olulises osas regilaulud). Siia on arvatud ka Eesti Kirjameeste Seltsi materjalid, mis on Hurda poolt organiseeritud. Et Hurt oli kaua aega Eesti Kirjameeste Seltsi president, siis on arusaadav selle seltsi võrdlemisi intensiivne rahvaluuleline tegevus.

Carl Robert Jakobson (1841—1882) kasutas oma lugemisraamatuis rohkesti rahvaluuletekste pedagoogilisel eesmärgil, aga ta hindas kõrgelt ka rahvaviise ning propageeris nende kasutamist heliloomingus. Lähtudes seisukohast, et rahvaluule ja «Kalevipoeg» «saavad rahvast tegudele äratama», kasutas ta rahvaluule materjali oma teostes, kõnedes, artiklites kui ka originaalmaterjali avaldades. Näidendis «Arthur ja Anna» (1872) ütleb Emeline «Kalevipoja» kohta: «Tõesti, üks imekspanemisväärt laul on see Kalevipoja-lugu. Sügavamat lauluvaimu ja ilusamat keelt ei võigi enam olla.»

Mihkel Veske (1843—1890) on küll keeleteadlane, aga keeleuurimisreisidel pani ta rohkesti kirja ka rahvalaule ning Kalevipoja-aineid. Temalt pärineb kunstiliselt kõrgeväärtuslikkude regivärsside kaheosaline valimik «Eesti rahvalaulud» I (1879) ja II (1883). Ta uuris rahvausundit, arhailist keelt, võrdlevalt rahvakombeid ning tema on ühe suurema eesti rahvalauliku Epp Vasara avastaja.

Juhan Kunder (1852—1888) tegeles nii laulude kui muinasjuttude ning mõningate teoreetiliste küsimustega (alliteratsioon, traditsioon). 1885. aastal ilmus temalt hea muinasjutukogu «Eesti muinasjutud», samal aastal «Kalevipoja» ümberjutustus.

Ado Grenzstein (1849—1916) huvitus eriti vanavara korjamisest, nagu see oli üldiselt iseloomulik sellele ajale. Rahvaviiside kogumise propageerija oli ta õigupoolest esimene. Talle kui ajakirjanikule saadetud kultuuriloolise käsikirjalise andmestiku koondas ta paljuköiteliseks «Kirjakoguks», mis sisaldab rohkesti uuemaid rahvalaule. Ta koostas üsna üksikasjaliku tööprogrammi rahvaluule kogumise, väljaandmise ja uurimise kohta.

Rahvaluule kogumisega tegeles ka **Jaan Bergmann** (1856—1916). Tema kogutud 271 laulu Kolga-Jaanist ilmusid «Vana Kandle» teises köites. 1878. a. kasutas ta esmakordselt mõistet r a h v a l u u l e.

Jaan Jung (1835—1900) kasutas rahvaluulet illustratsioonina oma arheoloogilistes töödes («Muinasaja teadus eestlaste maalt» I—III). 9-osalise teose «Kodumaalt» 6. köide «Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest» käsitleb eestlaste uskumusi ja kombeid.

Ella Schultz-Adajewski (1846—1926) noteeris rea rahvaviise Paistust, Tormast ja Kadrinast 1880-ndail aastail. Mõned viisid kirjutas ta dr. M. Veske palvel Epp Vasaralt.

Soomlane **O. A. F. Mustonen** (1856—1927) käis uurimisreisidel Eestis 1877—1897 ja avaldas 1877. a. Saare-, Hiiu- ja Muhumaalt saadud materjali kogus «Vihukene eesti rahva laulusid» (1893).

Hurda eeskujul hakkas üleskutsete kaudu rahvaluuleaineid koguma ka **Karl August Hermann** (1851—1908). Suunav üleskutse «Meie rahvalaulud» rahvaviiside kogumiseks ilmus tema toimetatud «Laulu ja Mängu Lehes» 1886. a., 1888. a. «Tähtjas palve ja soov». Just samadel eeskujudel hakkas ta avaldama ka aruandeid, aga nendega jõudis ainult kolmeni. Esmakordselt eesti rahvaluuleteaduse ajaloos nõudis ta tantsu- ja mänguviise. Temalt kui ühtlasi komponistilt pärineb palju rahvaviisitöötlusi.

August Kitzberg (1885—1927) on küll jutu- ja draamakirjanik, aga tähelepandav on tema tegevus ka rahvaluule alal. Kohtu- ja vallakirjutajana Mulgimaal õppis ta ligemalt tundma rahva elu, kombeid ja loomingut ja kasutas oma teadmisi ning kogemusi kirjanduslikus tegevuses. Paljud tema tööd, esijoones draamad «Libahunt» ja «Enne kukke ja koitu» kasutavad rohkesti kohalikku rahvaluulelist ainest. Avalikkuses debüteeris Kitzberg 1874. a. ajalehekirjutusega «Kuidas Õisu ja Kariste järved sündinud».

Rahvaluule kogumisele asumiseks sai ta tõuke oma vennalt ja Jaan Jungilt, kes juhtis noormehe tähelepanu kohamuistenditele. Koduloolises raamatus «Kodukurukesest» leidubki palju kohamuistendeid. 1888. a. ilmus temalt romantilis-pateetilises stiilis rahvaluulet idealiseeriv üleskutse «Eesti esivanemate kuldpärandusest».

Kitzberg jääb eesti rahvaluuleteadusse püsima mitmekülgse tegevuspiirkonnaga isikuna, materjali kogujana ning kasutajana kirjanduslikus loomingus.

Peeter Südda (1830—1892) oli Saaremaa kultuuritegelane, õpetaja, vallakirjutaja, ajakirjanik, muusikamees, kes rea kaastööliste abiga kogus muistendeid Suurest Tõllust ja avaldas need eriraamatuna 1883. a.

1886. a. avaldas ajalehes «Saarlane» ulatusliku üleskutse etnograafiliste esemete ja suulise loomingu kogumiseks ka **Jaan Jõgever** (1860—1924). Ta soovitas koguda jutte, laule, kohanimesid, uskumusi ja kombeid, aga ka vanu raamatuid. Temalt ilmus ulatuslik rahvajuttude kogu 1924. a.

Saaremaalt kogus 760 laulu ja 50 viisi soomlane **Aukusti Robert Niemi** (1869—1931).

Friedrich Bienemann jun. (1860—1915) ja **Harry Jannsen** (1851—1913) tutvustavad eesti rahvajutte välismaal saksa keeles.

Kaarle Krohn (1863—1933), oma aja suurim soome rahvaluuleteadlane, Helsingi ülikoolis soome ja võrdleva rahvaluule professor, geograafilis-ajaloolise meetodi väljakujundaja, paljude uurimuste autor lüroeepiliste, eriti Kalevala-laulude alalt. Avaldas suurt mõju ka eesti folkloristikale, eriteadlaste ettevalmistamisele ja eesti ainete uurimisele.

Mattias Johann Eisen (1857—1934) sündis koolijuhataja perekonnas. Juba noorpõlves köitis teda rahva vaimne looming ning 12-aastaselt pani ta koolilastelt kirja 150 mõistatust ja üliõpilasena oli soetanud endale väikese rahvaluulekogu. 1885. aastal lõpetas Eisen Tartu ülikooli, töötas pastorina Petrozavodskis, Kroonlinnas jm. Pärast pastoriametist loobumist oli ta Tartus keskkooliõpetaja, 1920.—1927. aastani Tartu ülikooli rahvaluuleprofessor.

1887. a. kavatses ta kirjutada mõistatusteraamatut ja avaldas sel puhul üleskutse ajalehtedes. «Eesti rahva mõistatused» ilmus

M. J. Eisen oma käsikirjaliste rahvaluulekogude juures tolleaegses Eesti Rahvaluule Arhiivis.

1889. a. uurimusliku eessõnaga mõistatuste ajaloost, saatjaist ja mõistatuste päritolust. Nii tekkis ka Eiseni esimene käsikirjaline rahvaluulekogu, mis sisaldab aineid 76 korrespondendilt eri paikkondadest. Kuna peale mõistatuste sai ta muudki, siis kõik kokku moodustabki tema suure kogu alusvara.

Eiseni esimene rahvaluuletekstide väljaanne «Esivanemate varandus» nägi ilmavalgust 1882. a. ja sisaldab 44 varem ilmunud rahvajuttu. Tähtsaim ainekogu möödunud sajandil on siiski 1893—1895 ilmunud väikesekaustaline viiest vihikust koosnev «Rahvaraamat», sisaldades muinasjutte ja muistendeid. Eisen neid žanre ei eristanud.

Paljud eesti rahvajuttude kogud ilmusid Eisenil odavate rahvaraamatutena, mis leidsid laialdast kasutamist. Mitmekümne väikese väljaande hulgast väärivad mainimist veel «Rahaaugu jutud» (1894), «Hans ja vanapagan» (1896), materjalirikas «Rahvanali» I—V (1895—1901), «Kalevipoja esiisad» (1910), seletusmuistendite (legendide) kogu «Miks?» (1913), «Tartumaa muinasjutud» (1926), «Eesti imede ilmast» (1926), vanasõnade alalt «Meie vana hõbe» (1913), «Eesti vanadsõnad» (1914), antoloogia «Eesti rahvalaulud» (1919).

Paralleelselt materjalide kogumisega ja publitseerimisega uuris Eisen ka intensiivselt, erilise tähelepanuga Kalevipoja-ainet ja eesti mütoloogiat. Viimaselt alalt on tema kõige püsivama väärtusega uurimused, kasutatavad praegugi, näit. «Eesti mütoloogia» I (1919), II (1920), III (1920), IV (1926). 1927. aastal ilmus tema silmapaistev rahvajutumonograafia «Tõll ja ta sugu». Muudest tema paramatest uurimustest tuleb mainida veel artikleid «Fr. R. Faehlmann folkloristina» (1929), «Meie jõulud» (1931) ja «Kevadised pühad» (1932).

Eiseni hindamisel tuleb arvestada teda ka kui ülikooli õppejõudu (1919—1934) eesti rahvuslikus ülikoolis, aga samuti tema osa etnograafiamuuseumi loomisel ja arendamisel.

Oskar Kallas (1868—1946) on esimene eriettevalmistusega eesti rahvaluuleteadlane. Saanud Tartu ülikoolis kõrgema filoloogilise hariduse, täiendas ta end Helsingi ülikoolis soome rahvateaduse ja soome-ugri keelte alal. Töötas seejärel keskkooliõpetajana, Peterburi ülikoolis õppejõuna ja Tartus ajakirjanikuna ning õpetajana.

1901. aastal kaitses ta Helsingi ülikooli juures rahvaluuledoktori väitekirja eesti korduslaulude teemal. Erakordselt väärtuslikud on tema uurimused kahe väljasureva, tõenäoliselt väljarändajatest ja genuiinsest rahvastikust kujunenud rahvakillukeste lutsilaste ja kraasnalaste kohta. Unikaalne aines on saadud kohapeal. 1893. a. uuris Kallas lutsilasi, tulemuseks uurimus «Lutsi maarahvas» (1894) ja materjalikogu «Kaheksakümmend Lutsi maarahva muinasjuttu» (1900). 1901. a. Kraasna uurimisreisi kokkuvõtteks on uurimus «Kraasna maarahvas» (1903). Üliõpi-

lasena ja hiljemgi töötas ta põhjaliku rahvaluulekogujana. 1904. a. alustas Kallas süstemaatilist rahvaviiside kogumist, kogujaiks muusikalise erihariduse saanud isikud koos tekstide kirjutajatega. Töö katkes lõplikult 1916. aastal I maailmasõja tõttu. Materjal on säilinud kogus EÜS (=Eesti Üliõpilaste Selts).

Hella Murrik-Vuolijoki (1886—1954) sai gümnaasiumihariduse Tartus, õppis siis Helsingi ülikoolis (1904—1908) rahvaluulet, esteetikat ja ajalugu. Koostas Hurda kogu alusel praeguseni kasutatava eesti regivärsside tüpoloogilise registri, mille eest sai magistrikraadi. Uuris vaeslapse- ja sõjalaule. Ilmunud on vaid regivärssidest loodud poeem «Sõjalaul» (1915). Selle sissejuhatuses käsitleb autor lühidalt regivärsi struktuuri.

4. RAHVALUULETEADUS KODANLIKUS EESTIS

Aastal 1919 loodi kodanliku Eesti ülikooli filosoofiateaduskonna juurde eesti ja võrdleva rahvaluule õppetool, kus töötas kaks professorit — M. J. Eisen ning siia kutsutud, juba rahvusvaheliselt tuntuks saanud W. Anderson.

Walter Anderson (1885—1962) sündis Minskis Eestist pärit klassikaliste keelte õpetaja Nikolai Andersoni pojana. Lõpetas

Prof. W. Anderson (1885—1962).

Kaasani ülikooli, professorikutseks valmistus Peterburis, oli Kaasani ülikooli lääneeuroopa kirjanduse eradotsent ning pärast doktoriväitekirja kaitsmist 1918. a. lääneeuroopa kirjanduse professor. 1920.—1939. aastani töötas ta Tartu ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule professorina, Tartu ülikooli «Toimetiste» toimetajana, Õpetatud Eesti Seltsi esimehena ning mitmete bibliograafiate koostajana ning toimetajana.

W. Andersoni huvitasid eriti muinasjutud, mille uurimist soodustas tema erakordne keelteoskus. Tema doktoriväitekiri «Император и Аббат, история одного анекдота» (1916) kuulub samuti muinasjuttude alale. Kahe «Keiser ja abt»-teemalise uurimuse kokkuvõte on «Kaiser und Abt, die Geschichte eines Schwanks» (FF Communications nr. 42, 1923). Artikkel «J. H. Rosenplänteri eesti muinasjutud» (Suomi V, 16, 1933) selgitab Rosenplänteri käsikirja geneesi. Geograafilis-ajaloolise meetodi kohta pidas ta ülikooliloenguid, kirjutas kokkuvõtteid rahvusvahelistes väljaannetes ning selgitas vaidluskirjades. Ta on leidnud uusi aspekte ning teinud avastusi sellelt alalt, nagu näit. stabiliteediteooria — küsimus sellest, miks permanentsest varieerumisest hoolimata rahvaluuleteos sajandite vältel tundmatuseni ei muutu. Tartu perioodil organiseeris Anderson seni unustusse jäänud lastelaulude kogumist. Säilinud on väärtuslik käsikirjaline kogu. K. Krohni kõrval oli ta lüroeepiliste laulude «Eesti rahvalaulud» I (1926) ja II (1932) kõige määravam autor-toimetaja.

1927. aastal loodi meil Eesti Rahva Muuseumi juurde **Eesti Rahvaluule Arhiiv.** Sinna koondati kõik aegade jooksul teaduslikkudesse asutustesse või eravaldusse koondunud kogud: Õpetatud Eesti Seltsi ja Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogud, Eesti Üliõpilaste Seltsi viisikogu, aga ka kõige suurem neist — Hurda kogu koos Eesti Kirjameeste Seltsi omaga, mille Hurda surma järel 1907. aastal viis K. Krohn Helsingisse, sest kusagil mujal ei olnud võimalust selle unikaalse vaimuvara säilitamiseks. Soomes kopeeriti ja katologiseeriti neid materjale, nii et nad seal olid kasutatavad kuni äratoomiseni 1927. aastal. Hella Vuolijoki kinkis loodavale Eesti Rahvaluule Arhiivile ka tema poolt koostatud laulude registri. M. J. Eiseni kogu saabus arhiivi Tartu ülikooli omandina, kusjuures koguja seda kuni surmani 1934. aastal pidevalt täiendas. Arhiiv alustas 1928. aastal uut omanimelist kogu, mis sisaldab 265 698 lk. Arhiivi juhtimiseks ja valitsemiseks loodi kolleegium, mille esimeheks sai prof. W. Anderson. Arhiivi juhataja pidi materjalid teaduslikuks otstarbeks ja ülikooli õppetegevuseks korda seadma.

Oskar Loorits (1900—1961) pärineb Viljandimaalt. Ta sai gümnaasiumihariduse Tartus, kõrgema hariduse rahvaluule alal Tartu ülikoolis 1919—1922. Süvenes eriti hõimurahvaste rahvausundisse. Loorits alustas liivlaste rahvausundiga, mille alalt ilmus kolme-

köiteline «Liivi rahva usund» (1926—1929). Esimene köide oli ka Looritsa doktoriväitekiri. Lühiülevaateist on eriti oluline «Eesti rahvausundi maailmavaade». Hiljem ilmus kolmeköiteline «Grundzüge des estnischen Volksglaubens» (Lund 1949—1960).

1927—1937 oli O. Loorits Tartu ülikooli eradotsent, 1938. aastast dotsent. Saksa fašistliku okupatsiooni ajal saadeti ta Tartust välja. Emigreerus 1944. a. Rootsi.

1927—1942 oli ta Eesti Rahvaluule Arhiivi juhataja, kellena pani tugeva aluse materjali korrastamisele ja sihipärasele järelkogumisele.

Teaduslikus töös on tal rohkesti meelevaldseid järeldusi. Oma karakteriomadustelt oli Loorits segavalt ebaobjektiivne, mis kahjustas ka erialatööd.

August Annist (1899—1972) lõpetas 1924. a. Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna eesti ning üldise kirjanduse alal, täiendas end ülikooli stipendiaadina välismaal. 1929—1936 luges ülikoolis eesti kirjandust ja esteetikat, oli 1936—1937 eradotsent, 1938—1945 dotsent. Promoveerus rahvaluuledoktoriks 1935. a. väitekirjaga «Kalevipoeg eesti rahvaluules» (1934). See allikakriitiline töö on ettevalmistuseks ulatuslikumale «Kalevipoja» analüüsile. Järgnevad osad kuuluvadki kirjandusteadusse.

Richard Viidalepp (1904). Lõpetas 1940. a. Tartu ülikooli rahvaluule ja etnograafia erialal. Töötas 1929.—1940. aastani Eesti Rahvaluule Arhiivis. On erakordselt viljakas rahvaluulekoguja (isiklikult kirja pannud rikkalikkude lisaandmetega varustatud pärimuslikku ainest 15 000 lehekülge), kogumise organiseerija ning metoodiline juhendaja. 1936. a. ilmus viimaselt alalt «Tööjuhiseid rahvaluulekogujaile». 1932. a. avaldas ta «Eesti rahvaluulekogude statistilise ülevaate», sellele veel täienduse 1937. a.

Uurimustest võiks esile tõsta «Isaisad kohtus» (1935), mis kõneleb talupoja suhtumisest kohtusse ning maagilistest enesekaitsevõtteist seal. Asjalik ja andmeterohke on «Iseloomustavat eesti ohvrikividest» (1939). Otse eeskujulik metoodika seisukohalt on 1938. a. ilmunud «Ühest suurjutustajast ja tema toodangust» (K. Jürjenson). Siin selgitatakse küsitlemise metoodikat, uuritava jutustaja repertuaari, selle päritolu ning jutustuste stiili.

Herbert Tampere (1909—1975) oli eriti süvenenud regivärssi ja rahvamuusikasse. 1927. a. lõpetas Tartus gümnaasiumi, käis Tartu ülikooli filosoofiateaduskonnas, a. 1928—1940 oli Eesti Rahvaluule Arhiivi töötaja. Võttis intensiivselt osa rahvaluule kogumisest, eriti noteeris rahvaviise.

1935. a. ilmunud «Eesti rahvaviiside antoloogia» I sisaldab Lõuna-Eesti lääne- ja keskalade regivärsiviise. Kapitaalsed tekstipublikatsioonid on aga «Vana Kannel» III (1938), regivärsid

Kuusalu asundustest ning «Vana Kannel». IV, esimene osa Karksi regivärsse (1941).

Koos R. Põldmäega valmis 1938. a. «Valimik eesti rahvatantse», mille praktilise väärtuse kõrval tuleb mainida ka uute terminite kasutuselevõttu.

Rudolf Põldmäe (1908) lõpetas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna 1935. a. kirjandusteadlasena, sai magistrikraadi samal alal 1940. Töötas 1935.—1940. a. Eesti Rahvaluule Arhiivis. Mitme aasta jooksul kogus rahvaluulet ca 9000 lk., andis koos H. Tamperega välja rahvatantsude valimiku, korraldas rahvanaljandeid, mille lõppjäreldusena ilmus 1941. a. trükist «Eesti rahvanaljandid» I, temaatiline rühm «Inimese eluperioodid» (lapseeast surmani).

Eduard Laugaste (1909) lõpetas Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna 1935. a. eesti kirjanduse ja eesti ning võrdleva rahvaluule alal, sel alal sai 1937. a. magistrikraadi. Töötas gümnaasiumiõpetajana. Uuris esimesena eesti linnulaulutähendeid, 1931—1935 ilmusid kahe tüübi lühimonograafiad ning 1931. a. artiklid välislaenulistest tüüpidest. Kõigi selle rahvaluuleliigi tüüpide normaalkujud koos materjalikataloogiga ilmusid Helsingis 1931. a. sarjas «FF Communications» nr. 97 «Die estnischen Vogelstimmendeutungen»; 1937. a. ilmus «Nõia ja nõiduse nimetusi eesti murdeis», 1935. a. «Prof. W. Andersoni teaduslikust tegevusest», samal aastal raamatu ja rahvaluule suhteid käsitlev «Raamat folkloristliku rahvatraditsiooni edasikandjana».

5. FOLKLORISTIKA NÕUKOGUDE PERIOODIL

Nõukogude korra taaskehtestamine 1940. a. tõi kaasa muutusi rahvaluule õpetamises ja uurimises. Rahvaluule õpetamine hakkas toimuma 1940. a. sügisel loodud eesti ja väliskirjanduse kateedri juures.

Samal sügisel eraldati Etnograafiamuuseumi koosseisust neli osakonda, nende hulgas Eesti Rahvaluule Arhiiv, ja loodi omaette Kirjandusmuuseum nelja osakonnaga, neist üks folkloristlik. Loomisel oli ka Teadusliku Uurimise Instituudi rahvaluule sektor Tartu Riikliku Ülikooli juures. 1941. a. suvel katkestas normaalse töö Saksa fašistide kallaletung Nõukogude Liidule ja alles pärast okupantidest vabanemist asuti sõjahaavade likvideerimisele, laialipaisatud varade tagasitoomisele ja töö jätkamisele. Tartu ülikoolis loodi eesti kirjanduse ja rahvaluule kateeder ja rahvaluule õpetamine viidi senisest laiemale alusele. 1947. a. loodi Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi juurde rahvaluule sektor, kus asuti rahvaluule süstemaatilisele läbitöötamisele. Kirjandusmuuseum jätkas materjalide kogumist ja kor-

raldamist ning uurimist vastavalt oma spetsiifikale. Loodi uued käsikirjalised fondid, mis kannavad lühendeid KKI, RKM, EKRK.

1940. aasta murrang tõi juurde inimesi ja avardas probleemide ringi. Mitmed nooremad uurijad on õige suure huviga asunud sel paljutõotaval alal tõde leidma, lisades omapoolselt uusi viljakaid mõtteid. Teooria ja tõlgitsemise alal leidub ikka võimalusi mitmeti mõista, aspekte valida ja töö endagi mõtestamist otsida.

1978. a. asutati Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi juurde rahvamuusika sektor, mida juhatab filoloogiakandidaat Ingrid Rüütel. Seni silmapaistvaid teoseid on «Setu surnuitkud», autorid V. Sarv ja V. Pino.

Meie tänapäeva folkloristikas on põnevaid ja lahendamist vajavaid probleeme palju. Nende nägemiseks ei piisa ainuüksi tahtmisest, on vaja ka fantaasiat, et olemasolevas teaduvaras ühendavaid niite kätte saada. Järgnegu siis ka mõned nimed, kes koormaid on vedanud või praegugi veavad.

August Annist kirjutas 1966. a. kriitilise artikli «Eesti rahvausundi uurimise olukorrast», nõudes rahvauskumuste analüüsile suuremat tähelepanu. 1966 ilmus temalt ka mahukas uurimus «Friedrich Reinhold Kreutzwaldi muinasjuttude algupära ja kunstiline laad». Kahjuks on selle teine osa tükati vastuoluline ja segane. Muinasjuttude loomisel ligineb Kreutzwald ju H. Ch. Anderseni meetodile — domineerivalt on tegemist kunstmuinasjuttudega, aluseks oluliselt rahvapärased ained. Kreutzwaldi tegevus ei vaja väljavabandamist. Saadud muinasjutud ei tee häbi autorile ega eesti kirjandusele.

Paul Ariste (1904), Eesti NSV TA akadeemik, on küll keeleteadlane, huvitub aga ka rahvaluulest. Siin võimaldub märkida üksnes tema tegevust vadja rahvaluule alal. 1960. a. tuli ilmale hea kogu «Vadjalaste laule», 1962. a. «Vadja muinasjutte» (65 kommenteeritud teksti), 1969 «Vadja rahvakalender». Mitmesuguseid olustikulisi ja kombeloolisi tekste leidub raamatus «Vadjalane kätkist kalmuni» (1964). 1957. a. sai P. Ariste koos akad. H. Mooraga vabariikliku preemia uurimuse eest koguteoses «Eesti rahva etnilisest ajaloost». Mõlema autori tööd on olnud *conditio sine qua non* käesoleva õpiku üldosa kirjutamisel. P. Aristel on isiklikult kirja pandud vadja rahvaluule kogu ca 7000 lk.

Richard Viidalepp töötas 1940—1947 Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas, 1947. a-st TA Keele ja Kirjanduse Instituudi (KKI) rahvaluule sektoris, 1952—1962 oli sektori juhataja. Kandidaadiväitekirja eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest kaitses 1965. a. Rahvaluule üldküsimustest on tema huvipiirkonnas seisnud kollektiivtöö traditsioonid Muhu- ja Läänemaal (1941), seni tähelepanust kõrval seisnud noorte kooskäimised, mida käsitleb sotsiaalse suunitlusega lühiuurimus «Kildsann»

(1941). Eriti tihe on uurimus «Rahvajuttude tootmismaagilisest funktsioonist» (1965). R. Viidalepa toimetamisel ja osavõtul ilmus «Eesti rahvaluule ülevaade», kokkuvõtteteos, kaasautorid L. Raudsep, Ü. Tedre, V. Mälk. Kommenteeritud valimik «Eesti muinasjutud» (1967) on lõpliku valiku, viimistluse ja järelsõna saanud Viidalepalt, I. Sarv kirjutas kommentaarid koos levikukaartidega ning V. Mälk redigeeris tekstid ja andis sõnaseletused.

Erna Normann (1904) on põhiliselt huvitatud vanasõnadest ja mõistatustest. Lõpetas 1936. a. Tartu ülikooli rahvaluule erialal, sai samal aastal magistrikraadi, mis 1947. a. atesteeriti filoloogiakandidaadi kraadiks. Töötas 1938—1940 Eesti Rahvaluule Arhiivis, 1941—1970 Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonnas, kus oli 1945—1950 osakonna juhataja, 1952—1957 muuseumi teaduslik sekretär, 1970—1972 KKI vanemteadur. 1941 avaldas artikli «Eesti mõistatuste repertuaarist», 1949 «Sotsiaalsete vahekordade kajastusi eesti vanasõnades», 1961 «M. J. Eiseni mõistatuste ja vanasõnade väljaanded», pidades silmas väljaannete saamislugu ja retseptsiooni. Tekstirohke temaatiliselt korraldatud «Valimik eesti vanasõnu» ilmus 1955. Oli kaasautor «Hiiu- ja vägilasmuistendite» I ja II köitele. Võttis osa eesti vanasõnade teadusliku väljaande koostamisest 1964—1972.

Herbert Tampere (1909—1975) oli 1940. a. alates Kirjandusmuuseumi rahvaluuleosakonna töötaja, 1945—1952 töötas Tallinna Riiklikus Konservatooriumis ning Tallinna Muusikakoolis, 1947 sai dotsendikutse. 1951—1967 oli H. Tampere Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna juhataja, 1967. a-st konservatooriumi professori kt. 1956—1965 ilmus temalt «Eesti rahvalaule viisidega» I—V, kus leiduvad ka ulatuslikud kommentaarid ning teoreetiline osa. Tihedate kommenteerivate lisaseletustega ülevaatlik «Eesti rahvapillid ja rahvatantsud» ilmus 1975. a. Koos E. Tampere ja O. Kõivaga koostas H. Tampere heliplaatide valimiku «Eesti rahvalaule ja pillilugusid» selle juurde kuuluva tekstibrošüüriga.

Koguteoses «Eesti rahva etnilisest ajaloost» avaldatud uurimuse «Mõningaid eestlaste etnilise ajaloo küsimusi suulise rahvaloomingu valgusel» eest sai 1957. a. Nõukogude Eesti preemia. 1958. a. nägi tema toimetusel trükivalgust M. J. Eiseni «Esivanemate varanduse» uustrükk, millele lisatud «Kodused jutud» ja «Narvast Tallinna». «Vana Kandle» väljaandmise ühe algatajana ja kolleegiumi esimese esimehena avaldas «Jakob Hurda rahvaluule väljaandmistööst ja selle printsiipidest» (1958). Kandidaadiväitekirja kaitses 1962. a. Teaduse ajaloo alalt ilmus «40 aastat Eesti Rahvaluule Arhiivi asutamisest» (1971). Toimetas koguteose «Priiusel' raiume rada» (1970), kirjutas seal ka kuuest alaosast koosneva, teoreetiliselt mõneti küsimusi tekitava artikli «Revolutsioon ja rahvalaul» ning koos I. Rüütliga A. Kaldi loodud Saaremaa ülestõusulaulust.

Tekstoloogiaküsimustest kõneleb Tampere 1972. a. ilmunud artiklis. H. Tampere jätkas intensiivselt rahvaluule, eriti viiside noteerimist. 1975. a. ilmus peamiselt tema koostatud «Vana Kannel» V.

Eduard Laugaste peamised huvialad on regivärss, historiograafia ja teooria. Töötas 1940—1943 õpetajana ja koolidirektorina, 1943—1944 Etnograafiamuuseumi vanemassistendina, 1944—1947, TRÜ rahvaluule kateedri juhataja ja dotsendina, 1947—1973 eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri dotsendina, 1973. a-st professorina. Kohakaasluse alusel oli 1947—1952 KKI rahvaluule sektori juhataja, 1971—75 vanemteadur-konsultant. Õppejõuna on tulnud valmistada mitmeid õppevahendeid rotaprindil, diapositiive, tabeleid, loeng-kinogramme. Koos U. Kolgiga koostas «Rahvaluule välipraktika». Siia kuuluvad ka õppefilmid, millest «Kihnu pulmakombestik», «Salu talus» ja «Suur Tõll» omavad ka teaduslikku väärtust. Viieköitelise eesti kirjanduse ajaloo I köide «Eesti rahvaluule» (1946) oli ühtlasi õpik. Õppevahendina meil ja välismaalgi kasutati antoloogiat «Valimik eesti rahvalaule» (1948). 1963. a. ilmus «Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu» I osa, 1980. a. II osa. Rahvaluuleteaduse ajaloo alale kuuluvad ka uurimused Neusist, Kreutzwaldist, Faehlmannist, Krohnist, Hurdast, Kallasest, Andersonist, Ruudist jt. Tööst eesti rahvaluule alal kõneleb «Eestin kansanrunouden kysymyksiä» (1958). 1959.—1970. a-ni tuli trükist kolm köidet «Eesti hiiu- ja vägilasmuistendid», I osa koos E. Normanni, II osa koos E. Normanni ja E. Liivi ja III osa koos E. Liiviga. Nii selle kui teistegi väljaannete puhul on tulnud teha ettevalmistavalt uurimusi. Sellise tekkega on pikem uurimus Kalevipoja-muistendite tüpologiseerimisest (1957), selles töös kujunes välja ka uus mõiste — pajatus. Regivärsside uurimise alalt ilmus 1962 artikkel eesti regivärsi struktuurist, 1969 monograafia «Sõnaalguline ja sisealliteratsioon eesti rahvalauludes», mis 1970. a. kaitsti doktorikraadi saamiseks. Rahvalaulu alale kuulub ka uurimus Kalevi nime esinemisest eesti rahvalauludes (1960). Ulatuslikum artikkel vaatleb rahvalaulikute küsimusi (1972). «Vana Kandle» väljaandmisest on avaldatud mitu artiklit.

1945. a. peale on juhendatud välipraktikat ja ekspeditsioone Eesti NSV-s ja Karjala ANSV-s, sellega ühtlasi filmitud 1953. a. alates. Saadud materjalid moodustavad E. Laugaste organiseeritud rahvaluulefondi (EKRK).

Kodu-uurimise alale kuuluvad tema algatatud koguteos «Kas tunned maad?» ja peatükk «Kodu-uurija käsiraamatus». Kalevipojaga seotud kohtade tutvustamiseks kirjutas koos A. Rõõmuga brošüüri «Kalevipoja jälgedel».

Osavõtu eest regivärsside teadusliku antoloogia koostamisest sai 1975. a. Nõukogude Eesti preemia.

Ülo Tedre (1928) uurib rahvalaulu, -kombeid ja sellealase teaduse ajalugu. Lõpetas 1951. a. TRÜ eesti rahvaluule alal,

1949—1951 oli ühtlasi KKI rahvaluule sektori laborant, täiendas end 1951—1954 aspirantuuris, 1951—1952 oli Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär, siis KKI rahvaluule sektori vanemteadur, 1962. a-st sektori juhataja. Filoloogiakandidaadi kraadi sai 1955. a. Võttis autorina osa «Eesti rahvaluule ülevaate» koostamisest. Koguteos «Eesti rahvaluulest» (1964) sisaldab temalt «Tähelepanekuid regivärsilise rahvalaulu tüpoloogiast» ja pakub teoreetilist huvi, teine — «Stereotüüpsusest Karksi rahvalauludes» käsitleb teemat veidi lihtsustatult. Paljudest artiklitest võiks esile tõsta veel «Riimiline rahvalaul võitluses kiriku vastu XIX sajandil» (1956). Iseseisva teosena ilmus lühiülevaade «Eesti pulmad» (1973).

Paljude tekstide ja abiaparaatidega on neljaköiteline Ü. Tedre juhendatud, toimetatud ja osalt tema enda koostatud antoloogia «Eesti rahvalaulud» I—IV (1969—1974). Selle saamisloole tuleks lisada veel järgmist. 1947—1952 koostasid E. Laugaste ja U. Mägi «Eesti kirjanduse põhivara» I. Hiljem otsustas sektor käsikirja täiendada, nii valmiski antoloogia, mis sisaldab 3286 laulutüüpi 7024 variandiga. 1975. a. anti töö juhendajale ja koostajatele Nõukogude Eesti preemia. EKP Keskkomitee ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruses on märgitud järgmised töötajad: Ü. Tedre — kollektiivi juht, A. Koemets, E. Laugaste, R. Mirov, U. Mägi, J. Peegel, V. Pino.

Ü. Tedre kirjutatud on ka akadeemilise «Eesti kirjanduse ajaloo» I ja II köite, «Eesti NSV ajaloo» II ja III köite rahvaluule osad.

Udo Kolk (1927) lõpetas 1951. a. Tartu Muusikakooli pedagoogi kutsega ja seejärel TRÜ rahvaluule erialal. Täiendas end aspirantuuris 1951—1955, alates 1955. a. TRÜ eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri vanemõpetaja. On noteerinud üle 1000 rahvaviisi, peamiselt kihnlastelt ja setudelt, juhendanud üliõpilasgruppe. Artiklid «Rahvalauluvariandi mõistest» (1959) ja «Värsisisesed vormelid eesti regivärsilises rahvalaulus» (1962).

Juhan Peegel (1919), filoloogiadoktor, lõpetas TRÜ 1951. a. eesti keele alal, töötab peamiselt žurnalistika õppejõuna. Kandidaadiväitekiri on regivärsi keele alalt (1954). Eri raamatuna ilmus 1961. a. «Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest». Rida artikleid käsitleb regivärsside poeetilist sünonüümikat. Osavõtu eest antoloogia «Eesti rahvalaulud» koostamisest anti talle 1975. a. Nõukogude Eesti preemia.

Vaina Mälk (1922) lõpetas 1950. a. TRÜ folkloori erialal, töötas siis Tallinna Pedagoogilises Instituudis, 1952. a-st KKI rahvaluule sektori teadur. 1954—57 täiendas end aspirantuuris. Rahvaluuleteaduse ajaloo alalt ilmus põhjalik monograafia «Eesti Kirjameeste Seltsi osa eesti folkloristika arengus» (1963), mis oli üht-

lasi kandidaadiväitekiri. Oli kaasautor «Eesti muinasjuttude» koostamisel, avaldas koguteoses «Priiusel' raiume rada» kolm artiklit koos I. Rüütliga. Uurib läänemeresoome rahvaste vanasõnu. Tähelepandav on tema ülevaade P. Ariste tööst vadja rahvaluule alal (1975).

Loreida Raudsep (1927) lõpetas TRÜ rahvaluule erialal, töötas KKI rahvaluule sektori teadurina. Oma artiklites käsitleb teravaid ideoloogilisi küsimusi, eriti seoses rahvanaljanditega: «Kirik ja ristiusu õpetus eesti rahvaloomingu peegelduses» (1961). Nende küsimuste käsitlemise eel on käinud korralik aluse rajamine, mille tunnistajaks on tüübi- ja variandikataloog «Antiklerikalische estnische Schwänke» (1970). On kirjutanud peatükke rahvaluuleküsimuste kohta õpikuis ning on kandvamaid autoreid «Eesti rahvaluule ülevaates» (vt. R. Viidalepp). Temalt on ka paljud biograafiad «Eesti kirjanduse biograafilises leksikonis».

Veera Pino (1925) on spetsialiseerunud regilaulude alale. Lõpetas Petseris keskkooli 1944, TRÜ 1950, täiendas end aspirantuuris 1950—1953. 1953—1957 vanemõpetaja TRÜ-s, 1956. a-st teadur KKI rahvaluule sektoris. Kandidaaditöö «Sotsiaalsed vastuolud Eesti külaühiskonnas rahvalaulu andmete põhjal» (1954). Lühiartikkel «Laulurühma «Kubjas ja teomees» tüpoloogilistest suhetest» (1964). Osavõtu eest antoloogia «Eesti rahvalaulud» koostamisel anti talle 1975. a. Nõukogude Eesti preemia. Võttis osa setu itkude väljaandmisest.

Ottilie Kõiva (1932) erihuviks on regilaul. Lõpetas TRÜ rahvaluule erialal 1954. a. Seejärel Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna teaduslik töötaja, vahepeal osakonna juhataja. 1961—1963 täiendas end aspirantuuris. 1965. a. kaitses kandidaadiväitekirja «Regivärsilise rahvalaulu traditsioon Kihnu saarel». 1964. a. avaldas lühimonograafia «Kihnu rahvalaulikutest». Artikkel «Kihnu regivärsilise rahvalaulu funktsiooni ja esitamisviisi küsimustest» ilmus 1961.

Ingrid Sarv (1931) lõpetas 1955. a. TRÜ folkloristina, täiendas end aspirantuuris 1957—1960, 1961. a-st KKI bibliograaf ja teadur. Peamine uurimisala kõnekäänud ja vanasõnad. Kandidaadiväitekiri «Eesti kõnekäändude alaliikidest ja funktsioonidest» I (1964). 1964. a. ilmus artikkel «Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisest ning uurimisest», 1960. a. lühimonograafia «Rahvapärane võrdlus kui kõnekäändude eriliik». Oli üks «Eesti muinasjutud» (1967) koostajaid. Töötab 1964. a-st vanasõnade teadusliku väljaande uurimisgrupis. Toimetas teaduslikku väljaannet «Eesti vanasõnad» I (1980), II (1983), III (1985).

Hilja Kokamägi (1923) lõpetas TRÜ folkloristina 1957. a. 1961. a-st töötas Kirjandusmuuseumis, 1971. a-st KKI nooremteadur. Võttis osa VK eeltöödest kolleegiumi sekretärina, avaldas koos I. Rüütliga uute ja rahvalike laulude kogu «Laul olgu lühike või pikk...» (1964), avaldas koguteoses «Priiusel' raiume rada...» koos I. Rüütliga artiklid «Saksad surevad» ja «Mõned revolutsioonilised paroodiad» (1970). On kirjutanud artikleid ka rahvalaulikutest (Kravtsov jt.).

Ingrid Rüütel (1935) uurib peamiselt uuemat rahvalaulu ja rahvamuusikat. 1959. a. lõpetas TRÜ folkloori erialal, sellest peale Kirjandusmuuseumi rahvaluule osakonna töötaja, 1963—1967 täiendas end aspirantuuris, oli Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär, 1969. a-st rahvamuusika sektori juhataja. 1970. a. kaitses kandidaadiväitekirja «Eesti uuema rahvalaulu kujunemine» 1964. a. koostasid H. Kokamäega kogu «Laul olgu lühike või pikk...», koos S. Lätiga kogu usu- ja kirikuvastastest rahvaluuletekstidest «Kelle peale sa loodad?». Eriartikleid: põhjalik ja ülevaatlik on «Eesti uuema rahvalaulu varasemast arengujärgust» (1971), 1969. a. avaldas kirjutise rahvalauluterminoloogia probleemidest, 1964. a. eesti rahvalaulu «Tilluke teopoiss» trükiversioonidest, 1974. a. «Ida-Saaremaa külalauludest ja laulumeistritest». Koguteoses «Priiusel' raiume rada» kirjutas Saaremaa ülestõusulaulust artikli koos H. Tamperega. 1981. a-st KKI rahvamuusika sektori juhataja.

Arvo Krikmann (1939) lõpetas TRÜ folkloristina, tööle asus KKI-s, täiendas end aspirantuuris, 1975. a. kaitses kandidaadiväitekirja «Vanasõnade sisu ja maailmavaate uurimise probleemaatikast». On kirjutanud artikleid vanasõnade temaatikal. Võttis osa vanasõnade teadusliku väljaande koostamisest.

Peale esitatute tuleks mainida veel järgmist: **E. Kubjas** uuris rahvaluule ja kirjanduse suhteid ning regivärssi kui esteetilist nähtust, **A. Koemets** regivärssi, sai osavõtu eest antoloogia «Eesti rahvalaulud» koostamisel 1975. a. Nõukogude Eesti preemia; **R. Mirovi** huvialaks on mängulaulud ja rahvaluule osa kirjanduses; sai antoloogia koostamisest osavõtu eest 1975. a. Nõukogude Eesti preemia; **Ü. Mägi** uuris orjalaule ning sai antoloogia koostamisest osavõtu eest 1975. a. Nõukogude Eesti preemia; **M. Proodel-Hiiemäe** uurib jutustajaid ning jutustamismaneeri, 1984. a-st filoloogiakandidaat; **E. Liivi** uurimisteemaks on muistendid; **P. Hagu** teemaks on setu põllunduskultus, 1983. a-st ajalookandidaat; **G. Kaljuvee** käsitles rahva pedagoogiliste vaadete peegeldusi rahvaluules; **P. Prüller** kirjutas põhjapaneva tähtsusega uurimuse eesti rahvaastronoomiast; **F. Vakk** käsitleb kõnekäände; **E. Visnapuu** uuris eesti rahvalaulu värsirütmi. **Selma Lätt** uuris eesti rahvakalendrit.

III. ŽANRID

1. RAHVALAUL

1. REGIVÄRSI LIIGID JA VÄRSS.

1. Eesti rahvalaulude jagunemine. Luule tähendas minevikuinimesele hoopis midagi muud kui meie kaasaegsele. Tundmata folkloori sidemeid eluga, pole teda võimalik täielikult mõista. Rahvaluule, võetuna omaette, nagu teeme seda tänapäeval, ei olnud minevikuinimesele arusaadav, ta käsitas seda kui ilmtingimatut komponenti elutervikust. Rahvalaulus on lahutamatult seotud neli komponenti — tekst, meloodia, ettekandmislaad ja funktsioon, kuigi see ei tähenda, et me ühtki neist eraldi käsitleda ei saaks. Laul väljendas nii laulja kui ka kuulaja mõtteid ja meeleolusid, laul oli töö ja pidu (kiiged, pulmad) saatja, muinasjutt koosviibimiste elustaja, rahva õpetaja ja moraalne kasvataja. Rahva esimene õpetaja ja teadmiste andja oli ka muistend. Muistend ja muinasjutt loodi rahva uskumuste alusel, nad peegeldasid rahva maailmavaadet. Mäng ja tants aitasid väljendada inimese elamusi. Neilgi oli kunagi ka maagiline tähendus, nad võimaldasid rahuldada eneseteostamise vajadust. (Vt. sünkretism, lk. 64).

Rahva vaimne looming peegeldab ka ühiskondlikke suhteid (mõisnik ja talupoeg; taluperemees ja sulane jne.). Seesama looming kasvas välja rahva elatusaladest ja tööviisidest. «Mida kaugemale ajaloos tagasi, seda küsitavamad on katsed tõmmata piirjooni töö, teaduse ja kunsti vahele» (Lehmann). Töös, teaduses ja kunstis ei saa ignoreerida ka maagia osa, mis neid omavahel seob. Paljud primitiivsed rahvad kutsuvad hüüete ja laludega haldjaid põllule viljakust andma, halba ilma tõrjuma ja väsimust kaotama, nagu teame ka eesti lõikuslauludest.

Meil pole aga häid andmeid kaugete aegade päris primitiivsete laulude kohta. Rahvalaule nimetatakse üldse vahel primitiividiks. Rahvalaule saame jagada nende sisu ja funktsiooni järgi mitmeti. Kõigepealt on võimalik neid liigitada **regivärsilisteks** (vanadeks) ja **riimilisteks** (uuteks). Erinevus mõlemate vahel on 1) ajalooline (regivärsilised on vanemad, riimilised hakkasid tekkima umbes XVIII sajandil) ja 2) vormiline. Vormilt baseerub

regivärss parallelismil, värsid grupeeruvad parallelismirühmadeks, parallelismirühmade vahele on paigutatud üksikvärsse. Regivärsi olulisteks tunnusteks on ka algriim, mis on tihedas seoses parallelismiga, ja värsimõõdu ühtsus (värsid koosnevad neljajalgsetest kvantiteerivaist trohheustest, välja arvatud mõned lastelaulud, loodushääletähendid, maagilised laulud ja itkud). Regivärss sisaldab ka palju konserveerunud keelelisi arhaisme. Viis on lihtne lühike grupiviis, s. t. ühine tervele laulurühmale. Rahvalaul on laulmiseks, mitte lugemiseks või deklameerimiseks, välja arvatud osa maagilisi laule ja lastelaule, näit. liisuvalemid, mida esitati sisule vastava rõhu ja intonatsiooniga kas lauldes või retsiteerides.

Riimilises rahvalaulus grupeerib riim värsid stroofideks, aktsentueeriv värss on mitmekesisem, neljajalgse trohheuse kõrval leidub daktülit, stroof koosneb kahest, neljast või rohkemast värsist, võib olla paaris- või ristriime, mees- ja naisriime, algriim ei kuulu vältimatute vormitunnuste hulka, seda kasutatakse juhuslikult, keel vastab XVIII—XX sajandi kirja- ja murdekeelele (kui laulud on loodud murdes), arhaisme on vähe. Meloodia on mitmekesine, rohkesti tabame individuaalviise, on koguni kasutatud kunstlaulude viise, kõnelemata rahvusvahelisest viisivaramust. Ka muidu leidub lauludes kirjanduse mõjusid. Osa laule pärineb rahvusvahelisest varamust, näit. «Kus käisid sa, mu pojuke» või «Üks kuningatütar ja kuningapoeg» ning rida teisi.

Nii regivärsiline kui ka riimiline laul elasid kaua võistlevalt kõrvu, Kihnu saarel praegugi, Setumaal käibib oluliselt regivärss.

Põhiliikide järgi domineerib regivärsis **lüürika** (töö-, orjus-, tavandilaulud, laulud laulust jne.). Suur osa, eriti vanu laule, milles leidub mina-elamustega läbipõimitud jutustusi, kus sündmuste kujutamisele lisandub isiklikke mõtteavaldusi, meeleolude ja tundmuste väljendusi, on **lüroeepilised** laulud: siia kuuluvad perekonnaballaadid mehetapjast, kuldnaisest, edasi — laulud imetegijast, imekandlest, karja ja ehete kadumisest, orja kättemaksust, mõisavargustest, nekrutitest vm. Mitmed laulud on ühised Karjalas tuntud Kalevala lauludega («Kuldnaine», «Suur tamm» ja mitmed muud).

2. **Lüürika ja lüroeepika.** Mõlema liigi vahel on küllalt suured erinevused, mis seisnevad oluliselt nende sisus, osalt vormiski. Lüroeepilistes lauludes on vähem paralleelvärsse, rohkesti mütoloogilisi motiive, ka reaalset tegelikkust peegeldavad lüürika ja lüroeepika omamoodi. Reaalsus see ongi, millest looja lähtub ja mida ta oma loomingus edasi annab oma vaatenurgast, omade kunstiliste vahenditega. Siit leiab ta sündmused, mida ta oma prisma läbi kuulajatele vahendab. Ühtaegu ilmutab looja oma suhtumist peegeldatavasse tegelikkusse. Mõlemad küljed on üksteisega lahutamatult seotud. Pole loomingut, milles ei väljenduks looja poolehoid või viha (vastumeelsus). Sellepärast esineb luules

kaks külge — elu peegeldus ja suhtumine ellu. Nagu luuletaja, nõnda väljendub ka rahvalaulik kujundite vahendusel. Orjuslauludes kujutatakse näiteks talupoega-orja raskeis töötingimustes, ühtlasi aga ka tema viha orjastajate vastu ning soovi neist vabaneda. Tema fantaasiapildis esinevad nüüd saksad sahkadena, prouad adrapulkadena, kupjad adrakurgedena. Lüroeepilises «Meie laulus» on kõige tähtsam tapja põgenemine tagaajajate eest, see, et põgeneja «süda lõdiseb» hirmust. Laulus väljendatakse tapja hukkamõistu tema teo eest. Siin seostub sündmus elamuste ja mõtetega.

Kunstiloomingus peegeldatakse tegelaste, sündmuste ja olukordade vahendusel elu olulistes joontes. Nii näiteks on orjuslauludes suudetud mõisaorjusest haarata peamine, olemuslik, samuti on kujutatud orja olukorda üldistavalt.

Kui looja annab reaalsed tüüpilised kujud ja näitab kujutatava olemuslikke tunnuseid ning omadusi tegelaste tegevuse ja sündmustiku kaudu, siis tekib eepiline looming. Kui ta aga loob tüüpilisi kujusid oma suhtumise prisma läbi, s. o., kui ta näitab kujutatava olemuslikke jooni ja omadusi isikute mõtete, tundmuste ja meeleolude kaudu, tekib lüüriline looming. Kui aga eepiline tegevus saab valgustuse autori meeleolude ja mõtete ning tundmuste läbipõimumise kaudu, tekib lüroeepika. Ja just selline ongi eesti regivärsi see osa, kus käsitletakse mingit sündmustikku.

Suurel osal eesti lüroeepilisest luulest on ballaadi tunnused, nii «Maie laul», «Tooma laul», «Kalmuneiu», «Nurganaine» jm.

Mis on ballaad? Ballaad eesti rahvaluules esineb nii regivärsi kui ka riimilise rahvalaulu vormis. See nõudlik luuleliik esineb müütiliste ja ajalooliste muistendite kõrval, käsitledes mütoloogilisi ja ajaloolisi aineid. Ballaad kui luuleteos jutustab sündmustest, nähtud lüürilise isiksuse pilguga. Ballaade, mitte ainult ballaadi aineid, on esitatud ka ümberjutustusena. Mõistet b a l l a a d käsitletakse tihti kui tantsu saateks lauldud laulu. See pole õige. Ballaadi nimetuse sai ballaadižanr XVIII sajandil, kuigi nimetus b a l l a a d tähendas varem tõepoolest tantsulaulu. XVIII sajandi žanri märkimiseks võeti nimetus b a l l a a d üle tantsu- ja miimilise esitusega lauludelt.

Sõna ise tuleneb romaani keeltest, vt. itaalia *ballata* (*ballare* täh. tantsima), vanaprantsuse *ballada* märgib lühikest tantsija poolt lauldud kolme- või neljastroofilist refrääniga laulu. Seda tantsu saatelaulu arendasid edasi trubaduurid. Ja seda puhtlüürilist tantsulaulu ei tohigi segi ajada ballaadinimelise kirjandužanriga ega suulise rahvalauluga. Hilisemal ajal saatis mõnedes piirkondades küll ka kirjanduslik või rahvaluuleline ballaad tantsu, sellest on tulnud siis ka selle lüürilise vormi nimetuse ülekandmine eepilistele germaani lühilauludele. Prantsusmaalt tuli mõiste b a l l a a d Inglismaale, aga lüroeepiliste rahvalaulude tähenduses (vrd. Percy ballaadid). Kangelaslaul on ka «Robin

Hood» samanimelise väga populaarse keskaja inglise ballaadikangelasega, kes elanud salakütina oma salgaga metsas, riisunud ülekohtuste rikaste varandust ja toetanud vaeseid. Õilis röövel ilmub tegevusväljale ka Rummu Jüri näol, kuigi viimane pole laenuline motiiv, vaid aine on ammutatud kohaliku prototüübi alusel. Inglise ballaadid avaldasid mõju saksa omadele rohkem sisult kui vormilt. Inglise sõna b a l l a a d kodunes 1770. a. paiku Saksamaal ja märkis seal kolme põhiliigi vahepeale kuuluvat liiki, mis käsitleb ebatavalist, tihti tegevusrohket ja enamasti traagilist sündmust ajaloost, muistendist või müüdist. Tihti kujutatakse saatusrasket sündmust, milles inimene on vaid ülivõimsate jõudude mängukann. Ballaad valib ikka ebatavalise, koguni üleloomuliku sündmuse, kus inimene on antud võimsa jõu meelevalda. Seda jõudu käsitletakse kui müütilis-maagilist, anonüümset saatusjõudu või ka ühiskondlikku antagonismi. Inimese ja üleloomuliku jõu vahelise konflikti lahendus determineerib ballaadi looja eepilise käsitluslaadi. Ta tõstab välja ähvardavate jõudude suuruse («Kalmuneiu»), konflikti teravuse ja motiivi arenduse dramaatilis-lüürilise ilmekusega («Maie laulu» dialoogid). Rahvaballaadides on uskumuslik külg teravalt rõhutatud, sisaldab dialoogi, jutustamine vaheldub meeleoludega, mida toetatakse hüüatuste ja apostroofide, refräänide ning meloodiaga. Viimane lisab tegevusele lüürilist meeleolu.

Ballaadil on osa kõigist kolmest liigist, moodustades tasakaaluka segu eepilisest, lüürilisest ja dramaatilisest. Aga alati tungib mõni põhiliik kuidagi teravamini esile, sellele vastavalt võime kõnelda e e p i l i s e s t, l ü ü r i l i s e s t või d r a m a a t i l i s e s t ballaadist. Kui ballaad jutustab, kujutab sündmust objektiivselt, rahulikult, erapooletult (ka jutustaja võib sekkuda tegevusse), siis on ta eepiline. Juba algusvärsid võivad osutada eepilise ülekaalule: «Maie, Tõrma neitsikene, tantsis Tarretu mäella.» Kui tegevus on ainult meeleolupildi paremaks esiletoomiseks, on tegemist lüürilise ülekaaluga. Meeleolukad looduskirjeldused, monoloogid annavad lüürilise värvingu. Dramaatiline ballaad, üldiselt haruldane, saabub siis, kui sündmuse tuum väljendatakse dialoogi ja tegevuse kaudu. Eestis võiks puhtaks dramaatiliseks ballaadiks pidada «Kus käisid sa, mu pojake?». Dramaatiline ballaad astub *in medias res,* algab dialoogiga, mis areneb dünaamiliselt. Hea näite lüürilisest ballaadist pakub «Nurganaine», kus tegevus toimub täis ahastust, pinevust kuni õnneliku sünnitamiseni, mis vabastab pingest korrapealt nurganaise ja need, kes tema olukorrale kaasa elasid. Täis ränki elamusi ballaad õnneliku lõpuga. Rahvaballaad on laulmiseks ja kuulamiseks (sagedasti kunstballaadki), mitte lugemiseks. Ballaad ligineb proosaloomingu novellile oma ainevaliku, kondenseeritud vormi ja pingsa ülesehitusega.

Ballaadi esitaja pole ainult jutustaja, vaid laulik. Prahas olevat liikunud pime kääriteritaja, kes töö ajal ihumiskivi sädemete saatel laulnud ballaade ajaloolistest sündmustest ja kuulsa röövli

tegudest, nii et ümbruskonna naised kuulanud tema ilusat häält ja meloodiaid.

Nagu muinasjutud, rändavad ka ballaadid rahvalt rahvale. Vahel võib ballaad siiski esineda tantsulauluna (sakslastel ja taanlastel). Esialgses ühenduses on tants ja ballaad säilinud Fääri saartel. Mandril tants taandus. Möödunud sajandil leidis Taani folklorist E. T. Kristensen ballaadi lauldavat koguni hällilauluna. Nii osutus ballaad kui žanr väga nõtkeks.

Rahvaballaadidel on kindel seos ka vanade kultuste ja uskumustega. Taani ballaadis krahv Brandenburgist puutume kokku nime imejõuga, see on kindlasti seoses nimihinge kujutelmaga. Kuulnud hüütavat oma nime, langeb kangelane maha ja sureb haavadesse. Võrdluseks sobiks muistend Olevist, kes oma nime hüüdmist kuuldes Oleviste kiriku ehitamisel selle torni tipust surnuks kukub. Ühes Skandinaavia ballaadis ennustab rääkiv imik hällis tulevast veritasu. Rääkiv imik on rahvaluules laialt tuttav («Kalevala» lõpp, eesti rahvaballaad «Mareta laps»).

Populaarne on ka ballaadimotiiv roosist ja kibuvitsast, mis põimuvad kauni neiu ja ülla noormehe haual. P. P. Statiuse eeposes «Thebais» leidub lugu, kuidas ühises tuleb põlevad üksteisega vaenus olnud vendade Eteoclese ja Polyneikese kahevõitluses langenud surnukehad, põlemisel tekkinud suits jaguneb kaheks, mis näitavad, et vihkamine ja armastus elavad üle haua.

Ballaadide loojad on ammutanud aineid kõikjailt. Antiikaja armastuslugu Herost ja Leandrist on aluseks saksa ballaadile «Üks kuningatütar ja kuningapoeg». Antiikne lugu on sisult samasugune kui saksa oma: Ilus noor Aphrodite preestrinna Sestosest armastas Leandrost Abydosest, Hellespontose vastaskaldalt. Noormees ujus igal õhul üle lahe, ja uppus, kui Hero poolt teenäitajaks pandud latern tormis kustus. Hero hüppas tornist alla. Sel teemal lõi Rubens maali, aine esineb ka Ovidiuse luules, Grillparzer kirjutas samasisulise draama, Schiller luuletuse. Rahvapoolses tõlkes on ballaad rännanud ka Eestisse. Ballaadide aineks kasutati ka muinasjutte, piiblimaterjali, ajaloolisi sündmusi.

Vanemais ballaadides puuduvad mõned rahvajuttudele omased jooned, näit. didaktiline ja õnnelik lõpp. Vanade ballaadide vaimule oli melodraama võõras.

Osalt laenamise tõttu on ballaadide ained paljudel rahvastel ühised, aga igal rahval on ka omad ained, omad saagad ja kangelaslood. Ballaadide tõekspidamised on aga ühised kogu kollektiivile, suuremale või väiksemale sotsiaalsele grupile, kelle hulgas ballaad liikus.

Rahvaballaadi kõrval tuleb kõnelda ka kunstballaadist, mis tihti baseerub rahvaloomingul. Eesti esimese kunstballaadi autor on A. H. Neus, kes 1828. a. lõi ballaade skandinaavia mütoloogia ainetel. Saksakeelseid ballaade kirjutas ajaloo ja mütoloogia aineil ka Kreutzwald («Porkuni preili»). Eesti mütoloogia, ajaloo ja kohamuistendite alusel on ballaade loonud ka hilisemad autorid,

kellest oma lugulauludega paistab eriti silma J. Tamm, aga ka J. Liiv, M. J. Eisen, J. Bergmann, K. E. Sööt, eriti silmapaistvad nimed on G. Suits («Lapse sünd») ja M. Under (kogu «Õnnevarjutus»).

3. Terminoloogia. Üle-eestiliselt tuntakse vana rahvalaulu tähenduses nimetust regivärss ja laul, eri liikide ja alaliikide kohta leidub veel spetsiaalseid termineid: *õlletamine* ja *aetamine* märgivad karjaste huikeid, mille sõnalises osas korduvad *õlle-, alle-* või *ae*-interjektsioonid või sõnaline osa puudub üldse, *kaasitamine* pulma võidulaulude laulmist, lõikuslaule *üles*-refrääniga nimetatakse *leesitusteks* jne. Lauluks nimetatakse ka riimilist rahvalaulu. *Vemmalvärsi* nimetust kannab neljajalgsetest trohheustest koosnev riimiline värsipaar.

Praegu kasutame vana rahvalaulu tähenduses rahvapäraseid termineid regivärss ja regilaul, uue rahvalaulu terminina aga riimiline rahvalaul.

4. Laulude funktsioonist. Rahvalaul on tekkinud reaalelus ja töös, nii kujutab ta oma sisus inimese elualasid, tööd, tööviise, meeleolusid ja elamusi. Laul pidi rahuldama ka inimese praktilisi vajadusi (vt. näit. laul kommete osana, maagilised laulud ja vormelid, mängulaulud, mõistatused jm.), aga ka kunstinõudeid, mis koos inimese arenemisega üha suurenesid, kuni järjest rohkem hakkasid eralduma praktilise elu nõuetest.

Funktsiooni järgi võib laule jagada: 1) lauludeks, millel praktilist väärtust ei ole või otse nähtavalt enam ei ole (näit. väga vana laul humalast, mis praegu maagilist taotlust enam ei väljenda), 2) laulud kommete osana (tavandilaulud, mängulaulud, maagia, lasteäiutused) ja 3) laulud, mis seisavad lahus kombetäitmisest, mis aga võivad leida juhuslikku kasutamist seoses mõne kombe või mänguga (lüroeepika kiigelauluna, vaeslapselaulud pulmalauludena jne.). Me kõneleme **situatsioonist.** Situatsioonist lähtub teistegi žanride, nagu muistendi, pajatuse jm. tekkimine.

5. Kus lauldi? Võiks ütelda: laulmiseks olid oma kindlad olukorrad, aga laulda võidi kõikjal ja igal ajal, kus oli inimesi koos ja töö laulmist võimaldas. Lauldi ka juhuslikel kokkusaamistel, üksioleku igavusest või mingist praktilisest tarbest. Kindlateks laulmise kohtadeks olid pidud ja töökollektiivid, nii tubastel kui ka välitöödel. Oli laule, mida võidi esitada kindlas seoses (pulmalaulud, itkud, hällilaulud), paljusid lauludest võidi kasutada igal pool.

Sajandite jooksul meie maalt läbi sõitnud reisijad jutustavad laulmisest põldudel, eriti lõikusel. Viimasest kõneleb Chr. H. J. Schlegel reisikirjades. Ja Sjögreni retsensioonist A. H. Neusi eesti rahvalaulude valimikule loeme: «Möödunud sajandi lõpul ja

käesoleva sajandi algul olid rahvalaulud üldiselt kasutusel põllutöödel eestlaste lõbustajana; nüüd kuulukse neid üpris harva, aga paljudes maakohtades on nad hoopis vaikinud.» Schlegel kõneleb ka laulvaist kündjaist — üks laulnud ees, teine järel. Laul olevat lihtne ja vaimustav. Rohkesti on andmeid laulmisest mõisas teol, tööle minnes või töölt tulles, ka üheskoos öömajapidamisel, näit. kaugemal heinateol olles. Teol lauldud ka mõisnike ja sundijate vastaseid laule, viimaseid pahandustest hoidumiseks ikka nii, et laul otse ega vahendajate kaudu ei kostaks mõisameeste kõrvu.

Suured laulupaigad olid ka **pulmad**, kus iga kombejärk nõudis oma saatelaulu ja kus peigmehe- ning pruudipoolsed kaasitajad püüdsid üksteist üle trumbata. Kaasitamine kujunes omamoodi lauluvõistluseks, võidulauluks, nagu üteldakse Mustjalas. Endastmõistetavalt lauldi **talgutel** ja muudel kollektiivsetel töödel, näit. rannaäärsetel aladel ühistel võrguparandamistel.

Palju lauldi **kiigel**, enamasti kiikudes, millele maasolijadki kaasa aitasid. «Lauldes on enamasti üks paremaist lauljaist rea ette laulnud, teised temale «liegajust» tehes järele laulnud.» Liegajus on eeslaulja rea viimase silbi kaasalaulmine koori poolt (G. Vilbaste, Kuusalu).

Mängulaule kasutati mängude saateks, kas kogu mängu ulatuses või ainult mõnes järgus. Laule kasutati ka **tantsude** saateks. Mängude hulka loeme ka ringmängulaule.

Kirmesed olid produktiivsed laulupaigad. **Laadad** olid kauplemise kõrval mõeldud ka lõbutsemiseks, seepärast tuli laatadel ette laulmist, enamasti siiski kerjuste üksilaulu, tihti kandle või muu keelpilli saatel. Veelgi rohkem lauldi **kõrtsides**, kus käidi lõbutsemas, ka mitmesuguseid vajalikke tehinguid sõlmimas. Seal viibisid mehed pärast tööd, aga tantsuõhtuil keerles seal naisi ja noori tüdrukuidki. Noorte meelelahutuslikke kokkutulekuid peeti mõnes talus — **jaguõhtuid, ülalistumisi, mängutubasid, subrikuid, kildsannu** (nimetusi oli palju). **Kalamüügiretkedel** on Kuusalus taadid teel kõrtsipeatustes endid kuulsaiks laulnud (G. Vilbaste). Lauluga saadeti ühistöid **maanteede lahtikaevamisel** ja **sillutamisel** pärast külvitöid. Maanteede lahtikaevamised Haanja mägedes nõudnud vahel kolm päeva (J. Gutves). Faehlmann kõneleb Kalevipoja-muistendite sissejuhatuses sellisest teesillutamisest, kus puhkeajal jutustati muistendeid. Võidi aga ka laulda.

Lauldud on ka **teekäigul** ajaviiteks. Laul lühendas jalakäija ja sõitja venivat aega.

Tüüpiline üksiklaul on **karjaste helletamine**, olgu siis karjane üksi või kontakti otsides naaberkarjasega. Kindla otstarbega üksilaul oli **hällilaul** või **äiutus**, kus ema last uinutades kordas monotoonset häälitsust või hällitades ise improvisatsioonis heietas oma mõttelõnga lapse tulevikust. Oma mõtteid väljendas ema lauldes või retsiteerides.

Kadunud omakse või sõbra surma puhul laulsid ja laulavad setud veel praegugi **itke**. Needki on üksiklaulud, kus laulja leina-

meeleolusid väljendades ühtlasi heietab mälestusi kadunust. Ühtlasi on see leinaja kõnelus kadunuga.

Lauluvormis retsiteeriti mitmesugust **tõrjemaagiat** (ussi-, hundisõnu vm.) ja **arstimissõnu.**

Lastelauludest ühed sagedasemad on **mängulaulud** («Tii-tii, tihane») või mängu alguse **liisuvalemid,** viimaseid lihtsalt loeti.

6. Rahvalaulik. Kutselisi laulikuid eestlastel polnud. See ei tähenda, et laulikuil enestel poleks olnud kalduvusi spetsialiseerumiseks. Leidus häid pulmalaulikuid, kes tasuks ja tunnustuseks said osa veimedest, süüa-juua, koju kaasa toiduaineid. Samal viisil tasuti maa-arstidele ja tarkadele. Paljud laulikud olnudki ühtaegu inimeste ja loomade ravijad. Pärisorjuse ajal sai kutselistest laulikutest vaevalt kõnet olla.

Rahvatraditsioonis on laulikul määrav osa. Tekst ja meloodia on lauliku peas, laulik vahendab neid, temast sõltub teksti püsimine või muutumine, edasiandmise täpsus ning uute laulude improviseerimine. Eeslaulja on regivärsi ettekandes soolo-osa esitaja, aga ka laulujuht, kes peale teksti valib ka laulu tempo ja meeleolu. Igal laulikul oli oma tekst, mis kuulus lauliku põlvnemiskoha traditsiooni. Tekstide suure varieeruvuse põhjustajaks võib olla esitamise koht (tekst adapteerub), laulu tüüp (mõni laulutüüp on muutlikum teisest), välistingimuste muutumine, kõige sagedamini laulik, kelle kaudu laul realiseerub. Iga edasiandja on kaasautor, kes jätab tekstisse oma jälje.

Nimetus **laulik** on rahvapärane, see esineb lauludes, näit.: kust sai *lauliku* minusta, sünonüümideks *luuletaja* ja *veeretaja,* samuti vahel *sõnasepp,* laulujuht on *eestlaulja, eestütleja,* lauluoskajat Kihnus nimetati *lauluinimene,* mujal veel *laululine, sõnuline.* Setu *lauluema* on viide lauliku vanemale elueale, aga ka austav nimetus. Soome nimetuste hulka kuulub *runoi, virrenseppä,* ingeris *laulik,* vadjas *laulaja, eestlaulja,* pulmalaulikud olid *kaasikud,* laul oli *virsi,* ingeri *versi.* (Vt. tahvel 21.)

Rahvalaulik on laulu elav esitaja (mitte ainult passiivne teksti ja viisi oskaja, kollektiivse traditsiooni hea tundja ja selle autoriteetne kandja, kes võib esineda laulujuhina (eeslauljana) kooris või üksiklauljana (kaasitajana, itkejana), hea kultuse ja kommete teadja, tihti juht kombetäitmisel, tema sõnades on oletatud ka maagilist jõudu. Laulja võib ühtaegu olla loov isiksus, küll traditsioonilise lauluvara vahendaja, kellel on oma tekst, kes samal ajal suudab laulu vajadustele kohandada, tarbe korral täiendada, ja kui vaja, edasi arendada. Esimene eeldus on ikkagi hea laulude tundmine, mõjuv ja kaasakiskuv esitamisviis, kiire reageerimisvõime, mis on eriti oluline mõjulepääsuks. Nõutav oli hea hääl, rõhutamisviis, liikumismaneer, üldse esinemine ja ka välimus. Laulavad elavad inimesed, ja jõud, mis neist hoovab, kandub vastuvõtjaisse seda tugevamini, mida tihedam on kontakt esitaja ja vastuvõtja vahel. Laulikul on tähtis osa kommete saat-

misel, seega kuulus laulik ühiskonnas tähtsate ja tunnustatud isikute hulka. Laulik oli vahel veel rahvaarst, teadja, ka käsitöötegija.

Oli olemas häid lauluteadjaid, kes aga aktiivselt lauljatena ei esinenud, neid on nimetatud passiivseiks laulikuiks, esimesi aga aktiivseiks (W. Anderson). Ka passiivseil oli osa laulude elus, neid leidus rohkem esimestest.

Domineeriv on naiste laul, osalt sellepärast, et meeste osa XIX sajandil, kui hakati laule üles kirjutama, oli juba taandunud. Meeste repertuaaris olid enamasti kangelaslaulud, ballaadid, orjuslaulud, osalt töölaulud, nekruti- ja mõisavarguse laulud, mardilaulud, õllelaulud, naistele kuulub oluliselt lüürika, osalt lüroeepika, lastehällitused ja äiutused, pulmalaulud, kosjafantaasiad, loodus, enamik töölaule, karjaselaule, kiige, osalt tavand, mängud,

Vene-Karjala meeste asend kahelaulus.
Istuti kõrvu, parem «käsi käes», vasak vaba. Pildistanud runokoguja A. Berner 1872. Esinesid Jyrki ja Ontrei Malinen Vuonnises. Selliselt kirjeldas meeslaulikute asendit ka H. G. Porthan. (Võetud E. Enäjärvi-Haavio teosest «Pankame käsi kätehen», Helsinki, 1949.)

Ingeri madaraminekulaulud, Soome neidude lauludena helkalaulud. Järsku vahet meeste ja naiste repertuaari vahel on raske teha.

Meeste kahelaul, sisult Karjala kangelaslaul, esitati pidudel, jahi- ja suviste kalaretkede vaheaegadel. Kaks laulumeest istusid kõrvu või vastakuti, paremad käed koos, lauldes hõljutasid kehaga, vahel haarasid vaba vasaku käega õllekapa. Suur kuulajaskond innustas laulu. Üks oli laulujuht, teine kaasalaulja, kes liitus eeslauljaga kolmandast värsijalast, kogu värsi kordas ta siis üksi. Lauldes kõigutasid nad pead aeglaselt tõsisel ja mõtlikul ilmel. Nii kujutas seda H. G. Porthan, nõnda ka E. Lönnrot. Kandlesaade oli juhuslik, kanneldaja kaasa ei laulnud. Meeste kahelaul oli juba XIX sajandi algul haruldane.

Lauliku asend. Muinaskreeklased arvasid laulul ja luulel olevat omad jumalannad e. muusad, Zeusi ja Mnemosyne tütred, kellest Euterpe oli helikunsti ja lüürilise luule, Kalliope eepilise luule, Erato armuluule kaitsja. Homerose ajal peeti kõikjal aus aoide, nad olid inimeste rõõmustajad ja kangelastegude suureks luulendajad, kutselised eepiliste kangelaslaulude esitajad, luuletajad ja lauljad ühtlasi. Kreeklaste kujutluse järgi tekkis aoidi heroiline laul vahetult jumalikust inspiratsioonist. Küllalt palju kõneldakse pimedaist laulikuist. Pime-olek kuulub tihti lauliku omaduste hulka, mille tasuks on saadud muusaand laulu näol. Keskaja kelti õuelaulikud ja luuletajad olid b a r d i d, nad esitasid iirlaste, gallide, geelide, bretoonlaste kultuslikel pidudel harfi saatel kangelaslaule, et selle kaudu vaprusele vaimustada. Ka m i n s t r e l i d (Inglis- ja Šotimaal) olid laulikud, kel polnud küll rüütlipäritolu, kuid olid XIII—XVI saj. aadlike teenistuses. Nad laulsid kas omi või teiste laule mingi pilli saatel. Kasahstani ning kirgiisi rahvalaulik-improvisaator kannab nimetust a k õ n n, kes oma loomingut retsiteeris dombra saatel. Rahvusvaheliselt sai kuulsaks kasahh Džambul Džabajev. Aserbaidžaanlastel, armeenlastel ja nende naaberrahvastel olid poeedid-rahvalaulikud ning muusikamehed a š u u g i d, kes oma improvisatsioone esitasid keelpilli saatel. Gorki tutvustab üht neist, Dagestani rahvapoeeti, 1934. a. Nõukogude kirjanike esimesel kongressil: «Mitte ainult minule jättis rabava mulje ašuug S u l e i m a n S t a l s k i. Ma nägin, kuidas see rauk, kirjaoskamatu, kuid tark, presiidiumis istudes sosistas, luues oma värsse ja siis tema, XX sajandi Homeros, luges need suurepäraselt ette. Hoidke inimesi, kes suudavad luua selliseid luulepärle, nagu loob Suleiman! Kordan: sõnakunsti algus on rahvaluules.» (Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 710.)

Domineerivalt meeste laul on ka vene kangelaslaul bõliina, mille esitajat kutsutakse сказитель või сказительница. Kaugemas minevikus akompaneeriti kandlega. XIX ja XX sajandil põhja bõliinasid laulis reeglipäraselt üks isik, harva unisoonilise koorilauluga; kasakatel laulis koor; nii lauldi ka ajaloolisi laule.

Eestlaste laulmisest kõneleb juba Saxo Grammaticus ja Henrik

oma kroonikas. A. W. Hupel nimetab laulu ja muusikat eestlastele meeldivaks lõbustuseks. Pulmades laulvat naiskaasitajad, ka mehed sekundeerivat neile; põllutööl ja mängumurul kõlavat noorte neidude kiljuvad laulud. Lauldavat kahes kooris: üks laulab värsi, teine kordab seda. Mõnedele lauludele lisatavat lõppu mõttetuid sõnu (mõeldud refrääne), nagu pulmalauludel *kassike, kannike.*

Eesti folkloristlik kirjandus tutvustab paari romantiseeritud laulikukuju. XIX sajandi suurmehed Faehlmann ja Kreutzwald otsisid teiste rahvaste eeskujul ka eesti suuri laulikuid, minstreleid. Neusile kirjutas Lauluisa, et ta oma nooruses tundnud üht koduta meeslaulikut, kes liikunud mitmel pool, laulnud kandle saatel. Selle kõikjal oodatud külalise käigud küündinud Tartu ligidusse, teda kutsutud Rootsi rüütliks või vanaks laulumeheks, Kreutzwald näinud teda viimselt 1812. aasta algul rikka mõldritütre pulmas, aga juba 1812. või 1813. a. on ta Haljala kõrtsis hinge heitnud.

Teiste rahvaste rändlaulikute taolisi pole eestlastel olnud, ilmselt välismaise romantilise kirjanduse mõjul hakkasid Fr. R. Kreutzwald jt. meil selliseid otsima. Ka polnud tavaks laule esitada kandle saatel, nagu üksiklaulul kuulajate lõbustamiseks üldse oli vähe kohta regivärsikultuuris.

Kas lauliku soost? Nagu on mitmekesine elu ise, nõnda on olukord ka laulu õppimisega. Laulud võivad olla pärit suguvõsast või isalt-emalt, ja kui vanemad polnud lauluteadjad, õppis huviline oma värsid mujalt. Suurem osa repertuaarist omandati siiski väljaspool — pulmades, noorte pidulikel koosolemistel ja tööl.

Pihkva järve lahesopis õpetas setu ema, suur pulmalaulik, oma lapsed tööd tegema ja laulma, ja nii kujunes Haudjasaare silmapaistev lauluema Kreepa Pihlaste, kes ise meenutab: «Imä pand ketrama, nakas laulma, mi laulime takah.» Ingeri-Soome suurim naislaulik Larin Paraske sai oma laulud võõrastelt, sest laulikuid suguvõsas polnud. Üldse näib olevat tähtis, et laulik oma nooruses, vallaspõlves kui parimal õpiajal oleks viibinud laulurikkas miljöös. Eesti suurim improvisaator, kes ise palju laule luuletas, on setu lauluema Anne Vabarna (1877—1964). Peale traditsioonilise lauluvara, mille ta kogujaile ette laulnud, on ta improviseerinud poeeme. Ta oli kirjaoskamatu, nagu ka Kreepa Pihlaste, tuntud eeslaulja ja improviseerija. 25-aastaselt lesestunud Kreepa, kolme lapse toitja, meenutab küsitlejale värsis seda kurba sündmust ja peaküsimust selles: Kes toidab pere? Ning otsus: Panni ma käe käümähe, / panni ma sõrmõ sõudõmahe, / käe mul kääni kuldarahha, / sõrmõ mul vaskõ vajotevvä.

Paljud laulikud said kuulsaks oma *ex tempore* esinemisega. Setude improvisatsioonidest võib kõnelda tänapäevalgi. Neid tehakse külaliste ja sündmuste auks või puhuks (vana vorm uue sisuga), aga leidub ka improvisatsioone isikliku elu teemadel. Juhuimprovisatsioone üldkasutatava, pooleldi või täiesti uue

Rahvalaulik Liisu Mägi (hüüdnimi Puru-Liisu).

materjali alusel leidub küll kõigil laulikuil. Haljalas elas selle sajandi algupoolel laulik Mari Ong, kellest rahvasuu pajatab: «Nigurahva Mari Ong oskas iga asja kohta situatsioonile vastava laulukese või värsirühmakese välja fabuleerida, nagu kord kartulipõllul: jäi keegi töös maha, tegi sellest laulu, juhtus mingi äpardus — jälle tuli laul; mindi sööma — Mari leidis sellele sobivad värsid.» Liisu Mäele (Puru-Liisu), Paistu pulmalaulikule, on kuulsuse toonud võime seada oma laule igal pool ja alati olude kohaselt, nii et tema laulud tunduvad ikka uued ka mitmekordse laulmise järel. Paljude setu eeslauljate kombel sidus ka Kreepa Pihlaste oma improvisatsioone kaasaja poliitiliste sündmustega. Paraske kohandas laule omaenda elujuhtumistega ja eri aegadel, uutes olukordades esitas samu laule eri viisil. Tema esitus oli nii jõuline, et teda arvati laulvat omaenda elamustest. Muidugi on tal palju

laule, mis ei tuginenud isiklikele elamustele. Leidus tekstis püsivaid ja tekste vabalt kombineerivaid ning kohandavaid laulikuid.

Improvisatsiooni on palju vene tšastuškades, mis on väga levinud lühilaulud, kasutatakse maa- ja linnaseltskonnas, kujutavad endast nagu mingeid momentvõtteid selge, tüüpiliselt elulise pildi kujul, seostuvad tihti tantsulise refrääniga või mõningate mängulauludega. Varem lauldi neid vaid noormeeste seltskonnas, hiljem on kasutajaiks liitunud naisedki.

Sisseelamisvõime on tugev üldiselt kõigil silmapaistvail laulikuil. Kunstnik Eero Järnefelt laskis Larin Paraskel laulda itku. Siis märkas, kuidas laulikul vähehaaval silmad niiskusid ja ta kõigi meeli elas kaasa ammustele kadunutele. Puru-Liisu kaasitusi kuulati ööd läbi.

Laulude õppimise aeg on ikka olnud noorus.

Iga. Parimaiks eeslauljaiks peeti keskealisi või vanemaid, kel-

Paistu rahvalaulik Epp Vasar.

lel suuremad kogemused, suurem repertuaar, aga ka esinemis- ja kaasakiskumisvõime ning oskus. Helkalaule esitasid ainult vallalised, seega noored, ka kiigel laulsid noored neiud. Pulmakaasitajad pidid aga olema abielulised (väheste eranditega).

Mälu ja andekus. Kindlasti olid rahvalaulikud luuleliselt ja muusikaliselt andekad ning hea mäluga. Eesti laulikutest laulis ja dikteeris Epp Vasar Mihkel Veskele üle 12 000 värsi, mida ta olevat osanud juba 19-aastasena. Rohkesti värsse on andnud Miko Ode, Anne Vabarna ja palju teisigi.

Eeslaulja ja koori suhted. Teksti ja meloodia kõrval on rahvalaulu kolmas komponent esitus. Eesti regivärssi esitati eeslaulja (eestvõtja) ja koori (kaasalauljate) koostoimel. Eeslaulja esitatud värssi kordas koor samas sõnastuses või mõningate traditsiooniliste muutustega. Selline esitus võimaldas kaasa laulda ka eeslaulja versiooni mittetundjail. Regivärssides on read tihti vabalt grupeeritavad, laul seega kergesti kontamineeruv ja varieeruv. Seepärast määrab eeslaulja kõigile kaasalauljatele ühise kohustusliku variandi. Eeslaulja mõjutab ka viisi valikut ja esituslaadi. Koori lauldes ei tarvitsenud eeslaulja kaasa laulda, ta sai siis mõtelda järgmist värssi või tarbe korral seda kohandada või improviseerida. Koor ühines eeslauljaga tavaliselt seitsmendal silbil (viimasel värsijalal), samuti eeslaulja kooriga. Selline laulujärje ettehaaramine nii ühe kui teise poolt võimaldas kergemini õiget tooni ja rütmi tabada, et laulu katkestamatult jätkata. Koor oli ühehäälne, välja arvatud Setus, kus eeslauljale on kaks saatehäält, kõrgem (kille) ja madalam (torrõ). Mõningail andmeil on tegutsenud kindlaid, lähestikku elavaist ja töötavaist «lauluinimestest» kujunenud koore. Selliseid koore leidus ja leidub Setus.

Osa laule imiteeriti vastavalt eeskujudele (linnulaulude ja loodushäälitsuste, tööriistade ja kirikukellade sõnalised imitatsioonid), sugestiivselt deklameeriti maagilisi laule, enamasti ka muinasjuttude vahelaule. Mardilaule lauldi kooris ilma kordamata, koori juht oma hääle või märguandega ühtlustas laulmist. Laule võis esitada ka kaks koori, üks laulis värsi, teine kordas. Töölaulude laulmine toimus vahel teisiti, kuid selle kohta pole päris täpseid andmeid. Käsikivilaule laulis käsikivi keerutaja, mitte aga juuresolijad. Nii saatis rütmilist töötamist laul mujalgi. Põhja-Eestis on kohati kiikedel lauldud kahes kooris: esimesed laulsid ühes kiige otsas rea, teised kordasid seda. Setu kullatamise laule laulavad neiud külatänaval rinnu käies.

Helkalaule lauldi Soomes nii: ees jalutav tütarlasterühm laulis värsi koos refrääniga, seda kordas teine rühm, siis kolmas jne. Korrati nii mitu korda, kui oli tütarlaste rivisid.

Lõuna-Karjalas ja Ingeris laulsid ringis naised, mehed võtsid sellest osa juhuslikult. Ringisolijad kordasid kooris eeslaulja värssi, eeslaulja liikus ringi keskel. Vahel oli laulja eri ringis.

Kuusalu rahvalaulik Mai Kravtsov.

Kihnus esitati laule ka rattas (ringis) liikudes, niisamuti Fääri saartel.

Järgnevalt võiks tutvuda paari eesti silmapaistva laulikuga.

Kuusalu laulik **Mai Kravtsov** sündis 1845. a. Tapurla külas palju laulikuid kinkinud suguvõsas. Laul oli tema elu ilmtingimatu koostisosa, olgu juba karjasena trallitades, et hunte eemale peletada. Ilutsemist segasid eluraskused ja kehv toit, mis koosnes üksnes aganaleivast ja läätseleemest. Karjahoolele lisandus teisi kohustusi, ka pidi muu töö hulgas võrke kuduma. Traditsiooniliste laulude laulmise kõrval olevat ta laule ka ise teinud, meelelahutuseks ja murede tõrjeks. Kui palju sai tassida märsiga kalu sisemaale, et neid seal vilja vastu vahetada! Siis rutati jälle linapõllule, kust tuli võrgumaterjal. Ja takkudest kooti perele riided selga.

15-aastane Mai oli juba Kolga mõisa teovaim. Sealgi leidis ta, kellelt uusi laule õppida. Mai oli küll lõbusa loomuga, aga äge. Isa osanud teda tabavalt iseloomustada: «Mai on kadakast,

see käriseb.» Mitte ainult terav ja riiakas, vaid ka tark ja andekas. Laululusti on ta pärandanud oma pojale ning edasigi — pojatütrele.

Maie elulugu on kirju: surid esimene mees ja kaks last. Töö aga rõhus omaviisi peale. Et elada, tuli teha käsitööd, kududa sukki ning kindaid. Ta oskas lugeda, kuigi polnud kooli saanud. Iseloomuägedusest hoolimata oli teisi arvestav, heatahtlik ning abivalmis. Külalislahkena tuntud, mindi ikka tema juurde öömajale. Ise häda tundnud, ei lasknud ta hädalist, kus vähegi sai, abistamata minema minna.

Erakordne oli tema sisseelamine vanasse laulutraditsiooni ja kombestikku. Mardiskäimist on ta harrastanud veel hilise eani. Oma kiire reageerimisvõime tõttu oli ta otsitud pulmalaulik, tal endalgi lustinud pulmades viibida. Kogu elu on ta veetnud oma sünnikoha lähemas ümbruses. Suri 1933. a. kõrges vanuses.

Elus optimistlik, elurõõmus, abivalmis, oli ta seda ka lauludes. Hea mälu võimaldas tal omandada suure laulurepertuaari. Tema laulud olid range kompositsiooniga, mõtte ja sõnastuse poolest selged ja vormikindlad. Omandanud hästi ja kindlalt repertuaari, orienteerus ta selles kiiresti. Ka tema õde Anna Tootsel oli laulik.

Näide Mai Kravtsovi repertuaarist.

Härrad härgadeks.

Oleks minu mielevalda,
mielevalda, kielekunda,
küll mina tiaksin, mis mina tieksin:
paneksin ärrad ärgadeksi,
isandad aga ikke'eksi,
junkrud aga juttadeksi,
kupjad kätte keppideksi,
saksad saanikse tahaje,
vanad ärrad vankuriksi.
Soidaksin mina uute linna,
uue linna uulitsale.

Liis Alas sündis 1850. aastal Kihnus Rootsi küla paljulapselises perekonnas. Isa varajane surm lükkas perekonna ülalpidamise raskused emale ja Liisule kui vanimale tütrele. Ta tundis vaeslapseelu raskusi. Hiljem pidi kodunt koguni lahkuma ülekohtuse venna tõttu, olema aastaid majanduslikes raskustes. Möödus elu täis lakkamatut tööd. Aga kunagi ei libisenud tema suust oigeid ega hädaldusi. Koolihariduist ta ei saanud, kool rajati Kihnu alles 1863. a. Targaks ja arukaks pidada teda oli aga täis õigus.

Liis Alase laulurepertuaaris leiduvad peaaegu kõik Kihnus sajandivahetusel lauldud laulud, aga silmapaistev on siiski tema kiindumine eepikasse. Ta oli ka hea jutustaja. Armastatuim lüroeepiline laul oli tal «Harja otsimine». Väga meeldisid talle ühiskondlikkude vahekordade ja orjuslaulud. Vara vaeslapseks jäänud, kujunesid eeldused vaeslapselaulude mõistmiseks ja laulmiseks. Nii armastas ta laulda «Ema haual» ja «Tuule tuba».

Tema laule on rohkesti kirja pandud. Ta suri ja maeti Kihnus 1939. a.

Kihnu rahvalaulik Liis Alas.

Setu lauluema Miko Ode.

Miko Ode kodu. O. Kangilaski foto 1956.

Miko Ode (Jevdokia Kanniste) sündis 1857. a. Matsuri külas. Tema ema Hedo oli hea laulik, käis paljudes pulmades vakanaiseks. Vaeses kodus kasvanud, hakkas Ode 12-aastasena karjuseks Tsäätsevä, siis Meldova külas. Edasi järgnesid talutüdruku-aastad. 25-aastasena sai ta Helbi külla mehele, kellel oli juba kuus last. Kodune elu kujunes raskeks mehe ja eriti poegade halva iseloomu tõttu. Elatise saamiseks kudus ta kangaid ja vöösid.

Enamiku laule õppis Miko Ode oma emalt. Lauldi pikki laule koos onunaise ja onutütrega. Miko võttis osa lauluvõistlustest pulmades ja kirmestel. Jakob Hurt kirjutas temalt Petseris olles 1903. a. kokku 20 720 värssi, kõige pikem laul «Uba ja hernes» sisaldab 546 värssi. 1922. a. kirjutas temalt laule A. O. Väisänen. Ilusad on tema vaese vabatnaise laulud. Suri 1924. a.

7. Rahvalaulu värss. Meetrika e. **värsiõpetus** on teadusharu värsist, mis käsitleb värsisüsteeme, rütmi, riimi, s. o. värsiomast vormi, värsi liike ning struktuure. Meetrika analüüsib ja kirjeldab värssi kui akustilist nähtust (rütm, riim, meloodia), arvestab kõigi nende üksikosade esteetilist koosmõju ning sidet värsi sisu ja

sõnastusega. Kõike seda tehakse, pidades silmas looja eesmärki tundmuste ja mõtete edasiandmisel. Värsiõpetus uurib ka värsivormide ja -liikide omavahelisi suhteid ning värsi ajaloolist kujunemist.

Prosoodia on värsiõpetuse see osa, mis käsitleb silbivältust ja rõhusuhteid värsis.

Meetrum luules ja takt muusikas märgivad rütmilist liikumist, mis baseerub luules tõusude (arsiste) ja languste (teesiste) korrapärasel vaheldusel, s. o. värsijalgadel. Värsijalg on arsise ja teesise korrapäraselt liigendatud ühik värsimõõdulises tekstis ja värsijalgade kui kõige väiksemate rütmiühikute kordamise kaudu tekib kindlamõõduline rida. Värsijalgade arvu ja struktuuri järgi kujunevad värsitüübid. Värsijalas on üks rõhuline (pikk) ja üks või rohkem rõhutut (lühikest) silpi. Siia kuulub ka riim.

Rütm on terviku ajalis-ruumiline liigendus meeleliselt tajutavateks osadeks, s. o. akustiliste, optiliste või motoorsete tajuühikute kordumine harmoonilises reastuses.

Rütmiliigenduse aluseks peetakse vastavat dispositsiooni inimese psüühikas või füsioloogias, mis vajab rõhulise ja rõhuta, pika ja lühikese, heleda ja tumeda, pinge- ja lõtvumisseisundi vaheldumist. Selle taustaks on rütmilisus vereringes, hingamisel, käimisel, aga seesugune ajavoolus ühtlastena tunnetatavate muljete rida realiseerub ka kõnelemisel, paljudes tööprotsessides, ööpäeva vahelduses, viljapõllu voogamises, merelainetuses, vee tilkumises ning muudes loodusnähtustes. Rütm on niisiis sarnaste ning sarnaselt reastatud osade perioodiline kordumine, kusjuures rütmiühikud ei tarvitse oma seesmiselt struktuurilt sugugi kattuda.

Meetrum luules ja takt muusikas märgivad rütmilist liikumist organiseerivate ühikute kindlat kordumist. Selle kordumise kaudu tekib rütmile omane vaheldus ühtluses ja ühtlus vahelduses.

Organiseeriva sisulis-vormilise põhifaktorina kuulub rütm iga kunstiteose olemusse, aga liigendab ka kõnevoolu, iga ilmekalt vormitud lauset selles.

Rütmiühikute (värsijalgade) perioodiline kordumine värsis moodustab meetrumi. Nn. kvantiteedikeeled (näit. klassikalised keeled) arvestavad luules silpide pikkust ja lühidust (väldet), nende meetrum baseerub kvantiteedil. Värsijalad moodustuvad seega lühikestest ja pikkadest silpidest mitmesuguses korrastuses. Üks pikk silp värsijala tõusus (arsises) ja lühike värsijala languses (teesises) annavad trohheuse (— ⏑), vastupidises järjestuses tekib jamb (⏑ —), ühest pikast silbist värsijala tõusus ja kahest lühikesest värsijala languses saab daktüli (— ⏑ ⏑) jne. Aktsendikeeled ei arvesta luules silpide pikkust, vaid sõnarõhku. Nad eraldavad rõhulisi ja rõhutuid, raskeid ja kergeid silpe. Siingi võib kasutada samasuguseid värsijalgade skeeme: üks rõhuline (raske) ja üks rõhuta (kerge) silp annavad koos trohheuse (— ⏑), üks rõhuline ja kaks rõhuta daktüli (— ⏑ ⏑) jne.

Värsirida e. **värss** on kahe või rohkema rütmiühiku (värsijala) ühtum. Rütmiühikud võivad olla sisustatud eri viisil, kuigi värsiskeem on sama. Kõigepealt ei tarvitse silbid olla ühepikkused.

Kuidas inimene hakkas sõnu korraldama rütmiskeemis, pole päris selge. Kindlasti tunnetas ta selle organiseerivat funktsiooni ja tajus ka alateadlikult elus esinevat kvantitatiivselt erinevate osakeste vaheldust. Siit ei ole tee enam kauge selleni, et ka esimesed luulerütmi kasutajad hakkasid räägitud silpe pikkuse järgi mõõtma või raskuse järgi kaaluma.

Primitiivsete rahvaste uurija K. Bücher seostas luule- ja töörütmi. Paljud tööliigutused korrastuvad kindlas vahelduses: käsikivi ringiajamine, sõudmine, tule puurimine, kooditamine, tõlvaga pesupesemine jne. Üks tööliigutus nõuab teisest rohkem lihaste pingutamist. Iseenesest korrastuvad pinge ja lõtvumisseisundi vaheldumised. Mõne tööga kaasneb töömüra (sepalöögid alasile, kooditamine, tõlvamine), mis soodustab rütmitunde kujunemist ja liigutuste koordineerimist ühises töös. Reeglipärane töömüra sugereeris jäljendama seda laulujorinaga, mis oli muidugi samal viisil liigendatud. Sellele võis lisanduda otse või hiljem koos kultusliku tegevusega ka sõna kui mõtte ja meloodia kandja. Eriti õnnestunud improvisatsiooni võidi korrata. Töörütm võis säilida ka laulus, nii ka sammumise rütm (lauldi külatänaval kõndides või ringis liikudes), aga ka kiigerütm. Paljud tantsudki imiteerisid tööprotsesse (vrd. setu käsikivilaul). Tants võis ära jääda, laul aga püsida, ja nii saada iseseisvaks. Sellega seoses muutus muidugi ka laulu funktsioon. Nõnda on ka töö ja tantsud laulurütmi tekkimise allikaks. Seda kõike tuleb võtta kui võimalikku, mitte aga kui ainuvõimalikku.

Regivärsi meetrum ja prosoodia. Hoolimata laululiigist või -tüübist on regivärsilise rahvalaulu meetrum ja prosoodia ühesugused. Riimilise rahvalaulu meetrum on mitmekesisem.

Värss on normaalselt 8-silbiline, selle moodustab neli trohheilist värsijalga. Värsirütmis on oluline kvantiteet, mõnel määral tuleb arvestada ka sõnarõhku:

Maie,/ Tõrma/ neitsi/kene (224) [1]

Sööge,/ langud,/ jooge,/ langud (2222)

Mis sest/ tammest/ tehta/nekse (1124)

Mina/ vennal/ta kü/sima (233)

Lastelauludes on küll kaheksa pikkust, aga sõnastuselt võivad nad vahel erineda:

Hobu,/ sõida/ Rii/ga

Too/lapsel'/ sai/a

[1] Arvud sulgudes märgivad sõnasilpe.

Värsijalas võib olla kaks ühesilbilist sõna:

Mis ma/ sealta/ eesta/ leidsin

Vahel kaks kahesilbilist sõna:

Mida mina/ sealta/ eesta/ leidsin

Esimene värsijalg moodustub esimesest peoonist.

Värss võib jaguneda kahte kaksikvärsijalga e. dipoodi. Dipood tähendab kaht ühesugust värsijalga kõrvu: —◡/—◡ või —◡◡/—◡◡:

Neiu/kene// nooru/kene (44)

Ärge,/ langud,/ põue/ pistke (2222)

Leidub 9- kuni 12-silbilisi värsse, seega mõnes värsijalas võib olla üle kahe silbi. Sellisel juhul on eelistatavalt esimeses või kolmandas värsijalas kolm või neli silpi:

Vana/ vaipa/ varekse/kirja (2232)

Need minu/ virved/ venni/kesed (1224)

Küll mina/ teaksin/, mis mina/ teeksin (122122)

Ühe pani/ kuuksi/ kullen/dama (2224)

Küllap mina/ teaksin,/ mida mina/ teeksin (222222)

Silpide arvu värsis suurendab vahel lisasõnade või lisasilpide vaheleasetamine:

Mina aga/ meelta mõtte/lema (2224)

Tihti on ainult kolmas värsijalg kolmesilbiline:

Laala/ nõnna/ kui mina / laalan (22122)

Harvem on kolmesilbiline teine värsijalg:

Hara/kast mina/ ottin/ naise (3222)

Nii esimeses kui ka kolmandas värsijalas võib olla üks pika vokaali või (hilis)diftongiga sõna (silp), siis tuleb värssi vaid 7 silpi. See ülipikk tooniliselt murduv silp moodustab siis terve värsijala:

Käe/varred/ vahte/rased (1̄24)

Kangas/puud küs/i ko/gutud (21̄13)

Esimese värsijala võib küll moodustada toonilt murduv silp, aga kolmandas värsijalas on kolm silpi (daktül):

Oe/lale/ toid sina/ orja (3122)

Keeleajaloolise arenemise tulemusena on mõned värsid lühenenud tänapäeva mõttes viiesilbisteks: Tuassa, tua siessä 2 1 2. Igas sõnas on hilisdiftong, moodustades toonilt murduva silbi ja värss on ikka 8-silbine.

Kvantiteedireeglid. Rohkem kui paari aastatuhande jooksul kujunes regivärsilise rahvalaulu värsimõõt, mis vastab keele varasema arenemisastme suhetele ja mis on säilinud koos arhailiste keelenditega. Värsimõõdu kohta on teadlased formuleerinud viis statistilist kvantiteedireeglit.

1. **Värsijala tõusus ei või olla lühikest pearõhulist silpi.**

Ehk oleks/ isa/ ilma/rikas (12222)

Kulda/ hobu/ temal/lagi (224)

Teiseks/ minu/ tege/mine (224)

Vigased on teine ja kolmas värsijalg, sest sattudes värsirõhulisse asendisse, ei muutu laulmisel pearõhk markantsemaks, vaid oluliselt pikeneb selles lühike vokaal (muutub kvantiteet), millega kaasneb vahel sõna tähenduse muutumine, nii et laulmisel kuulukse ikka: ii(sa), oo(bu), tee(mal).

Teine ja kolmas värsijalg on vigased ka järgmistes värssides:

Karjapõli kadakane,
orjapõli ohakane.

2. **Värsijala languses ei esine normaalselt pikki pearõhulisi silpe.**

Kulda/ vestu/ vöö va/hella (2213)

Veaks ei loeta ühesilbilist sõna värsijala languses:

Kulda/ käed ja/ kulda/ jalad (21122)

2. värsijala languses on pikk pearõhuline silp, mis käib teise kvantiteedireegli vastu:

Hakka/sin at/ra te/gema (323)

Ader/ mul vii/maks la/gunes (2123)

3. **Esimest värsijalga võib vabalt täita.** Seal ei tule veaks lugeda lühikest pearõhulist silpi värsijala tõusus ja pikka pearõhulist silpi värsijala languses ega rohkem kui kahe silbi esinemist (võib esineda daktül — ⏑⏑ või esimene peoon — ⏑⏑⏑). Kui esimene värsijalg on kolme- või neljasilbiline, ei või need kolm või neli silpi kuuluda ühte ja samasse sõnasse:

Ise siis/ taha/ künde/maie (2124)

Siis panin/ härrad/i härga/deksi (1224)

4. **Värsi lõpul ei või olla ühesilbilist sõna,** s. t. ühesilbiline sõna ei saa moodustada viimast värsijalga ega olla viimase värsijala languses. See on erandita reegel. Kus seesugune olukord esineb, on tegemist ebatäpse üleskirjutusega või üldse ebakorrektse, dikteeritud värsiga:

Mu oma hanede/ luist[a] (1231)

Reegli mõte on selles, et värsi lõpul ei ole algupäraselt ühesilbilist sõna. Lääne-Eestis asendatakse illatiivi lõpp -je sõnaga jo.

Tullin ma metsast kodu jo (21221)

5. **Neljasilbiline sõna moodustab kas 1. + 2. ja 3. + 4., mitte aga 2. + 3. värsijala.**

Toitijada, täitijada (44)
Lähme soosse sinikalle (224)

Eesti rahvalaulu prosoodia uurimisel pani W. Anderson veel tähele, et neljasilbiline sõna moodustab pigem 3. + 4. kui 1. + 2. värsijala: Hääled oma häälitseda. Ka on värsistruktuur 224 sagedasem kui 2222. Neljasilbilise sõna sattudes värsi keskele kasutatakse tihti inversiooni: Küüle tekki küüsilista. Neljasilbiline atribuut on viidud värsi lõppu.

Värsistruktuuri kohta on tehtud veel tähelepanekuid. Range reegel on järgmine: Kui värss koosneb sõnakombinatsioonist 233, peab teine sõna algama meetriliselt pika, kolmas meetriliselt lühikese silbiga (vt. kv-reeglid 1 ja 2):

Valge/ lauda/de va/hele (233)
Mina/ vennal/ta kü/sima (233)

Haruldane on see, et esimene värsipool täidetakse sõnakombinatsiooniga 1 + 3:

Sa i/sätu/ ma e/mätu (1313)

Regivärsi rütmilist monotoonsust püütakse elavdada korduste ja kiilsõnade või kiilsilpidega. Tavalist värssi «Tule, tule, tuulekene» esitatakse vahel kordusega «Tule, tule, tule, tule, tuulekene». Eriti meestelauludes leiame lisasõna «aga»: «Kahe-aga-jalgane kassikene». On teisigi kiilsõnu: «Põvva-nüüd-paaki paugateli».

Sõnasilbistatistika põhjal avastati sõnapaigutuse kohta nn. **paisumise** (raskenemise) seadus. See järgnes tähelepanekuist, et raskem, pikem sõna esineb sagedamini värsi lõpul kui algupoolel, seda nii eesti kui ka soome regivärssides. 2 2 4 peetakse kõige ideaalsemaks värsitüübiks. «Vana Kannel» I + II on tüüpi 2 2 4— 21,9%. Kergemad, kahe- või ühesilbilised tüved paiknevad ikka värsi algul. Selle reegli sõnastas esmakordselt W. Anderson: Silbid värsi teises pooles kuuluvad omavahel tihedamalt kokku

kui esimeses pooles. Esimene värsipool lauldakse n.-ö. rohkem staccato, teine pool rohkem legato. Hiljem kordas seda mõtet M. Sadeniemi ja nimetas seda seadust «viskurilaki».

Skandeerimine. Luulekeelel on erinev meloodilisus proosast või igapäeva suhtlemiskeelest. Luulekeele moodustavadki rütm, sõnade valik ja heakõla. Rütm oma rõhuliste ja rõhutute või pikkade ja lühikeste silpide vaheldusega jaotab teksti osadeks, mis alati ei lange kokku süntaktilise liigendusega. Rütmi pikkadel ja lühikestel osadel on kummalgi oma funktsioon. Rütm ja meloodia ei sõltu keelest, vaid laulu keelelisi vahendeid kohandati rütmiga. Rütm tingib ka värsi sõnastust ja silpide paiknemist. Neljajalgne trohheus on rütmilt kõige loomulikum, seepärast esineb seda paljudel rahvastel. Küsimusele, kas rütm oli luules juba algupäraselt olemas või tekkis alles hiljem, võib vastata nii: on liigagi tõenäoline, et juba selle tekkimisest peale oli lauludel olemas kindel rütm, kus ei tarvitsenud sõna- ja värsirõhk kokku langeda. Kust siis muidu rütm luulesse tuli. Sisulised arusaamatused pareeris sõnade sobiv valik. Kus see polnud võimalik, võitis värsirõhk, ja just sõnarõhuline luule näib olevat hilisem.

Regilaulu rütm baseerub kvantiteedil (vältusel), oma osa on ka dünaamikal, dünaamilisel rõhul (vt. 1., 2. ja 4. kvantiteedireegel). Enamikul juhtudel langevad värsis sõna- ja värsirõhk kokku:

Küla/ alla/ künda/dessa
Oh minu/ hella/ eide/kene

Kui värsi koostises on kolmesilbilisi sõnu, tekib sõna- ja värsirõhu ebakõla. Kui siis laulik esitas laulu vastavalt värsirõhule, võis langeda värsijala tõus (arsis) rõhutule (teisele) või kaasrõhulisele (kolmandale) silbile, värsijala langus (teesis) rõhulisele (esimesele) silbile. Tekib skansioon:

Kás pal/jú pa/nid mi/nústa (1223)

Skandeerimine on sisuliselt sõnarõhu allutamine värsirõhule. Rahvalaulikud skandeerisid lauldes. Eesti rahvalaulu lugemisel on samuti propageeritud skandeerimist (J. Aavik), ja seda on koolipraktikas kasutatudki. Lugemise ilmekust silmas pidades laseb see end mõneti õigustadagi. Vastukaaluks sellele peab G. Suits skandeerivat esitust õigustatuks üksnes laulmisel.

Kas värsijala tõusu on õigus paigutada teisele silbile? See on lubatud, sest eesti keeles on teise silbi vokaali pikkus suhteline (P. Ariste). Kui esimene silp on lühike, võib teise silbi vokaal olla keskpikk või pikk; on aga esimene silp pikk, on teise silbi vokaal lühike. Teise silbi vokaali võib hääldamisel ka venitada, ilma et tekiks sõna tähenduse muutumist, nagu see tekib esimese silbi vokaali pikendamise korral (vrd. tule : tuule), sest esimese

silbi vokaal on ka sõna tähenduse kandja. Afekteeritud kõnes on teise silbi vokaal tihti venitatud: mine(e) ome(e)ti mine(e)ma. Et aga eesti värsirütmi põhialuseks on keele kvantiteedisuhted, siis võib ka lühike teise silbi vokaal värsirõhulises asendis pikeneda, ja saame skansiooni:

Veeres/ vemmal/de a/lune (233)

Regivärss on välja kujunenud ajal, millal läänemeresoome rahvad elasid baltlaste naabruses ja mõjutasid üksteist vastastikku ka kultuuriliselt. Selle värsi põhitunnus on pika pearõhulise silbi paiknemine 2., 3. ja 4. värsijala tõusus, lühike vastavalt languses, muude silpide paigutus on vaba. Lühikesed sõnad paigutati võimalikult värsi algusse, pikad lõpu poole. Vahelduva pikkusega värss (8—10 silpi) stabiliseerus pikkamööda 8-silbiliseks. Värsimõõdu väljakujunemisel oletatakse ka germaani ja balti rahvaste mõjusid. Ajal, millal hakkas arenema regivärss, hakkasid tõenäoliselt välja kujunema ka regivärsi põhialused parallelism ja alliteratsioon, mis tegelikult olid igapäevakõnes juba mitmesugusel viisil olemas.

Riimilise rahvalaulu värss on individuaalselt erinev, sõltudes laulust. Värsimõõt põhineb sõnarõhul. Palju laule on loodud nn. vemmalvärsi rütmis, s. o. neljajalgses trohheilises paarisriimiga värsis:

Suve ajal peremees
vihtus niita kõige ees.

Juba XIX sajandi teisel poolel mitmekesistus ka riimilise rahvalaulu värss ja varieerus stroofiehitus:

Kus käisid sa, kus käisid sa, mu pojuke?

Kui viimist eesti vanemat
siit rüütli mõõk viis hauda.

2. REGIVÄRSI KEEL

Regivärsside mõistmist raskendab nende arhailine keel, milles on lisaks murdejooni (sõltuvalt tekstide noteerimise kohast). Regivärsi keelendid võivad erineda laulutüübiti, koguni laulikute järgi. Arhailised vormid ei kadunud keelest igal pool üheaegselt. Lauludes leidub väga vanu vorme (**ne** — komitatiiv, potentsiaal, possessiivsufiks jm.). Tugevaid erinevusi on murdeti. Omasuguseid arhaisme leidub stereotüüpseis väljendites ja vormelites. Arhaisme kasutasid kõik laulikud, olgu õpitud laule esitades või improviseerides. Mõistagi on uuemais tekstides arhaisme vähem. Arusaadavalt tingimustes, kus kõnekeel erines tugevasti laulukeelest, arhailiste vormide funktsioon ähmastus, mistõttu

lauludes leidub palju väärarhaisme. Nii on possessiivsufiksi kasutamine täiesti korrapäratu: leidub kontaminatsioone (laulemaies laulemassa asemel, s. o. inessiivi lõpp **s** liideti illatiivi lõpule **ie**) või kasutatakse ebaõigeid käändeid. (Neljas täheks taeva'aksi taeva'asse asemel.) Lauludes leidub ka murdevorme. Tuleb veel silmas pidada, et endastmõistetavalt leidub lauludes ka naabermurrete jooni (Ühe pani **kuust** taeva'aie — **st**-translatiiv.)

Arhaismide visa püsimine seletub osalt värsimõõdu, osalt stereotüüpsusega, sest loodav uus laul tekkis vana mudeli järgi ja arhaismidesse suhtuti kui luulevormidesse. Kahe- ja neljasilbilised sõnad kaasrõhuga kolmandal silbil moodustavad kergesti trohheilise rütmi, aga ühe- ja kolmesilbilisteks lühenenud sõnade massi oleks raske sobitada trohheilise rütmiga. Niisama ootuspäraselt nõuab kaheosalise rütmiga (vaheldub pikk ja lühike silp -⏑) värsimõõt sisekaota sõnakuju, milles rõhulised silbid ei satu kunagi kõrvu, kaasrõhk asetseb kolmandal silbil (kündemaie, laúlemàie), ja rütmi häirimata ei saakski sobitada värssi kõrvuti asetsevaid rõhulisi silpe (kündmà, laúlmine).

Aja jooksul asendus vanu vorme uutega, sageli täitesõnade lisamisega, ja nii kohtame lauludes nüüd uusi sõnavorme kõrvu vanadega.

Regivärsiline rahvalaul on tekkinud ammu, vanad laulutüübid ja motiivid kandusid meieni põlvest põlve, sajandist teise juba eelmisest aastatuhandest, nagu mõnede laulutüüpide («Loomine») kohta võiks üsna suure tõenäosusega oletada. Seepärast ongi rohkesti vanu keelendeid (Mis neist poegist **saadaneksi**).

Veel XVIII sajandil loodi laule võimalikult traditsioonilises arhailises keeles. Keeletunde nürinemine arhaismide suhtes toimus eriti XIX sajandil, siis kui regivärss paljudes kohtades sattus teise faasi. Sellest ajast vist pärinebki palju väärvorme, ebaõigeid analoogiatuletisi ja kontaminatsioone.

1. Rahvalaulukeele foneetika

Sisekao puudumine. Regivärssides puudub sisekadu, s. t. et kolme- ja enamasilbilistes sõnades teise algupäraselt lahtise silbi vokaal ei ole kadunud ka siis, kui esimene silp on pikk: Kui lähed sõtta sõitamaie (~sõitemaie). Algupärasest diftongist on kadunud vahel ainult järelkomponent, kõnes ja kirjakeeles kogu diftong: Sajaks raud**aista** raheta (raudasta); Kuldane tähe kädeje (kuldaine) Saaremaa lauludes. Diftongi esikomponendi kadumisel tekkisid vormid kuldine, raudise.

Sisekadu hakkas kujunema XIII—XIV sajandi kestel.

Lõpukao puudumine. Vokaal sõna lõpust on eesti keeles mõningail tingimustel kadunud, on toimunud lõpukadu. Nii kadus vokaal kahesilbiliste sõnade lõpust juhul, kui esimene silp oli

pikk, aga mitmesilbilistest sõnadest esimese silbi pikkusest hoolimata. Värsilistel põhjustel aga tarvilik vokaal säilis, näit. nominatiivi, partitiivi, inessiivi, elatiivi jt. käänete lõpul.

Lõpukao juhtumeid on märgitud juba XIII sajandist, siitpeale dateeritaksegi selle nähtuse tekkimist. Rahvalaulus leiame säilinud lõpuvokaali.

Nominatiivis: Hobu alla kui see ahju; Karjub teine raudakambris.

Partitiivis: Mõisan mõnda murdijada. Pika esimese silbi järel võib esineda lõpp **-da** (maada, tööda, minda). Ida-Eesti lauludes, sporaadiliselt mujalgi, esineb partitiivi lõpul **-da**: Tuba luudada küsikse; Tule ja tunne omada.

Inessiivis: Käisin pulmassa mõnessa; Läksid mäele mängidessa; Lõuna-Eestis: Tõine latern laudanegi /= laudas/; haladessani.

Elatiivis: Salme hüüdis saanistagi; hoidemasta.

Adessiivis: Kuld oli katus koja pealla. Vahel võivad käändelõpud olla segi aetud (selgust võib anda kontekst), nii adessiivis — katuselle (katusella asemel).

Ablatiivis: Härga orjalta küsiksi.

Translatiivis: Ärgem võtkem see vihaksi. **i**-lõpuline translatiiv ongi kõige sagedasem. Põhja-Eesti lauludes, ka Kreutzwaldi kodukohas Kadrinas, Rakvere ja Haljala ümbruses, sealt edasi kuni Kesk-Eestini ja lääne poolt Pärnuni esineb lõpus **-a**, nagu on «Kalevipoja» 1. trükis: orjaksa; sulaseksa. Laialt esineb ka vokaal **-e**: Suand see laeva valmi'ekse, või assimileerituna **-sse**, ka **-ssa**: soldatissa; **-ssi**: mõrsijassi; **-si**: omasi. Erinevaid lõppe esineb samas laulus vahel kõrvu; **-sta**: Kolmas sepasta Viruje /= sepaks/.

Ekstsessiivis: kodunta; taganta.

Komparatiivis: Kirevambi kui see rähna; Kas on õige või vasemba. Niisiis **i**- või **a**-line komparatiiv.

v-kesksõna lõpus: Kiik pole kerve raiutava.

Pöördsõna oleviku 3. pööre (peamiselt ühesilbilistest pikavokaalsetest tüvedest) säilitab vokaali: tegebi; saabi.

Lääne-Eesti lauludes leidub rohkem sõna lõpuvokaali kadu: Pani aga sõle sõudema(ie). **-ie** kadumisega jäi üks silp puudu ja laulik asendas kadunud silbi täitesõnaga **ja**: Pani aga sõle sõudema **ja**. Tullin ma metsast kodo **jo**.

Kontraktsiooni puudumine on samuti karakteerne regivärsi keelele. Kontraktsioon on kahe naaberjärgsilbi eri või sama vokaali kokkutõmbumine üheks vokaaliks või diftongiks pärast klusiilide nõrkade vastete või **h** kadumist. Lauludes pole vahekonsonandi kao tõttu kõrvu sattunud vokaalid veel kokku tõmbunud, vaid püsivad eri silpi häälduatavate vokaalidena, mis värsis satuvad eri värsijalgadesse. Seda vahet märgitakse kirjapanekuis apostroofiga ': Laske lapsed lõuna'elle. Konsonandi kao järel võivad eri vokaalid olla juba assimileerunud või mitte: aiateiba'asse. See nähtus läheb tagasi väga varajasse perioodi. Assimilatsioon võib

olla ka regressiivne: lõune'elle. Kontraheerumata sõnade analoogial on tekkinud ka sekundaarset meelevaldset silbi kahestumist: tulle'enna, juusse'elle.

On juhtumeid, kus klusiilaines või selle asendaja on püsinud teise ja kolmanda silbi rajal, s. o. nõrgarõhulise silbi järel: Jäin ma muile jäänudeksi. δ>∅>v: Osta minu orjuvesta; saanuvesse.

Velaarpalataalse klusiili nõrka vastet asendavad **j** ja **h**: andehit; mõttejed. Dentaalspiranti asendab **j**: Too mulle keni kaluja. Harva ka des-vormis: nuttejessa.

Kontraheerunud noomeneis esineb **h** nõrgarõhulise silbi järel harva veel kagueesti murdes: armahani: **h**>**j**: hernejed.

Vokaalharmoonia on vokaalide assimilatsioon. Sellekohaselt sõltuvad järgsilpide vokaalid oma liigilt esimese silbi vokaalist. Esimese silbi eesvokaal tingib järgsilpide eesvokaalsuse, tagavokaal järgsilbi tagavokaalsuse: Ütle tütär tüötegijä; leppä. Voia kätte voidaleibä (ä-harmoonia.). Võru murdes ja lauludes on ka ü-harmooniat: Mia olet tennü, naine nuori.

Vokaalharmoonias kui kaduvas nähtuses on ebajärjekindlust.

Mõningaid häälikulisi iseärasusi sõnatüvedes on näiteks veel ts- (ne-sõnades) ja ks-ühendeid (s-sõnades), kus kõne- ja kirjakeeles on ainult s: Vanad nurjatud nõgeksed; käiksed; katukselle; künnüksellä; varekse; jäneksel; Läbi leinatse südame. Urmatsed udupalakad. Saadan tuulel terviksida.

Sõnaalguline h on eesti keeles üldiselt kadunud juba enne XVI sajandit, säilinud ainult kagumurdes ja kitsalt Kirde-Eestis ning Pühalepas. Rahvalauludes oleks siis õigem kirjutada sõnu h-lise algusega ainult mainitud aladelt. Nii on vahel ka toimitud. Kirjatraditsiooni mõjul on käsikirjades h asetatud sõna algusse sealgi, kus seda murdes pole.

Murretes pole algupärane järgsilbi **o** enam elav, aga regivärssides leidub seda: Vennäle sõjahobosta.

Rannamurdeis ja Kagu-Eestis on püsinud vahel ka algupärane **i** vokaali ees: vainiulta; mõisia.

2. Morfoloogilisi iseärasusi

Käänetes on vananenud vorme, mõnikord selle kõrval ka murdejooni.

Genitiivis. Ühesilbilistest pika vokaaliga sõnadest moodustatakse vahel lühemaid, nn. **e**-mitmuse vorme: Ära nuta muie nähes (= muude). Esineb ka pikemaid vorme: Kirvesvarside varalla.

Partitiivis on **-da** säilinud: sõnu**da**; isa**da**; sildada; vahel **-ja** või **-je**: Ma söön putke**ja** pajusta [= putkesid]; Tee sa Riiani rügi**je**. Varasemate **n**-lõpuliste sõnade partitiiv on saartel, ranni-

kul ja Lõuna-Eestis ikka **-nd**: kaste**nd**, hapu**nd**; **tu**-adjektiivide partitiiv on tunda-vormis: raisa**tunda**.

Asesõnast **minu**da, **sinu**da on antud ka lühemaid vorme: minu, sinu; Kuida ma sinu avitan.

Illatiivi lõpuks -sse kõrval on teise, rõhuta silbi järel tihti -je või -ja, mis kaasrõhulise silbi järel esineb **-ie** kujul: Kuldane tähe kädeje; Kes toob muldaje õlutta? Pika põllu peenderaie; Ajas meie allikaie; Läksin lakkaja magama. **ie**-line vorm esineb ka **ma**-infinitiivi illatiivis: Kui mina hakkan laulemaie. Samas laulus võib tabada kõrvuti **je**- ja **sse**-vormi (Anna mul käsi kädeje, pista mul põial pihusse) või ka kõrvuti inessiivikujulise **ssa**-vormiga Kolmanda [pani] tähes taevu'essa (Hanila); Kui viitsid Virusse minna, Üle palgi Paide'essa (Jüri)). Lõuna-Eesti lauludes esineb murdepärast **h**-illatiivi: laulemahe, laskemahe, toomistuhe, ka kohe (=kuhu). Illatiivi lõpp liitub vahel veel teisegi määrsõnasse: koju, koo kõrval kojuse, kooje (või kojuje).

Inessiivis leidub peale **ssa**-lise lõpu veel vorme lõpuga **-h**, **-hn**, **-na** ja **-nna**: Imäl ol rüpehn rügä põimah (Lutsi); Imä mul kuoli väikohna. Ida-Eestis on kaasrõhulise silbi järel **-nna**: Kui see kuu taeva'enna. Sama vormielement moodustab ka adverbe: Pessä es pere seana; Sul om manna (= juures) maahaisu.

Elatiiv. Kodavere murdes on **-st** assimileerunud elatiivi lõpuks **-ss**; Ma tegin heenussa hobose. Kääne esineb vahel adessiivi funktsioonis: Mis me värvusta (= värvul) väsida. Võib esineda ka tegijat väljendav konstruktsioon (kellegi + poolt): Juo tuli kiri keiserista (= keisrilt); Viivad meestest (= meeste käest) meelehäda (mõisnikule).

Allatiiv ei erine kirjakeelest, ainult kaasrõhulises silbis on käändelõpp **-lle**: Küla tõuseb künnikselle; vaagijalle, laskijalle; võta kallis kaarikulle. Vahel on **e** asemel **a** — põrandalla (vormilt adessiiv). Allatiivil on lauludes tähenduslikke funktsioone, mida praegune rahvakeel ei tunne, näit. instrumentaalne allatiiv: Andke viina veeringile (=veeringite eest). Allatiivil on teinegi praegu haruldane tähendus — kellegi juurde minema: Sõit, sõit, sõtsele (s. t. sõtse juurde); Tütärdel kävvä emäle (=külastada ema), emäl kävvä tüterille; Millal saan mina omile, millal veeren vendadele? Vahel tähendab ka mingi otstarbe täitjaks olemist, nii nõutakse kosjalauludes, et tüdruk oleks tugev ja virk: Kas om tukev toorijale (= toobrit kandma); Kas om vokile usine (= vokil töötamiseks).

Adessiivi lõpp kaasrõhulise silbi järel on **-lla**: Istub seal muremäella; keske'ella. Adessiivil oli varem ka teisi tähendusfunktsioone: Neidu kullal kaalutakse (s. t. tal on kulla väärtus). Ma viin pillil su magama (s. t. pillimänguga).

Translatiivi lõpud on: **-ksi**, **-ksa**, **-kse**, **-sse**, **-essa**, **-ssi**, **-st**, **-s**: Siis sai pesa valmieksi.

Komitatiivi lõpp on praegu **-ga**, vorm esineb ka rahvalauludes,

selle kõrval leidub ka arhailist analüütilist vormi: omastav + **kaasa**. Kääne on tekkinud võrdlemisi hilja ja seetõttu Põhja-Eesti lauludes esineb veel mitmes laulutüübis: Ilu tõin enese kaasa (= enesega); Õhtu tuleb õnne kaasa. Õige piiratud ulatuses kirdemurde alal tabame **ne**-list komitatiivi: Üks oli päiva poigi**ne**ssa (= oma poegadega); Üks oli kuu sulase**ne**ssa.

Sain mone magusa marja,
mone vaermu varsinesa (Kuusalu).

Adessiivkääne võib esineda vahel ka komitatiivi funktsioonis:

Kuu mängis kurnide**lla**,
pääva mängis pärlide**lla**.

Terminatiiv on rahvalauluski kõnekeele sarnane, lõpuga **-ni** või **-nni**: Meie põllud mere**ni** pikad; Neiu vanne valge'e**nni** (=vandus valgeni). Lääne- ja Lõuna-Eestis kohtab ka **ne**-vormi: Täis päi**ne**, täis olen sui**ne**; illatiiviga segunenul: Tuba oli põlvi põhku täis (ootaksime — põlvini).

Abessiiv ei erine oluliselt ühiskeelest, ainult adjektiivatribuut ühildub peasõnaga: Ilma noorita mehita. Ka kahekordne **-tta**: Oma kaas on kutsuma**tta**, oma neid nimetama**tta**. Rõhulise silbi järel on konsonant pikem.

Ekstsessiiv esineb vaid mõningais sõnades, peamiselt määrsõnades: Minnessa isakodunta; adjektiiv: metsa taganta.

Instruktiiv on kõne- ja kirjakeeles kadunud, rohkesti leidub selle rudimente rahvalauludes: Lähme rinnu Riia poole; Lätsi siis jalu minema; Tukuksin tulitse silmi; Saksad servi seisamaie.

Mitmuse märkimisel esineb nii murdejooni kui ka arhaisme. Lõuna-Eesti mitmuse nominatiivis puudub tunnus **-d**: Ninda laulid meie velle (= velled). Kohati leidub mitmuse tunnuse **-d** asendamist tunnusega **-de** või **-se** (analoogiaks vt. **ne**-sõnad: vaene — vaese, nii ainsuse genitiiv kui ka mitmuse nominatiiv), näit. kanase.

i-mitmust esineb kõigil murdealadel palju laialdasemalt kui kirjakeeles: Ilma noorita me**hi**ta; Minda piits**u**l pekseti, edasi: puissa; maissa; lai**u**lla; rah**u**lla; uusile sõn**u**le.

e-mitmust leidub üle-eestiliselt. Vii naine puie vilule; soie; maie. On kahekordset mitmuse tunnust: Ei ta hirnu heen**usida**.

Possessiivsufiks nimisõna lõpul tähistab omanikku. Algselt oli igal pöördel oma sufiks, hiljem eraldusfunktsioonid redutseerusid. Lauludes kohtab järgmisi possessiivsufikseid. Liide **-ni** võib esineda ainsuse kõigi kolme isiku ja mitmuse esimese isiku tähenduses: Ema, armas haudujan**i** (= minu hauduja); Ema polgis polvestan**i** (=oma põlvelt). **-na**, **-nna** esineb samuti kõigi kolme isiku tähenduses: Eite hüüdis nurgastan**a** (= oma nurgast). Sufiksid **-si** ja **-sa** võivad seostuda mis tahes isikuga ainsuses, aga enamasti väljendavad teist isikut: Ole terve tehtuda**sa**, varsti vaeva nähtuda**sa**; Tere teelta tullessa**si**.

Deminutiivsufikseid on tänapäevastest rohkem, mõni neist ühtib käändelõpuga.

-t: Õlut (õllekene) teeb minule sooja; kätkit; neitsit. Liide **-u** või **-i** (algselt -oi-) esineb tihti koos **ke-** või **kene**-sufiksiga: madaluke, koerukene; punasikene; mehike. Vahel võib tabada ka **ne**-deminutiivi: Naerab neidune külassa.

Võrdlemine (komparatsioon). Omadussõna keskvõrde (komparatiivi) lõpp on **-mbi**: Kirevambi kui see rähna. Superlatiivi väljendamine komparatiivi + kõige abil on tavaline, selle asemel kasutatakse aga ka reduplikatiivsõnu.

Reduplikatiivsõnad on liitsõnad, mille esikomponendiks on kas iseseisva tähendusega või iseseisvat tähendust omamata sõna, mis koos põhisõnaga intensiivistab selle tähendust; võhivõõras, uhiuus, piripardani (täis), küdikülm, purupurjus, marunaljakas, mitu-setu. Neid leidub adjektiivide, adverbide, aga ka pronoomenite hulgas ja rahvaluule kõigis liikides. Olgu näide pulmalaulust: **Pirus-purus** (= täiesti puruks) neiu kingad.

Tegusõna kindla kõneviisi oleviku 1. pöörde lõpp **-n** on lõunaeesti murdes (kohati laiemaltki) kadunud: Käed ma raiu randmest maha.

Verb *olema* saab 3. pöördes mitmusliku vormi **onvad**, samuti nagu eitussõna. **Eivad** tule mulle neiud.

kse-olevik esineb laiemalt kui kirjakeeles: Kui kana muna munekse; Kangas suitsuje sureksi, / lõngad vinguje venikse (Haljala). **ks>ss**: See minu oma õlesse. Lõuna-Eestis on **-ksi** asemel **-ssi**, **-sse**, **-ssa**, **-si** või **-se**: Mis mul vastu või tulessi; minesse; minesi; nähuse.

Minevik. Rahvalauludes on sagedane **i**-minevik: Orud künnin, odrad kasvid; Kõrbi tagant kosteli. Veel: veeretin; tõotid; kahisid; vastaelin.

Umbisikuline tegumood. Mineviku vorm on silbi võrra pikem: Mulle halgu annetiie; Külla minust küsitiie.

Olevikus langevad need umbisikulise tegumoe vormid vahel ühte infinitiivi vormidega. Seda nähtust võib kohata Põhja-Eesti idaosas: Kus teda ilulla juua (= juuakse); hüüeta.

Tingiv kõneviis. Lõuna-Eestis **ks>s**: jääs (= jääks).

Käskiv kõneviis. Mitmuse 1. pöörde lõpp on **-me**: Leikageme, hõigakeme.

Potentsiaal (oletatavat, kaheldavat tegevust väljendav kõneviis). Kogu kõneviis on arhailine, rudimente leidub murdeis: Süda teaneb (=oletatavasti teab) süüda palju; Kas sest saaneb saajasõitu; Ei mina päevale menne. **ne**-potentsiaali vormis leidub vahel assimilatsiooni **ln>ll**: Kas sie õlleb (< õlneb = on) pulma juotu; Parrekene paugatelle. Potentsiaal esineb ka impersonaalis: Astelalla annetanne.

Debitiiv, kohustav kõneviis, esineb praegu veel ka soome ja liivi keele teonime vormis: Nüüd **on** loo **lõppemine** (= lugu peab

lõppema); Hunt **on** püssil **püüdemine.** Eitav: see **ep ole** noa noolimine; Ega pole põlluks **põlgamine.**

Eitust väljendatakse **ei, ep** jt. abil, tihti liidetud eitussilbi kujul sõna külge: Ma'**p** taha süüa, ma'**p** taha juua; Juvva-**i** kutsu kurgukene. Eitussõna vokaal on mõnikord assimileerunud: Jõvva-**a** (= jõvva ei) sõkkü sõa leibä. Eitus on lauludes vahel ümber paigutatud, nii et tekib inversioon: Kata ei kardane kasukas.

Jälgi on säilinud eitussõna pööramise kohta: **En** tuld söömata kodunta; Mis sa laulad, kui **et** mõista; **Eivad** tule mulle neiud.

Frekventatiiv. Sufiksi **-ele, -skele** abil tuletatud korduvat tegevust tähistavate vormide hulk on rahvalaulukeeles suur: Ehiteli hella venda; Suu mul seade**les** (= kestvalt seadis) sõnuda. Küsi**telles**, nõua**telles**; ähvar**delin**; vasta**elin**. Hiljem on frekventatiivsuse funktsioon tuhmunud ja vormi kasutatakse lihtsalt oleviku asemel: Tütar vastu kostelekse (= kostab).

Käändelised muuted. nud-kesksõna saav kääne: Ütel mo pallo söönevesse; Sain mina sinna saanudeksi.

ma-tegevusnime elatiiv tähendab vahel ka millegi eest: Anna mul lammas laulemasta.

Püsivat, pikka aega kestvat, ühest olekust teise aeglaselt ülenevat tegevust tähistavat infiksit **-ne-** esineb rahvalauludes ulatuslikult: paisu**ne**sin, sirgu**ne**sin, kasva**ne**sin (s. o. pikkamisi paisusin, sirgusin, kasvasin).

3. Muid morfoloogilisi ja derivatsioonilisi nähtusi.

Liitsõnad moodustuvad sagedasti erinevalt tänapäeva keelest. **Genitiivne liitumine:** Siis tuleb kaubamees külaje. **Nominatiivne liitumine.** Viherpuust teeks viiulpilli; Kannelkeeli kinnitama; maripuud (= marjapuud).

Kinnitavad partiklid (või sufiksid): Veela**p** mul vana emagi (= kindlasti veel); Mul pole venda ühteda**na**. Samuti: ütse**p**, miksep, paljuks (= kas palju, palju siis).

Tuletusliiteist võiks märkida mõningaid: **-ik** (**-äk**): kühmik, kühmäk (küürak); saarik; vitsik (= võsastik; toidunõu).

-ik: Viska maha mantelikku.
-ak (**äk**): vanak, emäk (võõrasema); paljak (paljas, varanduseta inimene).
-ar: Ärä juhtu joomarille.
-i(m): nabutimed; jalustimed.
-kond: Tubakond oli tütterida.
-line: Varaline vankerista.
-ng: tule poleng.
-ur: nälgur, vingur.
-us: Edus etta lõikamaie.
-(s)tu: haavistu, lepistu.
-(s)tik: Rägastikku raipenema.
-rik: sigurik, kadarik.

4. Süntaksiküsimusi

Kõige ulatuslikumaks arhailiseks nähtuseks on kongruentsi puudumine atribuudi ja põhisõna vahel, mis esineb mitmesugustel aladel: Marid märja lainetesta; Iga vennal isi kirves; Tõuske üles, noored rahvas; Võiet valge hammastele.

Lauselühendeist tuleb tihti ette nn. absoluutset genitiivi: Kohisid-kahisid kuused / kõrvikese kõndidessa. *des*-lauselühend: Ära tema sõidaks soonurmed / oma hella otsidessa.

Mõni lauseliige või abisõna on ümber tõstetud poeetilistel põhjustel (inversioon): Tuli aga haugi alta vetta; Kümme mul kitsi kaasikita; Katelt kulda küürimaie; Seep oli hääli vaeselapse.

5. Sõnavara

Regilauludes on esemete, tööriistade ja suhete märkimiseks palju praegusest keelest kadunud sõnu. Mõisteid ja sõnu, mis on kadunud koos esemete, tööriistade või suhetega, nimetatakse **historismideks**, teisi aga, kus eseme või suhte tähistamiseks on hakatud kasutama uut sõna, nimetame **arhaismideks**.

Rahvalauludes leidub muudki spetsiifilist sõnavara õige kaugetest aegadest, kas genuiinseist lademeist tõusnud või laenulisi (balti, slaavi ja germaani keeltest). On ka iseseisvaid sõnu mõistete tähistamiseks, mida praegu enam ei eraldata eri mõisteteks: **Hoostes** on minu omane (= hobustekarjas), **sius** on minu silmakene (= seakarjas).

Enamik selliseid sõnu tähistab kunagi kasutatud tööriistu, töid või tarbeaineid (historismid): **astel** — teravikuga kepp härgade tööle sundimiseks; **haspel** — lõngakerimise vahend; **ike** — spetsiaalne veopuu härgade rakendamiseks; **kolbits** ~ **kolgits** — linaluude purustamise vahend käsitsi töötlemisel; **kehik** — puunõu terade ja jahu jaoks, sisaldus ca 25 kg; **vaks** — pikkusmõõt; **Küünar** kinga tal jalassa, **pasmas** paelu tal järele, **vaks** oli taga tallukaida; südames oli **sütevakka**; **hakatama** (= alustama).

Värvimiseks kasutati taimi ja taimenimed isegi iseloomustavad värvi: See neidu **punela** (= värvitaim) käinud, **madaraida** (= värvitaim) **maiastanud**. Värvitaimi oli muidugi hoopis rohkem. Vajadus nende kasutamiseks värvimisel praegu puudub, nõnda on nimedki muutunud värvinimetusena arhailisteks.

Kadunud ühiskondlikke suhteid märgivad **kubjas, saks, vaim** (= naisteoline), **sulane, teomees** jt.

Uskumusi ja kombeid: **arbuja** (= ennustaja nõidusvahendite abil), **kapetjalg** (= naissoost libahunt), **tuusija** (= ennustaja, nõid), **linutama** (= pruudile pulmas naisetunnust, linikut e. tanu pähe panema, selle kaudu abiellumisfakti kinnitama), **mardid** jt.

Arhailiseks on muutunud samuti mõned omadussõnad (omadussõnaliselt kasutatud sõnad), mis iseloomustavad isikuid ja olukordi: Helme tuuas **hellingile** (= hellitatuile). Mõned iseloomus-

tavad omadussõnad on loodud võrdluse alusel: **paat** (e. paatjas) — **võik** (kollakas), helepruun hobune; **hiirjas** — hiirekarva, jt. Niisamuti ka **maksakarvaline** (mantel, maa) jm. On ka sõnu, mis praegu on kasutusel juba teises tähenduses: Kas on meie vääriline, / kaasikute **karvaline** (= sarnane, taoline). Rangikoljud **kirjutetud** (= kirjadega kaunistatud). Küll **sünnib** (= sobib) meie süleje. Võta **hõlped** (= kaelkoogud) õlale. Kui tuled omale **käima** (= külastama). Üldiselt on rahvaluule sõnavara väga rikas, samuti fraseoloogia.[1]

3. EESTI REGIVÄRSI STRUKTUUR, STIIL JA KOMPOSITSIOON

1. **Üldist.** Sõnal on loogiline (tähenduslik) ja stiililine kvaliteet. Kujundis väljenduv kunstivorm pole ainult ümbris, mis kätkeb endas iseseisvalt eksisteerivaid väärtusi: see moodustab koos sisuga teose terviku. Stiil on keeleliste vahendite ja ideede süsteem, olles omane ükskõik millisele teosele, žanrile, autorile (autor võib olla ka kollektiivne) või suunale. Stiil kui mõttelis-keeleline väljendusviis sõltub ajast, funktsioonist ja väljendatava spetsiifikast, looja isikust, kujutatava eesmärkidest ja vahenditest, mida autor oma taotlustele vastavalt kasutab. Rahvaluules saab olla juttu suulisest stiilist. Loomingu huvitavust ei taga üksnes selle sisu, vaid ka kujundus, sõnaseade, kus sisu ja väljendus seisavad tasakaalus. Kui uurime rahvaluule omapärast keelevormide valikut ja kasutamist, siis tegeleme rahvaluule stiiliga. Loomingu liikide üheks iseloomustuseks on see, kuidas reaalelu detaile on valitud, ühendatud ja milliste keeleliste vahenditega edasi antud, kas objektiivselt jutustades või kaasaelamisega. Lüroeepilistel lauludel on teistsugune esitusviis, sõnavara ja stiililised kujundid kui näiteks orjuslauludel, viimastel omakorda erinevad sõnalised vahendid töölauludest või lauludes laulust. Mõisa teonormi täitev naine ütleb sarkastiliselt end ketravat «rüüdi röövelille», tööväsimuses leiab lõikaja, nagu oleks tal «sõrmed selgaje seotud», ta otsib nüüd «jõest jõudu». Hüperboolselt kujutatud võimsast laulust pihustub mets nii kaugelt, kui hääl kandub: Kuhu hääli kuulunekse, / sinna metsa murdunekse. Imetledes noormeest, võrdleb neiu teda: Hobu alla kui see ahju, / ise päälla kui see päeva, / kübar kui kirikukella. Kui aga noormees teda tähele panemata möödub, neab sarkastiliselt: Hobu tal alla hallitagu, / ise pääle päivitagu, / sadul selga sammeldagu, / kübar pähe kolletagu! Ka pruudi veimevakk võib olla alt hallitanud, peaasi, et see oleks seest «siidillä lüödud» (tagasihoidlik koor peidab rikast sisu). Peidetud väärtuste esiletoomiseks sobiv võte

[1] Kuna arhailised keelevormid on ühised ka teistele liikidele (vanasõnad, mõistatused, mõnevõrra ka rahvajutud), pole keeleküsimusi seal enam käsitletud.

Tahvel 1. Põhjamadu, Väike Vanker ja Põhjanael. L. Israel, 1950. Graafika.

Tahvel 2. Virmalised. A. Jakobson, «Suur onu ja väike vennapoeg». V. Tolli, 1968. Linoollõige.

Tahvel 3. Järv tuleb. O. Kangilaski, 1970. Pehmelakk.

Tahvel 4. Tuulispea. O. Kangilaski, 1971. Pehmelakk.

Tahvel 5. Haapsalu lossi Valge Daam. Narmaskoeline seinavaip.

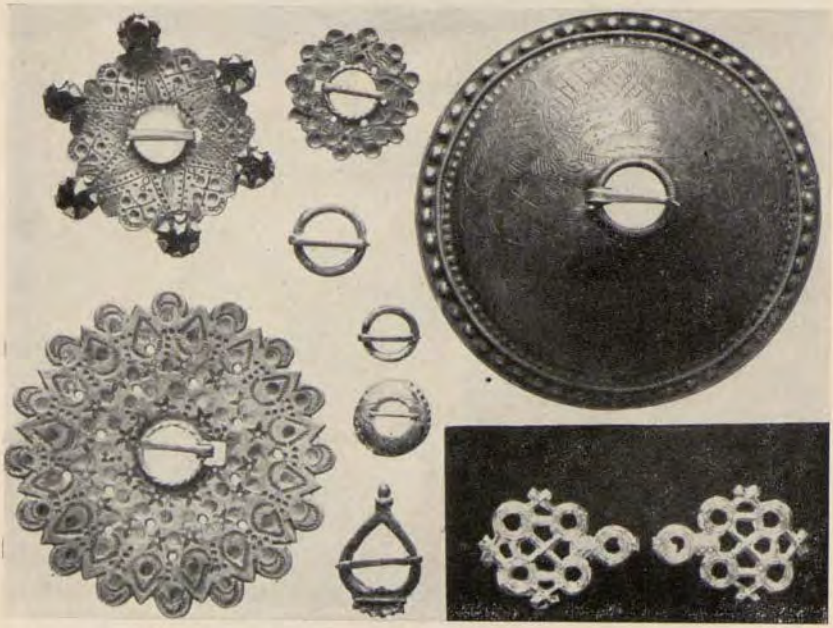

Tahvel 6. Mardiõhtu. T. Gehlhaar, 1840.

Tahvel 7. Sõled ja preesid.

Cosmographey.

Oder beschreibung

Aller Länder herrschafften vnd fürnemesten Stetten des gantzen

Erdbodens / sampt jhren Gelegenheiten / Eygenschafften / Religion / Gebreuchen / Geschichten vnnd Handthierungen / ꝛc.

Erstlich durch Herrn Sebastian Munster mit grosser Arbeit in sechs Bücher verfasset: Demnach an Welt vnd Natürlichen Historien durch jhne selbs gebessert: Jetzt aber mit allerley Gedechtnuswirdigen Sachen biß in das M. D. LXXXVIII. gemehret / mit neuen Landtaflen / vieler Stetten vnd fürnemmen Männern Contrafacturen vnd Waapen / so vber die alten herzu kommen / gezieret.

BIBL. ACADEM. DORPATENSIS

Mit Röm. Key. Maiest. Gnad vnd Freyheit nicht nach zu trucken.

Getruckt zu Basel.

Tahvel 8. S. Münsteri «Cosmographey» tiitelleht.

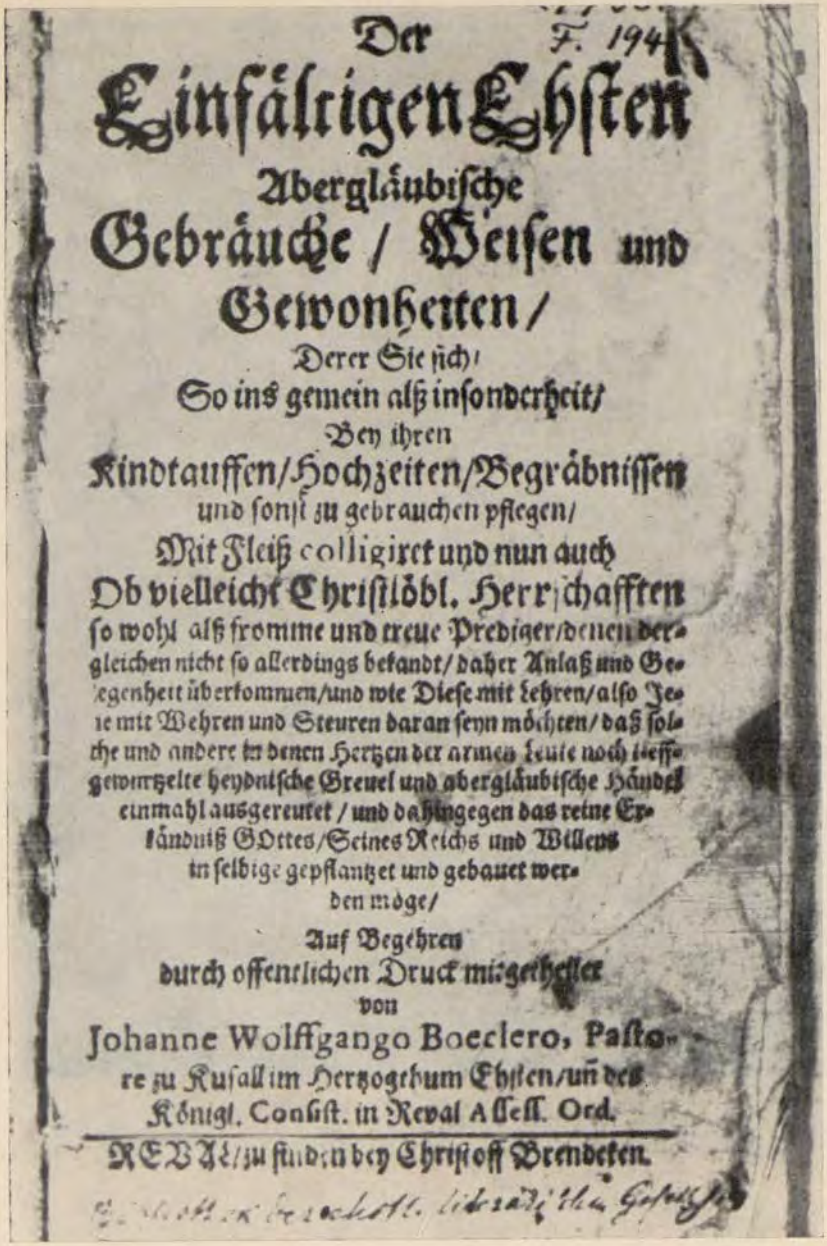

Der

Einfältigen Ehsten

Abergläubische

Gebräuche / Weisen und

Gewonheiten /

Derer Sie sich /

So ins gemein alß insonderheit /

Bey ihren

Kindtauffen / Hochzeiten / Begräbnissen

und sonst zu gebrauchen pflegen /

Mit Fleiß colligiret und nun auch

Ob vielleicht Christlöbl. Herrschafften

so wohl alß fromme und treue Prediger / denen dergleichen nicht so allerdings bekandt / daher Anlaß und Gelegenheit überkommen / und wie Diese mit Lehren / also Jene mit Wehren und Steuren daran seyn möchten / daß solche und andere in denen Hertzen der armen Leute noch tieffgewurtzelte heydnische Greuel und abergläubische Händel einmahl ausgereutet / und dahingegen das reine Erkändniß GOttes / Seines Reichs und Willens in selbige gepflantzet und gebauet werden möge /

Auf Begehren

durch offentlichen Druck mitgetheilet

von

Johanne Wolffgango Boeclero, Pastore zu Kusall im Hertzogthum Ehsten / uñ des Königl. Consist. in Reval Assess. Ord.

REVAL / zu finden bey Christoff Brendeken.

Tahvel 9. Forselius-Boecleri teose tiitelleht.

Tahvel 10. Kristjan Jaak Peterson

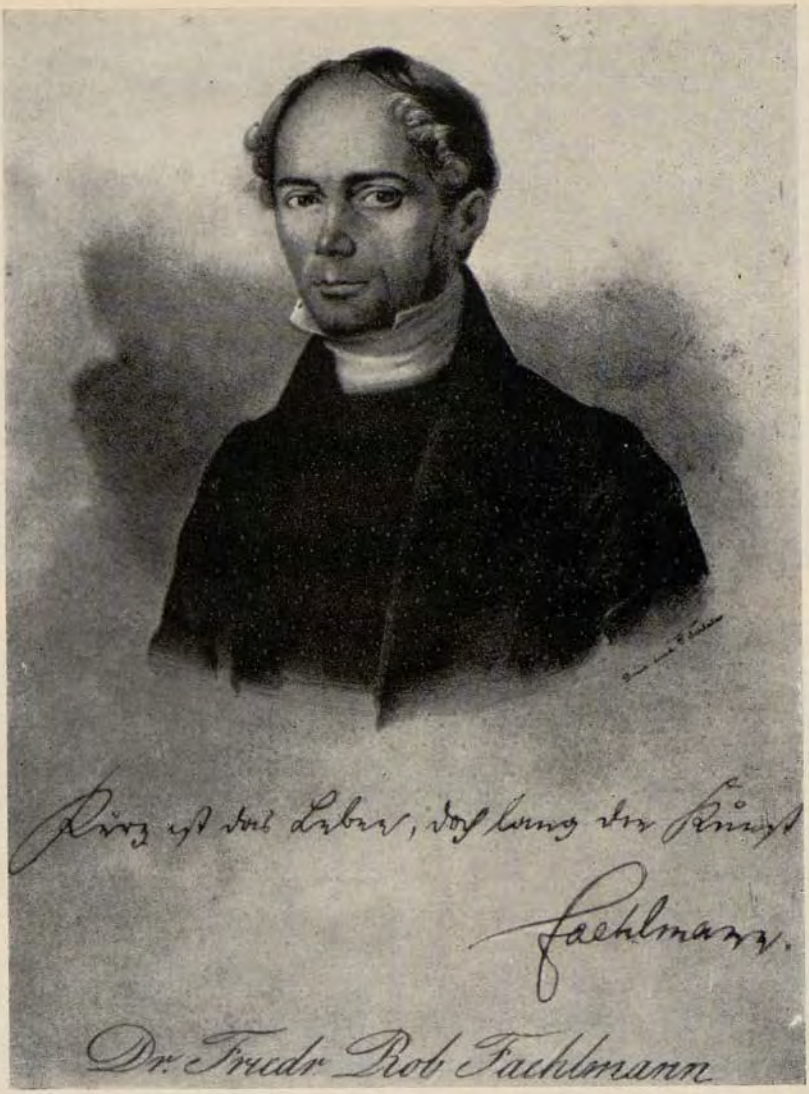

Tahvel II. Fr. R. Faehlmann (1798—1850). E. Hau, 1838. Litograafia.

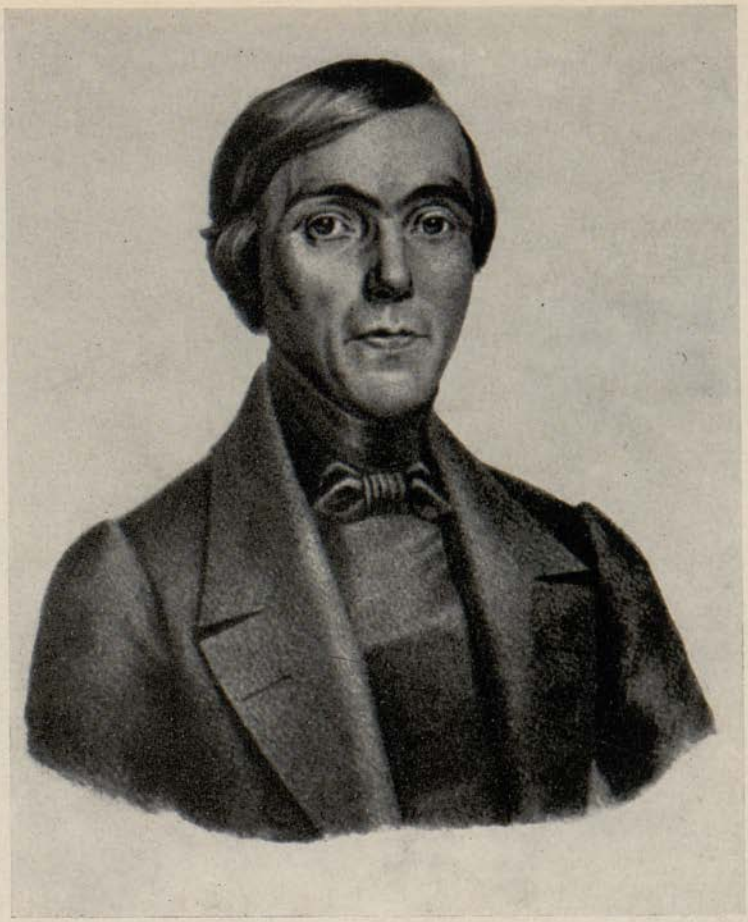

Tahvel 12. Elias Lönnrot (1802—1884). G. Budkovski, 1845. Joonistus.

Tahvel 13. C. Ungern-Sternberg. Võru umb. 1827—1829. a.

Tahvel 14. Fr. R. Kreutzwaldi mälestussammas Tartus.

Tahvel 15. Dr. Jakob Hurt (1839—1907). A. Weizenbergi büst.

Tahvel 16. Jakob Tamm (1861—1907), paljude rahvaluuleaineliste ballaadide looja.

Tahvel 17. Peks mõisas. A. Olearius, joonistus.

Tahvel 18. Kiikujad. T. Gehlhaar, 1840.

Tahvel 19. Pulmasõit. A. Olearius, joonistus.

Tahvel 20. Tanu pähepanemine. T. Gehlhaar, 1840.

Tahvel 21. Suuremad Kihnu laulikud. Esinevad ka filmis «Kihnu pulmakombestik». J. Miku foto 1955.

on kindlasti antitees. Värsipaaris «Ilo ei padaje panda/ ega valgust vaagenasse» seisab *valge, särava* asemel *valgus.* Uute juhtumite ja olukordade kujutamiseks võib aga ka kasutada juba olemasolevaid keelelisi vahendeid, valmis kujundeid. Sisu järgneb terviktekstist. Kujundite põhielement on sõna. Sõnadel võib olla mitu tähendust või tähendusvarjundit. *Helkima* tähendab heledasti vastu peegelduma, aga ka kajama: käo kukkumine helgib töötegijale (kes juba varakult on väljas). Sõnadel võib olla ka poeetiline sisu. Tamm on tugev, mehine puu, *tamm* võib metafooriliselt tähendada ihaldatud noormeest või peigmeest, aga ka meest üldse. Nii on see kujundi keeles. Selles mõtlemisvormis avatakse üks nähtus teise kaudu. Kõrvutamisel tammega avaneb ka noormehe uhkus ja jõud metafoori kujul. Seesugune võrdlemine veenab selles ka laulu kuulajat. Sõna *uni* võib olla kasutuses otseses tähenduses, aga kui teda kutsutakse last uinutama, siis on tekkinud juba personifikatsioon. Keel on liikuv, muutuv, see pole mehaaniline lahtimonteeritud osade ladu, vaid elav organism.

Sõnu saab grupeerida temaatiliselt. Arg kosilane soovib: Oleks püssi, püüaks neidu, / oleks noota, nopiks neidu, / oleks võrku, võtaks neidu. Üks temaatiline sõnarühm koondub märksõna alla *püügiriist,* teine — *püüdmine.* Sellega seostub *sünonüümika.* Igal sõnal üksikult on reaalne sisu, loogiline tähendus. Stiilitaotluses võib sõna saada mitu uut tähendussisu. Loojale on tähtis, et üht ja sama fakti saaks anda edasi mitmel viisil, mitmesugustes keelevormides, nüanssides. Paralleelvärssides sõnastatakse käo kukkumist nõnda: Kukud kõrvekarjatselle, / helgid heinaniitijalle, / paugud palgiraiujalle. Sõnaraamatus pole *helgid* ja *paugud* sünonüümid, selleks saavad kontekstis koos dominandiga *kukud,* moodustades sünonüümide rea. Sünonüümide valikut kitsendavad alliteratsioon ja parallelism, mõlemad sõnastusstiili mõjustavad faktorid. Värsirühmas «Kes tahab orjaksi asuda, / käia käskujalgadeksi» tingib sõna *käskujalgadeksi* valiku ühelt poolt parallelism (ori: käskjalg), teiselt poolt verb *käia* alliteratsiooni kaudu. Külmavõetud vili väljendub nukrusena noormeeste meeleolus: Miksep norkus nooredmehed, / torkus need kõrge'ed kübarad. Poeetilise sünonüümina esineb siin metonüümia *kõrge kübar,* aluseks noormees-kübarakandja. Personifikatsioon (antropomorfism) stiilikujundina aktiviseerib, lisab intiimsust: Ehatähte, hella tähte, / see viib värvud (neiud) välja pealta. Vahel on sünonüümiks fraseologism või kõnekäänd.

Loojal, ka rahvalaulikul, peavad olema kogemused tegelikkusest, see intensiivistab tema fantaasiat. Värvide ja varjundite kirjeldamine eeldab otseseid tähelepanekuid loodusest; laulu loomine orjusest eeldab orja kogemusi ja elamusi. Looja valib sõnu, arvestades teemat ja emotsionaalset tooni. Iga informatsioon sisaldab loogilist ja emotsionaalset. Stiilis väljendub autori suhtumine kujutatavasse, olgu see ükskõikne, imetlev, humoristlik, sarkastlik või mis tahes nüansiga. «Kunstiline kujund on mõtte ja tunde

ühtsus. Kui üks või teine neist kaob, laguneb kunstiline kujund, lõpeb kunst.»[1]

Kui mingit sõna ei asendata sünonüümse sõna või fraasiga, vaid millegi kaugemaga sarnasuse või kindla suhte ja naabrusassotsiatsiooni põhjal (*tamm* = mees, *kumekübar* = kuu), saame troobi. Troop annab tekstile piltlikkust, elavust. Troobid on: **allegooria, emfaas, eufemism, hüperbool, iroonia, katakrees, litootes, metafoor, metonüümia, mõistatus, perifraas, sünekdohh.**

Sõnastusstiil lubab määrata ka autori kuuluvuse keskkonda. On ju igal keskkonnal oma ilme, oma ainevald. Hulgaliselt on rahvaluule kujundites eri keskkondadele iseloomulikke või lähedasi sõnu küll küla, mõisa, mere vmt. piirkonnast. Üksikautorite stiil ei tule lauludes kuigi tõhusalt esile (kui palju seda ongi muutuste paljuses järele jäänud?), küll aga juttudes. Omapära on ka rühma, kihi, meeste või naiste loomingus, võib kõnelda koguni geograafilis-lokaalsest iselaadist.

Stiili analüüs on ühtaegu süntees: kunstiliste kujundite iseloomustamine koos nende informatsioonilise ja emotsionaalse sisu avamisega, näidates ühtlasi, millises suhtes on üksikelemendid omavahel ja kuidas nad koos kõigi komponentidega liituvad tervikteoseks. Kujundid on peale rütmi üks neid iseloomulikke tunnuseid, mis lahutavad igapäevakõne luulest, seejuures erinevad värss- ja proosaliigid.

Järgnevalt tutvume vahenditega, mis annavad piltlikkust, ilmekust ja kõla.[2]

Vorm pole mingi rahva normatiivse poeetika alusel loodud, vaid sajandite jooksul tuhandete laulikute kaasabil praktikas selliseks lihvitud. Laulik valis juba tekkinud reeglitest temale loomulikumad ning vastuvõetavamad, tema vajaduste ja maitsega kooskõlalised.

Et eestlane armastab kõnelda piltlikult, selle kohta kirjutas Fr. R. Kreutzwald 13. juulil 1847 A. H. Neusile: «Üksikuid sõnu rahvalauludest õigesti seletada on üks kõige raskemaid ülesandeid, sest tähendus võib seda ühendust mööda, milles sõna ette tuleb, olla väga mitmesugune, ja et proosalisi nimetusi tihtilugu piltlikul viisil tarvitatakse. Eestlane armastab juba argielus omasugustega rääkides piltlikult väljendada, tema poeetilistes sünnitustes aga valitakse neid pilte sagedasti niisama üllatavalt kui ka julgelt. Kes eesti rahvalaule tõlkida tahab, peab seda tõde väga südamesse võtma.»

Sünonüümika moodustab olulise lüli regilaulu käsitluses.

2. **Sünonüümid** (kr. *synonymos* = samanimeline) on teisendsõnad, erinevad keelelised märgid ühe ja sellesama tähendussisu jaoks. Kõige üldistavamat, täiemahulisemat, erapooletumat

[1] Borev, J. Esteetika. Tallinn, 1976, lk. 184.

[2] Suur osa stiilikujundeid on ühised värsile, proosa- ja lühižanridele, seepärast pole põhjust seda seal enam korrata.

sõna nimetame alussõnaks e. dominandiks. Vastavalt keeleaspektile eraldatakse leksikaalseid, morfoloogilisi ja süntaktilisi süsteeme. Leksikaalseteks sünonüümideks on teisendavad märgid, sõnad või sõnaühendid (langukesed: *linnukesed, langunaised*), kaasa arvatud troobid (metafoor — neiu: *kanane*; metonüümia, perifraas — vennakene: *armas halli kuuekene*; eufemism — jänes: *haavikuemand*). Morfoloogilisteks sünonüümideks võib arvata erinevaid tuletuslikke sõnavorme, näiteks deminutiivne (kana — *kanake* : *kanane* : *kanaseni*; vend — *vennakene* : *vennikene*). Süntaktiliste sünonüümide korral on üks lausestruktuur asendamas teist (ole rõõmus — *ilutse, südamekene*!).

Stilistika tunneb ka sünonüümset kordamist, mille all mõeldakse mõtte täpsustamist kontekstilise sünonüümiga, nimetatud ka mõttekorduseks (vana on vareste rooga,/ *harakate söömaaega* = kasutu). Seda nähtust nii värsis kui proosas nimetatakse sünonüümiparallelismiks.

Sünonüümideks võib arvata ka sõnavasteid eri murrakutes (sõsar : õde; hunt : susi) — heteronüüme. Tihti on siin tegemist eufemismi või muu stiilivarjundiga. Tundevarjund võib olla erinev, sõltudes kontekstist: peitev, halvustav, naljatlev, sarkastiline. Kaasa räägib ka situatsioon. Eriti parallelismis võib sünonüüme kumuleeruda. See võimaldab laulikul ühe mõtte juures pikemalt peatuda. Lahkumisvalu tütre mehelemineku uude koju siirdumisel väljendub järgmises parallelismirühmas:

Nurgad jäävad *nuttemaie,*
ahi jääb *halatsemaie,*
pingid *silmi pühkimaie.*

Haljala.

Sünonüümid nüansseerivad, detailiseerivad ja süvendavad lähtevärsi mõtet, annavad sünonüümide kaudu ka uusi aspekte. Järgmises näites loetletakse, kellele kägu kukub, ning esitatakse kukkumist märkiva verbi sünonüümid:

Sa *kukud* korve karjatsele,
laulad laane lambulisel,
paugud palgiraiujalle,
tiksud tiedekäijatelle,
helgid heinaniitijatel,
luksud loovõttijatel.

Karksi: Kägu kukub karjasele.

Sünonüümi funktsiooni määrab kogu tekst, millele lisanduvad tihti ka žestid, intonatsioon, käeviiped, s. o. mittekeelelised vahendid. Substantiivsed sünonüümid on enamasti mõistemahult erinevad (lind: *pääsuke*).

Sünonüümi kaudu kerkib esile lauliku kujutluspilt ja suhtumine, see intensiivistab kuulaja elamust. Ajapikku on paljud sel-

lised pildid muutunud stereotüüpseiks, s. o. sama mõtte ja meeleolu väljendamiseks mõnes teises seoses, sulanedes valmis pildina uude tervikusse. Sünonüüme võib laulik ka suvaliselt reastada.

Järgmises pildis kõrvutatakse neidude laulu lindude lauluga, nagu neiu metafooriks saab *lind*, mida uuendatakse sünonüümidega.

Kuule, kus kukub *kuldalindu,*
laksuteleb *lahke lindu,*
kõõrutab *kana heleda.*

Neiu metafooriks eesti regilaulus on ikka *kägu, ööbik, lõoke, kana, hani, teder.* Ka epiteet täidab oma funktsiooni meeleolu või suhtumise väljendajana, nagu siingi *kulda, lahke, hele.* Epiteet kuulub tihti ühte dominandiga, nii kujuneb ka sünonüüm:

/Kadus/ vainu pealta *valge kana,*
kivi pealta *kirju kana.*

Värsis «Ronk, ronk, hää lind!» meelitatakse lindu, et ta kurja ei teeks. «Mööda, mööda, *must* lind!» sisaldab pleonasmi (must) omaduse «ohtlik» rõhutamiseks. Sünonüümid on *hää lind* ja *must lind.*

Sünonüümi funktsioonis on ka kutsusõnad, näiteks *tibu-tibu* kas üksi- või paarissõnana (kana) ja hüüdnimed, näiteks *kikas* (kukk).

Troobi tekkimise üks võimalusi on kaitsesisulise eufemismi kujunemine metafooriks. Eufemismi kasutati kas sündsustundest või esteetilistel kaalutlustel anda väljendatut kaunimini ja mõjusamalt. Rahvalaulus kehtib nii mütoloogiline kui ka esteetiline reegel: nimetus *kull* kajaka kohta kaladest eemal hoidmiseks, *kana* või *linnukene* neiu või nooriku hellitamiseks. Ronga nimetamine *valgeks linnuks* on nii eufemism kui ka oksüümoron.

Võrdlus ei sisalda küll otsest sünonüümi, võib aga hõlpsasti sünonüümiks kujuneda:

Mina laulan lapseleni,
nii kui *parti* pojaleni,
suokurge kullaleni,
ematetre hellaleni.

Kuusalu.

mina (s. o. ema) = *parti* : *suokurge* : *ematetre.*

Sünonüümide valikul kehtib veel alliteratsiooni ja meetrikatingimus. Alati pole sünonüümid siiski alliteratsioonisuhteis.

3. **Parallelism** (kr. *parallelos*) pole ainult regivärsi korduva või varieeriva struktuuriga värsirühm, seda mõistetakse ka laiemalt. Parallelismis võib korduda sõna, värss, kogu episood. Korduse aluseks võib olla sünonüüm (kodu : maja), antitees (rõõm : mure), analoogia (mure : kahju). Seesuguseid kordusi (suurema või väiksema varieerumisega) leidub nii värsis kui proosas: kan-

gelane võidab samal viisil kolm takistust; peretütar ja vaenelaps tegutsevad muinasjutus samal viisil, sisult vastupidiselt; neiu küsib oma venna kohta teateid kuult, päikeselt ja tähtedelt. «Venna sõjaloos» teeb tagasi koju tulnud sõjamees kolm paralleelset eksitoimingut (pöördub isa, ema, venna poole), siis alles tuleb lahendusele viiv toiming (pöördumine õe poole); korduslauludes antakse tegevuse kirjeldus edasi jutustuse kaudu oluliselt samade sõnadega. Meid huvitavad praegu paralleelsed kordused regivärssides.

Parallelism kuulub regivärsi konstitutsiooni. Parallelismi moodustavad värsirühmad grupeeriti sisu ja vormi kokkukuuluvuse alusel mõttetervikuks. Parallelismis 1) üksikud värsirühmad koosnevad sümmeetriliselt ehitatud värssidest, 2) eri värssides on oluliselt samad lauseliikmed, 3) igal värsil on peaaegu sama sõnajärjestus (vrd. kiasm). Kõik värsid parallelismirühmas on oluliselt samasuguselt konstrueeritud. Parallelismis võime eraldada pea- ja paralleelvärssi või -värsse. Peavärsiks on parallelismirühma esimene värss, millele järgneb üks või mitu paralleelvärssi. Mõte väljendub enamasti juba peavärsis, seda korratakse, nüansseeritakse või süvendatakse paralleelvärsis. Parallelism võib esineda ka ühes värsis nii, et värss jaguneb paralleelseiks poolteks, näit.: Tõuse, taati, ärka, taati; Laulemaie, luulemaie; Tuassa, tua siessä. Parallelismi aluseks võib olla värsipaar; laul ise võib jaguneda kaheks paralleelseks pooleks: Vana mees — noor mees.

I. Kui mina heidän vana juure,
heidän kui vana kannu juure;
kui mina annan vanale kättä,
kätt kui külmale kivile.

II. Kui mina heidän nuore juure,
heidän kui nuore heinä juure;
kui annan nuorele kättä,
olen kui voida vottemassa.

Mõte võib siirduda üle kahe või mitme parallelismirühma, predikaat *tõuses* on ühine mõlemale järgnevale parallelismirühmale:

Külä siis tõuses künnikselle,
vald mind tõuses vaatamaie,
kuulama minu sõnuda,
lapse hullu laulusida.

Parallelismirühma moodustavate värsside arv kõigub ühe ja kümne vahel, kõige rohkem on siiski kahe- või kolmevärsilist parallelismi. Paralleelvärsside arv sõltub laulu liigist ja maakohast. Lüroeepikas on paralleelvärsse vähem kui lüürikas. Aga lüürikas pole kõik temaatilised rühmad ühesugused. Laulud laulust, orjus- ja kiigelaulud moodustavad laulurühmad, milles paljuvärsilisi paralleelrühmi on suhteliselt rohkem, nad on oma sisult staatilisemad. Suurte parallelismirühmade suhteliselt vähemat esindust kohtame Lõuna-Eesti lauludes, seega ka lokaaltraditsioon näib tingivat värsside arvu. Ülekaalukalt lüüriline eesti vana rahvalaul käsitleb rõhuvas enamikus argielu, see aga oli aastasadu

püsiv orjus ilma oluliste muutusteta. Ja et laulikuiks olid domineerivalt naised, siis kajastati peamiselt naiste elu.

Nagu ootuspärane primitiivluulele, annab regivärss oma parallelismis kõrvutatuna üksikmõisteid, mitte aga üldistusi. Laul liigub seega üksikult üldisele. Parallelism näitab pealegi inimese psüühilist kalduvust peatuda juba omandatud mõtte juures, ja nihkub aeglaselt mõttelt teisele, tegelgu ta siis sünonüümidega või samasse ringi kuuluvate mõistetega. Iga kordusrida aitab täiendada pilti, lisab alguspildile (peavärsile) mõne joone.

Konkreetne mõtlemine on rahvale omasem, seepärast vahendatakse ka abstraktsed mõisted konkreetsete piltide abil (hool, mure, lein):

Heidan õhtaje magama,
heidan hoole õrre pääle,
mure musta parre pääle.

Enamasti iga värss on terviklause, harva siirdub mõte üle meetrilise rea (vt. anžambmaan).

Arvestades sünonüümikat, võib regivärsi parallelismi (W. Steinitzi järgi) jagada järgmisteks parallelismirühmadeks.

1. Sünonüümiparallelismiks, kus mõttetervikud moodustatakse sünonüümsete mõisterühmade alusel, paralleelvärsid kordavad peavärsi mõtet sünonüümsete vastete kaudu:

Vii */sa/* tüttered vedeje,
↓ ↓ ↓
kanna halvad allikalle,
↓ ↓ ↓
loobi lapsed laine'esse.

Esitatud näites on kolm sünonüümide rida — vii : kanna : loobi; tüttered : halvad : lapsed; vedeje : allikalle : laine'esse.

Peavärsi üte *sa* on ühine tervele parallelismirühmale.

Sünonüümiparallelismiks võib lugeda ka järgmist näidet. Kuigi «rehed» on sisult erinevad, täpsustavad nad rehe sisu:

/Maa lään/ reiele rebane,
↙ ↙
odrareiele orava,
↓ ↓
kaerareiele kanane,
↓ ↓
rukkireiele rääkukene.

Rebane : orav jne. on kõik neiu sünonüümid.

2. Analoogiaparallelismis kuuluvad sõnad paralleelvärssides ühte mõisteterühma, pole aga sünonüümid, näiteks

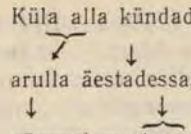

Esimene rida ülalt alla moodustab üldmõiste p õ l l u t ö ö tegemise paigad (eri kohtades); teine rida kuulub üldmõistesse p õ l l u t õ ö d (aga erinevad).

Analoogiaparallelismi üks iseloomustavaid vorme on loetelu:

Vikat /*viib*/ arulta heina,
nuga nõmmelta pedaka,
kirves soosta kaskijalga,
poiss /*viib*/ neiduse külasta.

Siin kordub predikaat mõne rea järel. Kõik komponendid kõnelevad viimisest: viiakse hein, puud ja tagakaalus — neiu mehele.

Loetelukujuline parallelism iseloomustab tihti inimesi või olukorda oluliste tunnuste kõrvutamise kaudu. Siin tekib impressionistlik pilt sügisest kosjade ja pulmadega.

Loetelukujuline parallelism annab lahtise kompositsiooni, sest värsside arv on suvaliselt muutuv.

Antitees:

Rehe pessi, see uneti,
laulu lauli, tõist muretsi.

Analoogiaparallelismi struktuuris saab eristada mõningaid suhteid peavärsi ja paralleelvärsside vahel. Need on 1) osa ja terviku suhe (kiik : aisad, sambad, põhilauad), 2) naabruse suhe (riided : kuub, hame, sukad, kindad), 3) liigi ja üksiku suhe (lind : pääsuke, ööbik, lõoke); 4) ajasuhted (pühapäev : argipäev; esmaspäev : teisipäev : kolmapäev jne.), 5) kohasuhted (Riia : Pärnu : Tallinn), 6) arvud (1 : 2 : 3; 1000 : 100 : 50); 7) antitees (noored : vanad).

3. Leidub aga hulk parallelismirühmi, kus sõna vasted värssides on osalt sünonüümid, osalt kuuluvad samasse mõisteteringi. Seesuguseid parallelismirühmi oleks õige pidada s e g a t ü ü b i l i s t e k s:

Kägu kukkus karjatselle,
helkis heinaniitijalle,
lõksus loovõttajalle,
paukus paemurdijalle.

Niitis heina, helkis metsa,
võttis loogu, lõksus metsa,
raius paju, paukus metsa.

Siin on sünonüümipaarid (jättes välja kordused) : kukkus : helkis : lõksus : paukus. Käo kukkumisele ja metsa vastukajale on antud samad sünonüümid (sellist ei esine just harva). Vastavate sõnade read samadest mõisteteringidest on: karjane : heinanïitja : loovõtja : paemurdja (=töötegijad); niitis heina : võttis loogu : raius paju (= tegi tööd).

Sissejuhatav värss (peavärss) on harilikult parallelismirühma algul (vahel ainult formaalselt olemas), sest peavärsiks nimetame esimest värssi, viimane on lihtsalt kokkuvõttev värss. Vahel on parallelismirühma järel selgitav värss.

Eru sõrvas, Tammispea rannas,
Kuusiku Tooma kojassa,
tua taga toomingassa,
seal seda nälga pekseti.

Erineva rütmiga viimane värss lõpetab vahel parallelismirühma:

Ette need heinad ilusad,
ette need kaerad kaharad,
ette roka roosilise.

Kuidas valitakse sünonüüme või analoogiavasteid? Sõnadel on peale puhthäälikulise struktuuri muidki omadusi, mis stiili kujundamisel kaasa räägivad, sundides üht sõna eelistama teisele: kõla, rütm, pikkus, sobivus kontekstiga. Valikul on otsustav veel sõna kasutaja tahe valida kas erapooletum või tugevama mõjuga sõna, tähendab — väljendusväärtus, emotsionaalne toon. Seega on siis sõnade valikul määravad nii objektiivsed kui ka subjektiivsed tegurid.

Parallelismiga ligidalt sugulased on jätkuvärsid. Need moodustavad pikema kompositsioonilise ühiku muu laulu sees või kujundavad iseseisva lauluterviku. Vastavalt nende iseloomule võiks neid jagada 1) loeteludeks, 2) ahelateks ja 3) karpideks.

Loetelu oleks näiteks järgmine laul laulust:

Ei mina laula teie vasta
ega teie mieste vasta
ega teie naiste vasta.

Ahelvärsside iseloomulikkudeks näitajateks on «Kits kile karja» ja «Liiri-lõõri lõoke». Ahelvärsse leidub rohkemgi, olgu näiteks «Lauliku soost», kus laulik suudab korda saata palju, luua terve ratsaväe koos mõõgaihujatega:

Mina laulan õue õnne,
õue sisse huonesida,
tua taha tallisida,
tallidesse latterida,
latterisse lauki ruuna,
ige ruunale sadula,
sadulalle saksa mieka,
ige miegale ihuja,
ige mihele kübärä,
kübärälle kümme linti.

Struktuurilt on ahelvärsse mitmesuguseid. Karbitaolistes ahel-

värssides paikneb iga järgmine värss nagu eelmise sees, rida liigub suuremast väiksema suunas:

Põld oli kolmenurgeline,
igas nurgas kolmi napra,
igas nabras kolmi vihku,
igas vihus kolmi kõrta,
igas kõrres kolmi peada,
igas peas kolmi ivada.

Järgmises ahellaulus hävitab iga järgmine tegelane eelkäija, kuni kõik on otsas. Selliseid fantaasiaarendusi võib olla terve rühm:

Tuli hiiri, algas kaku,
tuli kassi, murdis hiire,
tuli koera, murdis kassi,
tuli hunti, murdis koera,
tuli karu, murdis hundi,
tuli mies, laskis karuda,
tuli noida, noidus püssü,
tuli arst, avitas püssü,
siis sai otsa ommetegi.

Rida areneb väiksemast suurema suunas. Esteetilist mõju aitab tõsta anafoor (tuli, murdis).

Parallelismil on tihe seos laulu sisuga, see lähtubki õieti mõttest. Ta annab laulule ilmekust, sest rahvalaulik on laulu luues parallelismi kui traditsioonilist vormielementi arvestanud ja kujundab oma muud kunstivõtted sellele vastavalt. Peavärsi sisu ligilähedane kordamine parallelismis suurendab ise ilmekust, kordus ongi juba kunstivahend. Parallelismiga seostub palju kujundeid [kordused, metonüümilised kujundid, alliteratsioon ja muud kõlavahendid (onomatopõa ning deskriptiivsõnad)]. Paralleelvärssideta suudetakse küll laulu mõtet edasi anda, aga esteetiline mõju jääb poolikuks.

4. Üksikvärsid. Igale värsile ei tarvitse vastata paralleelvärss. Üksikvärssideks on enamasti algusvärsid, pöördumised, siirdevärsid (Õde kuulis, kostis vastu), retoorilised küsimused (Mis ma metsast eesta leidsin?), anžambmaanilised värsid (Läksin metsa kõndimaie / pühapäeva hommikulla).

Esimesed värsid moodustavad ikka ekspositsiooni, vahel ka selle motivatsiooni, kuulaja juhitakse laulu teema juurde:

Emä ehtis poegasida,
mõtel mõisa nad minevä
saksa asjasid ajama.

Antiteetilise kompositsiooniga lauludel paikneb üksikvärss osade algul, ja laul on sümmeetrilise ehitusega:

Peremees kündis põllul,
paar olli härgi tal iessä,
teine paar olli täkkusida ...
Sulane kündis suossa;
paar oli parte tal iessä,
teine paar oli tetresida.

Paralleel- ja üksikvärsid põimuvad omavahel, neil võib olla ühiseid lauseliikmeid (vt. esimene näide) ja üksikvärss on tihti mõtte edasiviija:

Nõnnap hüüdis venna kannel,
kui need nutid neiud noored
minnessa isa kodunta,
minnessa mehe kojuje,
saades kaasa kamberije.

Esimene ja teine värss moodustavad pealausest ja võrdluskõrvallausest koosneva põimlause. Sellesse kuulub ka veel kolmas, värss lauselühendiga, järgneb täielik sünonüümne paralleelvärss. Üleminekut üksikvärssidelt kahevärsilisele parallelismirühmale soodustab anafoor «minnessa». Kolmas on siirdevärss. Viieline värsirühm on ökonoomse ülesehitusega. On kasutatud mitmeid stiilivõtteid ja ta on sisult võrdlus: kandlemäng mõjub nagu isakodust uude, mehekoju lahkuva nooriku nutt. Paralleelvärsse pole kuhjatud, on ainult kaheline parallelismirühm, nagu tihti lüroeepikas.

5. Anžambmaan (pr. *enjambement*). Normaalselt moodustab regilaulus iga värss mõttelise terviku. On aga värsse, kus lauseliikmed (subjekt, objekt, epiteet jm.) on kantud järgmisse värssi, siis tekibki anžambmaan:

Ei need taha meie põllud
ega salli saksa väljad
põdurida põimijaida.

Kaht esimest värssi seob sidesõna, kolmandas on objekt atribuudiga. Seega lõppes determineeritud värsirida varem, kui lõppes sõnade lauseline seos e. lauseperioodi ja värsirea piiride sulgemine ei lange kokku. Sellest anžambmaan tekkiski. Anžambmaan on ühtlasi luulelise kõnevoolu kunstlik peatamine värsirea lõpul. See oleks nagu vastuolu värsiühikute sõnalise tähendusühtsuse, värsimõõdu ja süntaktilise liigenduse vahel. Anžambmaani püütakse vältida, osalt sellepärast, et eeslaulja ja koori vaheldumises eeslaulja lause katkestatakse värsi lõpuga. Seepärast sobib tervikmõte mahutada ühte värssi. Siiski pole anžambmaan regivärssides viga:

Läksin karja saatemaie
pühapäeva hommikulla
varasella valge'ella.

Võrdluslause moodustab anžambmaani:

Nõnda meie laulukorrad
kui on külas karjakorrad.
Nii mitu tervist temale
kui on puida põesa'assa
siledaida, sirge'eida,
lahedaida, lahke'eida.

Haljala.

Määrus kantakse üle:

Küll tunnen isamehe halli
saaja hallide seasta.
Ole terve, memmekene,
teiseks terve, taadikene,
minda nõnda kasvatamast!

Subjekti ja predikaadi võib lahku viia, sest esimene värss moodustab terviku, koos on dominant ja sünonüüm:

Maie, Tõrma neitsikene,
tantsis Tarretu mäella.

Lauselühendid:

Muida puida raiutakse,
muida jälle jäetakse
suurte tuulte tuigutada.

Varjul ma vee vedäsi
ilma esä täädameda.

Anžambmaaniks võib lugeda ka kõrvallauset põimlauses. Tingimuslause:

Mis maksab minu muregi,
kui minu isa ei muretse.

Kui parallelism mõjub staatiliselt, siis anžambmaanil on edasiviiv karakter, mõte ei kütkendu paralleelvärssides.

Sõltuvalt laululiigist ja vanusest võib anžambmaani olla kuni 10% värssidest, vahel rohkemgi. Kirjanike rahvalauluimitatsioonides on anžambmaani kaugelt üle rahvalauludes esineva normi, «Kalevipojas» kohati üle 30%. Sel kombel saab anžambmaan olla kriteeriumiks laulu autentsuse määramisel.

6. On ka **komplitseeritumaid parallelisminähtusi.** Parallelismi moodustav (tinglikult peavärss ja paralleelvärss või -värsid) üksikkomponent võib koosneda kahest või rohkem kui kahest värsist, mis omavahel ei tarvitse olla pea- ja paralleelvärsi suhetes. Neid parallelismikomponente võib olla kaks või rohkem kui kaks. Järgnevas mõned valitud näited.

1. Kahevärsilise ühikuga parallelismirühm.

I. Nii mitu tervist temale,
mitu põõsast seal vahella;
II. nii mitu tervist temale,
mitu puud on põõsa'assa;
III. nii mitu tervist temale,
kui mitu remmelgat vahella; jne.

Pilti kujundavad puud, puude oksad, lehed, õunad. Selles lau-

lus on seitse komponenti, moodustades lahtise kompositsiooni. Üksikkomponentide arv pole determineeritud.

Selle parallelismi struktuur on varieeruv. Toodud näites kordub alati esimene värss.

Järgmine näide lt. «Ema ja armud» koosneb kahest ühesugusest kaksikvärsist. Siin on näiteks ainult kolm värsipaari:

Ema ära koolenessa,
a r m u manu ikkenessa;
Ema lautsi pandenessa,
a r m u manu alanessa;
ema kirstu pandanessa,
a r m u alla lammanessa; jne.

H II 68, 648 *Valga* 1903.

Parallelismirühmad on seotud eitus-jaatusega.

R i k k a j a v a e s e s u r m.
Eitus I. Ma ei nuta surressagi,
karda ei kalmu minnessagi;
Eitus II. mul pole uhkeid ehte'eida,
kõrki kõrvarõnga'aida.
Jaatus III. Rikas nutab surressagi,
kardab kalmu minnessagi.
Jaatus IV. Rikas nutab ehte'eida,
kõrki kõrvarõnga'aida.

Järva-Jaani.

Järgmises näites jookseb mõte edasi ja eelmine värsipaar ei tingi järgmist.

M e r e m e h e t u n d m a t u s a a t u s.
I. Meremees läheb merele,
kalamees läheb kalale,
II. paneb selga surmasärgi,
paneb kaela kalmuräte:
III. tuleb koju vai ei tule,
toob kala vai ei too.
IV. Ei ole oksa ummikussa,
ei ole latva laine'essa.

2. Kolmevärsilised ühikud.

Ä r a p ü ü a p ü h a l n a i s t.

(Algab seitsmevärsilise sissejuhatusega.)

I. Kui läheb kallis kaare peale,
siis sina karga katsumaie,
kas on kaari kaunikene;
II. kui läheb lindu lõikusmaale,
siis sina viisa vihkudesta,
kas on vihud viisakamad;
III. kui näed rehte peksamaie,
siis sina karga katsumaie,
kas ta lööneb valjust varta.

Laulus on kokku 7 ühikut.

Episoodiparallelism on laulus mõne temaatilise ühiku kordumine seoses tegevuse edasiliikumisega, s. o. uue sündmuse sissetulekuga. Mõned ühikud võivad olla vägagi pikad, nagu on laulutüübis «Mere kosilased» (Kuusalu). Sündmustik on üles ehitatud mitme episoodiga.

«Mere kosilaste» esimene järk (ühik) on järgmine (20 värssi). Viie parallelismiühikuga laulu esimene ühik:

Kristiina kivella istus,
someralla Suome piiga,
someralla sormusilla,
vahtis miesta valgejada,
uotis miesta oigejada.
Migäs mies meresta touseb,
migäs kaabuni päässa,
migäs linti kaavu päälla,
migäs saapa'ad jalassa,
migäs kinda'ad käässa,
migäs vaated saljassagi?
Vaskimies meresta touseb,
vaskikaabuni päässa,
vaskilinti kaavu päälla,
vaskisaapa'ad jalassa,
vaskikinda'ad käessa,
vaskivaated seljassagi.
Seda ei votnud, seda ei tahtnud,
seda ei ihu igatsend,
seda ei ta südä suatsend.

Teema kordub veel järgmiste tegelaste asendamisega (tinamees, hõbemees, kuldmees, villamees). Viimasega lõpetatakse lugu.

7. **Stereotüüpsus.** Suulises luules esineb kordusi sama sisu edasiandmisel. Korduvad samad pildid, tegelased, värsid, sõnaühendid. Vaenelaps, peretütar, kolmas vend, rebane, hunt antakse ikka samasuguste, tüüpiliste, skematiseeritud joontega. Tihti on samasugused algus- või lõpulaused (-värsid), siirded, saatelaused (-värsid), nagu : Mina kuulsin, jälle kostsin; Hellakene, vennakene, jne. On raske määrata nende algupärast kuulumist mingisse jutu- või laulutüüpi, eriti veel, kui tegemist on mõne üksiku värsipaariga, mis võivad sisse juhatada mitmesuguseid laule, olla üleminekuks jne. Stereotüüpsus tähendab samamoodi korduvat, sama sõnastuse, karakteristika, konstruktsiooni, sõnaühendi, laiendi (epiteedi), värsi või värsirühma kasutamist samasugustes või analoogilistes olukordades. Laulu alustamist tähistatakse ikka samade värssidega: Kui mina hakkan laulemaie, / laulemaie, luulemaie. Samade värsside kordamine tekitab samasuguseid ootusi ja kuulajad on juba soovitavalt häälestatud. Stereotüüpsed võivad olla ka muud kujundid, näiteks epiteedid: Vellekene, h e l l a velle. (Vt. parallelism.)

Rahvaluule loojad (nii laulikud kui ka jutustajad) on kujundanud omad mallid (stereotüübid) mitmesuguste olukordade

jaoks, mis aitab neid teatavais uutes olukordades ümber orienteeruda ja uuega endist seostada. Kui näiteks laulik tahab uut näidet või lisatõestust tuua, võtab ta vanast luulelaekast valmis siirdevormeli «Uuest ütlen ümber jälle». Laenud vanast ei tarvitse piirduda ainult värsside või fraseoloogiliste ühenditega.

8. **Kiasm** (kr. *chiasmos*). Kõrvutised värsid ei tarvitse alati olla lauseliselt samas sõnajärjestuses konstrueeritud, vaid järgmine värss (või värsid) võivad olla vahetatud, ristamisi sõnajärjega:

Hüva naine hüpitanud,
naine tark on tantsitanud,
naine kaunis kasvatanud.

Kahes viimases värsis on atribuut (epiteet) inversioonis, seega ümber paigutatud. Ümberpaigutamist võib tingida värsimõõt, alliteratsioon või mingi muu tegur.

Vahetuses võivad olla lause pealiikmed või sõltuvad lauseliikmed (vrd. vormelit a+b : b+a):

Raiu **kuuski kuusi sülda,**
kadakaid kaheksa sülda,
tuhat sülda turgi leppa,
sada sülda sangileppa.

Sõnapaigutust võiks kujutada:

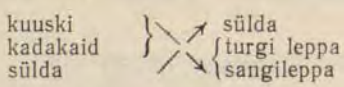

Laulik tunnetab vaistlikult sõnapaigutuse suuremat mõju, eriti selle vahelduses (kui vahetuse põhjused pole meetrilist laadi).

Lausekujundid

Lausefiguuridest esineb kõige sagedamini sõna- või sõnaühendite või värsside ning värsirühmade **kordus**, kusjuures iga kordus on eesmärgistatud ja täidab kindlat funktsiooni.

9. **Kordused.** Kordusi kasutatakse eesti regivärssides väga palju, mis kõneleb nende suurest vanusest. Kordus on esimene sõnakunstivahend, mis muudab asjaliku suhtlemiskõne kunstikõneks. See ilmneb paljude primitiivsete rahvaste rahvaloomingus. Juba lihtne rõhulise sõna kordamine afekteeritud kõnes annab sellele emotsionaalse tooni. Nii on siis kordumise kaudu saadud tundetoonistatud väljendus, kunstivahend; seda kasutatakse ka igapäevases suhtlemises, nagu järgmises näites kannatamatuse,

kiirustamise väljendamiseks: «Tule, tule juba!» «Tule» on ses lauses rõhulises asendis.

Kordussõna paigutamine värsirühmades on mitmekesine, sõltudes sõna rõhutamise kavatsusest ja värsistruktuurist. Kordussõna asendil on stiililine ja emfaatiline funktsioon. Korduse liigid on tihedas omavahelises sõltuvuses. Kordused väljendavad hulka, sagedust, kestvust, intensiivsust, enamasti superlatiivsust.

Kõige lihtsam ja eesti rahvaluules väga produktiivne kordus on sama(de) sõna(de) või sõnaühendite lähedane või kõrvutine kordamine värsis, nn. epitseuksis (kr. *epizeuxis*). See on tundelise tähelepanu peatamine, intensiivse soovi või kategoorilise otsuse või nõusoleku väljendamine. Sellega seostub ka vastav intonatsioon, mis laulmisel väljendub vahel jalapõrutuses lauliku poolt. Tugevamale liikumistegevusele lisandub meloodia varieerimine.

Paras, paras, peremeesi.
Lina ütleb: **liigu, liigu!**

Epitseuksis iseloomustab tavaliselt mingi nähtuse laadi, rõhutades olukordi, inimestevahelisi suhteid ja suhtumist. Järgmises näites karakteriseeritakse laiska inimest, kelle veniv töö meenutaks nagu surija allüüre:

Suga ikse: **surma, surma!**

Verbiga väljendatakse intensiivset soovi, käsku:

Lõpe, lõpe, põllukene!

Epitseuksis väljendab ka pöördumist:

Sest aga, sest aga, poega noori.

Käo kukkumise imitatsioon:

Üks aga kukkus: **hoole, hoole!**

Paralleelsete pooltega värss koosneb kahest epitseuksisest:

Lähme, lähme, käime, käime!

Korduvate sõnade vahele võib vahel tulla üte või «ja»:

Kuluge, tsuvva, **kuluge!**

Kõige sagedamini esinev kordusfiguur on anafoor (kr. *anaphora*). See tähendab sama sõna või sõnarühma tagasitulekut järgneva või paljude järgnevate lausete (värsside) algusse. Anafooriks nimetatakse ka stroofide või proosas mõttelõikude alustamist samade sõnadega. Anafoor on mõjukas figuur, mida kasutati väga vanal ajal kõnelustes jumalustega või palvustes, samuti pöördumistes paljude ülikute poole. Ja ikka samas sõnastuses või samasuguste lausealgustega. Anafoor seostub kergesti teiste kordustega või muude figuuridega, tihti parallelismiga. Anafooriks on ikka rõhuline sõna lauses, kuigi selleks kõlbab iga sõnaliik.

Kirjanduses on anafoori arvuks tavaliselt kolmarv, rahvaluules ei ole ta kolmarvuga kuigi tihedasti seotud — võib esineda igasuguseid arve kahest kümneni.

Kordamine rõhutab küll vastava mõiste tähtsust, aga korduval sõnal on vahel ka lihtsalt organiseeriv funktsioon nagu riimilgi. Sama mõtte kordamisel jõutakse mõttekorduseni, parallelismini. Värsialgulised sõnad korduvad kas kõrvutiste või ligidaste värsside, ka eri episoodide algul. Korduv sõna markeerib paralleelseid liikmeid, mis viivad tihti mingisse suhtesse rütmilise ehitusega. Vt. parallelismirühma:

Leidsin **tamme** nuttemasta,
tamme oksad oigamasta,
tamme lehed leinamasta.

Selle koondlause kõigile osadele ühine on predikaatverb. Võiks ära jääda ka objekt «tamme», aga see püsib nähtavasti kahel põhjusel: 1) värsilistel, muidu jääks puudu värsijalg; 2) «tamme» on liitsõna osa, aga mitte grammatiliselt, vaid sisuliselt: t a m m nutab, seda seisundit esindavad ka tamme (ja mitte ühegi muu puu) osad: oigavad oksad, leinavad lehed.

Järgmine näide on karjase elu kujutamine. Struktuuri aluseks on traditsioonipärane asendite järjestamine (all, peal, vahel):

Vesi alla, **vesi** pealla,
vesi varvaste vahella,
vesi sukasilmadessa,
vesi kengakeeremissa,
vesi kuuekaeluksessa.

Anafoor rõhutab, millistel tingimustel lootus täitub. Kolmas värss on tervikuna m i n i sünonüüm:

Siis tuleb naine minule,
siis tuleb mini sinule,
hõbedane pojanaene.

Hellitussuhted lüroeepilises laulus «Kuldnaine»:

Hilju ta **istus, hilju astus,**
hilju istus istemille,
hilju astus voodiese.

Siin seostub epanastroof anafooriga.

Terve struktuur baseerub sõnapaarile *istus — astus* (vt. Anna Haava: Kuidas sa **issud**, kuidas sa **assud**). Koos poolvärsikordusega tekib siin kolmnurk.

Üldmuljeks on ettevaatlik ja tagasihoidlik käitumine.

Kontrasti vahendavat anafoori leidub samas «Kuldnaise» laulus. Ühtlasi esineb korduste kompleks, peale anafoori epifoor

(külge) ja endofoor (külge, vastu) ning vastandav sõnapaar *külm — soe*:

Mis oli külge vastu kulda,
see oli külge külma külge,
mis oli külge vastu vaipa,
see oli külge sooja külge.

Antiteesiga seotud korduste kaudu saadakse tugev emotsioon. Kogu olemusega tunnetab laulik ja sunnib tunnetama kuulajatki: vastu vaipa on külg soe, vastu kulda külm. Ootaks nagu vastupidist. Ei jää kahtlust: kuld on küll kallis, aga ei soojenda, tal pole ka inimest seesmiselt õilistavaid omadusi. See valmistab ette laulu lõpplahenduse: kuldnaise valmistaja sepp pöördub tarkade eitede poole, kes selgitavad: kuldnaisel pole keelt, mõistust ega südant.

Sugereeriv on värsialguline kordus ka järgmises värsirühmas, kus väidetakse — kõik kulub, ka sina vananed ilma naiseta.

Puud kuluvad, vennikene,
puud kuluvad raiudessa,
maad **kuluvad** kündadessa,
sina naiseta vananed.

Selliseid pöördumisi esineb rohkesti emotsionaalselt tugevais värsirühmades, näiteks laulus «Ema haual»:

Tõuse iki, memmekene,
tõuse mo kirstu kinnitama!

Õde õpetab oma venda pöörduma kosjamajas neiu sugulaste poole. Anafoorina kasutatud t e r e rõhutab vastavat situatsiooni:

Tere, küüd küüziklezed,
tere, naod nastulezed,
tere, uhked vennänaezed,
tere, sirge'ed sõzarad!

VK II 53A

Samuti rõhutab olukorda emotsionaalselt tugev retooriline küsimus:

Kelle see muna murulla,
kelle see kera kesalla,
kelle õuna peale õue?

Kõige sagedasemad on kahe- või kolmevärsilised anafoorid, eriti lüroeepikas. On muidugi suuremaidki. Nuttev tamm kurdab: teisi puid raiutakse,

mind aga jäätа järele
seia ilmale imetleda,
seia tuulele tuigutada,
seia vihmale vintsutada,
seia rahel raputada.

Ha 1; 2.

Esimesel pilgul tunnukse, nagu oleks kõige suurem osa tuultel ja tormidel, mis tamme vintsutavad, aga kontrasti süvenemine tõstab esile sõna *seia* tähtsuse. Selle pidev kordamine värsi algul loob erilise nukra meeleolu, mis süvendatult rõhutab: siia, tähendab kasvama jätmine on halvem kui olemine tuultes ja tormides, mis nii väga ei kohutagi. Kohutab aga see, kui pead jääma kasutult tuulte sasida, ilma et saaksid olla kellelegi vajalik. Sellel on sügav, eluline mõte, elutraagika, mida laulikud on ise kogenud või näinud.

Laulus esineb juhtumeid, kus anafoor seostub epanastroofiga:

Viipuli-vaipuli, viipuli-vaipuli,
viipuli viisi kuduma,
vaipuli varssu jootema.

Võ 1; 38.

Tähenduseta paarissõnad loovad oma kõla tõttu meeleolu, andes kogu parallelismirühmale tõttava varjundi, mõjudes vahetumalt kui näiteks *lähme,* mida *viipuli-vaipuli* asendabki.

Kuul on kuusi ammetida:
vahest kaob, vahest kasvab,
vahest kaob kannikalle,
vahest kasvab kakkudelle,
vahest kuu varagi **tõuseb,**
vahest tõuseb valge'ella,
mõne kõrra koidukulla.

«Salme laul», *Jõhvi.*

Kui rõhuline korduv sõna (või silp) asetseb kõrvutiste või ligidaste värsside lõpul, on tegemist epifooriga (kr. *epiphora*):

Mina laulan, lauda **notkub,**
tua taga tammi **notkub,**
pellulla pedajas **notkub.**

Aga lausete (värsside) lõpul, kus tähelepanu on mitmete mõtetega hajutatud, ei mõju epifoor nii tugevasti kui anafoor.

Tihti esineb epifoor ka värsipaarides, eriti kui värsipaar sisaldab lõpetatud mõtet:

Küll sai päini **tehjä tüödä,**
ei saand pähä pärjäkestä;
küll sai kaelu **tehjä tüödä,**
ei saand kaela helmakorda.

Epifooriga võib seostuda endofoor:

Üks **tuli vastu** lepametsa,
teine **tuli vastu** kasemetsa,
kolmas **tuli vastu** kulla **metsa,**
neljas **tuli vastu** niinemetsa.

Eesti regilauludes leidub küllalt juhtumeid, kus värsi lõpus korduvad üksnes samas käändes või pöördes lõpusilbid. Sellist nähtust on nimetatud homoioptootoniks (kr. *homoioptoton*):

Otsitie, leietie.
ouna lohki leigatie,
seemejed seesta leietie.

Seda võib esineda ka kõrvuti seisvais sõnades nii proosas kui värsis. Vahel nimetatakse sedagi epifooriks.

Epifoori esineb ulatuslikult eesti, soome ja vadja regilauludes. Nagu muudegi poeetiliste võtetega, on suulises loomingus sama lugu epifooriga: ühe variandi samas episoodis võib seda esineda, teine variant võib olla hoopis erineva sõnastusega. Seega leidub seal ka erinev arv epifoore.

Siseriim. Sagedase esinemise tõttu mõjub lõpusilpide kordus riimiillusioonina. Üks vaheastmeid riimi mõistmiseks ja riimile üleminekuks võib peitudagi siin, kuigi leidub ka lõppriimi meenutavaid sõnakooskõlasid, nagu on näiteks homoioptooton (keelekesta — meelekesta; laulemaie — luulemaie):

Mind küll toitsid venna **härjad,**
venna härjad, venna **orjad.**
Kurjaste seal **kõnnitakse,**
vahel selga **võmmitakse.**

Alati ei tarvitsegi riimilised sõnad asetseda värsi lõpus:

Veersin kui muna murulla,
keersin kui kana kesalla.
Maha sie **vahase** valli.

Muidugi ei saa siit järeldada, nagu oleks riim meile sel viisil tekkinud. Riim kui mõtet ja värsirühmi organiseeriv süsteem pidi kujunema palju tugevamate mõjutuste tulemusena — olgu või niisugused eeskujud, nagu kirikulaul ja uuem tõlkeline laul, rahva enda poolt tõlkes ületoodud ballaadid, aga veel muudki tegurid.

Epifoor tuleb lahus hoida refrääni st, mis tegelikult tuleb lisandina värsi juurde, ja erineb ka funktsioonilt. Ajalooliselt ei ole refrään kujunenud teksti-ilustusena või lisandina, vaid tekkinud iseseisvalt: mingi hüüe, virgutus, komando, ka omaette mõtteavaldus, millele hiljem ühe võimalusena on liitunud seletav tekst lauluteksti näol.

Regivärsilise rahvalaulu refrääni on kasutatud paiguti (kus see üldse on olemas) iga värsi lõpul. Refrään erines laululiigiti: pulmalauludel *kaasike* (kaske), lõikuslauludel *üles* või *lõpele* jne. Sellele vastavalt on ka laule nimetatud kaasitusteks või leesitusteks jne.

Anafoor ja epifoor koos moodustavad sümploki (kr. *symplok*)

Oleks püssi, püüaks **neidu,**
oleks võrku, võtaks **neidu,**
oleks noota, nopiks **neidu.**

Algriim seob värsi kaht poolt.

Kui eelmise värsi lõpul esinev sõna või sõnarühm kordub kõrvalseisva värsi algul, on tegemist epanastroofi e. epanafooriga (kr. *epanastrophe*):

Kui ei lõpe, **siia jätan,**
siia jätan sirgu süüa.

Epanastroof *teadma-tundma* sõnapaari alusel:

Eks sina arva **teädevedä,**
tiädevedä, tundevedä.

Sagedane on struktuur, kus järgmine värss jaguneb paralleelseiks poolteks:

Ma olen vaene **teedekäija,**
teedekäija, maademarsja,
saksa asjade ajaja.

Kordamine peatab kuulaja tähelepanu sõnal «teedekäija», järgnev analüüs täpsustab teekäija ülesandeid. See on sissejuhatus, et kõnetatav neiu mõistaks, kellega on tegemist.

Näide *küsimus-vastus*-värssides on laulutüübist «Nuttev tamm»:

Mis ma metsast eesta **leidsin?**
Leidsin tamme nuttemasta.

Leidub ka epanastroofikumulatsioone:

Kui ei lõpe, **siia jätan,**
siia jätan sirgu süüa,
sirgu süüa, virbe viia,
virbe viia, kärbe käia,
siia kure kummardada,
siia lõo lõõritada.

Eesti rahvalauludes on epanastroof üldiselt poolvärsiline, s. o. eelmise värsi teine pool kordub järgmise värsi esimese poolena.

Sõnade või sõnarühmade kordust naabrus- või ligidaste värsside keskel võib nimetada endofooriks (sisekorduseks).

Kosja**kirjad** kinnastessa,
nao**kirjad** narmastessa,
küü**kirjad** küünedessa,
sõdse**kirjad** sõrmedessa.

Korduv **kirjad** rõhutab ehitud olekut kosjasõiduks, see tunne kinnitub kuulajas iga värsiga.

Ootuspäraselt esineb regilauludes mitmesuguste kordusfiguuride, nagu anafoori, epifoori, epanastroofi, epitseuksise jne. põimumist. Tegemist on kompleksiga:

Eit läks kaevust vetta **tooma,**
kaevukook **tuli** kaela **peale;**
eit läks pinust puida **tooma,**
puupinu **tuli** puusa **peale.**

Haljala.

Kordused rõhutavad: tütred vette viinud ema tööd äparduvad.

Järgmises näites moodustub kompleks parallelismirühmas, kus parallelismi üks komponent koosneb kahest värsist ja kõik neli värssi moodustavad mõtteterviku. Kasutatud on anafoori, epifoori ja endofoori, seega maksimaalne koondis kordusfiguure:

Kesse toksis toomingasse?
Tihane **toksis toomingasse.**
Kesse kukkus kuusikusse?
Kägu **kukkus kuusikusse.**

Korduda ei tarvitse ainult terve sõna ükskõik mis vormis, vaid ka ainult osa. Rõhuline sõnatüvi võib anda ühes värsis ühe, teises teise sõnaliigi. Seesugust rõhuliste tüvede kordust nimetatakse annominatsiooniks (ld. annominātio):

Perepoeg on **pettelikku,**
pettelikku, pekselikku,
petäb pallu, **peksäb** pallu,
igaüks **oma omaga.**

Kordust, kus püsib sõnatüvi ja sõnaliik ning teisenevad üksnes muutevormid, nimetatakse polüptootoniks (kr. *polyptoton*):

Meil on hulgas **ukse**sepad,
ja saajas **sagara**sepad,
kes teeb meile uued **uksed,**
uued saarised **sagarad.**
Sõidupoisile **kübara,**
kübaralle kulda puari.

Polüsündeton (kr. *polys* = palju, *syndetos* = kokkupõimitud) on sama siduva sõna kordamisega ühendatud samaväärsete sõnade või sama struktuuriga osalausete kuhjamine, mis pidurdab kõnevoolu, loetletud esemete või nähtuste paljusega tugevdab ja konkreetsustab kujutlust ning lisab väljendusele suuremat mõjujõudu, tihti pateetilise karakteriga:

Kas on Pille või Pireta
või on Malle või Mareta
või on armas Annekene
või on kallis Kaiekene.

Sidesõna seob siin värsse, järgnevas aga grupeerib omadusi kahekaupa. Seda toetab predikaat anafoorina:

Oli priske **ja** punane,
oli valge **ja** väleda,
oli terve **ja** terane,
oli kärme **ja** käreda.

Asündeton (kr. *asyndeton*) on sidumata loetelu, siduva sõna puudumine.

Suuresti sõltub korduste iseloom ja ulatus parallelismist, kuigi kordusfiguure leidub ka üksikvärssides. Nagu mõttetervik võib

siirduda üle ühe parallelismirühma, nõnda võivad seda teha k mõtteteravikuga otseselt seotud kordused.

Sagedane on ka värsikordus. Seejuures võib taoti mõne värsis varieeruda ainult küsimus- või muu suunav sõna. Harilikult on niisugused värsid stereotüüpsed siirdevärsid, mis samas situatsioonis kohanevad nagu laulu lõpu värsipaar:

Olgo nõnna, neitsikesed!
Olgo nõnna, jäegu jälle!

Reas lauludes kordub terve värsirühm või episood, ja nii toimub see ka korduslauludes põhisündmuse taasjutustamisena. Episoodide või värsirühmade kordumist võib kohata rohkesti ka lüürikas, eriti kompositsioonitüüpides, kus on küsimus-vastusosi. Vahel erinevad ainult küsimussõna ja selle otsene vastussõna. Oluline osa on polüsündetonil:

Kus **on kullalla koduke**
ja hellal eluaseke
ja marjal magaduspaika
ja taimel talutoake?

Seal **on kullalla koduke**
ja hellal eluaseke
ja marjal magaduspaika
ja taimel talutoake...

Hulgaliste kordusvärsside kaudu saavutati esteetiline elamus, mis vastas minevikuinimese maitsele. Lühike mõttekäik — puude keskel on laulikneiu kodu — tuuakse sel kombel välja 16 värsi kaudu, millest 12 on korduvaid.

10. Antifraas. Regivärssides leidub küllalt juhtumeid, kus eitus on väljendatud jaatavas vormis ja vastupidi. Seda nähtust nimetatakse antifraasiks:

Kes meil peseb peene särgi?
Vihm meil peseb peene särgi,
lumi vaalib valge särgi.

Tähendab: pesijat polegi.

11. Amplifikatsioon (lad. *amplifikatio*) on mingi väljendi laiendus korduvate, eri aspektidest iseloomustavate väljendite kaudu. Näiteks võiks tuua täiendite (epiteedi) kuhjamist iseloomustuse tõhustamiseks, vahel ka kokkuvõtet algul või lõpul:

See õuna mõnesugune:
kuu poolt kumedikene,
päeva poolt punasikene,
Viru poolt oli viiruline,
Harju poolt oli auguline.

See on mini meelevalda —:
tuli lukuta toassa,
kaev on kaaneta mäella,
sealaut on võttimeta.

12. Nagu rahvaluules üldse, esineb lauludeski pidevalt samaliigiliste nähtuste tõusutamist või reastamist langevas suunas. Me kõneleme **gradatsioonist**, mille liikumine tõusujoones kannab nimetust kliimaks, langevas — antikliimaks. Järjestus

võib olla tehtud nähtuste tugevuse, suuruse, hulga, tähtsuse, väärtuse ja intensiivsuse järgi. Kliimaks:

Virus on need **mehed mustad,**
mehed mustad, **naised laisad,**
poisid poolemeelelised,
tüdrukud tulitigedad.

Õigupoolest liiguvad siin isikud alanevas ja omadused tõusvas joones, nii et võime kõnelda kahekordsest gradatsioonist.

Nõnda sinu laulemine
kui see **koera haukumine,**
vareksete vaakumine,
haraka sagatamine.

Viimases värsis avaldatakse kõige negatiivsem iseloomustus. Järgnevas näites tabame arvude gradatsiooni:

Vastu tuli **kümme** kündijada,
sada saadurookijada,
tuhat tukikorjajada.

Ka värvid on rahvas tõusutanud nende väärtuste järgi:

Üks oli **sinine** põõsas,
teine oli **punane** põõsas,
kolmas **kullakarvaline.**

Antikliimaks:

Ehk tuleks **tuhat** hoosta
ja saaks **sada** saajanaista,
viiskümmend vennanaista,
kuusi kuldasta odeda —
siiski ei-n jätä eidekestä.

Luuad **kuldased** käässa,
obedaised luua oksad,
vaskised luua varred,
siidised luua sidemed.

13. Inversioon (ld. *inversio* = ümberpööramine). Afekteeritud tundepärane väljendus võib tingida kõrvalekaldumisi normaalsest sõnajärjest, mis igal keelel on isesugune ja vastab tema struktuurile. Normaalasendist väljaviidud sõna äratab tähelepanu, saab suurema rõhu. Afekteeritud kõnes jääb küsimusest «Kas said aru?» välja küsimussõna ja muutub sõnajärg «Aru said!?». Nii tekivad juba suhtlemiskeele lauseehitusse kujundid, mis siirduvad ka lauludesse ning kõnekäändudesse.

Inversioon tähendab kõigepealt

1. Subjekti ja predikaadi vahetamist:

Ei lõppend tuli tuasta.

2. Atribuudi asetamist peasõna järele:

Kelle muile kui minule,
lapsele isatumale.

Tähtsaim paikneb ees, atribuut-epiteet vähem tähtsa järel:

Hakkame kannelt tegema
õunapuusta õige'esta.

Vanasõnades on mõnikord vahele paigutatud veel mingi lauseliige: «... käed ei kärmased [tee] kedagi.»

3. Adverbiaali paigutamine verbi ette:

Eite hauasta kõneli.

4. Postpositsiooni toomine oma põhisõna ette:

Mis säält paistab päälta ladva?

Sama parallelismirühma ühes värsis võib esineda inversioon, teises aga mitte:

Koju jäävad meeled kurvad,
tuimad tüttered tubaje.

Inversioon näib vahel toimivat raskenemise seaduse (vt. lk. 149) tõttu või püüdest allitereeruvaid sõnu kõrvu asetada:

Küülla kingad küüsilised.
Vähendelen välja laia.

14. Ellipsil (kr. *elleipsis* = väljajätt) on vanasõnade, kõnekäändude ja laulude lauselises struktuuris eriline koht. Elliptiline lause pole lihtsalt ebatäielik lause, millest mõni lauseliige välja jäetud, vaid omaette konstruktsioon, kasutatud kiirustamise, erutuse, afekteerituse väljendamiseks (hoiatus, käsk või muu tundepärane väljendus). Ellipsit kasutatakse vahel ka rahulikuma olukorra kujutamiseks, kus ei ole vaja kogu mõttekäiku sõnadesse panna, vaid kõige olulisem välja tuua. Seda nähtust esineb ka laste kõnes: Anna [see õun] mulle!
Saksad [on] sandid, majad [on] madalad.

15. Küsimus ei ole alati esitatud otsese vastuse saamiseks, vaid küsimuse kujul väljendatakse arvamusi ja suhtumist, otsustust. Seepärast ei vaja seda laadi küsimused vastust, vastus peitub küsimuses. Tegemist on **retoorilise küsimusega,** millel on küsimuse vorm, pole aga küsimuse funktsiooni, näiteks: Kuhu pean mustaga minema,/ tõbisega tõttamaie? Väide: tõbisega pole midagi peale hakata.

Kes tõi sõjasõnumeida?
Harak tõi sõjasõnumeida.

Kuigi küsimusetagi oleks vastus selge, teritab küsimus kuulajas ootusi, paneb teda intensiivselt kaasa elama ja mõtlema.

Muidugi esineb lauludes küllalt ka otseseid küsimusi, nii mõistatuslauludes (Mis on üsna ümmargune? Hernes üsna ümmargune.), mängulauludes, lüürikas ja lüroeepikas (Mis sa nutad, tütar nuori?).

16. Analoogiline on ka **retooriline hüüatus,** millest tuleb lahus hoida tavaline pöördumine.

Oi, oi, oi, oi orjapäevad!
Oh neid merelindusida
nii kui taevatähtesida!

Hüüatuses võib väljenduda ohjeldamatu rõõm, imestus, ahastus — kõik, mida ei saa ainult endale pidada.

17. Apostroof. Poeetilises loomingus pöördutakse mütoloogiliste või kujuteldavate, eemalseisvate või kunagi olnud isikute ja olendite või elutute objektide poole, nagu oleksid need kõnetaja ees ja mõistaksid teda, või otsitakse pöördumise objekti kättesaamatust kaugusest. Seda nähtust nimetatakse **apostroofiks.** Kogu tekst pole aga mõeldud pöördumisobjekti jaoks.

Rahvalauludes leidub pöördumisi mittejuuresolevate isikute (olgu nad elavad või surnud, nagu vaeslapse kõnelused surnud emaga), kujutletud isikute ja olendite (näit. jumalate) või elutute objektide poole.

Oh surma, sina sõgeda!
Oot, oot, külma, no, no, külma!

Tere, tuba, tere, turba
tere, uued ukselingid!

Apostroofiks nimetatakse ka lauliku enesekõnetamist:

Mina vaene vabatmehe naine,
kuhu pean mina minema!

18. Stereotüüpne pöördumine. Enamasti on siin tegemist grammatilise üttega. Selline pöördumine on seotud tugeva tundetoonistusega, mida selgesti rõhutab epiteedi väärtusega täiendsõna — *noorukene, nõrgukene, lillekene, õiekene* jne. Sellise pöördumise kaudu antakse juba lauliku suhtumine isikusse, kellega suheldakse, kõnetamised ise rändavad laulust laulu, nagu näit.:

Õekesed hellakesed!

19. Antitees. Mõtte ja otsuse või eelistuse selgemaks väljatoomiseks kasutatakse lauludes palju **antiteesi,** s. o. üksteist eitavate mõistete vastuseadmist:

Suuremalle toodi tooli,
paremalle pandi järgi,
mulle anti halukene,
pandi pakuotsakene.

Antiteesi on palju parallelismides, vahel sellisel kujul, kus igale värsile tuuakse kõrvale vastandav värss:

Õdang tule — õnne tule,
hommik tule — hooli tule,
õdak tõi õle tarele,
hommuk hoole põrmandule,
õdak meid kokku korjas,
hommuk lak'ka laoti.

20. **Tautoloogia** ja **pleonasm.** Kuna viimasel ajal eriti teravat vahet nende mõistete vahel ei tehta, on põhjust käsitleda neid koos. Tautoloogia on stilistiline kaksikväljend sama mõiste, mõtte või sisu märkimiseks sama või mitme samatähendusliku sõnaga, et saavutada suuremat veenvust (ikka ja alati). Pleonasm aga tähendab üleliigset ja seega tarbetut sama või ligidase tähendusega sõnade kuhjamist või sidumist, kusjuures need sõnad ei sisalda uusi tunnuseid. Siia on toodud ka tautoloogilised epiteedid (vt. epiteet). Need on kõnet kaunistavad topeltväljendid, mõeldud kuulaja uskuma panemiseks (vt. nägin oma silmaga):

Ei mina teadnud muud kui seda,
mis mina nägin silmaga.

Tautoloogia tähendab samasisuliste ja samaliigiliste sõnade kuhjamist (ikka ja alati), pleonasm eriliigiliste (vanarauk) kuhjamist.

Hellitavaid tautoloogilisi väljendeid on palju kodu kohta, mida on kuhjatud näit. järgmiselt:

Kodu poole, kulla poole,
elu poole, hella poole,
maja poole, marja poole;
kodu poole koidab silma.

Sõnade ja sõnaühendite kaudu rõhutatakse nähtuse püsivust, kusjuures mõni laulu jooksul tekkiv assotsiatsioon aitab värsirida üha edasi venitada:

Mind on loodud kündijässe,
kündijässe, külväjässe,
musta mulla püöräjässe,
seemende sisse segäjäs.

21. **Kalambuur** on sõnade sisuliselt ootamatu või koomiline kokkuviimine (sõnamäng). Kasutatakse ka samal viisil või sarnaselt kõlavate sõnade eri tähendusi:

Võtku **k u r i** mehe **k u r j a**,
kärvaku mehe käreda.
H IV, 1, 80. *Haljala.*

Ohtu jõuab õnne **kaasa**,
videvikku vilja **kaasa**,
millal jõuab minu kaasa?
Minu **kaasa** kauge'elle.

Märjamaa.

Sõna *kaasa* on polüseemiline, tähendab 1) arhailise komitatiivi kaassõnalist poolt ja 2) abikaasat.

Kõnekäänd: Tii mis sa tiid, aga **pia piad** ja mõtle miilt (*Kursi*). Kohanimed kalambuuri alusena blankdialoogi vormis Amblast (katke): **Mirevere, Mirevere,** mis sa sinna / **Lilevere, Lilevere,** linna lähed? / — **Narevere, Narevere,** naist tooma.

22. Rahvalauludes esineb ka **paradoksi** (kr. *paradoxon* = ootamatu).

Mehele lähäksin, mies ei võta,
koju jääksin — poiss ei jätä.

Paradoks sisaldab ju tavalisele arusaamisele näiliselt vastupidist, ja selle stiilielemendi kuulaja teritab tähelepanu just vasturääkivale. Seesugune vastakate mõtteväljenduste kombineerimine dissonantside alusel tekitab koomikat.

23. **Nimed.** Vähe antakse lauludes tegelaste nimesid (Salme, Mai, Jürje jm.). Kohanimesid kasutab rahvas kindlate kohtade märkimiseks, millega sündmus või olukord on seotud, enamasti siiski suhtelises tähenduses, väljendades ebamäärast, suurt, defineerimata kaugust, erakorralisust, kaugelt pärineva eseme erilist väärtust või tähtsust:

Kiik on toodud kauge'elta,
kiige aisad Haljalasta,
kiige sambad Saksamaalta,
põhilauad Põltsamaalta.

Konkreetsed nimed kalduvad lauludes asenduma teistega, kui laul levib mujale. Kubjas võib ühes laulus tulla küll Kiima kõrtsi, aga teises variandis juba Loodi kõrtsi poolt. Kohanimede valikut mõjutab ka alliteratsioon: Ühed olid **t**argad **T**arvastista, / teesed **v**iksid **V**illändista. Alliteratsiooniline kohanimi võib muutuda üldistavaks.

Mõisapeks on kohutav ja löögiplakse kuulukse kaugele: Piitsa plaksub Paide'esse.

Ligema ümbruse nimed on tihedamini konkreetse sisuga. Laulikut on erutanud tihti just kohad, kuhu ta iialgi pole saanud. Kirjeldatavat õuna on vaadeldud mitmest aspektist: Riia poolt oli ristiline, / Narva poolt oli nastiline. Kaubalinn Riia oli rikkuse sümbol, sealt oodati varakaid kosilasi või toodi rikkaid mõrsjaid.

24. **Arve** kasutatakse lauludes otseses ja ülekantud tähenduses. Absoluutses tähenduses kasutatud arv märgib kindlat objekti:

Kats kätt, nie velitse,
kümme sõrme, nie sõsare.

Võime kõnelda koguni arvude seadusest. Arve on grupeeritud väikeste arvude (1—12) ja suurte arvude (kümned, sajad, tuhanded) järgi ning neid kasutatakse seaduspäraselt. Väikeste arvude seadus funktsioneerib ülekaalukalt neis tüüpides, kus käsitletakse inimestevahelisi suhteid, s. o. perekonnaelu-, orjuse- ja teolauludes või lauludes laulust. Tihti väljendavad arvud siin mõisteid p a l j u ja k õ i k: Tükk oli sööti, **teine** sooda, / **kolmas** nurmenurgakesta, / **nelläs** halva haavikuta. Neiule tuleb rikas kosilane kaugelt: **kuus** on hobusta eessa, / **seitse** seisjat täkukesta, / **kaheksa** karimärada; niisiis — palju.

Rahvaluule kõige sagedasem arv on **kolm**, kolm võimaldab edasi anda tüüpilist ja nähtuse tendentsi, kaks on seotud rohkem antiteesiga.

Suurte arvude väljenduslik funktsioon — märkida erakordseid suurusi, väärtusi, hulka, kaugusi — seostub tihti hüperbooliga. Kiitleja ütleb oma varandusest: **tuhat** seesäb tünderissa, / **sada** seesäb salvessagi.

Kõnekujundid

25. **Võrdlus** on ühe nähtuse kõrvutamine teisega, tundmatu kõrvutamine tuntuga, niisuguse tuntuga, mis on püsivate, kõigile ühesugustena näivate omadustega, üldiste, vähe individuaalsete joontega (muna, lind, uba, sibul, ubin jne.). Võrdlus on kaksliige, kus esinevad võrreldav ja teine pool, millega võrreldakse (tamm — tugevus; jänes — argus jne.). Viimast nimetame võrdlusaluseks. Nende kahe liikme vahel on võrdlussõna *kui*, *nagu* vm. (mõnes ühendis võib võrdlussõna ära jääda). Võrdlus ilusa asja või inimese (seekord poiste) kohta:

Neil om silmä kui sibula,
neil om huule kui ubina.

Kuigi on eeldatud, et võrdlusalus peab olema tuttav, et võrreldavast saaks selge ettekujutuse, eriti kui võrreldakse midagi abstraktset (julge nagu lõvi), ometi võib võrdlusaluseks olla ainult kujutletav olend (tugev nagu Kalevipoeg) või koguni midagi ebamäärast, võib-olla ununenut (äkiline nagu Rakvere kohus; tuleb kui Vändrast saelaudu), siiski saavad kõik kuulajad ja kasutajad enam-vähem ühesuguse pildi. Biblism on järgmine kõnekäänd: Karjub kui viimsepäeva pasun.

Neiu isakodus, see on midagi kaunist:

Veersin **kui muna** murule,
keersin **kui kana** kesale,
õunakene peale õue.

Võrdluses kajastub ema ja lapse vahekord järgmiselt:

Mina laulan lapseleni
nii kui parti pojaleni,
sookurge kullaleni.

Ühiskonnas allasurutute kohta leidub mõningaid kumuleeritud võrdlusi, kusjuures võrdlusalused vastavad sisult ja meeleolult teemale:

Nõnda halba leskinaine
kui halba hagune aeda,
kui on hoone katukseta,
kui on aita harjamata.

Võrdlusel on suur tunnetuslik väärtus. Võrdlusalust ei valita kaugeltki ainult selleks, et tundmatut tuntuga seletada, vaid ka suhtumise väljendamiseks. Kui öeldakse: enam on vaeva laulajal / kui on rehepeksejal, siis on igal rehepeksjal raskusest ettekujutus, kui aga väidetakse, et laul on kui koera haukumine või haraka sagatamine, siis ei tarvitse laulul küll otse haukumisega olla mingit sarnasust, vaid selline võrdlus halvustab laulu.

Võrdlusalused valitakse sihipäraselt vastavalt teemale, need pärinevad talupoeglikust miljööst ja on kooskõlas nende kasutajate kogemuste, maitse ning ideaalidega. (Panin ette seegi põlle / nii kui suure aidaukse.)

26. Rahvaluules on sagedane **metafoor** (kr. *metaphora* = ülekanne). Metafoori kui troobi sisuks on nähtuste selline võrdlemine, kus on ära jäetud põhimõiste (mida võrreldakse), selle funktsioonis seisab põhimõiste iseloomustamiseks antud asekujutelm. Nii on üks mõiste pandud teise funktsiooni, nende mõistete vahel aga sisulist sidet ei ole, on ainult sarnasus, analoogia või kontrast. See teeb metafoori eriti elastseks kujundiks, mis lubab lähendada õige erinevaid nähtusi. Kaksliikme vormiline vältimine annab metafoorile lühiduse ning tabavuse. Domineerivalt lüürilises eesti rahvalaulus leidub palju mina-vormilisi laule, ühtaegu rohkesti metafoore lauliku enda kohta. Eseme tegevus või omadus on väljendatud teise eseme, tegevuse või omadusega nende sarnasuse või kontrasti alusel. Sõna on kasutatud ülekantud tähenduses. Metafoor on õigupoolest eseme, omaduse või sündmuse piltlik nimetamine, tihti ka abstraktsete mõistete elustamine ja kaemuslikuks tegemine. Ülekandmine võib toimuda elusalt elusale (rebane kavala inimese kohta), elutult elutule (jõesäng), elutult elusale (kõrbelaev kaameli kohta, vanasõna: Tühjad vaa-

did teevad palju tüminat = tühised inimesed), elusalt elutule (naelapea). Tihti omistatakse abstraktsetele mõistetele konkreetseid omadusi (panin hoole õrre peale) või konkreetseid elustatakse vaimsetega. Samad metafoorid leiavad kasutamist vahel õige erinevate nähtuste kohta. Näit. kasutab laulik enda iseloomustamiseks linde, sümpaatseid võrdlusaluseid: Nüüd sain **mari** muile maile, / **ani** muile allikaile, / **tetre** teisele vesile.

Neiu kohta võib käia ka lind üldse: Kuule, kus kukub kuldalindu. Neiu asekujutelmadeks võivad olla metslinnud (pääsuke, lõoke, värvuke), kodulinnud (kana, hani, part), metsloomad (rebane, orav), koduloomad (kitsetall, tall). Peidetud pruuti otsitakse sõnadega: Siit on läinud **sirgukene**, / läbi paju **pardikene**. Teolised (vaimutüdrukud) laulavad enda kohta: Ehatähte, hella tähte, / see viib **värvud** välja pealta, / ajab **haned** aru ninasta. Võivad olla ka loomad: Ma lähen reiele **rebane**, / odrareiele **orava**, / kaerareiele **kanane**, / ahukselle ainekene.

Väiksust kujutab hellitavalt raske töö vastandina metafoorne värsipaar: Mina **rõtsik** pessa rihe, / **kärbeläne** kääna koo.

Analoogiate otsimine ka taimse looduse ja inimese vahel on põhjendatud. Sagedasemad asekujutelmad on puud, taim, mari, omapärane õrnust sisaldav virve, samuti käbi, õun, õis, sibul, kusjuures taotletud mõju võidakse tugevdada epiteedi vahendusel.

Kiitvalt tõstetakse esile peigmeest: Meie **tamm** läheb tantsimaie, / kõre **kuusk** läheb kõndimaie.

Kuigi metafooride valik on küllalt mitmekesine, aga uudsust ning ainukordsust taotlevaid on neis vähe, enamik on stereotüüpsed, mis paljudel kordadel ja paljudes ühendites esinevad. Stereotüüpsus on tingitud enamasti rahvalaulu suulisusest, mis kinnistas mõningad sõnaühendid. Võrreldagu sellest seisukohast tervet metafoorset pilti vanemate surma kohta: Ära suri **suuri kuuski**, / ära kadus **kähärpää kaski**, / jättis **oksad** oigamaie, / **lehed laiad** leinamaie. / **Oksad** oigavad isada, / **lehed** leinavad emada.

Paljudel kordadel asendatakse abstraktsed mõisted konkreetsetega: Peretütar neitsikene / istub seal i'umäella, / ilukindad käessa. Kõneldakse ka **ilu tegemisest, lusti kudumisest. Ilu tõin** mina **hilpudessa**, / **naiste nalja nartsudessa.**

Selliselt esineb lauludes ka muremägi, hoolepaju, leinalepik, uneregi, unisulane.

Hulguvad **unisulased**,
käivad **rammad käskujalad.**

Abstraktne surm sai kujutelma **uni**, suremine — **magamaminek**: Oh minu hella eidekene, / kui läksid vara **magama**, / vara **haudaje vajusid.**

Verbidki on valitud nii, et need sobivad ikka konkreetsesse seosesse (tegema, kuduma jne).

Verbaalne metafoor märgib ülekandmisel mõnd tegevust:

Es jää põlluke **põdema,**
ee pääle **hingäma,**
kuo pääle **koolema.**

Vanemad laulavad oma kojutuleva tütre kohta uhkeldavalt:

Kuule, kus **kukub** kuldalindu,
laksuteleb lahke lindu,
kõõrutab kana heleda.

Neiu häälitsust võrreldakse laululinnu häälitsusega:

Neiu laulu **lõõritele.**

Laiendatud metafooris on mitu metafoorset väljendit või leidub seal peale metafoori teisigi troope. Mõisakupja kohta on loodud järgmine laiendatud metafoor: Joba tule tuline kurat, / veerünes verevalaja; / tule iks tuld lüvven, / kibenid keeruten.

Siin on «verevalaja» perifraas, «tuld lüvven» aga verbaalne metafoor. Tulelöömine märgib võrratut tigeduse väljendust.

Kuidas ristuvad metafoor ja metonüümia, sellest järgmine näide:

See viib vere[1] vennaltagi,
puna pohlaleheltagi,
karva ainelta kautab.
Siis saab vennike vereta,
pohlaleheke punata,
karvata kodukanake.

27. **Personifikatsioon** (ld. *persona* + *facere* = tegema) on metafoori eriliik, mille sisuks «elusolendite tegevuse ülekandmine loodusnähtustele või elutuile esemeile», antiikpoeetikas ka surnute elustamine, nende kujutamine elavatena ja tegutsevatena. Ka abstraktsete mõistete (surm, uni) kujutamine esemelistena. Seegi näitab inimeste looduslähedast maailmamõistmist, kus elutule omistatakse hingestatud ja inimlik eksistents. Tervikpildi maalimise kõrval võib personifikatsioon väljenduda ka adjektiivis — **pime** juhus, või substantiivis — **Emake** Maa.

Palju esineb loodusnähtuste elustamist: **Tuleb** see õnnis **õhtukene,** / siis need **rehed riidelevad,** / **reievardad vaielevad.** Personifikatsiooniga on tegemist näiteks nutva lillekese kujutamisel.

Loodus osaleb vaeslapse muredes: Kolletavad kullerkupud, / hallitavad angervaksad / minu kulla kurtadessa.

---

[1] ——— märgib metonüümiat, ═══ metafoori

Loodus ja ilmastik on rikkalik personifikatsiooni esinemissfäär. Karmkargete talveilmade tulekut kujutatakse järgmiselt:

Nüüd hakkab vilu vihama,
hakkab halla haugutama,
kaste külma kärgatama,
lumi loopima sõnuda.

Neiu lahkumise puhul isakodust mehekoju nutavad tema tööpaigad: Nüüd jäävad nõmmed nuttemaie, / heenämäd helisemaie, / põllud silmi pühkimaie.

Elutute nähtuste elustamist, teadvusetu materia varustamist inimliku mõtlemisega kohtame rahvalaulus igal sammul. Siinses näites epiteet omakorda elustab, lisab inimlikke omadusi.

Lohakas talu leiab järgmise iseloomustuse: **Tuba** luudada **küsikse,** / **ahju** halguda **anukse,** / **pada** vetta **palvelekse,** / **kibu nutab** nuustikuda.

On võimalik, et personifikatsiooni rohke esinemine rahvalauludes on relikt animistlikust maailmavaatest, sellest siis ka inimese omaduste ülekandmine loodusele ja abstraktseile mõistetele (pime juhus).

28. **Epiteet** (kr. *epitheton* = lisatud, lisandsõna) kui väga sagedane stiilivõte rahvaluules «on sõna tähenduse ühekülgne määratlemine, mis kas annab selle algtähendusele uue varjundi või tugevdab, rõhutab mõnda karakteerset, tähtsat omadust selles» (A. Vesselovski).

B. Tomaševski ütleb tavaliselt epiteedi esinevat täiendina. Aga ta ei pea iga täiendit epiteediks. Harilikult vastandatakse epiteeti loogilisele täiendile. Loogilise täiendi mõistmiseks tuleb arvestada mõiste sisu ja mahtu. Loogilise täiendi funktsioon on piirata mõiste mahtu selle sisu suurendamisega. Loogiline täiend individualiseerib mõistet või eset ja eristab teda teistest.

Epiteet on enamasti täiend, aga täiendi funktsioonita, ja põhisõna säilitab juba varem kindlaksmääratud mõiste samas mahus ja samas sisus. Epiteet ei lisa midagi sisule, ta nagu grupeeriks tunnused ümber, tõstes esile selle, mis oleks võinud ka märkamata olla. Nii arutleb Tomaševski.

Epiteet lisab sõnale emotsionaalset värvingut, mistõttu see lakkab olemast asjalik termin. Tomaševski toob näiteks mõiste *hall hunt*, mis pole zooloogiline termin, bioloogia-alases teoses esineb see hoopis teises tähenduses kui muinasjuttudes. Sama sõnaühend saab ühes tekstis ühe, teises teise sisu. Punased nelgid aiandusõpikus näitavad nelkide liike, romaani pealkirjana on sellel sümboolne, seega kujundiline tähendus.

Seal m i n u **kuldase**, koduni,
kus paistab **palgim e t s a**,
h a a v a d **armad** haljendavad,
l e p a d **sirgeped** sinavad,
k a s e d **kõrgied** kajavad.

H II 343 *Haljala.*

Epiteet rõhutab ikka mingit stiilivärvinguga tunnust, et iseloomulikku esile tõsta. **Valged** kased — kasemetsa iseloomustus, **kuldne** süda on metafoorne iseloomustus inimese üliheast südamest.

Sisuliselt võib jagada epiteete individuaalseiks või stereotüüpseiks, tautoloogilisiks, kinnisepiteetideks. Rahvaluuleepiteedid on stereotüüpsed ehk kinnisepiteedid või tautoloogilised, seal puuduvad individuaalepiteedid. Mida tundepärasem on sõna kasutamine, seda rohkem on sellel epiteete, nagu näit. sõnal *ema*. Sellistel puhkudel võib harukordadel leiduda individuaalepiteeti. Minevikus ei seatud ülesandeks esile tõsta nähtuste muutuvaid elulisi jooni, vaid lepiti üksnes kõige sagedamini esinevate tunnustega.

On veel nn. liitepiteedid, mis enamasti tekivad kindla omadussõna ja nimisõna tüve liitumisest: valge + nägu = valgenäoline.

Epiteedi mõistmiseks on vaja tunda ka temaatikat, millest loomulikult sõltub sõnastus ja stiil, sõltuvad seega ka kujundid.

Laulu «suu laulab, süda muretseb» meeleolu on tõsine, murelik, nii on tõsised ja murelikud ka selle laulu epiteedid: Ma laulan — läbi **leinatse** südame, süda teab palju muresid (= süüda palju), pale **paksu** muret, rinnad hoolt **rasket** (paks või raske mure tähendab suurt muret). Inimeses on murest nagu põletav tuli: Süda **on süsine**, pale **punane**, meel **mustukene**. Tunnukse pealael **laia** lõket, **punast** leeki. Laulu oluline kujund on epiteet, mis iseloomustab mure suurust võrdlusega põletavast tulest.

Lüroeepilistel lauludel on omad epiteedid. Nii on näiteks «Loomislaulus»: pöösas on **sinine, punane, kullakarvaline.** Üldiselt on lüroeepiliste laulude epiteedid lihtsad: **suur** tuul; **suur** puu; **suur** valu; **vali** vihm; **varane** valge; **udune** hommik; **noor** neiu; **kõva** puu.

Ühiskondlikke suhteid peegeldavais lauludes on kõige rohkem epiteete mõistel **kubjas** (kuldane, kurat, kuri, kuulus, koerapoega, kullakene, kallis, kirju linnukene).

Epiteet esineb süntaktiliselt

a) t ä i e n d i n a: kupja meelitamine: Oh sa **kulla** kubjakene;

b) n i m i s õ n a l i s e t ä i e n d i n a: peigmehele antakse nõu suhtlemiseks tulevase naisega: Tee sa **niidist** piitsukene, / **õlekõrrest** varrekene;

c) l i s a n d i n a: Meie kubjas **kullakene;** Mõisapoiss sa **vennikene;**

d) ö e l d i s t ä i t e n a: Päevapalk on **pisikene;** Pead **mustad,** pärjad **sinised;**

e) määrusena: **Valusast** läen valla sega; Kubjal kulmud **kallakilli;**

f) mitmesõnalise epiteedina: Olin mina **väike mehike, /härjasõra suuruke, / härjajala jämedune;** Mina aga **musta moorimütsi, / moorimütsi, höörihända, / höörihända, kööriking**a; Oh me **vaesed öösed orjad, / kinnikiilutud sulased.**

Streotüüpne epiteet — stereotüüpsed, püsivad e. kinnisepiteedid (neiu **noori**) moodustavad koos põhisõnaga püsivaid ühendeid (**kuld**raha, **maksakarvaline** maa jne.). Mõnikord võib püsiv epiteet kuuluda paljude mõistete juurde: **sinine** meri; **sinine** taevas, **sini**sohu; **sinine** uduvine; **sini**silm; sildada **sinista. Kuri** võib olla kukk, härra, karistaja, kubjas, proua, surm, vald.

Tihti esineb epiteet inversioonis, kas meetrilistel põhjustel või raskenemise seaduse tõttu, nagu järgmisel juhtumil: Arvake, poisid **agarad.**

Mida rohkem emotsioone kutsub välja mõiste, seda rohkem ja mitmekesisemad on epiteedid. Mida rohkem mõistet kasutatakse, seda rohkem on tal epiteete.

Paljud epiteedid, nende hulgas enamik stereotüüpseid epiteete, on tautoloogilised: **must** muld, **peen** liiv, neiu **noori.**

Mõnda epiteeti võib nimetada metafooriks, sest epiteet ise on tekkinud võrdluse alusel, võiks ütelda — ongi peidetud võrdlus.

Võta kätte **kuldsed** käärid,
hõbedased piirerauad.

Käärid nagu kuld, piirerauad (kääride sünonüüm) nagu hõbe.

Kasvasid **vana** varaksi,
vana õunapuu omaksi,
vana tamme tarbe'eksi.

«Vana» all on mõeldud vana meest, metafoorselt on selleks õunapuu või tamm. Eesti rahvaluules tõstavad epiteedid oluliselt esile visuaalseid muljeid:

Enne päeva pääsukene,
enne valget **valge** lindu.
Kased **valged** kaasanaised.
Siiski silmista **sinine,**
kõrva äärest **kolletanud.**

Epiteetide valikut on tinginud algriim:

Kasel **kardane** kasukas,
pajul **pikad** põllepaelad.

Epiteet võib paikneda koguni eri värsis (vt. näit. järgmist epiteedikumulatsiooni):

Nii mitu tervist temale
kui on **puida** põesa'assa
siledaida, sirge'eida,
lahedaida, lahke'eida.

H. II 9, 322 *Haljala.*

Põhisõna sisaldav värss ja epiteedivärsirida on anžambmaanisuhteis.

29. Oksüümoron. Nagu kirjanduses, nõnda esineb ka rahvaluules substantiivi kui põhisõna ja tema juurde kuuluva näiliselt vastandliku adjektiivi (epiteedi) vaimukat puänteeritud kokkuviimist (valge **vares**). Sellist näiliselt vasturääkivat epiteeti nimetatakse **oksüümoroniks** (kr. *oxys* = terav; *moros* = rumal). Järgnev näide sisaldab paratamatust täita ükskõik kui raskeid ülesandeid: Tuleks või tulista **lunda.**

Seesuguse vastuseadmise kaudu suurendatakse siis ka mingit vastuolulist omadust, siin intensiivistatakse lume ebameeldivust, selle kaudu orja, vahel minia rasket elu, mille iseloomustamiseks värss on loodudki. Oksüümoron «valge vares» rõhutab kõnealuse mittekuulumist kuhugi, kuhu teda kuuluvaks peetakse.

30. Metonüümilised kujundid. Metonüümia tähendab ümbernimetamist, ühe sõna asendamist teisega, mis esimesega seisab kuidagi otseseis suhteis või kontaktis, olgu ajalises, ruumilises, kausaalses, loogilises, või moodustab osa sellest (aine valmiseseme asemel — raud oda asemel; kehaosa isiku asemel jne.). Regivärsis on olulisel kohal selline ümbernimetamine, kus laiemast nähtusest kõneldes tuuakse esile laiema mõiste või kogumõiste alla kuuluv konkreetne üksikmõiste, mõni selle üksik külg või tunnus, mis esindab tervet mõistet. Nii tähendab **leib** (vili) toitu üldse või kõiki elatisvahendeid kokku, **sai** suurt jõukust, **vesi** ning **koorik** — vaesust ja toidupuudust, **pajaase** eluaset jne. Vaesesse tallu naitud noorikule lauldi:

Ära viiakse **vilja päälta,**
saadetakse su **saia päälta,**
viiakse su **vee varale,**
kuiva kooriku nõjale.

Metonüümiliselt «võõra leiba sööma» tähendab võõra toidul, samuti võõra hoolel olemist. Nii räägitakse vaeslapselauludes:

Jätid mind vara vaesekslapseks,
vara võõraste vahele,
vara võõra kannikale.
Kuri on süüa võõra leiba,
kuri süüa, nälk närida.

Vara ja **kuri** on veel anafoori kaudu rõhutatud.

Riietusesemed kandja asekujutelmana leiame järgmisest värsipaarist:

Miksep norkus noored mehed,
torkus need **kõrge'ed kübarad?**

Pilt sügisest:

Vikat viib arulta heina,
nuga nõmmelta pedaka,
poiss viib neiduse külasta.

Rahvalaulus võiks sellesse liiki paigutada näit. **neidude** asendamist nende hellitusnimedega: Peretütar **neitsikene.** Hobuse asemel: **Heinasööjad** heitelevad, / **rokasööjad** rappelevad, / **kaerasööjad** kargelevad.

31. Metonüümilistest kujunditest esineb rahvalauludes väga tihti **sünekdohh,** mille sisuks on terviku väljendamine osa (*pars pro toto*) või osa väljendamine terviku kaudu (*totum pro parte*), samuti ainsuse kasutamine mitmuse või mitmuse kasutamine ainsuse asemel. Nii esineb inimese kehaosa (kurk) inimese tähenduses järgmises värsirühmas: Kus on **kurku** kuue pannud, / **kõri** karratud kasuka. Joodiku asekujutelmaks sobib hästi kurk.

Sünekdohhide hulgas leidub rohkesti stereotüüpseid väljendeid (pea panema = elukohta leidma):

Kuhu pean mina minema,
puhu pean **pea panema.**

Kõik, terve esineb osa asemel:

Küla kõik jääb kuulamaie,
valda jääb vaatamaie.
Terve vald oli kokku aetud,
kihelkond kokku kutsutud.

Arvsünekdohhidest vt. arvude seadused, lk. 188.

32. Hüperbool on väljenduses liialdus suurendavas või vähendavas suunas objekti või mõne omaduse iseloomustamiseks või võrdlemiseks. Vahel on seda arendatud võimatuseni, nagu rahvaluules üldse (näit. lauludes «Suur tamm», «Suur härg», Kalevipoja kündmine ja künnivaod; meenub vana Idamaade hüperboolne väljendus «palk silmas» jne. jne.). Stiiliväärtuseks on meeleolusisu intensiivistamine ja kaemuslikkuse suurendamine. Hüperbool väljendab tõsise fantaasia kõrval koomilisi kujutelmi ja irooniat (näit. laul «Rikka ja vaese söök» — rikas tapab suure härja, söönuks ei saa keegi). Rohkesti on ka stereotüüpseid hüperboole (Olen sulle tuhat korda ütelnud).

Järgmises näites kujutatakse, kuidas põld annab head saaki:

Põld oli viieviiruline:
igas nurmes kuusi napra,
igast nabrast kuusi koormat,
igast koormast kuusi rehte,
igast rehest kuusi sälitset;
sealt saab süüa, sealt saab müüa,
sealt saab viia Viljandisse.

Laulu mõjul murdub mets nagu tormi meelevallas:

Kuhu hääli kuulunekse,
sinna metsa murdunekse.

Mehekodu jõukust kiidetakse:

Öeldi kuused kulda jooksma,
sarapuud raha sadama,
männid metta tilgutama.

Aga see võib mõnes teises ühendis olla ka iroonia. Iroonia lohaka inimese kohta on ka kõnekäänus: Hakkab siis härjale hända kasvatama, kui kiil karjas.

Eriline poeetiline fantaasia on seotud suurte loomade ja suurte puudega, mille taustal üksik kangelanegi osutub ülivõimsaks. Kas pole neiul põhjust uhke olla viiele vennale, kes raiuvad suure tamme, mille

tüvist tehti tünderida,
ladvast laeva ankurida,
poolest hooste tallisida.

Seda liiki laule on õige mitmeid, kus on kasutatud laialdast poeetilist fantaasiat («Imetegija»).

33. Litootes (kr. *litotēs* = lihtsus) tähendab ühe mõiste tugevdatud esiletõstmist vastupidise eitamisega: pole paha; mitte just üks vapraist (= arg). Litootesel on kaks tähendust: 1) vähendav liialdamine, 2) eitusjaatamine; harilikult teadlik vähendamine tähelepanu äratamiseks, nagu näiteks vaeslapselauludes: Maha jäi ma **marjasuuru,** / läve alla **läätselaiu.** (Jäi vanemaist järele väga väikesena.) Järgmine näide kuulub endahellituste hulka: Kui mind **hullu** hukatakse, / **tallekest** kui tapetakse.

Vahel kasutatakse eitavat lisandsõna asja tähtsuse rõhutamiseks. Mustust inimese juures taunitakse järgmise antiteetilise värsirühmaga:

Olet ei esi vaene,
Ole ei vesi vaene.

Vähendamine võib olla irooniline, nagu on teolemineku laulus, kus kujutatakse viletsaid tingimusi:

Ise ma istsin hiire selga,
kotid panin koera selga,
kirve kirbu kelgu peale,
siis läksin tunniksi teole.

Naine võib ise olla väike, nii et

Uppu ta ubalehe sisse,
katte kasteheina sisse.

34. **Eufemism** (kr. *eu* = hästi + *phēmi* = kõnelen) e. peitenimetus (vt. lk. 47).

Rohkesti leidub eesti rahvalauludes humoristlikke ja satiirilisi kujundeid, viimaseid eriti sotsiaalseid suhteid iseloomustavais lauludes, aga ka pulmalauludes.

35. **Huumor** tähendab mõistvalt naljatlevat, heatahtlikult kaasaelavat suhtumist:

Sestap hääleke hädane,
sestap viisike vigane,
eit ep ole võidnud võila,
silind ei sealihala.

36. **Iroonia** on pilge, kus vastupidises mõistes sõnadega naeruvääristatakse mingit puudust või tuntakse sellest valu, nagu näit. kujutatakse minia olukorda ämma juures:

Tuli lukuta toassa,
kaev on kaaneta mäella,
see on minia meelevalda,
pojanaise põllupaika.

37. Sagedane on rahvalauludes **perifraas,** s. o. mõiste, eseme, omaduste või tegevuse ümberütlemine teiste sõnadega või pikemalt, piltlikult, mõnd omadust alla kriipsutades. Näiteks toome katkendi, milles kujutatakse õilistavalt naise tööd:

[Naine on]

hõbelõnga lõksutaja,
vaskivarva veeretaja,
paberise paugutaja.

Perifraasiks tuleb pidada ka eufemismi, mis tähendab õieti ebasobiva, ebameeldiva või mütoloogilistel põhjustel keelatu nimetamist peitenimetusega (jänes = pikk-kõrv, tapma = hinge välja võtma). Selle vastand on forsseeritud väljendus, õieti sarkasm (kärvaku = mõisniku kohta). Perifraasina kasutatakse veel irooniat, hüperbooli ja litootest. Termin *perifraas* on mitmetähenduslik. See on mingi mõiste edasiandmine sellele mõistele iseloomuliku kirjelduse, funktsiooni või mõne tunnuse kaudu. Perifraasis

pole nime ülekandmist ühelt mõistelt teisele kindlate eelduste ja tingimuste alusel. Perifraas on ümberkirjeldamine teiste sõnadega, selleks pole isegi kindlaid kriteeriume. Perifraasis on palju vabadust teisitiütlemiseks, pole vaja arvestada sarnasust (nagu metafooris) ega kontakti (nagu metonüümias). Muidugi on ka perifraasi puhul vaja seesmist ja välist suhet ümberöeldu ja ümberütlemise vahel. Perifraasid võivad olla pildilised või pildita (loogilised), näit. Tartu — ülikoolilinn, aga ka muusadelinn või nooruse linn. Perifraasid väljendavad igal juhul kasutaja suhtumist. Perifraasi loomiseks on võetud näiteks tähtis tegevusala: Anne Vabarna — lauluema; patronüümikon — Kalevi poeg; etnikum — mulk; kutseline kuuluvus — sepp, ka soome sepp. Perifraas võib olla traditsiooniline või originaalne. Traditsiooniline: pikanäpumees = varas.

Veel mõned näited ülekandmisest. Töötingimused töökoha (mõisa) asemel:

Siin on pagana paika,
sõlerinde sõimupaika,
preesirinde pilgupaika.

Sõlg ja prees naise riietuse osana võimaldab ümbernimetamist **sõlerind**, aga mõisa tähenduses (kus kubjas sõimab ja pilkab) on **sõimu- ja pilgupaika**. Põhisõnad jäävad nimetamata.

Mõne parallelismirühma peavärsis antakse mõiste otseses tähenduses, paralleelvärssides on metonüümiline perifraas.

Said aga vennad naised võtnud,
valgepead vaadanud,
kuldkinga kuulanud,
hõbepoorti osanud.

Aine vahetab välja tööriista: Nüüd saab sirpi seisamaie, / koju see rauda koleda.

Töövahendi mainimine vahendi abil tehtava töö asemel:

Las meid kaia, las valate,
kas on kuulus koodi pääle,
vapper rehavarre pääle.

Üks oluline tunnus on perifraasil siiski see, et ta ei ütle otse, vaid kaude, tunnuseid ja karakteriomadusi valivalt.

38. Paroodia on proosa- või värsivormis sõna- või heliloomingulise teose koomiline teisendus, et moonutavalt esile tõsta pilkeobjektiks võetud teose (lähteteose) küündimatust või naeruväärsust. Esteetiline suhtumine on humoristlik või satiiriline (jäägitult eitav). Lauldes ei moonutata üksnes sõnalist osa, vaid ka muusikas võib kasutada rõhkude ümberasetamist või mõne tooni ülemäärast venitamist. Palju on kasutatud kirikulaulude, katekismuse või kultustekstide moonutamist, aga ka intiimsete regilaulude koomilist teisendamist.

39. Emfaas (kr. *emphasis* = esiletõstmine). Foneetiline stiilivahend, kus tugevama rõhutamise, hääletõusu ja žestiga tähtsustatakse sõna või sõnaühendit, antakse selle kaudu väljendusele tugevam sisendusjõud, kuna rõhutatav lauseosa muidu varju jääks. Sel viisil ei tõsteta esile mõtet tervikuna, vaid mingit eri külge sellest, näiteks: Ma lähen **põllumehele!** (mitte ükskõik millisele ametikandjale.) Kas ka **sina** nõnda mõtled?

Kõlakujundid

40. Alliteratsioon. Sõna ei pääse mõjule ainuüksi sisu, vaid ka kõla vahendusel. Kunstiteose mõjulepääsu üks vahendeid ongi **kõla.** Vanemas eesti folklooris, nii luules kui ka proosas, värsi või lause (s. o. mõttelist tervikut väljendava sõnaühendi) üksikelementide sidumisel on tähtsaks teguriks algushäälikute (vokaalide või konsonantide) kordus. Kindla seaduspärasusega järgnevad algriimis üksteisele sõnad samade esisilpidega. See sugereerib, seob tähelepanu, intensiivistab laulja ja kuulaja kaasaelamist. Häälikkordustega — alliteratsiooniga (algriimiga) seotud häälik tõuseb esile palju tõhusamalt mitte ainult lauludes, vaid ka (rütmilises) proosas. Kõlamaalingut (eufooniat) luule vormi ühe elemendina kunstielamuse intensiivistamiseks oskas kasutada juba primitiivne inimene. Sõnaalguliste vokaalide ja konsonantide samakõla on osa eufooniast. Samade häälikute kordamine rütmis mõjub kaasakiskuvalt nagu muusika, pealegi esitati laulud retsiteerides või meloodiaga lauldes, mitte deklameerides või hääleta lugedes. Seega pääses häälikute samakõla sõnade algul kuuldeliselt mõjule. Eesti ja soome rahvalaulude, väikeluule, osalt proosaliikidegi struktuurilis-kõlalise eripära moodustavad sõnaalguliste vokaalide ja konsonantide samasus värsi või lauseterviku kahe või mitme tüvisõna algul. Vokaalide samasust nimetatakse a s s o n a n t s i k s, konsonantide samasust ja erinevate vokaalide koosesinemist a l l i t e r a t s i o o n i k s. Siin on nimetus *alliteratsioon* kasutatud kokku mõlema nähtuse kohta.

Rahvalaulus on alliteratsioon tingimatu nõue, mida näitab seegi, et alliteratsioonita värsse leidub eesti regivärssides umbkaudu 8—15%.

Alliteratsioon (1) annab värsile heakõla, (2) seob sõnu värsis tihedamini omavahel, (3) mõjutab värsi struktuuri ja (4) on tähtis faktor stiili kujunemisel.

Esimene ja teine punkt on kergesti arusaadavad, kolmanda puhul tuleb lisada seda, et allitereeruvad sõnad püütakse paigutada kõrvu, kui vaja, kasutatakse selleks ka inversiooni (Naine **kaunis kasvatanud** — epiteet satub nüüd peasõna järele). Neljas punkt kõneleb sellest, et alliteratsioon tingib tekstis sõnavalikut ja kujundab seega kõlalist karakterit. Värsis / **Maa** on **mak**sakarvaline / on ebatavaline epiteet tingitud sõnast **maa**, mis nõuab temale allitereeruvat epiteeti; värsis / **Riia** poolt oli **ris**tiline /

ilmub pärisnimi epiteedi ristiline tõttu. Pärisnimed ja arvsõnad satuvad värssidesse oluliselt alliteratsiooni tõttu, näit: **V**iis on **v**aimu välja päälla, / **k**uus on **k**ubjasta järella. Selle värsipaari mõte on: sundijaid rohkem kui töötegijaid, arve ei tule võtta otseses tähenduses.

Alliteratsioonitüübid on järgmised.

I. Kakskõlariim: (1) Sama konsonant koos sellele järgneva sama vokaaliga sõnade algul (**K**adak, **k**allis, **k**ata minda); (2) sama vokaal sõnade algul (**A**aba, **a**rmas, **a**ita minda).

II. Ükskõlariim: (1) Sama konsonant sõnade algul (Mina **k**uulin, vastu **k**ostin); (2) sama vokaal eri konsonandi järel (Sini**ki**rja lin**nu**kene); (3) sõnad algavad erineva vokaaliga, nn. nullalliteratsioon (Mina **o**len **a**ina **ü**ksi **o**rja).

Alliteratsioon siirdub harva üle kahe värsi:

Kuku sisse korstenasta!
Kuku lapse kulmu peale,
lase lapse lau peale.

Alliteratsiooni moodustavate häälikute gruppi ühes värsis nimetame alliteratsiooniahelaks, iga liiget selles alliteratsiooniahela lüliks. Vahel võib värsis olla rohkem kui üks ahel:

Seal saab kiike kinda'aida.

Kaasrõhualliteratsioon on sama sõna esimese ja kolmanda silbi alguskonsonantide ja vokaalide samasus või ühe sõna esimese ja teise sõna kolmanda silbi konsonandi ja vokaali samasus: Väräv**i**st v**i**el leitsin jälled (VK II 80C).

Nagu parallelismgi, on alliteratsioon regivärsis konstitutiivne nähtus.

Kuidas alliteratsioon surub peale sõnavaliku, seda kogeb järgmistes näidetes:

Tuulest tegi ta hobuse,
sädemesta lõegas säared,
kasteheenäst tagus kabjad,
õlekõrrest kõrvakesed,
tulesõest silmäkesed.

Tiksus sie tinane saani,
raksusid rohused rangid,
lõksus luoka kuldaküüsi.

Kägu kukkus looga peäle,
teene teese aesa peäle,
kolmas saani koljo peäle,
nellä̈s neiu teki peäle.

VK II 53 A.

Esimeses näites on hobuse kehaosad tingimatult laulu kuuluvad, selle järgi: sääred sädemest, kabjad kasteheinast, kõrvad kõrrest. Teises näites: tiksus tihane, raksusid rangid, lõksus luoka. Kolmandas näites on määravaks faktoriks arvud.

Seega determineerib alliteratsioon sõnade valikut värssides, teisiti väljendades — on üks olulisi tegureid värsside sõnalise koostise määramisel.

41. Onomatopöa. Loomade ja lindude häälitsustele, elutute esemete, näiteks tööriistade või liiklemisvahendite mürale või muusikariistade helile võidakse anda sõnaline sisu, mis kuuldeliselt selle sõnaga võib olla ligilähedaselt sarnane. Karu liikumist võidakse imiteerida sõnaga *müta-mäta,* ööbiku laulu — *Kiri, küüt, vaole!* Vares vastab haraka küsimusele *«Kuhu lähed?»* — *«Narva, Narva!»*

Teomees hilineb mõisa, vanker laulab:

Ei tea, mis saab, ei tea, mis saab!

Pärast teomehe peksasaamist (kiiresti):

Eks ma näinud, mis sest sai!

Häälitsusi imiteerivaid sõnu nimetatakse onomatopoeetilisteks sõnadeks.

Siit on edasi arenenud kindla tähendusega deskriptiivsed sõnad, mis struktuuris sisaldavad veel häälitsuse helijäljendust, nii vares **vaagub** (vrd. vaak-vaak), konn **krooksub** (vrd. krooks-krooks) jne. Neid sõnu nimetatakse ka onomatopoeetikonideks.

Onomatopoeetiliste sõnade väärtus seisab kõlavahendite kaasabil kujutatavate nähtuste ilmekamaks muutmises.

42. Eufonismid on kõlaseadustel baseeruvad paarissõnad millegi karakteriseerimiseks.

Soa liikumist ja kõlamuljet kangakudumisel imiteerib järgmine eufonism: hõbesuga *suhva-sahva* (VK II 461). Koer läheb karja *kompa-kampa,* tähendab vastumeelselt (H III 12,359 Väike-Maarja); *nibe-näbe* näputööle (kärmas).

Perenaine seletab lambale:

Nüüd mine mõtsa *nipsi-napsi* (lamba söömise jäljendamine); tule koju kipsi-kapsi (lamba jooksu imitatsioon) (E, StK 10,95 Paistu).

Eufonistlikke sõnapaare kasutatakse üsna rohkesti.

43. Rahvalaulude kompositsioonist. Kompositsioonilt on rahvalaul võrdlemisi ühtlane ja kõiki rahvalaule võib grupeerida kindlaisse kompositsioonitüüpidesse.

Kõige sagedasem on ühesuunaline mõttearendus, mida võib vaadelda analüütilise või sünteetilise kompositsioonina. Analüütiline esineb siis, kui laulik algab laulu mingi teesiga, mida laulu põhiosa peab kas põhjendama, tõestama või koguni tagasi

lükkama. Nii algab laul «Kupja (kiltri) surm» keelitamisega: Ära kipu kilteriksi. Laulu järgnev osa vastab sellele, miks on kiltril kibe surm. Algusvärsid aktiviseerivad tähelepanu ja kutsuvad kuulama. Need värsid võivad olla väga mitmekesise sisuga: didaktilised, nõuandvad («Orja õpetus»), hoiatavad (Ei tohi laulda. Kuulajad on kurus ja laulust võib tulla ainult halba), halvustavad (Oh teie, odrad õelad! Miks kasvasite viletsad, halb on lõigata + Sajatus), sajatavad, võrdlevad. Analüütilise kompositsiooniga on ka «Mõisast pääsemine»: algul laulik konstateerib, et ta pääseb mõisast, järgneb kujutus, kuidas ta mõisast pääses.

Sünteetilise kompositsiooniga laulud algavad jutustuse, kirjelduse, loetlemise või seletamisega; antakse algul mingi elamuslik pilt kujutatavast olukorrast, lõpul on sünteesiv hinnang, põhjendus, kusjuures sageli väljendatakse hukkamõistu või heakskiitu. Näit. «Saks sõidab»: kujutatakse saksa rikkust tema sõidu taustal. Kokkuvõte: teomees on töötegija — tema künnab ja külvab, seega ongi rikkuste looja.

Vahel võib didaktika väljenduda vanasõnas: Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki. Sünteetilise kompositsiooniga laulud on väga varieeruvad.

Järgmine kompositsioonirühm on antitees. Antiteetilise ülesehitusega laulud on väga ilmekad, neid on palju ja neid esineb rohkesti ühiskondlikke suhteid käsitlevate laulude hulgas. Seal on antitees muidugi ka väga terav, sest nad kujutavad ju vastuolusid ekspluateerija ja ekspluateeritava vahel. Nad on harilikult sümmeetrilise struktuuriga, laulu teises pooles kõneldakse sellest, mida laulik heaks peab.

Antiteetilise kompositsiooni näiteks sobib «Peremees ja sulane põllul»:

Peremees kündis põllul,
paar olli härgi tal eessä,
teine paar olli täkkusida,
kolmas künniruunasida.
Ait sai harjani aganaid.
kirst sai kiilutud kivida.

Sulane kündis soossa,
paar olli parta tal eessä,
teene paar olli tetresida,
kolmas olli kukkesida,
Ait sai harjani teridä,
kirst sai kiilutud rahada.

Laulu kaks antiteetilist poolt on konstrueeritud kolmekordsele kontrastile: tööriistad, töö tulemused ja laulu ajendanud peremehe ja sulase vastuasetamine.

Laia maailma külmust ja lapsepõlvekodu soojust on vastandatud laulus «Endine elu». Ka loodus aitab kaasa vastandamise piltlikustamisele («Eha- ja koidutäht»). Antitees võib seotud olla groteskiga: rikkale ei piisa suurest härjast, vaene lepib ka vana varesega.

Tagasihoidlikku pilget leidub poisse ja tüdrukuid vastandavais laulutüüpides.

Küsimus-vastus-kompositsioonitüübis arendatakse pea-

mõte välja küsimuste ja vastuste kaudu. Laulutüüpi on moodustatud mitmel viisil. Võib olla küsimus parallelismi kujul ja samal viisil antud ka vastus («Orja põld»), mitu küsimust ja mitu vastust või vaheldumisi küsimus ja vastus. Sellised on paljud mõistatuslaulud, ka mõned uuemad laulud, näit. mõned orjuslaulutüübid:

Kuhu see kupja magu sai?
Magu sai tondi torupillist.
Kuhu need kupja sooled said?
Need said jaama oostetrengist.

Enamasti on needki laulud sümmeetrilise struktuuriga.

Pikema küsimusega laul (mõistatus) on üles ehitatud nõnda: küsimus (x värssi) + vastus (1 värss) + kordus (x värssi, nagu küsimuses):

Kesse joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
mekib mitmesta jõesta?

Vikerkaar, minu vennikene,
see'p see joob meresta vetta,
haisub vetta allikasta,
mekib mitmesta jõesta.

Rahvalaulu ülesehituse aluseks võib olla ka võrdlus: Mis maksab maahobune saksa sälgude seassa? Nõndap minagi see vaene muude mukkide seassa. Hulgaliselt leidub laule eeldus-järeldus-kompositsioonitüübis (kui — siis) ja soovpõhjendus-tüübis (tee nõnda, sest). Laulu algul esitatakse mingi tingimus, järgnevas kõneldakse, mis sellise tingimuse olemasolu korral oleks: Oleks minu olemine, ma paneksin saksad saagima jne. («Kättemaks sakstele»). «Laula, suukene»: Laula, suukene, küll hauas saab vaikida.

4. RAHVALAULUDE TEMAATILINE RÜHMITUS

REGIVÄRSILISED LAULUD

A. Lüroeepilised laulud

Eestlastel pole puhteepilist rahvalaulu, küll aga leidub laule, milles sündmustik põimub lüüriliste mõtete, meeleolude ja tundmuste kujutamisega. Sündmustik on ainult ettevalmistuseks didaktilisele lõpplahendusele. Nii pole «Maie laulus» peamine sündmustik, vaid tapja elamused põgenemisel, surmamineku ettevalmistus selle kaudu ning sõnades väljendamata didaktika: iga kuritegu tuleb lunastada. Setu «Tooma laulu» lõpul saab naise hukutamise eest karistuse teo tegija, «Kalmuneius» on sündmustik lüüriliste meeleoludega läbi põimitud, alates naimise lubamisest külvamisel ning ahastusest, kui regi enam lahti ei pääse. Tõotuse unustanud noormees on sunnitud lubaduse täitma ning nooriku kalmulistele andma, ise aga minema «täheks taevasse».

Paljud lüroeepilised laulud olid kasutusel koosviibimistel, eriti kiigel, ja suur hulk üleskirjutusi ongi pealkirjastatud «Kiigelaul».

Mitmed lüroeepilised laulud pärinevad temaatikast järeldades üsna kaugest ajast. Mitmed laulud on loodud müütide temaatikal («Loomislaul»), paljud sisaldavad kauge mineviku arusaamasid ja tavaõigust («Tütar vette», «Müüdud neiu»).

Sisu ja päritolu järgi võiks lüroeepikat rühmitada järgmiselt: (1) mütoloogilised, (2) perekonnaballaadid, (3) legendid, (4) hilisemad sotsiaalseid **suhteid kajastavad laulud.**

Esimeses rühmas võiks vaadelda «Loomislaulu». Mõtlik, maailma asjade üle aru pidav tark ema on vastavalt oma uskumustele sõnastanud pildikese sellest, kuidas on tekkinud maa, maailm, kuu, päike ja tähed. Sinisirje linnukene lendab «üle kõige ilma», otsides pesapaika. Ei meeldi talle sinine ega punane põõsas, ta asub pesitsema kullakarvalisse, kus haub välja pojad:

Haudus kuu, haudus kaksi,
haudus pooli kolmatagi,
natukese neljatagi.
Hakkas alle katsumaie:
leis pojad verisulesta.

Ja kui pojad said täiskasvanuks, hakkas ta neid jagama:

Üks sai maale marijasta,
tõine põllule kivesta,
kolmas kuusta taeva'aie,
neljas päevast pääle ilma.

Laul arvatakse tekkinud eestlaste alal, levinud Ingerisse, segunenud seal Soomes iseseisvalt tekkinud loomislauluga, millest arenenud lugu leidub «Kalevala» esimeses laulus. Ingeris kujunenud Eesti-Soome segamoodustus on levinud Lõuna-Soome, Savosse ja Karjalasse.

Teine laialt tuntuks saanud laul on «Tähemõrsja» e. «Salme laul», mille Kreutzwald meisterlikult on kasutanud «Kalevipojas».

Laul käsitleb taevakehade kosjaskäigu teemat. Laulu kangelane m i n a leiab metsast või karjateelt kana, kellest kodus kasvab ilus neiu, nimetatakse Salme-neiuks. Neiule tulevad kosja päike, kuu ja täht. Vastu võetakse tähe kui kõige kindlameelsema taevakeha kosjad, tähe, kes oma tujukuses ei häiri inimesi ega tee kahju. Laul on segunenud kosja- ja kiigelauludega. Et lüroeepilisi laule kasutati kiigel, algabki Peetrist noteeritud lauluvariant (ERI järgi Jä 16) kiigelauludega, kus neiu palub end kiigelt maha lasta, ja kui ei lasta, loodab neiu, et tema töö teevad puud. Puu läheb karja saatma, leiab karjateelt kana, kellest kasvab Salme.

Laulus «Suur härg» on juttu tohutu suurest härjast, kellele otsitakse tapjat, kuni leitakse väike mehike, kes looma surmab

paljakäsi. Suur kontrast viitab üleloomulikele olenditele. Laul on levinud Põhja-Eestis, peamiselt Kuusalus ja Haljalas, hõredamalt kuni Vaivarani, veel Amblas, Kodaveres ja Saaremaal. Laialt on see tuntud ka Ingeris, Karjalas ning Soomes.

«Suure härja» lauluga on segunenud talgulaulud, milles tänatakse härrat või pereisa talgutoiduks tapetud härja eest. Tapmisloos puudub aga juba üleloomulikkus, suure härja tapmise kujutamise kaudu väljendatakse piltlikult vaid tänu. Härg pole enam nii ülivõimas, ainult ta «pole ilmas ikkes olnud ega põlves põldu kündnud».

Ka pulmalauludes tänatakse võõrustajaid härja tapmise kujutamise kaudu.

Neljas suurt härga kujutav laulurühm kõneleb puuveost. Lugu algab härja kirjeldamisega, tapmise asemel on puuvedu. Vastavalt härja mõõtmeile on ka koorem tohutu.

Soome maagiline härja tapmise laul on eesti omaga geneetilises suguluses. See näib rännanud Soomest Ingeri kaudu Eestisse.

Laulu on kasutatud nii «Kalevalas» kui ka «Kalevipojas».

«Suure härja» kõrval leidub laule ka suurtest puudest, nagu näiteks «Suur tamm», kus tamm oma suuruses varjutab päikese. Väike mees raiub puu, millest saab siis palju vajalikke esemeid.

Laulus «Kannel» valmistatakse mänguriist puust või kalaluust, kandlekeelteks neiu juuksed. Mängijat aga ei leita, kuni siis jutustaja ise või tema vennakene manab pillist ülivõimsaid helisid, mis tungivad kuulajate hinge kui kurblik vaeslapse või kaebleva nooriku nutuhalin (eriti kui see tulvab esile nooriku kodunt lahkumisega mehekoju, uude ellu, täis teadmatuse piina tuleviku ees ja endiste hõlgete mälestuste kustumist). Lõunapoolne lokaalredaktsioon kõneleb ülemeelikule mängule või tantsule kihutavast sädelevast keeltehelinast. Kandle motiiv on kodune ka soome ja liivi rahvalauludes, samuti läti-leedu dainades.

Üldinimlik probleem kerkib esile tarbepuu otsimise laulust «Laevapuu», mis lükkab mõtted küsimusele — mis minustki saab. Rahvusvaheline on motiiv puudest, kes ei taha end lasta raiuda. Siin otsitakse laevapuud, ja iga puu kõneleb siis, millist tarberiista saab temast valmistada. Lõpuks arvab tamm end kõlbavat ka laevapuuks. Laul on rännanud Eestist Ingeri kaudu Soome ja pääsenud «Kalevalassegi», kus tamm keeldub ja põhjendabki, miks ta laevapuuks ei kõlba: madu maganud tema juurel, verise suuga kull istunud tema ladvas. Ingeris on laevapuu otsimine segunenud katolikuaegse legendiga kiriku tarbeasjade otsimisest.

Järgmine üldinimliku motiiviga laul on «Nuttev tamm», milles tamm kaebab, et teda üksi on jäetud «suurte tuulte tuigutada», kõiki muid puid raiutakse ja kasutatakse:

Tamm aga mulle ütlemaie:
«Muida puida raiutakse,
kodumaale korjatakse,
mind ei võeta, mind ei viida,
minda jälle jäetakse
siia ilma iluduseks,
maa peale maaliksigi!»

Igaüks tahab, et ta oleks elus millekski vajalik. Kasutu inimene olla on talumatult kurb.

Rohkesti on olemas perekonnaballaade. Õigupoolest kuulub ka «Salme laul» e. «Tähemõrsja» seesuguste ballaadide hulka.

Perekonnaballaad on ka «Mehetapja» e. «Maie laul», milles naine tapab oma mehe ja on sunnitud oma teo lunastama sama, s. o. surma hinnaga. Setude «Tooma laul» on laul mehest, kes hukutab oma naise ja peab nüüd kandma karistust hukutatu suguvõsa läbi. Setude «Kalmuneiu» kujutab oma tõotuse unustanud meest, kes jääb ilma oma kositud rikkast mõrsjast.

«Suisa suud» on ainus rahvalaul, mis kõneleb otseselt Kalevipojast, muudes lauludes esinevad Kalev või Kalevipoeg üksnes vihjamisi. Laulus jutustatakse neiust, kes läheb metsa luuaoksi tooma, satub seal kokku suisa suud nõudva Kalevipojaga, kelle neiu kaasasoleva noaga tapab ja saab vanemailt selle eest kiitagi.

Laul on loodud korduslaulu vormis, mis seisneb selles, et sündmus jutustatakse vanemaile samas sõnastuses veel kord.

«Uppunud vend» kõneleb sellest, kuidas lauliku kolmest vennast tuleb töölt tagasi koju kaks, mitte aga kolmas — kalur. Neiu läheb venda otsima, küsitleb päikest, kuud ja tähte ja saab teada, et vend on uppunud, ning leinab kadunut kaua.

Legendilaule, milles piiblitegelased või muud «eeskujulikud» isikud on seotud sündmustikuga, leidub kõige rohkem idapoolses Eestis. Üks seesugustest on «Jeesuse sõit». Jeesus palub end üle vee viia kirikul, hobusel ja härjal. Ei vii aga kirik ega hobune, viib härg. Selle eest saavad karistada kirik ja hobune, aga härg teenib au ja tasu.

Sotsiaalseid suhteid peegeldavaid laule on mitmesuguseid.

Nähtavasti vanast tavast kõneleb laul «Tütar vette». Talus oodatakse poja sündi, sünnib aga tütar. Kodused otsustavad lapse uputada, aga ema, kes on pandud käsku täitma, ei suuda seda:

Kuda vii vere vesile,
lase armu lainetesse?

Toob tütre koju ja kasvatab kenaks neiuks. Küllap see ongi kajastus mingist iidsest tavaõigusest.

Rohkem sümboolset tütarde tapmise motiivi sisaldab laul «Tütarde tapja». Poeg ei saa naist, sest talus on palju tütreid. Ema täidab poja käsu ja viib tütred vette. Minia saab aga hooletu ja lohakas. Kahetsev ema kutsub tütreid tagasi, aga need vastavad:

Ei ole minu emani...
Meri on minu emani.

Mehe valikul ei ole neiul kaasa rääkida, sellest kõneleb «Müüdud neiu». Karjas olles kuuleb neiu enda müümisest ja meelehärmis sajatab koduseid. Siin on puhteetilistele ainetele liitunud ka skandinaavia ballaadiaineid.

Üks vanemaid säilinud eesti lüroeepilisi laule on ballaad «Nurganaine». Lugu on tuntud üle maa ning kujutab noore naise elamusi sünnitusvaevuste algusest kuni sünnitamiseni. Eriti pikalt kujutatakse abi otsimist üleloomulikelt jõududelt ja surmahirmu. See on elamuslikult ning kaasakiskuvalt loodud laul. Laulu mõningaid variante on kasutanud Kreutzwald Kalevipoja sündimist kujutades ja Gustav Suits oma poeemis «Lapse sünd».

Feodalismiaegseid sotsiaalseid suhteid käsitlevate laulude hulka on pandud laulud, mille tegelasteks on mõisnikud ja talupojad.

Talupoja ja mõisniku suhteid peegeldab laul «Haned kadunud». Tütar — hanekarjane — istub valvates maha õmblema, aga uinub. Selle aja sees on haned kadunud. Otsijad leiavad kadunud linnud mõisast, kuhu neid viis perifraasiliselt väljendatud «kulli kurja-küüsi». Ja siis, kui kündja juhatab, kuhu haned viidi, läheb otsija Meeri mõisa ning kogeleb:

Alla toodi kuldatooli
mu oma hane luiesta,
ette pandi kuldalauda
mu oma hane kondista,
pääle pandi kaksi kannu
mu oma hane veresta.

Laulu tekkimine kuulub kindlasti juba sellesse aega, kus talupoeg tunnetab, et mõisnik teda röövib.

Talupoja ja mõisniku vahekordi kujutab ka «Harja otsimine». Neiul kukub hari merre. Ta palub apostlinimelisi sulaseid Peetrit jt. hari merest välja tuua. Lõpuks peab neiu ikka ise minema, leiab aga harja asemel võrratu mõõga, mida imetlevad mõisasaksad. Eestis tekkinud laul arvatakse rännanud Vadja ja Ingeri kaudu Soome.

«Ori taevas» on üks populaarsemaid selle alapeatüki laulutüüpe. Rikka ja vaese vastuolu on rahvalauludes hästi tuntud, nagu on piibliaineline lugugi rikkast mehest ja vaesest Laatsarusest. See võis ehk olla eeskujuks laulule, mis kõneleb orja ja isanda suhetest maa peal ja taevas. See katolikuaja läänesoome legendilaul jõudis uurijate arvates Eestisse *ca* XVII sajandil. Eesti redaktsiooni võrdlemisi noort iga kinnitab asjaolu, et laul keelelt ei sobi vanemasse asendisse, värsimõõtu rikkumata. Eestis on sulanud sellesse laulu tihti iseseisev lüüriline motiiv orja palgapalumisest, kuna Lõuna-Eestis on loodud lisaks veel omapärased algusmotiivid — orja magamine sool ja vee toomine merest.

Sõjalauludest kuulub siia «Venna sõjalugu». Sõjast tagasitulnud venda ei tunne isa, ema ega vend, küll aga õde (või pruut) oma rõivaesemeist, mis ta vennale sõtta kaasa andis. Õelt sai ta kaasa ka praktilise õpetuse — hoidugu sõja keskele, sest «esimesed heidetakse, / tagumised tapetakse, / keskmised koju tulevad».

Lüroeepilised laulud kuuluvad oma hulga ja kunstiliste omaduste poolest parimate hulka regivärsiloomingus.

B. Lüürilised laulud

1. Töölaulud. Vanimaks temaatiliseks rühmaks tuleb tõenäoliselt pidada töölaulu, mis hakkas tekkima koos tööriistade ja relvade kasutuselevõtuga. Selles oli ka maagilisel sõnal oma osa. Meieni pole säilinud vanu töölaulude tekste, küll aga hilisemaid ja üsnagi hiliseid. Töö koduselt valmistatud vahenditega oli aega ja suurt vaeva nõudev, sellepärast kõneldaksegi lauludes palju töövaevast. Et laul on tekkinud tööd tehes ja tööst mõeldes, selgub ka värssidest enestest:

Soossa loogu võttadessa,
nõmmel marju noppidessa,
küla alla kündadessa,
küla arul äästadessa,
sääl mina säädelin sõnuda,
lahutasin laulusida.

Töö- ja värsirütmi sidumine on igivana nähtus. Hüüe ja laul kergendasid töö tegemist rütmi kaudu, mis organiseerib pinge- ja lõõgastusseisundi korrapärast vaheldumist. Iga töö nõuab vastavaid liigutusi ja rütmi: sõudmine, niitmine, kooditamine, jahvatamine, uhmerdamine, pesutõlvamine, raskuste tõstmine ja nihutamine. Komando ja laul korraldasid ühtlast kollektiivset jõupingutust ja hoidsid ülal meeleolu. Tööd saatev laul sisaldas arusaadavalt töörütmi.

Töö ja laulu sidumisel arvatakse võivat eristada mitut astet. Esiteks võis laul stimuleerida töötamist või koguni tööle sundida selles leiduvate psühholoogiliste ja maagiliste mõtetega, nagu näikse olevat primitiivseis kultuurides. Teiseks võib laul suunata töö rütmilist kulgu. Kolmandaks ei tarvitse laulu ja töö vahel olla rütmi- või mõtteseost, laul võib oma sisu või meloodiaga lõbustada töötajat, kergendades sel kombel töötegemist ja «lühendada aega», niisiis olla samuti psüühiline tegur. Viimane on huvitav ka eesti rahvaluule suhtes, sest paljud laulud polegi mõeldud töö saateks, need on tööteemalised laulud. Laulud võisid töö juures olla kommunikatsioonivahendi funktsioonis, töötajate mõtete väljendamiseks töö, töötegijate või -tingimuste kohta, mis aitas siduda töötegijaid omavahel. Neljandaks ei tarvitsenud töölaulu esitada sugugi ainult töö juures, vaid ka mälestusena tööst eemal olles. Laulutekstiga võisid kaasneda tööliigutused, töö imitatsioon.

Muutuda võib laulu funktsioon, nii on töölaul muutunud mängulauluks (käsikivilaulu muutumine jahvatamismängulauluks).

Kuigi töölaulud ei tarvitse alati olla tekkinud ega lauldudki otse töö juures, on nad ikkagi kuidagiviisi seotud tööga, vahendavad töötaja tundmusi ja muljeid või suhtumist. Nad võisid tekkida ka samasisuliste laulude mõjul. Otsene seos tööga on tööteemalistele lauludele siiski karakteerne.

Kollektiivses töös kujunes kollektiivne laul oma sisu, vormi ja esitusviisiga, mis oli kohandatud vajaduse järgi ka töörütmiga. Laulutraditsioonis liitusid kollektiivi liikmed, kes vastava laulu olid omaks võtnud või soostusid omaks võtma.

Alustagem lüürika vaatlust primitiivsematest karjaselauludest, karjaste huigetest.

Karjaste huiked ja helletused on lihtsad muusikalised meeleoluväljendused täiesti omaette või suhete otsimiseks naaberkarjusega, kellega võis tekkida dialoog. Avinurmest kirjutatakse: «Karjased huikasid metsas, kui üksteisega tahtsid kokku saada. Et tunda, kes keegi oli, hakkas igaüks isemoodi huikama. Huigati nimepidi: «Mihkel ae!» — Vastus: «Ae!» «Siis huigati nii, kui teati, et teine on ligi, kadus põõsaste vahele, kui kaugel, siis huigati kõvasti ja pikka, lähedal — tasa ja ruttu.» (EÜS IV 1119/21 Piilsi k. 1907).

Huige on enamasti ühetaktiline, helletus aga juba arendatum. Huiked ja helletused on tüüpilised hüüderetsitatiivid, arenenud koguni lauluks.

Refrääni järgi on huikeid nimetatud *õetusteks, õotusteks* (õe), *helletusteks* (helle, ellä), *õlletusteks* (õlle), *alletusteks, aetusteks* (alleaa), *leletusteks, leelotusteks* (leeli) jne. Üldiselt olid nad väga meloodilised, meloodiliselt arendatud huiked ja muusikalised meeleoluväljendused, rütmilt üsna vabad, minimaalse tekstiga või hoopis tekstita. Helletused sisaldavad enamasti kutset naaberkarjusele, vahel põhjendusega, miks ta peab oma karja ligidale ajama, vahel ka pilgati teist, millele siis pilgatu vastas.

Näide Tarvastust:

Alleaa, alleaa,
Prilli Aadu kari siiä,
alleaa, alleaa!
Nahkle Piitre kari siiä,
alleaa, alleaa!

Igal karjusel oli ikka võimalikult oma huige, oma meloodia, sõnad, esitusviis, siis oli tunda, kellega tegemist. Neis avaldus tihti ka meeleolu: hommik, õhtu, vihm. Kargetel hommikutundidel kajas mets hästi vastu, mida helletaja püüdis kasutada: silp oma huiget, paus, mille ajal sekkus huikesse metsade kaja.

Karjaselaulud, juba arenenud regivärsilised laulud, on tuttavad üle maa. Et küla talud olid koos, oli olemas ka ametikutselisi külakarjuseid, kelle looduks tuleb vist karjaselaule enamasti pidada. Karjasteks olid vanemad mehed, nende abilisteks

lapsed ja noorukid, sest karja hoidmiseks ja kaitsmiseks huntide ja karude vastu olid täiskasvanud suutelisemad.

Karjaselaulud käsitlevad kõiki karjasetöö faase, alates karja väljaajamisest kojutulekuni, järgnevad elamused karjas, karja manitsemine hästi sööma ning piima andma, siis leidub laule pikast tööpäevast, toidust, halvast ilmast, karjase suhetest loodusega. Märkimisväärsed on ka lüpsilaulud.

Rikkalik temaatiline rühm on õitsilaulud, mis tekkisid tööloomade öisel karjatamisel ühisel rohumaal või metsaservas. Kuigi töö oli raske ja kurnav, muutusid õitsipaigad lõbutsemiskohtadeks vastavate kommete, mängude, naljade ja lauludega, millest noored igatsesid osa võtta.

Heinaniitmine, eriti aga viljalõikus on seotud veel mitmesuguste kommetega ja andnud palju laule. Laulus soovitakse lõikuse lõppemist, et saaks puhata ja selga sirutada, aga tööd on palju ja see läheb aeglaselt:

Küll mina lõikan, ei mina jõua,
küll mina väänan, ei vähene.
Mis peaks minul olema:
kas on käed kinni pandud,
sõrmed selgaje seotud?

Kui põld ei lõpe, ähvardatakse teda poolikult jätta lindude ja loomade süüa ning tallata. Ka selles väljendub omaaegne põllusse animistlik suhtumine. Paljudes lauludes on juttu sellest, et põld nõuab pingsat harimist ning vili koristamist. Suvised tööd järgnevad kiiresti üksteisele.

Lõikuse lõpuga on seotud neidude katse sirpi visates selgitada, kes saab kõige enne mehele. Tuttav on seejuures selle kombe saatelaul «Sirise, sirise, sirbikene!». Kui viskamisel sirp purunes, usuti viskaja surevat veel jooksva aasta sees; mehelesaamise ennustust loeti välja sirbi paiskumisest teistest kaugemale.

Ka talgud olid laulukohad. Küll ei lauldud alati otse samateemalisi, vaid muidki laule nii heina- kui sõnnikuveotalgutel. Künnilauludes kiideti «möirates mäele, karjudes künnivaole» tormavaid häid härgi, kes panid adra «käänama kulda».

Linakitkumis- ja rehepeksulaulud kuuluvad osalt orjuslaulude hulka. Vähe on säilinud kütiselaule, leiduvad siiski mõned, näiteks:

Küde küpseks, kütismaake,
põle põrmuks, põllumaake!
Siit saab pulmalinnaksida,
kasvab kosjakaerusida;
ale annab halli kuue,
kaeramaa annab kasuka,
kütismaa kingib kübara,
odrast saab heada õluta.

Oma spetsiifiliste tööde kõrval pidi naine lisaks tegema muid raskeid koduseid töid, nagu on näiteks jahvatamine. Seepärast leidub lauludes kaebusi selle üle:

Lükati mind lüpsikulle,
tõugati mind tooberille,
kääneti käsikivile.
Siis lään kivi palve'elle:
«Eks sa võind meres mürada,
merekalda'as karata,
enne kui tulid siia maale
minu pihtu piinamaie,
käevarsi vaevamaie!»
Oleks mu pihad pihlakased,
käevarred vahterased,
sõrmed sõsteralülista.

Kaebus käsikivilauludes on mõistetav, sest kogu majapidamiseks vajatav jahu tuli käsikivil läbi lasta. Pered olid suured, seda raskemaks jahvatamine kujunes.

Käsikivil lauldi muudki peale puht käsikivi- ja jahvatamislaulude. Raske töö tõttu soovib laulik mõnes laulus, et kivi jahvataks ise.

Ketramist oli talus palju, töö monotoonne. Ketruslaule tuntakse üle-eestiliselt. Mõnes laulutüübis muretsetakse, et töötaja ei jõua pidada sammu töö pakilise iseloomuga. Seepärast ähvardab ketraja vokki, kui see küllalt kiiresti ei veere, põllul põlema süüdata.

Ketrus ja kangakudumine olid katsetöödeks neidudele, kas nad sobivad abiellumiseks. Katsetöödeks olid ka heinaniitmine ja viljalõikus. Halba ketrajat lauludes pilgati.

On veelgi laule kalameestest, sepast, kütist, aga muudestki töömeestest ja töödest. Selliseid laule on siiski vähe.

Tööga ühenduses leidub hulk mure-, hoolsuse-, virkuse- või laiskuse- ja uneteemalisi laule. Neis kõigis väljendub rahva positiivne suhtumine töösse ja töötegijaisse. Lauludel on tihti praktilise nõuande väärtus:

Neiukene noorukene,
ära heida uneregeje,
lase ramma ratta'aile!
Unel on regi madala,
rammal ratas kallakulle.
Uni saadab hulkumaie,
magamine marssimaie.
Uni ei anna uuta kuube,
magamine maani särki.

2. **Looduslaulud.** Eestlaste kui põlluharijate töö edukus põllul ja karjanduses sõltus suuresti loodusest ja ilmastikust. Inimene tundis end loodusega liiga tihedalt seotud selleks, et luua puhtakujulisi looduslaule. Sellest seotusest sõltubki puhtlooduslaulude vähesus, seda rohkem on aga loodusmuljeid seotud muude laululiikidega. Animistliku maailmavaatega inimene tundis kogu looduse olevat hingestatud, seepärast kõnetas ta puid, kive, päikest, vihma ja tuult nagu elusolendeid. Loomadelgi oletas ta inimese mõistust. Ühtaegu tundis inimene end looduse ees jõuetuna, seepärast püüdis ta palvetamise, ohvrite ja maagia abil meelestada loodushaldjaid endale soodsas suunas. Sellest tekkisid pöördumised loodusjõudude (tuul, vihm, äike) poole mitmesuguste soovidega või võitlus ohtlike metselajate (hunt, rästik) vastu maagiliste vormelite vahendusel. Animistliku maailmavaate kadumise järelgi säilisid selle elemendid lauludes. Vahetu kontakt loodusega püsis. Nii ennustati loodusnähtuste järgi ilma, ja sellest leidub jälgi ka regivärssides.

Muidugi ei jäänud loodusmotiivid lauludesse tekkimata, aga nad seostusid töö ja ühiskondliku eluga. Vahel antakse haarav pilt arvukate paralleelvärsside kaudu mõnest loodusnähtusest, vahel piirdub see lühikese vihje või võrdlusega. Lüürika vahendab inimese mõtteid, meeleolusid ja tundeid, inimese tundeelule on suur mõju loodusel. Kaunis mets või kevadine linnulaul tõmbavad igaüht kaasa. Laulik otsib puudelt, lilledelt ja lindudelt ka lohutust. Aga loodusega ei jagatud ainuüksi rõõmu. Väga tihti seostuvad loodusega vaeslaste murelaulud. Loodus ilmub ka kujunditesse, kui näiteks tööst kurnatud inimene lausub, et tema palgepuna on jäänud puude külge.

Primitiivsel arenemisastmel inimene ei opereerinud veel abstraktsete mõistetega, vaid ta sai aru konkreetsetest piltidest. Ilmekalt selgub see võrdlustest, mis pärinevad nii elus- kui ka eluta loodusest. Inimesi võrreldakse nende omaduste järgi loomade ja lindudega, ehteid ja riideid tihti taevakehadega jne. Laulikut võrreldakse lindudega, noormehi puudega (tamm, kask, kuusk jne.).

Animistliku uskumuse avaldusi tabame mitmesugustes pöördumistes, näit. pöördumises tuule poole palava ilmaga:

Tule, tule, tuulekene,
puhu higi hiukseista,
puhu palav palge'esta!

Omaksed on merel, ja randlane käsib tuulel ning sajul vaikida:

Ei ole luba tuulel tulla,
tuulel tulla, saul sadada.

Sõnakorduste kaudu püütakse sugereerida ja mõjutada, keda vaja. Sõnasunni abil soovitakse vihma lakkamist anafooril ülesehitatud laulus, milles sõnaga ü l e algab 9 värssi:

Üle, üle, iilikäne,
üle, iilituulekene,
üle nee sau sagarad,
üle nee pilve pisarad,
üle hoogu, vihmahoogu, jne.

Vihma soovimist mujale, alliteratsiooniliselt Virumaale, on tuntud paljudes teisendites.

Hall võib tulla alles siis,

kui lää lehte lepikusta,
hulga lehte uibuesta.

Laulu mõistame seda paremini, kui teame, et hall tegi põllusaagile palju kahju.

Impressionistliku maali taoliselt kujutatakse rea piltide kõrvutamise kaudu kevadet:

Juba lehib lehte puussa,
lehte puussa, rohtu maassa,
haljendab arulla heina,
nõtkub nõmmella pedakas,
kiigub soossa kaskijalga,
hirnub hiiessa hobune,
naerab neidune külassa.

Vilu õhtuhämarus on hea lauluaeg:

Nüüd ilus vilulla veerda,
kaunis laulda kaste'ella.
Vilu veeretab sõnuda,
kaste kannab häälekesta.

Kesksuvine põletav päikeselõõsk ilmestub sellises loodusepildis:

Nüüd on linnulla palava,
pääsukesel liiga sooja.
Nüüd saab sooja seistessagi,
pigista pihasta vetta,
õlast vetta õilutada.

Terve laul kõneleb meeleoludest lustisõidul esimese lumega:

Tale-tile, tale-tile taskin puskin,
viskin-vaskin niine naskin;
regi mul kiitis uuta lunda,
hobune kulund regeda,
jänes noorta haavametsa,
rebane pajurägada.

Härrad jäid härisemaie,
mölderid mörisemaie,
tohterid torisemaie,
mina vaene veanakaela
pistsin pöidla kinda kaela.

Terviklaul on ka ähvardus külmale, kuidas see otsib talvel ukse taga sooja tuba. Niisama tervik on laul linnust, kes otsib pesapaika:

Oh mina vaene virbelane,
virbelane, värbelane,
kuhu pean pesa tegema?
Pere pikkuje pinuje.

Peretüdruk, neitsikene,
läks ta pinust puida tooma,
pillas mu pesa pinusta.

Talupojale on mets muljeterikas, aga ikka seoses metsa praktilise väärtusega. Samal ajal kerkivad värvimuljed õige tugevasti esile:

Lähme, lähme, käime, käime,
millal meie sinna saame,
kus need kuused kollendavad,
haavad haljad haljendavad.

Ees on pikka peerumetsa,
taga laia luuametsa,
keskel kirju loogametsa.

Viru noormehed kiidavad oma maad:

Meie maa mägesid täisi,
mäed on täisi mändisida,
männid täisi okka'aida,
okkad täisi oravaida,
igas ladvas laululindu.

Oma muret on vaeslapsel kurta ainult loodusele:

Nutan noorele rohule,
kurdan kullerkuppudele,
arvan angervaksadele,
neil on aega arvajella,
noorel rohel nuttajella.

Vaeslaps tunneb, et tema eest hoolitsevad ainult metsapuud:

Ma olen lepä leväsüöjä,
kase kalli kasvandikku.
Lepp teeb mulle leinapõlle,
kaske valgeja kasuga,
pedajas tieb pieni särki,
haava halli kuuekese.

Rahvaluules on linnud väga sagedased tegelased. Lindudelt ütleb laulik koguni oma laulud õppinud, ja nüüd:

Siis mina laulan lagle viisi,
paterjalga pardi viisi.

Palju on rahval linnulaulutähendeid (vt. lk. 232 jj.). Kägu kukub ainult töötegijale:

Kägu kukub karjasele,
paugub palgiraiujale,
helgib heinaniitijale,
lõksub loovõttajale.

Töötegija uneaja lühidust näidatakse lindude kaudu:

Juba kukk on laulnud korra,
laulnud korra, laulnud kaksi,
hakkab kolmat laulemaie,
siis vast saan mina magama.

Rahvas on osanud loodusest häid detaile tabada. Pildid maalitakse välja parallelismide kaudu, iga paralleelvärss püüab tabada mõnd eri tahku. Palju on kasutatud looduse sümboolikat: nii tähendavad puud neiu unenäos kosilasi.

Tihe on side looduse ja inimese meeleolude vahel. Kui lauldakse laulust ja rõõmust, on see ikka seotud metsa ja lindudega. Ka oma salajasemad mõtted väljendab inimene loodusest ammutatud võrdluste abil. **Küll mõistja mõistab.**

3. **Orjuslaulud.** Oluline vahe orjus- ja töölaulude vahel on selles, et orjuslaulude hulka on paigutatud need laulutüübid, milles leidub sotsiaalseid vastuolusid töö tegija ja töövilja omastaja vahel feodaalühiskonnas. Seega seisab ühel pool mõisnik, teisel talupoeg ja teoline (teomees ja vaim). Kuna sulane sõltus omakorda ka peremehest ning perenaisest, kujunesid tal omad vastuolud taluperemehega, kelle ülesandel ta mõisas orjas.

Kuna feodaalsuhted Eestis (ja üldse Baltimail) olid talupojale äärmiselt rasked, on ka eesti rahvaluules ootuspäraselt palju orjusteemalisi laule, tüüpide arvult mitusada. Laulud kujutavad endast üsna usaldusväärset kroonikat, mille kunstiline tase ei ole eriti kõrge. Seda teravam ja negatiivsem on suhtumine orjastajaisse. Vähe leidub selles isegi huumorit, oluliselt on tegemist sarkasmiga. Tegeliku elu tõsise probleemina peegeldub neiski laulu-

des rikka ja vaese teema. Varanduslikud olud tingivad inimeste mõtteviisi, suhtumise, käitumise ning reageeringud. Iseteadlikku üleolekut rikastest tunneb vaene maaharija, kes oma vähesest saavat süüa ja lõbutsedagi, rikas oma külluse keskel olevat üsnagi hädas. See on ühtaegu nii eneseiroonia kui ka enesejulgustamine. Rikas loodab oma varale, vaene aga töökätele.

Vastandamine on oluline kompositsioonivõte selles temaatilises rühmas, aga ka muudes orjuslauludes ning vahel muudeski rühmades.

Rikkus pole laulude järgi tulnud ausalt, vaid ikka mingi kõverusega, teiste arvel.

Vastuolud olid olemas ka sulas- ja pererahva vahel, sest mõisatöö tegi sulane peremehe tööriistade ja toiduga. Sulane reageeris halvale kohtlemisele ja halvale toidule halva töö, talust lahkumise või majapidamise otsese kahjustamisega. Laulude järgi on sulane perepojast tublim töömees, kuigi viimane on kõigiti eelistingimustes. Vilets toit on omaette teema, halb oli toit ka pererahval, aga sulast toideti veelgi halvemini.

Milline peab olema sõltlane, teoori? Ta peab vähe magama, sedagi, kus juhtub; töötada tuleb hirmu all, alatise sõimu saatel. Teopoiss olgu puust, et suudaks taluda peksu, halba ilma või muudki ettejuhtuvat. «Teoline peab kannatama ohakaid ja orjavitsu.»

Teomees on töösse suhtumises hoolimatu. Oleks põld oma, siis töötaks meelsasti. Need ise, kelle tööd tehakse, magavad, söövad head, käivad hästi riides, lõbutsevad ja vaatavad ülalt alla viletsuses elavale töötegijale — nii hindab sulane olukorda omalt positsioonilt. Vaimupoiss toidab teise peret, aga kes toidab viimaks teda ennast?

Kõige tihedamalt suhtleb teomees kupjaga, ja need suhted on paljude laulude aineks. Kubjas määrab teomehele palju tööd, peksab teda, ei anna söögi- ega uneaega. Kupja headuse või kurjuse järgi hinnatakse mõisat üldse. Muidugi pole ka mõisnik parem. Naised käivad mehi karistusest päästmas, pistiseks mõisnikule või kupjale hani hõlma all. Mõis ruineerib teolist raske töö või pika tööaja, tavaliselt mõlemaga.

Mõisapeks on omaette lauluteema. Peksti halva töö, hilinemise, vastuhaku, vahel mõne tühise asja või isikliku vihkamise motiivil. Peksis kubjas töö juures või mõisniku käsul laupäeviti mõisatallis. Peksutraumad on omaette sagedane haiguste liik, peksuhaavade ravimine paljude laulude teema (Vt. tahvel 17.)

Teoline võitles paljuharrastatud öötöö vastu. Öötööd nõuti kiiretel tööaegadel, nagu heinatöö või rehepeksu aegadel. Rahvauskumuse järgi pidi öötöö minema «tondi tuluks», millest ei olnud siis kasu ei töö tegijale ega tööle sundijale.

Häda sunnil varastas teoline mõisa aidast või rehealt vilja, ja kui vargus avastati või otse peale satuti, tekkis suuri sekeldusi, millest kõnelevad nn. mõisavarguse laulud.

Vastakaid teolisi hakkas mõisnik andma soldatiks. Lauludest leiame selle vastu avaldatud protesti.

Omaette teema on «Tütar mõisas». Vanemad on suures mures mõisa võetud tütre saatuse pärast.

Laialdane on mõisnikule, tema perekonnaliikmetele või mõisameestele-sundijaile (kiltrid, kupjad jt.) kättemaksu teema. Neile sooviti ka tegelikkuses mitmesuguseid hädasid ja raskusi, koguni surma. Talupoeg ei leia kusagilt vabanemise võimalust. Kes ostab orjusest vabaks? Orjusest ostjat polegi.

Orja rasket olukorda kujutab laul «Ikka peab ori ojuma»:

Tuleks või tulista lunda,
sajaks raudasta raheta,
tilguks tinavihmukesta,
ikka peab ori ojuma,
ikka vaene vanderdama.

Millistes tingimustes need laulud loodi? Väikesearvuline, aga majanduslikult ülivõimas ning õigustes piiramatu mõisnikeklass hoidis talupoja täielikult oma meelevalla all ja kohtles teda julmalt. Mõisnikevastased laulud ongi siis talupoegade elu ning talupoegade ja mõisnike suhete peegel. Talurahva klassivõitlus avaldus mitmesugustes vormides — halvas töös, vastuhakkudes ja ka laulude kujul.

4. Vaeslapse- ja lesknaiselaulud. See rühm moodustab suure kontrasti kõigi muude lauludega. Siin kõneldakse neist, kes on inimlikust suhtumisest ilma jäetud. Nagu iga inimene, ootavad ka nemad kaasinimestelt soojust ja mõistmist, saavad aga leiva asemel kivi. Kui sureb eidekene, siis kõik vihkavad vaeslast, nii tunneb vaeslaps ennast ise. Võõra armud — neis puudub inimlik hellus ja soojus. Samasuguse suhtumise osaliseks saab ka lesknaine, ta võib ainult «surmaga tõrelda»:

Võtid mult murepidaja,
laua otsast osajagaja.
Toatäis jäi tuikamaie,
lauatäis jäi laulemaie.

Erakordselt südamlik ja hell on vaeslapse pöördumine surnud ema poole laulus «Ema haual», kus laps kutsub endale «päevas pääd silitamaie».

5. Nekrutilaulud. 1796. a. kehtestatud nekrutikohustus Paul I poolt langes raske koormana talupoegade õlgadele, kes nüüd pidid andma väeteenistuskohuslasi 25 aastaks, nagu see ajanorm kestis 1834. aastani (sealtpeale 20 aastani, 1874. aastast peale 5—7 aastani). Otse nekrutikohustuse kehtestamise järel hakkab tekkima uus temaatiline rühm laule regivärsi vormis, paralleelselt sellega XIX saj. esimesel poolel ka riimilise rahvalaulu vormis.

Nekrutilauludes kujutatakse kutseealisi noormehi liisku võt-

mas — kes peab teenima minema, kes pääseb. Kui saabub sügis, algab noormeestel nutt. Nutma jäävad ka mahajääjad õitsivennad ja tüdrukutehulgad.

Nekrutilauludes kõneldakse ka saksast, kes noormehe annab soldatiks. Seda võimalust kasutasid mõisnikud peamiselt mõisatöös vastakate suhtes. Ja niisugune noormees, kes tema enda ütlemist mööda on teotöös invaliidiks muutunud, peab nüüd minema nekrutiks. Ahastuses pöördub ta veel ema poole:

Emäkene, memmekene,
eks võind puua põllepaelus,
ennem kui mind kasvatasid!
Saks mind soovib soldatisse,
mahutab mind madrustesse,
püüab püssikandijasse.

XIX saj. alguse looming on ka Kolga-Jaani laul «Raamat Rantsuse sõjasta», milles kõneldakse sellest, kuidas mehi värvatakse miilitsasse võitluseks Punapardi vastu.

6. Perekonnaelu- ja kodulaulud. Nendes kajastuvad perekonna tähtsus patriarhaalses talupojaühiskonnas ja perekondlike suhete mitmekesisus. Perekondlik ühtekuuluvustunne on tähtis ja tugev kollektiivtunne. See väljendub armastuses lapsepõlvekodu vastu, nii palju kui feodaalühiskonnas niisugust kodutunnet sai tekkida. Tihedad sidemed on olnud vanemate ja laste, eriti ema ja laste vahel. Isa seisis oma töökohustuste ja kasvatuslike ülesannete jaotuse tõttu lastest veidi eemal, tema oli perekondliku kasvatuse rangem pool. Raskete aegade tõttu liginesid perekonnaliikmed üksteisele tugevamini.

Kodu- ja kasvukoht ning vanematemaja sidus perekonnaliikmeid. Vanematemajja jäid lapsed perekondadega, õige tihti. Kodu ülistamist leiame paljudest lauludest:

Meil om kodun kullasepä,
usse all om õbesepä,
kuast meil tule kullasuitsu,
tare alt tule allast suitsu.

Meil om ussen uibuaia,
lohu veeren loomaaia.
Säält me tunnem oma kodu,
oma esä usseaia.

Perekonnaelu teemal on eriti oluline laste ja vanemate vahekordi käsitlev laulurühm, kus tegelaseks on e m a. Juba teadlikuks saanud tütar muretseb, kuidas ta võiks tasuda kasvatamise vaeva, erilise rõhuasetusega väljendatult imetamisvaeva, suisutused, unetud ööd ja vahelejäänud söögiajad. Erilist muret valmistas emale lapse haigus. Tervenemise tasuks polnud ükski ohver liiga suur. Aga milline tasu võikski emale korvata tema vaeva? Peab piirduma ainult aitüma ütlemisega. Suurim tasu on, kui kasvatatavast sirgub töökas ja korralik inimene.

Populaarne laul kõneleb emast, kes võttis lapse kaasa põllule, kus silmatera leidis tuule ja vihma eest kaitset parmaste vahel, mõttelisteks kiigutajateks linnud, kellelt kuuldud laulud on teinud

kasvajast lauliku (lt. «Linnud laulma õpetanud»). Ema hoolitsetud laps kasvabki ilus. Nii hoolelik ei tarvitse olla aga muu ümbrus, kes lõi «armid palgesse». Ja kui täiskasvanuks saanu elus juhtub mingi tähelepandav sündmus või siis õnnetus, meenub jälle ema, kes lapse mälestustes püsib igavesti nagu päikesepaiste. Ka otsese suunajana meenub ikka ema, kes õpetas tööd tegema, õpetas ka hoiduma elu varjukülgedest. Seesmine ja väline puhtus on seisnud ikka emade meeles. Ärgu mindagu mustalt teiste hulka. «Oled et esi vaene, ole ei vesi vaene.»

Rõõm ja rõõmus olemine ühtib noorusega. Tütar kodus, ja seal ka mängu palju. Kui aga tütar viidi mehele, kadusid tänavalt tantsuringid.

Neis lauludes leidub mitmekesiseid motiive mineviku elust ja tavadest. Vahel oodatakse perekonnas igatsusega poja sündimist. Ootusevastaselt sünnib tütar ja pere liikmed sunnivad ema tütart vette viima. Julgust kogunud ema keeldub seda tegemast. «Tütar vette» ongi sellesisuline laulutüüp.

Lt. «Tütarde tapja» kõneleb emast, kes viib poja nõuandel oma tütred vette, et poeg saaks naise, sest kositav ei taha tulla naiseks peresse, kus on palju tütreid. Ema saab aga laisa ja vastaka minia.

Pere otsustab müüa tütre naiseks vastu neiu enda tahtmist. Müüdu neab nüüd isa ja ema, venna ja õe (lt. «Müüdud neiu»).

Õe ja venna erinevad huvid ja positsioon mängivad perekonnas oma osa. Õde püüab ikka kodunt välja saada, oma elu korraldama, sest «õde loodu viidavasse».

Peegeldusena tabame lauludes ka vastuolusid perekonnas. Tütar nuriseb, et ta peab töötama tasuta, või saab vastu midagi õige tühist (irooniliselt: õuest õlesideme, sedagi salaja võttes). Olukordade muutudes võib ta saada ema orjusest venna orjaks. Vastuolud hoolimatu vennanaisega on tihti eriti teravad (lt. «Vennal võõrsil»), pealegi võib vennanaine osutuda laisaks või teadlikult sundida meheõde sulaste kuuldes. Või ka muidu olla kuri.

Mõned laulutüübid kõnelevad raiskuläinud poegadest või tütardest.

Isa meenub lastele küll vähem (siin laulikule), tema seisab ju ka otsesest kasvatamisest eemal. Aga meenub siiski, kuidas last toitsid isa härjad.

Omaette traagikat ja lootusetust sisaldavad laulutüübid «Ema haual» ja «Vanemate haual». Struktuurilt kujutab selle motiivi käsitlemine mõttelist dialoogi hauas lamaja ja teda sealt väljakutsuja vahel.

Võrratu on laul «Memme vaev», kus summeeritakse eelkõneldud momendid ema hoolest, kasvatamise vaevast, ennastohverdavast tegevusest, ja tänutundest:

Millal maksan eide vaeva,
eide vaeva, hella piima,
hea ema imetisvaeva,
käe peal kandemise,
suu juures suiskumise!
Mitu ööd oli uneta,
mitu suitsu suurukseta,
mitu päeva lõune'eta,
mitu hommikut osata.
Ei lõppend tuli toasta,
säde ei sängisamba'asta,
hobu halli rakke'esta,
naine ei noori riide'esta.
Otsis lapse lausujaida,
noore nutuvõttijaida;
lubas lamba lausujalle,
kitse keelekatsujale,
tuhkru ruuna tuusijale.
Mina kiusta kiljatasin,
soota suuda maigutasin.
Mõistaksin suul tänada,
keelel anda aitümada,
keelepaelula paluda.

J. H. Gressel. Eesti-ma rahva Kalender ehk Täht-ramat 1829. aasta peale.

Ema on perekonnaliikmete ühteliitja. Palju laule on lauldud siis ka temast. Ja isa ning ema osa oma elus näeb laulik järgmiselt:

Kui kooleb isa kodusta,
siis kooleb pooli koduda;
kui kooleb ema kodusta,
siis kooleb kodu koguni.

Vanemate surm — see on eesti rahvalüürikas suurima mure allikas. Selleteemalised murelaulud on eesti rahvaluules kõige hellemad ja südamlikumad. Side vanematega elab üle haua, mõttes ja mälestustes. Juba vananagi mõtleb ja arutleb inimene tihti, kuidas isa või ema ettetulnud raskes situatsioonis oleks toiminud. See tõmbab tihtigi vanemate, eriti ema hauale (vt. ka vaeslapselaulud, lk. 217).

Mõtisklusest lapse tuleviku üle on kantud ka h ä l l i l a u l u d, milles loodetakse kasvavast lapsest abilist:

Maga kaua, kasva suureks,
kasva suureks, karjaskäija,
karjaskäija, marjatooja,
orusta hobuse tooja,
soosta lehma lennutaja,

Tuntakse mänglevaid äiutuslaule, mis koos oma monotoonse kiigutamisega peavad uinutama last, avaldama rõõmu tema eluavaldustest ja kasvamisest.

Unelaulud lihtsalt laste uinutamiseks moodustavad omaette peatüki, alates sõnadeta ää-äh-interjektsioonist kuni unehaldjani, kes laskub lapse silma peale:

Tuku-Tiiu, tule sa
Oma unevõrguga!
Pane aga võrku silma pääle,
unekotti kulmu pääle!

Tekst on riimilise rahvalaulu vormis, rohkesti on aga ka regilauluvormilisi laule:

Hulkusid unesulased,
käüsid rammad käsküjalad,
otsisid unisi lapsi.

Uni aga ukselta küsükse,
rampi vahtib reppänesta:

«Kas on lapsia tuassa,
pieni peidete siessa,
kährpäidä kätküvessä?

Mina aga tervan lapse silmad,
uinutan unise silmad,
kärvän silmäd kärbäseltä!»

Last uinutav ema, kes oma laule hälli juures laulis ja hiljem voki tallamise kõrval aabitsat õpetas, on muutunud püsivaks kujundiks nii rahva südames kui ka kirjanduses.

7. **Laulud laulust ja ilutsemisest.** Ka laul ise, laulmisrõõm, laulik ja tema kutsumus on paljude liigutavate laulude aineks. Et laulul oli meie muistses ühiskonnas nii tähtis koht, olles seotud peaaegu kõigi elualadega, on arusaadav. Raskest orjatööst hoolimata oli rahvas optimistlik ja oskas oma rõõmu väljendada õige mitmekesisel viisil. Laulu ülistamiseks on rahvas leidnud palju mitmesuguseid mooduseid. Hea laulik on austatud ja lugupeetud. Laulik oli nagu mingi võimumees sõnas ja teos. Eriti noorus ei saa olla lauluta ja iluta, ilu aga tähendab rõõmu:

Igav on olla iluta,
hale olla laulemata,
kole käo kukkumata,
raske rõõmuta elada.

Enne ma une unustan,
maha jätan magamise,
kui ep ma ilu ei unusta,
rõõmu ei kallista kaota.

Ilutsemiseks sobivaim ongi noorusaeg, mille rõõmu ülistamine on kujunenud kauni sõnakunsti aineks:

Laula, laula, suukene,
liigu, liigu, keelekene,
mõlgu, marja meelekene,
ilutse, südamekene!

Küll saad siiski olla vaida,
kui saad alla musta mulla,
valge laudade vahele,
kena kirstu keske'elle.

Rõõmu ja kaduvuse tunnetamine kõrvu ei ole küll päris noortelaulule omane. Selline laul on juba elutarga inimese loodud. Aga laulik peab õigeks lauluajaks ikka seda, kus elumurede koorem veel rõõmu ei lämmata.

Laulu mõju peab olema vägev: Helise, mets, minu laulust! Ja vägevas võrdpildis kujutatakse metsa murdu laulu mõjul:

Kus mu hääli helkinesse,
parem hääli paisunesse,
säält see mõtsa murdunesse
ilma noorita mehita,
terävetä kirve'etä.

Laul ja ilutsemine kaasnevad looduse nautimisega:

Nüüd ilus vilulla veerda,
kaunis laulda kaste'ella.

Lauluvõimeline tunneb kohustust laulmiseks. Vahel on laululusti pärandanud vanemad, vahel on oskus laulda saadud häilt laulu harrastavailt naabreilt või lauliku kannust õlut juues. Niisiis ikka laulurahva keskelt. Aga laulu aineks on tihti töö juures tehtud tähelepanekud. Laulik ütleb vastuseks teda töös laisaks pidajale (nagu oleks ta ainult laule meisterdanud ega hoolinudki tööst):

Metsas hoosta otsidessa,
küla alla kündadessa,
seal mina seadisin sõnuda.

Laul, peegeldades endas kogu ümbritsevat elu, annab meile parema võimaluse kui kroonikute andmed vaadata tagasi eestlaste igapäevasele elule selle rõõmude ja murede, õnne ja õnnetusega.

8. **Tähtpäevade laulud.** Pühade ootus on seotud suure vabanemistundega. Siis heidetakse argipäevariided, ja lühikeseks ajaks ka argimured kõrvale, puhastatakse ehted ja «ollakse inimene».

On mitmeid pühi ja tähtpäevi, mis on seotud lauludega. Nii on mõned laulud jõulude ootusest, «et saaks lapsed saia süüa, / oma käega ossi võtta». Vastlad ja vastlasõit on seotud viljakasvu, eelkõige linakasvu edendamise taotlusega. Liulaskjale või saanisõitjale sooviti lauludes pikki linu, tutraid aga toasistujaile. Vähesel määral on ka jaanipäevalaule. Jaanitule paistusest või suitsust loodeti abi karjale, nii see kuulukse ka jaanilauludes: Kes ei tule jaanitulele, sellele soovitakse, et ta koju kolletaks. Jaanipäeval usuti loodus olevat täies jõus, seepärast koguti sel päeval või ööl ka ravimtaimi.

Lõuna-Eesti kitsal alal tuntud l i i g o l a u l u d on osa jaanipäevakommetest. Laulud on lätimõjulised. Harglast märgitud teate järgi tähendab *liigutama* «jaanilaupäeva õhtul laulma ja mööda küla ringi käima». Liigolaule tunti Läti piiril Hargla ja Rõuge kihelkonnas ning eestlastest asunike juures Lätis. Refrään *liigo* on kandunud ka teistesse lauludesse.

M a r d i - ja k a d r i l a u l u d on seotud vastavate sandiskäimise kommetega, kus maskimängust osavõtjad mardisandid mardiisa, kadrisandid kadriema juhtimisel maskeeritult käisid talust tallu ja kogusid annetusi, mardid liha ja vorsti, kadrid naiste tööga seotud aineid, eriti villu. Sandiskäijate kollektiiv laulis sisselaskmist paludes ukse taga, toas aga tervituseks, vilja- või loomaõnne soovides ja annetusi paludes. Lahkudes laulsid «sandid» tänulaule. Analoogiline on ka Mulgimaa hingesandiskäimine, mille laulud olid ligidased mardi- ja kadrilauludele. (Vt. tahvel 5.)

Jõulu teisel pühal käisid Kuusalus tabaniajajad. Säilinud laulufragment lubab oletada ka nende maskeeritust: Taban on tagusta tehtud, jne.

9. Kiigelaulud. Kiigelaulud seostuvad omaette traditsiooniga. Põhja-Eestis oli kiik kasutusel läbi suve, alates suvistepühadest, Lõuna-Eestis aga lihavõttepühadest jaanipäevani. Kiikesid ehitasid noormehed kogu küla jaoks vastavale platsile; eriti Põhja-Eestis, hiljem aga Lõuna-Eesti neil aladel, kus üksiktalud ehitati külast välja, hakkasid kujunema ka üksikute talude kiiged, kuigi külade või talude rühmade ühised kiiged kah ei puudunud. (Vt. tahvel 18.)

Kiigel lauldi spetsiaalseid kiigelaule, aga ka muid, õige tihti lüroeepilisi laule.

Kollektiivsele kiigelõbudest osasaamisele sütitasid kiigelekutselaulud. Kiige ehitajaile ja kiigutajaile poistele oli tasuks vaja kaasa tuua kanamune. Sellelaadilised üleskutsed on saanud jälle lauluvormi. Olid ju kevadel kanad munemas ja traditsiooniks kevadpühadeaegsed munadevärvimised vihalehtede, sibulakoorte või koguni poevärvidega. Mune käidi külades ka vahetamas. Tuli end ehtida, panna selga kirjatud riided, suur sõlg rinda, siis võis minna hõisates kiigele, kus sai laulda ja muruplatsil tantsu lüüa. Aga alati ja igaühel polnudki, millega end ehtida!

Uut asja tuli ka proovida, see on kujunenud kombeks laiemaltki, ja endastmõistetavalt proovida sedagi, kas kiik kiikujaid kannab, sellega ühtlasi enese tähtsust rõhutades:

Kas see kiike kannab neidu,
kas kannab kahte kabuda,
kahe kabu riide'eida.

Suurt väärtust rõhutatakse sellega, et kiik olevat toodud kaugelt:

Kiik on toodud Kirjalasta,
Kirjalasta, Karjalasta,
samba'ad sinisalusta,
aisad toodud Harjumaalta,
põhilauad Põltsamaalta,
võllas Võnnu lepikusta.

Kiigutajaid hoiatatakse olla ettevaatlikud, sest kiigelaudadel on kullad.

Kui kiik ikka veel kiunub, siis ta nõuab kindaid või muid andeid. Siis aga lohutatakse:

Las mu venda võtab naise,
siis saab kiike kinda'aida.

Aga kui kiigutaja on kiikujale meelepärane, soovitakse talle

Valgast valge neiu noore:
pea pestud mereveella.
käed kullerkuppudella.

Kiikumine oli suur vaheldus ja lõbutsemise võimalus töö vahel, seda kasutati hoogsalt kohati hilise ajani; nüüdki on seda kommet paiguti taaselustatud.

10. Pulma- ja armastuslaulud. Pulmalaulud on tihedalt seotud keerukate pulmakommetega, millel on suuri topograafilisi erinevusi. Üldjoontes on neis siiski palju ühist. Pulmalaulud on tingimata seotud pulmakombestiku vastava järguga, nagu peigmehepoolsete pulmaliste vastuvõtmine pruudikodus, veimede jagamine jm., aga võidi laulda ka vabalt muid laule, selliseid, mis situatsiooniga sobisid, või lihtsalt aja täiteks. Pulmi peeti mitmesuguse ulatusega: pererahva pulm võis kesta mitu päeva, koguni nädala, sulasrahval päeva, harva paar. Osavõtjaid võis olla rohkem või vähem, kõik see tingis ka laulude valimise, vajaduse ja kasutamise.

Paljudele pulmakommetele omistati maagiline tähendus, peamiselt pruudi kaitsmiseks pahade jõudude eest. Nii kaeti pruudi nägu ujuga (sellekohase linikuga), kuni vastavate kommete kohaselt abieluakt oli kinnitatud, s. t. uju maha lauldud ja pruudile tanu pähe ning põll ette pandud. Linutama mindi traditsioonilise tavandilaulu laulmisega. Pulmakommetes leidub palju dramaatilist — vastastikune laulmine, peidetud pruudi otsimine laulu saatel, kohati pruudi röövimise imiteerimised jm.

Kõige kärarikkam ja väliselt silmapaistvam osa pulmades oli s a a j a s õ i t, sõit pruudi järele. Enamasti kogunesid pulmalised nii peigmehe- kui pruudikoju juba eelõhtul, kui oli tegemist kahe otsaga pulmadega, s. o. kui nii peigmehe- kui pruudipoolsed pulmalised alustasid pulmapidu omal pool. Ühe otsaga pulmad peeti ainult peigmehe pool, siis jäi ära ka saajasõit.

Saajasõit — sõit pruudi järele — toimus juba vara hommikul. Pulmarongi ees ratsutas raudkäsi (saajavanem) peiupoisi ja peigmehega, nende järel vankritel teised pulmalised (vt. ka filmi «Kihnu pulmakombestik»). Kohati olid pruudikodu väravad suletud ja avati pärast vastastikust laulmist, täis küsimusi ja vastuseid. (Vt. tahvel 19.) Pruudikodus oli pruut peidetud ja peigmehe pulmalised pidid ta üles otsima laulu saatel. Lauda sööma kutsuti samuti laulu saatel, nagu pärast söömist avaldati tänu söögi eest. Saaja tagasisõit peigmehekoju toimus samasuguse kära ja pulmahõisetega. Kohati mängiti teel mõrsjaröövi, komme ajast, kus niisugune tegevus oli eluline fakt. Teele tehti külarahva poolt ette tõkked rongi peatamiseks, ja tõketest vabastamiseks pidi peiupoiss ette näitama «passi», s. o. andma viinapudeli.

Uue kodu künnisel võtsid pruuti vastu peigmehe vanemad. Lävele oli pandud vaip, millest üle astus pruut uude koju, jälle maagiline vahend, kohati nimetatud maaviha vastu. Laua taga pandi mõrsjale sülle poisike, nn. rüpepoiss, et mõrsjale sellega soovida lasteõnne.

Karja pruutpaar.

Pulmade kõrgmomendiks kujunes linutamine, s. o. vastavate traditsioonide kohaselt tanu pähepanemine. Selleks oli pulmas kindel aeg. Pruut vabastati ujust ja see asendati tanuga, ette seoti põll, nüüd sai mõrsjast noorik. See kõik toimus eraldi ruumis, alles siis viidi pruut pulmaliste hulka. Esimese tantsu tantsis temaga peiupoiss, siis toodi pruut (noorik) peigmehe kõrvale lauda. Tanu pähepanemisel viskas tavaliselt pruut tanu paar korda peast maha, aga tanu pähepanija, raudkäe naine, lõi teda tanuga, üteldes:

Unusta uni, mäleta mälu,
pea noor mees meeles,
karjasele pane hea leivakott ühes.
Kthnu.

Rida pulmakombeid pärineb kaugetest aegadest ja on seotud pruudile raha korjamisega. Nii peavad pulmalised pruudi põlle

Veimede valmistamine (noorikumajas). Kihnu. J. Miku foto 1954.

lappima, aitama tuba pühkida (pühkimise juures visati luua ette raha), võtma osa lemmkibu joomisest, oksjonist jm.

Teine obligatoorne komme on veimede jagamine, mis peab näitama pruudi töökust ja ilumeelt, kui ilusaid veimi tal on pulmas jagada kindlatele isikutele, vanemaile ja pulmategelastele. Seda toimingut saatvad laulud väljendavad oma arvamusi pruudi töö kohta. (Vt. tahvel 20.)

Pulmarahva lõbustamiseks harrastati ka mitmesuguseid pulmanalju (eri aladel võrdlemisi erisugused), tihti seotud saunaga. Pulmanaljadest võiks mainida oksjonit, valepruuti, pulmatohtrit jm.

Pulmades esinesid tingimata ka **kaasitajad** peigmehe poolt, **vakanaised** pruudi poolt. Mõlemate ülesandeks oli oma kaitsealust esindada ja kiita. Nendega seotud oli pulmades tihti lauluduell.

Pulmakombestikus esinev lauluvara erineb maakohati, aga üldjoontes kindlad momendid on seotud kindlate tavandilauludega.

Pulmadele järgnes elu argipäev. Abielu õnn või õnnetus sõltus poolte sobivusest või minia suhete kujunemisest ämmaga. Viimane moment on leidnud ilmekat kujutamist lauludes. Vaesus segab elamist, aitab enamasti ikka tööjõud ja -oskus, mida siis nõutakse mõlemalt poolelt, eriti muidugi naiselt. Sellest tulevadki nurinad, kui naine on saamatu, must, riiakas, hellitatud. Seepärast soovi-

tatakse pruuti silmata sirbi tagant. Pühal valitud naine võivat saada pealiskaudne ja tõsiduseta. Meie talupojaluule näeb abielu oluliselt ikka praktilise elu aspektist. Hoiatatakse ka vana naise või lese eest, leitagu naine neidude hulgast.

Teiselt poolt hoiatatakse neidusid ilusa mehe eest, kellel olevat vali kämmal. Otsitagu parem tagasihoidlikku, kellel kuldne süda. Hoiatati ka joodiku mehe eest.

Abiellumise ja kaasa valiku lauludes ei puudu mitmesugused küljed armuelust. Kõigist kosimis- ja naimiskommetest pole kajastusi rahvaluules, kas või naisetõmbamisest, küll aga vihjeid pulmakommetest. Tütarlaps ei saanud endale kaasat valida, temasse suhtuti kui tööjõusse, kelle kosilane majja tõi, kelle eest vanemad said materiaalset tasu. Laulus kujutatakse neiut kaubaobjektina:

Pulmatohter Märjamaal. Eesti Rahva Muuseumi väljaanne. Foto a-st 1895?

Pruut jagab veimeid Kihnus. J. Miku foto 1955.

Palju te minust panite,
palju alvast arvasite?
Emä sai mauka lehmä,
isa sai suure soiduruuna,
vend sai paari künnihärgi,
ode sai sole saleja,
käli sai kie kierulise.

Muidugi nuriseb neiu, et tal pole võimalik oma soovi järgi kaasat valida. Hiljem sai kombeks anda majast lahkuvale tütrele kaasavara, kapitalismi tingimustes võrdlemisi suur pärandusosa.

Vahel paneb neiu oma tahtimise ka tõeliselt maksma ja abiellub talle meeldiva mehega vastu vanemate tahtmist ja kokkuleppeid, näit. laulu järgi «Sulasele»:

Eit minu soovis rikka'alle,
taat minu soovis rikka'alle,
vennad vaskivaagijalle,
ise mina kehvale kinnitin,
sulasele pea sugesin.

Eelistatakse siingi töökust ja inimlikke omadusi rikkusele.

Noored tutvusid rahvapidudel — kiigel, kirmestel, pulmades, jaaniõhtutel, kildsannades või ka kollektiivseil töödel — talgutel, aga muilgi töil, mis mõisas toimusid paljude osavõtul. Suhtlemise oluline vorm oli ka ehalkäimine.

Noorte suhteid peegeldavate laulude hulk on suur, nende üldmulje on asjalik, erootika on olemas, aga seda peeti sündsaks peita piltide ja kujutuste taha. Eesti rahva armuluule ei ole võrreldav Lääne-Euroopa kireva elamusrohke, sageli sentimentaalse

armuromantikaga, kuigi suhtlemises endas seegi külg ei puudunud ega piirdunud üksnes asjaliku äraräkimisega. Laulud on ülekaalukalt loodud naispoole seisukohalt, kus arutletakse, et sügisel hunt viib hiiest hobuse, poiss neiu külast; neiu näinud unes puid ootamatus kohas kodu ligiduses, siis ema peab unenäo seletama — kosilased tulemas:

Magasin mari mäela,
nägi unda magadessa:
viigipuu toa eessa,
kohlapuu koja lävella,
sarap suuri sauna teella,
õunapuu oli õue pealla,
arukaski oli aidateella.

Või jälle neiule juhtunud metsas vastu noormees, kes tahtnud tema pead piirda. Pildi tagant märkame kommet, mille järgi noorikul lõigati pulmapäeva hommikul maha juuksed märgiks, et ta pole enam vaba, kuulub mehe meelevalda. Hjärne järgi lõiganud naise röövija röövitul maha juuksed, et teataks, ta on juba kuulunud mehele, et ta ei põgeneks ega keegi teda enam ei ihaldaks.

Meespoole armuluule on veelgi asjalikum, vahel robustsem või kaalutlev:

Võõras ütel: Võta naine;
oma ütel: ole ilma!
Kui tuleb kurja, kus sa küüdad,
kui tuleb halba, kus sa ajad?

11. Mõistatuslaulud. Peale kirjeldavate mõistatuste ja mõistatusmuinasjuttude on olemas ka mõistatuslaule, milles mõistatusküsimus ja -vastus moodustavad laulutervikust mingi ühiku. Lauldud on neis nautides kirjelduste tabavust ja vahel kujundi mänglevust. Mõistatuslauludes võib olla kumuleeritud palju esemeid, mida vabalt saab kombineerida, või koguni laul moodustub üheainsa olendi mõistatamiseks, kusjuures eksivastuse korrigeerimine ise on kompositsioonivõte:

Mõista, mõista, mu õeke,
mis sealt tõuseb soost sinine?
Mina mõistan, miks ei mõista:
Kuu see tõuseb soost sinine.

Mõista, mõista, mu õeke,
mis sealt tõuseb maast punane?
Mina mõistan, miks ei mõista:
Päev tõuseb maast punane; jne.

Teise mõistatuslaulu tüüpi kuulub järgmine:

Mõistatus:
Mõistke, mõistke, mehikesed,
arvake, poisid agarad,
mis oli meie heinamaala,
kepsutas keskeda kesada:
Habe oli halli, saba oli halli,
silmad rusikasuurused,
sarved olid süllapikkused,
käiessa soosuurune,
seistes kuhja kõrgune?

Eksivastus: See ehk oli Hiiumaa isanda
või oli kärme käskujalga,
saksa kirjade vedaja,
sõnumite sõidutaja.

Õiendus: Minge, metsa, meeletumad,
aianurka, armetumad!
See polnud Hiiumaa isanda
ega olnud kärme käskujalga,
saksa kirjade vedaja,
sõnumite sõidutaja,
see oli meie maa jänese,
meie pikka pilbaskõrva,
meie haavikuemanda.

12. Mängulaulud ja teatrielemendid mängudes. Paljud lauludest saadud mängud kasutavad miimikat, žeste, ja on vahel komplitseeritud, rahvadraamat meenutava liikumisega («Hobusemäng», «Rikas ja vaene», «Lambamäng»).

Varasemas arengustaadiumis polnud mängud ainult esteetilise elamuse allikaks, vaid peamine oli maagia. Inimesed püüdsid astuda suhteisse loodusjõududega, taotlesid ohvri, laulmise ning liigutustega võita haldjate soosingut ja üldse mõjutada neid endale soovitud suunas. Sagedaseks püüdeks oli kindlustada edu töös. Selline tegevus on tuntud kõigi rahvaste juures. R. I. Gruber, uurinud muusikakultuuri arengut, toob näite Austraalia metsikute suguharude juurest: kütid joonistasid enne jahile minekut liivale känguru kujutise, piirasid selle ringiga, ja, odad käes, imiteerisid žestide, miimika ja tantsu ning intonatsiooni abil loomade tapmist, et kindlustada sellega jahiõnne. Hiljem usundiline külg taandus, suurem tähelepanu pöörati esteetilisele elamusele. Vana-Kreeka rituaalsed mängud on ühelt poolt maagilise iseloomuga, teiselt poolt ka mäng omaette. Vana-Kreekas etendati sooja aastaaja saabumisel võitlusmängu suve ja talve vahel, kus suvi võidab. Mängu saatsid laul ja tants.

Maagiliste toimingute jõusse uskusid ka eestlased ja sellise «ebausu» vastu võitles kirik. Ka siin usundiline külg pikapeale taandus ja esialale tuli meelelahutus.

Lihtne liikumine laulmise saatel on tuntud kogu Põhja-Euroopas, näit. ka Kihnu pulmaratas ja Setu pöörajooksmine, kus sammumise või tantsimise saatel lauldakse. Vene rahvaluules on populaarne laulmine ringis, kusjuures ring kujutab endast koori. Ringi keskel on tütarlaps ja noormees, kelle vahel toimub laulukujuline dialoog, mida saadavad teatraalsed žestid ja liikumine. Teatraliseeritud on ka paljud kombeid saatvad laulud, nii on teatraalsust ka vene, nagu eestigi lastefolklooris. Ringmängud, paganlikud tavandid draamategevuse elementidega olid levinud ka lääneslaavi rahvastel. Tegelastevahelisi suhteid ja dialooge sisaldavad mängud moodustavadki rahvadraama alged. Tõeline rahvadraama tekib siis, kui tegevus eraldub tavandist, siis muutub

draama iseseisvaks. See ongi pärisdraama, täpsemalt — rahvateatri sünd.

Eesti laulumängudes eralduvad üksikosavõtjad koorist ja astuvad kooriga suhtlemisse laulu kaudu. See on koondanud rahvadraama elemente, koguni näitlemist («Kandletegemine», «Kootskull»). Teatraalset tegevust rõhutati miimika ja žestidega, imiteeriti koduloomi ja talupoja põhitöid. Mängust võttis osa peaaegu kogu seltskond, aga poisid jäid enamasti pealvaatajateks või mängisid mõnda erandlikumat osa. Setu jõulumängud imiteerivad mitmesuguseid töid. Siin on ühendatud laul, liikumine ja miimika. Paljud mängud kujutavad armusuhteid. Ringmängud toimuvad alati laulu saatel, ringis lauldi ka ballaade («Lilla istus vangitornis»).

Vaadelgem veel mõningaid laulumänge.

Nukumäng on väga levinud ja mängitud mitmesuguste varieerimistega. Ühes variandis moodustasid osavõtjad päripäeva pöörleva ringi, ringi keskel nukk, rätt üle pea. Talle lauldi: Alane, alane, nukku, / juba su isa surekse. Järgnevad ema, vend, õde, peagmees. Laulmise ajal laskus nukk järk-järgult madalamale, kuni hoopis maha. Siis tekib pööre, lauldi: Ülene, ülene, nukku, / juba su isa elakse jne. «Nukk» tegi, mida nõudsid laulu sõnad. Kui viimane tegelane oli juba mainitud, oli nukk jälle püsti.

Koori ergutuse saatel hüppas nukk, korjas ringisolijailt peast ja kaelast ehteid, jooksis siis ringist välja ja teised asusid teda püüdma. Nukk tabatud, laulsid need, kellelt ta ehted võttis:

Anna kätte kehva kullad,
orjani omad hõbedad!

Seejärel said omanikud oma esemed tagasi ja mängu alustati uuesti. Üht varianti kasutab A. Kitzberg draamas «Libahunt».

Näitelavaliseks tegevuseks on võimalusi küllalt ka Muhu «Kassimängus».

«Lambamängus» on välja kujunenud tegelased ja tegelaste rühmad: lambad, karjane, abiliseks koer. Hundid püüavad lambaid varastada, ämm vabastab lambad huntide käest ja proovib siis loomade hüpata laskmisega, kas nad on terved. Kes ei jõua üle kepi hüpata, jääb hundile.

Karjane laulab:

Teen aga aeda, pistan teivast,
et saa susi sisse minna,
hunti üle hüpata.

«Rikka ja vaese» mängus seisab vaene mees rikastest koosneva ringi keskel. Tekkis vastastikku laulmine rikaste ja vaeste vahel. Igakordse rikaste lauluosa lõpul läks üks ringi hulgast keskele. Seda korrati nii kaua, kuni järele jäi ainult kaks rikast.

«Nõelamäng» on voormäng (mängijad asetuvad reas või voo-

ris), neis on jooks peaaegu lahutamatu osa. Selles küsitleb nõela otsija iga osavõtjat: «Kus su nõel?» Kui otsija jõudis juba rea lõppu, hakkas viimane mängija jooksma ja nõela otsija teda taga ajama. Mäng algab lauluga:

Nõtku, nõtku, nõelakene, jne.

Jooksu ajal jadas seisjad laulsid:

Hüppa, neula, karga, neula,
tee, neula, jalad teravaks!

Õnnestus tagaajajal nõel (neul) kinni püüda, sai temast uus nõelaotsija ja mäng jätkus.

Karksi redaktsioonis puudub laulul lõpuosa, mis kõneleb nõela kadumisest, seda asendab nõela otsija ja ühe mängija dialoog.

Mängulaule ja mänge isegi on eestlastel olnud väga palju ning maakohati õige suurte erinevustega. Mängud olid rahva lõbustuse tähtis koostisosa.

Nagu võib märgata, on siin tegemist omamoodi teatriga, õigupoolest teatri eelastmega. Teatrielementideks on tegevused, draama osa täidab teema arendus, millele tegevus ju baseerub. Tõelisest teatrist lahutab seda aga suur samm — publik pole teatritegijaist lahutatud, nagu see on toimunud mitmete rahvaste rahvateatrites.

13. Linnu- ja loomahäälte ning esemete müra imitatsioonid. Linnu- ja loomahäälitsused on saanud rahvaluules mõtestatud sisu, milles on ühelt poolt püütud häälitsusi küllalt tõelisusele ligidaselt imiteerida, ühtaegu aga ka kõrvalmõtteid avaldada, mis kuidagi seostuvad inimest ümbritseva eluga või tema tõekspidamistega. Näit. laulab Kolga-Jaanis peoleo kellestki kohalikust mehest, kelle välimus saab teksti looja nükkeobjektiks:

Sepa-Aadu ilus,
Sepa-Aadu ilus;
Sepa-Ants ei ole ilus:
pikad hambad.

Pääsuke moraliseerib:

Suuremale suurem tükk,
vähemale vähem tükk!
Kes selle üle nuriseb,
selle pea otsast maha — kääksti!

Ööbik virgutab varahommikul künniloomi tööle:

Kiri, Küüt, Kiri, Küüt,
vaole, vaole!
Tüdruk, tüdruk,
too piits, too piits,—
plaks, plaks!

Väga loomulikult saab imiteerida lõokest:

Peremees, peremees,
hiir õrasel, hiir õrasel!
Kus õrasel, kus õrasel?
Siin õrasel, siin õrasel,
ja suur, ja suur!

Leidub ka dialoogivormis linnulaulutähendeid:

Kana ja Kukk

Kana: Aasta läbi pal'la jalu,
aasta läbi pal'la jalu!
Kukk: Kust ma sull' saan,
kust ma sull' saan!

Populaarseim lind on siiski pääsuke, kelle laulust on mitukümmend tüüpi, osa neist internatsionaalsed laenud. Loomadest tunnukse populaarseim kass, kelle nurruimitatsioonest järgmine näide:

Nurr-narr-norssi,
kasteheinakõrssi,
kalaroodu, rõõska piima,
muud ei anta kassile.

Esemeist olgu ainult üks näide, pildike elust. Vankrirattad häälitsevad teel sõites (aeglaselt):

Ei tea, mis saab, ei tea, mis saab!

Tagasi sõites, kui teomees oli peksunuhtluse juba kätte saanud (kiiresti):

Oli, mis oli; oli, mis oli!

See omapärane rahvaluuleliik, tihti humoristlik, näitab, kui tähelepanelik oli talumees ümbritsevate loodusnähtuste suhtes.

14. Lastelaulud. Lastelaulud on kas laste enda või vanemate inimeste loodud, kusjuures ained on võetud laste endi elu- ja tegevuspiirkondadest ja seotud laste huvidega. Ka vormilt erinevad nad muudest lauludest sõnastuselt ja värsiehituselt. Enamasti on nad seotud mingi tegevusega, nagu «Tii-tii, tihane», kus lapsed hoiavad kätest kinni, hõljutavad käsi laulurütmis, puändiks *vurr*!, mida hüüdes käed vallandatakse järsult koos lennuliigutusega. «Sõida Riiga» laulmisel hüpitatakse last põlvel, «Tee pätsi» esitus toimub pätsivoolimisliigutuste saatel, «Koer läheb karja» esitatakse koos sõrmede mänguga. Küsimus-vastuslaulud esitati deklamatoorselt, kusjuures imiteeriti kummagi tegelase häält, vahel liigutusi. Nii toimus laulude «Kus sa käisid, sokukene?», «Kuhu lähed, hiirekene?» ja muude ahellaulude esitamine.

On muidugi laule, kus pole vaja tegevust, laul ise on millegi

poolest huvitav, tekitab ootust, missugune on järgmine vastus ja mis lõpuks tuleb, näit.: «Kits kile karja», «Too vett! — Millega?». Elavas dialoogis esitavad viimase kaks last või laps mõne vanema inimesega. Tekst on üles ehitatud nii, et mõte hakkab ringlema, ja just see pakub lapsele huvi.

Osa seesuguseid laule on paisutusega, kus iga järgmine episood saab lisaks uue värsi, nii et kolmevärsiline algrühm paisub lõpuks kolmekordseks, näit. «Saatsin poisi kaera lõikama»:

Saatsin poisi kaera lõikama:
Poiss ei lõika kaera
ega tule kodu ka.

Saatsin koera poissi kutsuma.
Koer ei kutsu poissi,
poiss ei lõika kaera
ega tule kodu ka. Jne.

Lastelauludes räägitakse palju elusloodusest: «Parmu matus», «Meie kassil kriimud silmad». Rida laulutüüpe on mõeldud laste eetiliseks ja sotsiaalseks kasvatamiseks, hea ja kurja vahetegemise õpetamiseks, negatiivsete emotsioonide tagasihoidmiseks, näit.: «Kes meil vihane? — Ruuta meil vihane . . .»

Aabitsaõpetamine on inspireerinud rea humoristlikke lastelaule, mille pedagoogiline mõju on vaieldamatu, näit. «A, B, hakka pähe» või «Meie kassil kriimud silmad»:

Meie kassil kriimud silmad,
istus metsas kännu otsas,
piip oli suus ja kepp oli käes:
õppas lapsi lugema.

Kes ei mõistnud lugeda,
see sai tukast sugeda;
kes aga luges, aru sai,
sellele ta tegi pai.

Kena koolmeistri kujutus seoses laste lugemaõpetamisega, pilt ise on vägagi eluline. Mõnedel lauludel on eluline seos arvudega:

Mis on üks? — Üks ma ise.
Mis on kaks? — Kaks silma mool peas.
Mis on kolm? — Kolm jalga poti all.
Mis on neli? — Neli ratast vankril.
Mis on viis? — Viis sõrme mool põos.

Ja nõnda edasi kuni kümneni.

On aga ka laulukesi, mis põhinevad fantaasiamängul koos kõlamuljetega, näit. «Singel-vingel ninaprill» jpt.

On veel rühm lastelaule, kus laste enda loominguline osa on küllalt suur, need on liisklugemised e. liisuvalemid, kasutatud mängutegelastele ülesannete määramiseks, näit.: «Entel-tentel-trikatrei».

Palju lastelaule on rahvusvahelised, tõlkelaulud teiste maade laste repertuaarist.

15. Maagilised laulud. Maagilistel lauludel on praktiline funktsioon. Selles leidub taotlusi tõrjuda paha (haigused) või ennetada seda, et ära hoida võimalikult tekkivat paha (*Kuuluta*

hääd, valge lind!). Värsivorm erineb tihti tavalisest regivärsist. Maagilisi vormeleid esines peale laulu ka muul kujul.

Mõned näited. Laps kaebas kõhuvalu. Tema kõhust tuli eemaldada valutekitaja. Selleks kasutati manipulatsiooni (haige koha vajutamist parema käega) ja sõnalist saateteksti. Toimus rütmiline vajutus sõnade saatel (märgitud ═══) ja taandus (märgitud ———):

Kiirmus/-kaarmus,
varesele / valu,/ harakale / haigus,
mustale / linnule / muu / tõbi!

Helme.

Silitus: Miu latse kõtt terves!

Sõna jõu realiseerimist lootsid noored neiud noorkuu ajal lausudes:

Tere, tere, noor kuu!
Mina nooreks, sina vanaks,
mina kirbukergeks, sina raudaraskeks!

Mõlemais on regivärsi tunnuseid: parallelismi, alliteratsiooni, antiteesi, apostroofilist pöördumist, ainult värsimõõtu ei ole.

Kahe poolega on külvisõnad, üks pool annab soovitava, teine tõrjuva. Lugemisel saab kätte koguni külvisammu:

Viskan rukist, ei lustet,
viskan odra, ei ohakat,
viskan kaera, ei kasteheina,
viskan lina, ei nälgaheina.

Türi.

Mardikombeid kasutati ka viljakuse soovimisel.

Paljudes haigusetõrjevormelites või -lauludes on tähtis element haiguse päritolu äraarvamine, nagu näit. kõhnutava haiguse, riisi sõnades:

Mind aga arstiks otsitakse,
palveliseks palutakse.
Kust see riisi siia tulnud?
Riisi tulnud Riia poolta,
viie venna väravast,
liha sööma, verda jooma,
musta sõnni mooduline,
külva, kärva karvaline.

Rapla.

Üsna regivärsipärane on järgmine lühike terviklik «Lüpsilaul»:

Sõõru, sõõru, sõrgajalga,
anna piima, angud sarved!
Kui ei sõõru, sõiman sinda.
Ei mina taha tõrretäita
ega vahast vaaditäita.
Anna mulle kuusi kulatäita!

P-Jaagupi.

Näeme siis üsna pikka arengut — proosast kuni regilauluni üle mitme vahevormi.

16. Itkud. Itkud on lüürika algtüüp. Nad on tõenäoliselt kõige vanem meieni säilinud rahvalaululiik ja esinevad kõigil rahvastel.

Itke on õieti kolme liiki: (1) koolja- e. surnuitkud, (2) mõrsjaitkud, laulud pulmas sugulastele ja vanematele mõrsja lahkumisel isakodust ja (3) nekrutiitkud. Itkud väljendavad inimese ahastust ja muret, mis ilmneb juba ka vormis, kõigepealt traditsioonilistes pöördumistes.

Itk on igavese lahkumise luule (M. Haavio), milles kujutatakse, kuidas järelejääjate elus ja olukordades kõik muutus kardinaalselt. Lahkus igaveseks (suri) lähedane inimene, tütar läks mehele (senises olukorras tuli pööre, suhted kujunesid ümber), poeg, vend, peigmees läks sõjateele (ka siin kõik oluliselt teisenes). Paratamatu kurvastus tõi kaasa pisarad.

Lein väljendub tihti korduvais pöördumistes, kurbuse ja ahastuse hüüdelistes väljendustes. Hüüe pole veel luule, aga võib saada lüüriliseks luuleks, kui tal on eesmärgistatud sisu ja väljakujunenud vorm.

Itkuluule on vana, seda leidub maailma kõigis osades, sest kõikjal elavad inimesed läbi suurt muret, mis sunnib itkema.

Kooljaitkud on ühesugused kõigil rahvastel, sest mure oli ju ühesugune igal pool. Sarnasus on olemas ka nende rahvaste itkudes, kes eales kokku pole puutunud. Sarnasus võib olla rohkem psühholoogilist kui vormilist laadi. Itkus leidub järelemõtlemist kaotuse üle, palvust, kultust, rituaalset austamist, manamist, tänu, viimane suur küsimus on elust ja surmast (E. Mahler). Itk on ühtlasi kõnelus surnuga, sest side lahkunuga arvati püsivat ka pärast elust lahkumist, nagu see selgub ka matusekommetest. Surnut kardeti halvas mõttes mõjutavat mahajääjate elu, seepärast oli vaja luua temaga häid suhteid, aga ühtlasi tõrjuda teda vallutanud võõrjõudude pärast. Seepärast sisaldavad itkutekstid ka surnule lugupidavaid helli apostroofe. Itku sugestiivsus tuleb esile vahetult matustel ja mõjub tohutult juuresolijaisse. Itk peab ju teisigi matuselisi kaasa haarama.

Itkejad on tavaliselt lähemad omaksed, domineerivalt naised: ema, õde, naine, tütar, sõbratar. Setu ütleb: «Mehe ikva silmi, naise sõno.» Naised sõnuvad nuttes, pea lahkunu, sarga või haua vastu liibunud, või ka haua või risti üle kummardudes. Itketi kohe surma järel, matustel, tähtpäevadel ja ka muidu kalmistul olles.

Läänemeresoome laulualadel on itkejal valge itkurätik (nuturätik) pisarate peitmiseks. Setud seletavad itkurätiku vajadust sellega, et kuumenenud pisarad ei tohi kukkuda kadunukest põletama. Itketi tavaliselt üksi, harva kooriga. Kohati on kasutatud kutselisi itkejaid, küll mitte setu alal. Palgaline itkeja ei suutnud kaasa kiskuda ega kaugeltki sel määral mõjule pääseda kui otsene leinaja.

Esimene teade eesti itkudest leidub Henriku kroonikas. Sel ajal oli nähtavasti itkutraditsioon elav veel kogu eestlaste alal, praegu säilinud üksnes Setu alal.

Itkudel on kaks osa: (1) traditsiooniline, (2) improvisatsioon, mis sõltus olukorrast, surnu suhetest itkejaga, tema elukäigust ja paljust muust.

Oluline traditsiooniline osa on p ö ö r d u m i n e, milles väljendub itkeja tahe astuda kontakti lahkunuga. Aga on veel teisigi traditsioonilisi osi, näit. konstateeringud või küsimused: Olid armas. Kahju hauale viia. Miks ruttasid suremisega? Külastan su kääbast. Ja nutan su järele. Aga miks sa ei ütle mulle sõnakestki? Kuhu ma nüüd jään?

Ja seesuguseid ikka korduvaid mõttekäike on veelgi.

Improvisatsioonilisteks osadeks praegu meile tuntud itkutekstides on näit. sellised, puht elumuredest tulenevad mõttekäigud: Kas võtan suveks sulase? Sulane tahab suurt raha. Maad jäävad nüüd küla künda. Sina hakkad kündma manalas. Kodus oli muru murest must. Leidsin tühja toa, kus enne isa elas. Pean nüüd ise hoolitsema kõige eest. Lapsed antakse külla karjasteks.

Improvisatsioonilised mõttekäigud on piiramatud.

Olgu näiteks veel algus Miko Ode itkust, milles tütar nutab oma isale:

Tätäkene iks mu kulla tätäkene,
tätäkene iks mu meelimar'akõnõ!
Kohe jäi sul iks varik vaesit,
kohe jäi sul iks kund kurvaliidsi?
Kiä nakkas iks su ulle hoitma,
kah'oliidsi iks nu üles kasvatamma?
Jummal' tied iks jumalakõnõ!
Mari tied iks madalakõnõ!

Nu küünü iks ma sinolt küüsümä,
nu nõse ma iks sinolt nõudma:
Mil'le sa no iks rühe' är koolda,
mil'le sa rühe' iks kalmu kaalduda,
mil'le sa rühe' iks liiva liikuda'?
Ummi võinu' iks viel ul'le opada',
ummi võinu' iks viel kanno kasvatada!

P r u u d i i t k u d e s (mõrsjaitkudes) kurdab pruut taga oma möödunud noorust ja ka seda, et tulevikku ette ei tea, ei tea, kuidas kujuneb sobivus ämma ja üldse uue koduga. Nuttes jätab jumalaga ema, isa ja teiste kodustega ning ka nende regioonidega, millega tema töö oli seotud — tuba, laut, aed, ahi. Mõrsjaitkudele ligidased tunduvad järgmised tekstid.

Lahkumisel laulab mõrsja:

Nüüd hakkan mina minema,
nüüd hakkab hale tulema,
silmad vetta veeretama.

Tilkus tilga nina otsa,
nina otsast varva otsa,
varva otsast vainu'elle,
sealt sai vetta veistel juua,
harju hanede ujuda.

Aga kodugi nutab lahkuvat mõrsjat:

Tare jäi tühjaks tütterista,
ait jäi harvaks hammeista,
laut jäi lehmista lagedaks.

Ikma jäiva esä hiiru,
nutma velle nuumahärjä —
ei ole kaerakandijada,
heina etteandijada.

Nekrutiitkud on meil noorema päritoluga, sest nekrutikohustus kehtestati Baltimail alles 1796. a. Algul kestis väeteenistus 25 aastat, mida hiljem hakati lühendama. Seega oli kutsealuse lahkumine ja saatmine seotud kurbuseavaldustega. Nekrutiitkud ei ole siiski üle-eestilised ja nende levikust pole praegu veel päris selget kujutlust. Setu ala kuulub kindlalt nekrutiitkude areaali.

Värsistruktuurilt on itkud regivärsilisest rahvalaulust mõneti erinevad, peegeldades selle vanemat arengujärku. Värss on vabama ehitusega, lõdvemalt korrastatud, silbiarv selles kõigub 8 ja 16 vahel (sageli 10 või 12), ei allu kvantiteerivale trohheusele. Meloodia on primitiivsem.

RIIMILISED LAULUD

Riimiline rahvalaul hakkas nähtavasti kujunema XVIII sajandil, selle sajandi lõpust on meil andmeid juba seda liiki rahvalaulu esinemise kohta. Võib siis oletada, et kujunemine algas sajandi esimesel poolel. Ei ole välistatud võimalus selle tekkimiseks juba varem, nagu võib järeldada B. Russowi kroonikast.

Riimilise rahvalaulu kõige olulisemaks tunnuseks on paralleelismi ja alliteratsiooni puudumine. Värsid ei koondu enam paralleelismirühmadeks, vaid lõppriimi alusel strofiks. Riimilistes lauludes esineb paralleelism üksnes juhuslikult, samuti pole alliteratsioonil värsis enam sõnavalikut determineeriv osa, seda leidub vaid juhuslikult. Ka keelelisi arhaisme esineb vähe. Riimiliste rahvalaulude keel on kas murdekeel või üldkasutatav kõnekeel. Värsi- ja strofivorm on mitmekesine, mitmekesised on ka riimitüübid. Anžambmaan on lubatud ning seda tuleb ette üsna rohkesti. Kui regivärsilise laulu traditsiooni iseloomustab grupiviis, seisab riimilises rahvalaulus olulisel kohal individuaalviis, kuigi kasutatakse ka juba tuntud laulude meloodiaid.

Seda laululiiki nimetame küll riimiliseks, aga selle tekkimisel pole kõige olulisemaks teguriks olnud riim, vaid uus vorm tervikuna — loobumine staatilistest mõttekordustest. Uus vorm võeti kasutusele kindlaid eeskujusid järgides. Eeskujudest kõige tähtsam on kirikulaul, mille õpetamine koguduseliikmetele näib XVIII sajandil süvenenud. Tähtis tegur on olnud ka laulumäng, mis saksa mõjude näol on mõisate kaudu liitunud tõlgete ja edasiarendustena rahva repertuaari ja levinud üle maa, näit. «Lunastatav neiu». Laululiste ringmängude traditsioon on vana, neid on loodud ka omadel ainetel regivärsivormis («Nõelamäng», «Hobusemäng», «Laevamäng», «Nukumäng» jm.). Ja «Lunastatav neiu» («Lilla istus vangitornis») pole enam vanas vormis:

Lilla istus vangitornis,
aeg oli igav oota,
nägi papat kõndivat
mööda mereranda.

Tihti polegi XVIII ja XIX sajandil loodud laulud kõik veel kindlalt uues vormis, vaid moodustavad tihtigi siirdevormi, mis sisaldab nii vana kui ka uue laulu elemente, nagu selline üleminekuvorm oma sagedase esinemise tõttu moodustab täiesti omaette nähtuse. Siirdevorme esineb rohkesti Lääne-Eesti lauludes, vt. näit. Mustoneni laulukogu «Vihukene eesti rahva laulusid», kus materjal pärineb Lääne-Eesti saartelt.

Eelduseks riimilise rahvalaulu kergemale vastuvõtule oli muidugi ka see, et juba regivärssides, aga ka väikeliikides esineb homoioptootonit, nimet. ka paradigmaatiliseks riimiks, kus kõrvuti värsside lõpul esinesid samad käände- või pöördelõpud.

Uute laulude levimise üheks oluliseks iseärasuseks on seegi, et neid kirjutati üksteiselt lauluvihikutesse, ja seesuguseid vihikuid ringleb tänapäevalgi veel üsna rohkesti. See kindlustas teksti suuremat püsivust, aga varieeruvus oli suurem muidugi neis tekstides, mis rändasid suuliselt. Käsikirjaliselt levisid ka mitmesugused mälestussalmikesed.

Laadilt on riimilised rahvalaulud samasugused, nagu nad on kõigil rahvastel, peegeldavad oma loojate või kasutajate elu. Väga palju on neis sentimentaalseid tundeelamusi, eriti neis, mis väljastpoolt laenulistena on tulnud rahva repertuaari, nagu armastus- või kuriteoteemalised ballaadid.

Kui kõige üldjoonelisemalt teemade järgi liigitada seda küllalt kirjut materjali, milles tabame pealegi palju kirjanduse mõjusid, saame järgmised rühmad.

1. Talupoeg ja mõisnik. Talupoegade ja mõisnike suhted on lai regivärsiliste rahvalaulude teema, aga see sai paljukasutatud teemaks ka riimilistes rahvalauludes, kuna probleem ühiskonnas püsis akuutne. Nende hulgas on aga laule, mis on loodud juba teadjamate meeste poolt, nende poolt, kes seisid rahvahulkade üldisest tasemest kõrgemal, väljaspool keskkonda, milles rahvas elas. Mõne seesuguse laulu autor on ka teatavaks saanud. Meil on siis tegemist kirjanduse ja rahvaluule vahepealse nähtusega. Seesugune näide on kuuest osast koosnev tsükkel «Eesti mehe kaebus». Selle teine laul iseloomustab talupoja sõltuvust järgmiselt:

Mitusada aastat seda
vaivab meid siin neide häda.
Kõrd meid oma võrku saiva,
söövad nüüd kõik meie vaiva.

Sandist nema saksa saiva,
kullan, hõpen nüüd siin käiva.
Eesti mees, sa perisori,
see on sinu vaiv ja veri.

Siingi, nagu muudes lauludes, kirjutustes või suulises käibes, vihjatakse seitsmesajale orja-aastale.

Kolmas osa «Sest lõõtsast, mis tuuleta puhub» käsitleb pastorite osa talupoegade keha ja vaimu orjastamisel. Pastor on kahenäoline isik ühiskonnas: argipäeval mõisasaks, pühapäeval kiriksaks. Temagi elab talupojalt saadavaist tuludest:

Vanast kõik neil kokku kanti,
hirmu perast neile anti
egast talust viljakoti,
koolja kantav käteräti.

Oppuslatse /=leerilapsed/ veiva andit,
viimast langast koetud kindit,
oppusaig tal teiva tööd,
kotust veiva täl veel vööd.

Ütlep: «Rahvas, kannatage,
meie een end alandage!
Seda hääd, mes teete meile,
taivan tasutas see teile.

Lehmakene, saisa vaga,
mina sõerutan so taga.
Minu sõna om jo tõte,
anna oma piim siin kätte!»

Neljas ja viies laul lisavad veelgi selgitusi talupoegade elust, ja kuues, «Eesti mees ja tema sugu» on neist kõige populaarsem, annab kontraprintsiibil värvika pildi elust.

Talupoeg:

Elap mustan suitsutaren,
puudusen ja palju muren.
Nurm ja mõts om härra oma,
see man orja omma nema.

Mõisnik:

Krahvi, paroni ja vonni,
neide majade pääl torni.
Kae, kos paistva siidilipu,
kallerei pääl kuldanupu.

Ajalooline olukord:

Esmalt usku meile anti,
perast orjus pääle panti.
Siis me jäime neide võrku
niikui kiskja sute kurku.

Kui vastab tõele A. Väljani informatsioon, on selle autor Kanepi Valgjärve valla taluperemees Mart Mitt.

Eelmine tsükkel on niisiis lõunaeestiline, aga ka Põhja-Eestist on kirja pandud (Rapla) «Mõisnikkude hapukurk», kus jälle käsitletakse ajaloolisi olukordi, lisaks üleskutse:

Nüüd ärka üles, eesti rahvas,
ja ole julge, vapper, vahvas!
Jäta saksa kartust maha,
siis saad alles priiust näha!

Järgneb naiivne usk keisri heatahtlikkusse:

Ja kaeva võite, kohtus käia,
see häda keisri ette viia.
Tal anna teada oma haigust,
et kätte saaks sa maad ja priiust.

On veel mõningaid naiiv-koomilisi laule sellest, kuidas nutikas talumees veab mõisnikku ninapidi, õigupoolest Kavala Hansu ja Vanapagana motiivil — «Kiku-Mardi kanalaul»:

Kiku Mardil palju kanu,
igat seltsi, noori, vanu,
nemad kõndisid kõik vooris,
kaagutasid ühes kooris.

Mõisnik palkab endale Mardi kanu soetama. Kui tibude haudumiseks määratud munad söödud, pistab Mart maja põlema, teeseldes õnnetust.

2. **Küla diferentseerumine** saab kõige selgema väljenduse just uutes, s. o. riimilistes lauludes. Koormamine raske tööga ja halb toitlustamine on selle laulude rühma aineks. Mulgimaa lääneosast pärinev laul kõneleb Vana-Kariste ihnsast peremehest, kes tahab sulast sööta ühe silguga. Sulane aga oskab kavalpäiselt välja pressida kolm silku. Aga laul on kohandatult tuntud mujalgi. Seda teatakse ka Viru «Saksi valla mehe loona»: Vanast Saksi valla mees / olnud ihnus peremees, / sulasel ei süüa annud, / ühe silgu laual pannud. / [Tulnud teine sulane, viinud asja nii kaugele:] Perenaine süüa annud, / silku kolm ta laual pannud. / Kaks need riidu minemas, / kolmas lahutajaks siis. Silk sulaselauludes on kujunenud nagu ihnsa peremehe toidulaua sümboliks.

Paremaid töövõimalusi otsiti linnast. Ja nii järgneski hulgaline linna siirdumine. Läksid nii mehed kui naised, viimased eriti «kergema elu peale saama», kooli või õmblusmamsliks õppima. Kippusid eriti peretütred, nagu järgneb ringmängulaulust «Kena priske neiu olen». Selles laulu tegelane võrdleb maa- ja linnaelu:

Ropsi linu, näe suurt vaeva
ilmast ilma ööd ja päeva,
siis sa ketra, aja pooli,
parem lähen linna kooli...

Aga palju oleks tulu,
kergemaks saaks minu elu,
jätan talu-Tõntsud maha
kaugel, kaugel seljataha.

3. **Kirikukirjanduse-vastane satiir** avaldub küll nii proosa- kui ka värsivormis (palved, kirikuteenistus, jutlused), nagu neid on kasutanud oma romaanis «Tuuline rand» Aadu Hint. Aga kirikulaulude vormi ja kujundite satiiriline teisendamine, parodeerimine on siiski olnud üsna laialdane. Näit. on kirikulaulu «Mis mul sest suurest murest abi» korduvalt kaunis jämedalt parodeeritud. Väga populaarseks muutus «Laul piibli radadelt», mis on kooli piiblilugude groteskne ümberjutustamine. Vaadakem mõnda stroofi:

Kui Israel läks rändama
ja Kaananist läks välja,
Egiptusesse rändas ta,
kus nälg ei mõistnud nalja...

Ma sinna kohta trehvasin,
kus Aaron rahvast pettis.
Ta valas kullast vasika,
kõik kulla rahvalt võttis.

Kirikukirjanduse-vastane satiir on ülemaaliselt tuttav ja tugevasti segunenud ilukirjandusega.

4. **Külalaulud.** Paljude laulude saatus on olnud vägagi tujukas: mõni sai kiiresti üle maa levides populaarseks, elas kaua, mõni levis jälle visalt ja ununes peatselt, kuigi tagantjärele tundub, nagu peaks ootama vastupidist. Paljud seesugused laulud käsitlevad lokaalseid pisisündmusi ja on vahel ka mõningaid jälgi jätnud rahvaloomingusse, eriti siis, kui nad käsitlesid üldinim-

likke küsimusi, nagu näit. laul «Kännu kukk». Selle laulu aineks on naabrite pimedas vihas tekkinud tüli ja kohtuskäimine tühistel ajenditel. Kunstiliselt on laul õnnestunud, koomiline situatsioon tabavalt esitatud, mida toetab refrään ja veel sobiv meloodia. Laulu kasutatakse ka praegu.

Selleteemalised laulud käsitlevad valla või küla inimestega toimunud naljakaid juhtumusi, mis lühema või pikema aja jooksul vaikselt unustusehõlma vajuvad, nagu ununeb laulgi.

5. **Vangilaulud** on rahvusvaheline laululiik. Enamasti käsitlevad need mina-vormis mõnda olukorda, milles vang kurdab oma raiskuläinud elu üle, vahel kahetseb oma eksimusi, siis meenub ka mahajäänud sinisilmne neiu, kes heal juhul külaskäiguga toob päikest nukrasse vangikongi. Vahel aga on see ema, kes haletseb poega, aga poeg pöördub emast ära, süüdistades teda üleliigselt hellitavas kasvatamises, ja see «ahviarmastus» on viinudki noormehe vanglasse («Vangi ema»). Legendaarseks muutunud ajaloolistest isikutest on laulukangelaseks saanud Rummu Jüri. Konarlikus värsistuses kõlavad minategelase isiklikud minevikumeenutused:

Kui mina alles noor veel olin,
kodukülas mängisin.
Ei iial aimata võind seda,
et ükskord rauad päriksin.

6. **Töölislaulud**eks on rühmitatud need, mis peegeldavad töölisklassi võitlust ekspluataatorliku ühiskondliku korra kukutamiseks. XIX sajandi viimaseiks kümnendeiks oli juba tekkinud töösturproletariaat kui revolutsiooniline jõud. Rahvaluulet töölisklassi loominguna teame aga alles sajandi algusest, kõigepealt seoses 1905. aasta sündmustega. Selleks on näit. laul «Vene riigi seadus», kus rünnakuobjektideks on tsaar ja mõisnikud, kes 1905. a. 16. oktoobril Tallinna Uuel turul saatsid korda veretöö: tsaari käsul tulistati miitingust osavõtjaid, mille tagajärjel sai surma ligemale 100 inimest. Selle teoga kõigutati rängalt rahva naiivset usku tsaarisse kui heasse isakesse:

Ja keiser riideid kannab,
kel servad punased;
see neile julgust annab,
kel käed on verised.

Võitlusele tsaristliku korra vastu kutsuvaid laule leidub teisigi.

Karistussalkade veretöö on mitme laulu aineks, nii näit. laulutüübile «Kohila peksulaul». Suure levilaga on Põhja-Eestis laul, mis kujutab valekaebuse tõttu Jõhvis mahalastud noormehe lugu. Selle laulu alusel on tekkinud samasisuline laul ka revolutsioonilistest sündmustest Vigalas.

1919. a. Saaremaa töörahva ülestõusust kodanluse ja mõisnike vastu ja selle metsikust mahasurumisest on tekkinud kaks laulu:

«Saaremaa ülestõus», autor A. Kald, ja «Kuressaares Roomassaare rannal». Peateemaks on Saaremaa ülestõusust osavõtjate mahalaskmine Kullimäel. Ülestõus on veriselt maha surutud, peaeesmärk — vabadus ja selle saavutamine — on jäänud:

Vägivalla vastu tundsid
vihavaenu alati.
Vabaduse soovid kandsid
võimu vastu salaja.

1905. a. revolutsioonilaulude seas on laule ekspluateerimise ideoloogilise toe, kiriku vastu. Pastorid isegi võtsid osa ülestõusnute surmasaatmisest. Üks sellistest oli Rapla pastor Girgenson, keda on kujutatud laialt levinud rahvalaulus «Must ronk».

7. **Sõjalaulud** on enamasti seotud kindlate sõdadega ja üldiselt kujutatakse lahingute raskusi ning sõja koledust, aga varasemais lauludes sõjaväeteenistust üldse.

XIX sajandist pärineb eesti-vene segakeelne humoristlik sõjalaul Türgi sõja teemal:

Kak ja türgi maha lõin
nastupleni madinas,
tagda sam ja pihta sain
tamosnaja kärinas.

Sain siis salataja raha
rinda suure ristiga.
Eta orosoo, ne paha,
toob mul sisse kopika.

Uuemas stiilis on loodud ka nekrutilaule, mida on lauldud ringmängus või üldse, näit. «Kakskümmend aastat olen ma siin Eestimaa peal kasvanud».

Rida muidki laule kõneleb Poolamaale väljaõppele saadetud nekrutite elust ja nende tundmustest.

Mu mõtted käivad kodumaal,
ma ise kaugel Poolamaal.
Kui teistel kodu rõõmustus,
ei saa ma silma peale und,
vaid tunnen postis püssi naal
ja süda raske rinna all.

Kui regilaulu kadumise eelõhtul tekkis veel värsse Napoleoni sissetungist Venemaale, neist «Raamat Rantsuse sõjasta» on kirja pandud Kolga-Jaanist, siis jätkati seda teemat ka uuema rahvalaulu vormis, näit. «Üks hirmus sõda Venemaal»:

Kaugel võõral vaenuväljal
Augustovo metsa all
näha väike hauaküngas,
künkal valge lihtne rist...

Üks hirmus sõda Venemaal
ja Moskva linna all.
See linn sai ära võidetud
ja kulda kirjatud.

Laule on ka Vene-Jaapani sõjast, näit. terve võitluse kirjeldus «Port-Artur».

Käsikirjalistes laulikutes leidub palju tekste ka Esimesest maailmasõjast, neist eriti populaarne «Kaugel võõral vaenuväljal»:

Teie vaprad teod aga
mälestuseks seisavad.
Põlvest põlve teie nimed
kustumata elavad.

Ei hirmu tundnud vene mees
see Punapardi ees.
Siis süttis Moskva põlema
ja Prantsus minemas.

8. **Armastuslaulud ja romantilised ballaadid.** Juba XIX sajandil levisid rahva hulgas ka tõlgitud romantilised ballaadid enamasti õnnetu armastuse või mingi vapustava sündmuse või kuriteo teemal. Neist võiks siin mainida Lääne-Euroopas, eriti Saksamaal levinud «Üks kuningatütar ja kuningapoeg», kes nutsid kurbusest sellepärast, et vahel seisis vahutav veteväli ja nad ei saanud kokku. Ja kui kuningapoeg õnnetult vees otsa saab, sureb kurbusest ka kuningatütar. Vt. karikatuuri lk. 80.

Teises kurdab neiu, kes on pandud kloostrisse, et ta ei saaks abielluda madalamast soost noormehega.

Ballaadis «Kus käisid sa, mu pojuke» on aineks mürgitamislugu. Poeg sureb õe ja ema poolt mürgitatuna. Oma varanduse lubab ta isale, vennale või pruudile, õele ja emale tuld-tõrva või südant lõhkuvat mõõka.

Enamasti on neid ballaade käibel hoidnud sisu poolest põrutavad, seega huvi tekitavad sündmused, aga ka meloodilised kaasakiskuvad viisid.

Õnnetu armastus või muud traagilised elusündmused võivad olla aluseks ka algupärastele lauludele, kuigi siin võib eeskujuna kahtlustada laenulisi laule.

9. Käesoleva sajandi algusest muutusid üldkasutatavaiks uues stiilis **ringmängulaulud,** nagu «Mäe otsas kaljulossis» jt. Sammumistekstina kasutati koguni üldlauldavaid laule, nagu «Mu isamaa armas» jm. Rahvaloominguline osa taandub sel juhul refräänile koos selle muusikaga.

Riimiline rahvalaul ei suutnud veel nii täiuslikult välja kujuneda kui paljude sajandite vanune regivärss. Paljud tekstid on küll täiuslikud ja stiililt ning sisult õnnestunud, aga selle kõrval on veel palju abitut ja kohmakat. Enamasti on neis ikkagi tegemist veel üksiksündmuste kujutamisega ja vähe on kasutatud suurema tähtsusega probleeme. Põhjuseks on kahtlemata selle liigi noor iga, aga seegi, et riimilise rahvalaulu väljakujunemise aega kuulub ka raamatutarkuse ning ajakirjanduse levimine, mis tõmbas endale hoopis suuremat tähelepanu kui varem ja rahvalaul jäi üha rohkem kõrvale.

10. **Kokkuvõtteks.** Eesti rahvalaul on kõige silmapaistvam rahva loomingu žanr. Laulu loojaid leidus igas elujärgus ja varasest noorusest kuni kõige hilisema elueani laulis peaaegu iga inimene. Kollektiivide elustajana, meeleolu loojana rõõmsatel ja kurbadel tundidel oli laul inimese saatja, lohutaja ning lõbustaja. Võimekamaid laulutundjaid, juhte kollektiivide esinemistel

ja kombetäitmistel nimetati laulikuiks, kellest lähtus tihti ka laulude muutmine või uute loomine. Enamikku lauludest, nagu mitmesisulisi naljalaule või laule laulust, loodusest ja igapäevasest tööst, sobis kasutada igal pool. Teised laulud seostusid väljakujunenud rituaalidega (tavandilaulud), mõne konkreetse tegevusega või moodustasid rahvapäraste mängude tuuma. Temaatiliselt oli laul piiramatu, aga leidus neidki, mis sobisid kindla situatsiooniga (kiigel), mida aga võidi laulda mujalgi (mälestused kiige- või õitsiajast). Lauldi kollektiivselt, lauldi ka üksi. Hällilaulud olid näit. puht üksilaulud.

Rahvalaul on kunstilooming just oma elamuslikkuse, omalaadsete esteetiliste väärtuste ja eetilise elukäsitusega, mis kõike ümbritsevat suutis kaasaelamisega ja kriitilise pilguga haarata.

Rahvalaul oli universaalne, inimese kogu elu nägev ja väljendav. See andis laulule suure elujõu ja vastupidavuse ajale. Rahva suured katsumused, sõjad, taudid ja orjuse elas laul üle. Regivärsi kauase püsimise üks põhjusi on kindlasti selle esinemine stabiilses, kindlas vormis, mis tegi laulu jõukohaseks i g a ü h e l e. Pikka eluiga soodustas ka laulu kohanemisvõime: regivärss laskis end hõlpsasti varieerida ning uues situatsioonis kasutada, liites sellesse vajadust mööda sajanditepikkuses loometöös kujunenud stereotüüpseid üksikpilte.

Rahvalaul peegeldab rahva elu kõiki külgi, seepärast on sellesse süvenemine vältimatu kõigile, kes huvituvad rahva minevikust. Kunstiteosena on nii regivärss kui uuem rahvalaul virgutanud järelloomingule, nii vormi kui teemade ja motiivide kasutamisele. Sellest inspiratsiooniallikast on tõusnud hulk suuremaid ja väiksemaid kirjandus- ja kunstiteoseid. Kõik võimalused pole aga veel kaugeltki ammendatud.

Regilaulu on kasutatud eeposte ja poeemide loomiseks. Nõnda lõi E. Lönnrot variante tervikuks liites soome rahvaeepose «Kalevala», Fr. R. Kreutzwald muistendeid regivärsivormi valades ja ehtsaid vahele liites eesti rahvuseepose «Kalevipoeg», G. Suits rahvaballaadi «Nurganaine», kasutades poeemi «Lapse sünd». Regilaul on andnud ainet ka kujutavale kunstile, muusikale, teatrikunstidele.

2. MUINASJUTT

ÜLDIST

Muinasjutt kui rahva kunstikavatsuslik eepiline sõnateos on sellisena vaba fantaasia looming, milles on edasi antud mingi tegelase elu ning saatust kujutav sündmustik. Muinasjutus on jäetud täpsemalt määratlemata tegevuse aeg ja koht, kehtivate eetiliste ja kunstiliste tõekspidamiste järgi on kujundatud sündmustik, mis on kord kokkusurutum, kord avaram ja paisutatum. Sellest hoolimata et jutustaja tekstiga võib relatiivselt vabalt

käituda, on muinasjutus välja kujunenud küllalt ranged reeglid, millele on allutatud kogu looming. Muinasjutu verbaalne struktuur kujuneb vastavalt jutustaja talendile. Muinasjutu tegevus ei liigu tõsielus, ei taotle usutavust reaalsuse mõttes, kuigi ammutab ained tegelikkusest. Imed on muinasjutus endastmõisteta vad ja üleloomuliku ning loomuliku rada on kustutatud, üleloomulik esitatakse võimalikuna. Meile võimatuna tunduv ei olnud seda animistliku maailmavaate järgi.

Erinevalt muistendist on muinasjutt pikem, kompositsioonilt komplitseeritum, sest ta ei piirdu ainult asjaliku teatamise või ühe sündmuse jutustamisega, nagu seda teeb muistend. Muinasjutt taotleb ühe kangelase tegevust kunstipäraselt ja teemat pingega arendades kujutada, kuulajat väljakujundatud süžeega kaasa kiskuda. Just see muistendil puudub.

Iga muinasjutt teenib mingit ideed, kusjuures jutustaja tõekspidamised väljenduvad tegelaste saatuses, harva väljendatakse seda otse sõnades.

Muinasjutt, nagu osutab nimigi, pajatab juhtumitest, mis nagu oleksid toimunud kauges minevikus, ja algabki sõnadega m u i s t e, v a n a s t i, v a n a l h a l l i l a j a l, k o r r a, a m m u - a m m u, k u n a g i. Vahel jäetakse aeg määramata, aga seegi tähendab ammust aega. Tegelased pole indiviidid, vaid tüübid, nad on antud üldistavate joontega, nii välimuselt kui ka karakterilt.

Muinasjutud sisaldavad oma probleemiseades ja lahendustes didaktikat — headus võidab, kuritegu, õelus, pahasoovlikkus saavad karistuse. Mida kontrastsemad on tegelaste karakterid, seda teravam on tavaliselt ka konflikt ning drastilisem lõpplahendus. Nii on muinasjuttudel pedagoogiline ja kogemusi vahendav väärtus. Muinasjuttudes väljenduvad tervete inimpõlvede püüdlused ja igatsused, «ootused ja lootused» (Lenin). Tegelaste vastandamise kaudu antakse peamõte ja ideed: kõigi raskuste kiuste saavutab kangelane oma õnne. Muinasjutu põhimeeleolu on optimistlik. Läbi orjusesajandite oli muinasjutt lohutaja ja julgustaja ning õhutas võitlema õnneliku tuleviku nimel.

Nagu muugi rahvaluule, peegeldab muinasjutt seda keskkonda, milles jutustaja elab; ka siis, kui tekst on laenatud, adapteeritakse ta vastavale keskkonnale, sellele, kus ta hakkab elama. Aga tekstid ei jäänud ka sellisena püsima ühesugustena, nad muutusid koos inimese ja olukordade muutumisega. Muinasjutt sisaldab ikka animistlikke maailmaseletusi: leidub palju imeesemeid, üleloomulike võimetega tegelasi või üleloomulikke olukordi. Need jäävad muinasjuttudesse püsima nii kauaks, kui tekst rahvasuus tsirkuleerib. Arusaadavalt oli inimese hirm loodusjõudude ees suurem kaugemas minevikus. Hiljem tekkinud olustikulised muinasjutud on fantastikast vabamad. Sellest kõigest on tähtsam: eesmärgile jõudmiseks ei kohku kangelane tagasi ühegi ohu eest või kangelase saatust valvavad abilised aitavad ta välja ähvardavast olukorrast (Lumivalguke).

Peakangelaseks on rõhutud klassi esindaja — vaeslaps, kehvik, sulane, mis näitab ka muinasjutu kuulumist rõhutud klassile. Muinasjutu tegevuse kandjad, kangelased, on näiliselt ainult tavalised inimesed omas keskkonnas, kaasinimeste hulgas, maises maastikus, tavalistes aja ja ruumi suhetes. Tavaline, maine kaasneb kõikjal imelisega. Juba kangelase sünd võib olla üleloomulik: ema sööb mingit vilja või kala, võib olla mõne looma, näit. karu või hundi sigitatud või imetatud. Üleloomulikud võimed, suur kiirus, teritatud meeled (kuulmine, nägemine) võivad olla sünnipärased või omandatud, näit. saadud heateo vastutasuks. Kangelased võivad olla imeväärses olukorras — surmaunes (Lumivalguke), võivad nõiaväel muunduda kiviks, lilleks, linnuks, kasvada puuna või lillena välja hauast.

Loomtegelastel on inimlikke omadusi (kõnevõime), nad võivad esineda inimese abilistena või olla inimestega vaenus, abistada tänulikkusest (kalake kalameest vabastamise eest), aidata heal vaeslapsel korjata herneid või läätsi tuhast. Inimesest loomaks muundatud, võivad nad olla inimestega abielusuhteis ja seeläbi vastavalt lunastuse tingimustele saada taas inimeseks (Konn-Kuningas). Imeomadusi võib olla ka taimedel või loomadel ning esemeil (isekattuv laud, iseraiuv mõõk, eluandev vesi). Imeesemed saadakse üleloomulikelt jõududelt tihti vastutasuks.

Tegelastena esinevad ka siin- ja sealmaailma vahemehed, nõiad, kel on inimese, harva looma kuju. Nad on vanad, enamasti naised, ikka inetud. Nad muundavad inimesi loomadeks, kivideks, valmistavad mürke ja uinuteid. Üleloomulike omadustega on ka hiiud, härjapõlvlased, deemonid. Nad asuvad inimkauges üksinduses, metsas, vees, õhus, maa all. Inimestele ohtlikud on inimesesööjad, lendmaod ja muud imeloomade kujulised olendid. Rahvamuinasjuttudes võivad esineda ka piiblitegelased — Kurat, Jumal, Neitsi Maarja, inglid, Peetrus, Surm.

Kangelasel võib olla nimi (Punamütsike), aga see võib ka puududa ja teda nimetatakse sotsiaalse kuuluvuse järgi (vaeslaps, kuningapoeg). Võivad olla ka «kõnelevad nimed» (Jõu-Jüri, Tugev Hans, Tuhkatriinu).

Kangelased pärinevad kas rõhujate või rõhutute klassist, esimesest võib olla kahesuguseid tegelasi — head (printsid) või õelad (perevanemad).

Kõlbelistest jõududest on tähtsal kohal vanemate- ja lastearmastus, kaastundmus, lahkus, abivalmidus. Sellele vastavalt on tegelased varustatud kas ainult h e a d e või ainult h a l b a d e omadustega (must-valge printsiip). Keskmist ei ole.

Iga ajastu jättis muinasjuttudesse, nagu muudessegi liikidesse, oma jäljed. Realiteedi moonutamisest hoolimata peegeldab muinasjutt tegelikkust küllalt tõepäraselt — nii inimeste tõekspidamisi ja suhtumisi, ühiskondlikke vastuolusid ja püüdu vastuolusid ületada.

Eesti muinasjuttudes peegeldub feodaalühiskond, selle lepita-

matud talupoegade ja mõisnike ning vaimulike klassivastuolud, aga ka kihivastuolud talupojaklassis endas, erilise selgusega vaeslapsemuinasjuttudes. Muinasjutud on rahvusvaheline rändaines. Peaaegu mitte kunagi ei peatunud nad ainult oma tekkepiirkonnas, vaid haarasid laia areaali, siirdusid koguni üle keelepiiride. Seepärast leidub muinasjuttude põhivara kõigil rahvastel. Eestisse on levinud muinasjutte kõigilt lähialadelt — Skandinaaviast, Saksamaalt, Venemaalt, ka on Eesti kaudu rännanud muinasjutte teistele, esijoones läänemeresoome rahvastele. Normaalseim ja kõige sagedasem rännuviis on otsene kontakt rahvaste vahel.

Orienteerumise kergendamiseks rikkalikus rahvusvahelises muinasjutuvaras on koostatud spetsiaalne kataloog. Muinasjuttude ja muistendite tüpologiseerimise alused koos tüüpkataloogiga lõi soome uurija Antti Aarne, kelle tööd täiendasid ameeriklane S. Thompson ning vene folklorist N. Andrejev. Tüüpkataloogiga lootis Aarne muuhulgas asendada esialgu materjali publikatsioone, sest kataloogid avaldati mõnes kättesaadavas keeles ja jutu lühikese sisukokkuvõttega. Registris on igal muinasjutul oma number ja mingi tabav pealkiri ja lühike sisukirjeldus, nagu võib näha Aarne tüüpkataloogist «Verzeichnis der Märchentypen» (FF Communications N° 3, Helsinki 1910).

Materjal on jagatud kolme põhirühma, need on järgmised: 1. Loomamuinasjutud (nr. 1—298D*). 2. Pärismuinasjutud (nr. 300—1199B), allrühmad: a) nõidusmuinasjutud (nr. 300—748), b) legendilaadilised muinasjutud (nr. 750—849), c) novellilaadilised muinasjutud (nr. 850—999), d) muinasjutud rumalast kuradist e. hiidudest (nr. 1000—1199B). 3. Naljandid (nr. 1200—1991). Aarnelt endalt ja tema kolleegidelt hakkas ilmuma eri rahvaste muinasjutukatalooge, näit. Aarnelt soome (FFC 5, 1911), O. Hackmannilt soome-rootsi muinasjutukataloog (FFC 6, 1911).

Esmakordselt süstematiseeris A. Aarne oma muistendeid, tegelikult üht osa, tekkemuistendeid, teoses «Verzeichnis der finnischen Ursprungssagen» (FFC 8, 1912). Üldist muistendite kataloogi ei ole. Üksikuist temaatilistest kataloogidest tuleks nimetada L. Simonsuuri müütiliste muistendite (FF Communications nr. 182) ja V. Höttgesi hiiumuistendite kataloogi (FF Communications nr. 122).

Eesti muinasjutud ja muistendid on antud väljakujundatud süsteemis Aarne kataloogis «Estnische Märchen- und Sagenvarianten» (FFC 25, 1918). Aarne eraldab tekkelood muudest muistenditest ja märgib nad ka oma numeratsiooniga. Aarne kataloog ilmus Stith Thompsoni täiendustega 1961. a. (FFC 184).

Muinasjuttude kohta on andmeid väga vanast ajast. Umb. 4000 aastat tagasi on kirjutatud Egiptuse papüürostele ja Assüüria ning Babüloonia savitahvlitele muinasjututekste.

Muinasjutud polnud mõeldud ainult lastele. Lastele mõeldud jutud olid pedagoogilise suunitlusega («Hunt ja seitse kitsetalle»). Erinevus ei seisa aines, vaid vormi valikus. Stiil on liht-

sam, palju ka deminutiive. Jutustajad olid oluliselt ikka mehed, mitte naised.

Esimeseks muinasjuttude kogujaks Euroopas peetakse Giambattista Basilet (1575—1632). Peateos on naapoli murdes avaldatud kogu, hilisema nimetusega «Pentamerona» (1634). Boccaccio eeskujul laseb ta kümnel vanaeidel jutustada 50 muinasjuttu viie päeva jooksul. Need kunstilise kuju saanud algupärased ja elavad muinasjutud mõjutasid ka saksa romantikuid. Prantsuse kirjanik Charles Perrault (1628—1703) andis 1697. a. välja eeskujuliku täpsusega ümberjutustatud muinasjutte Euroopa rahvastelt «Contes de ma mère l' Oye» («Haneemakese muinasjutud»). XVII saj. algul ilmus «1001 öö» muinasjuttude kogu tõlge prantsuse keeles. Eriti populaarseks tegid muinasjutu vennad J. ja W. Grimm koguga «Kinder- und Hausmärchen». See kõik mõjutas muinasjuttudesse suhtumist, nende kogumist ja avaldamist ka meil.

Esmakordselt hakkas muinasjutte eesti keeles avaldama J. H. Rosenplänter «Beiträge» VI ja VIII vihus. Tõlgete kaudu sai rahvusvaheliselt tuttavaks Fr. R. Kreutzwaldi «Eesti rahva ennemuistsed jutud» (1866). Tekstid on tugevasti töödeldud, nagu selline uusus oli sel ajal rahvusvaheliselt kasutusel. 1885. a. ilmus J. Kunderi hea kogu «Eesti muinasjutud». Muinasjutte segamini muistenditega avaldas oma rahvalikes väljaannetes M. J. Eisen. 1967. a. ilmus kolme autori — V. Mälgu, I. Sarve ja R. Viidalepa koostatud «Eesti muinasjutud», aluseks originaalmaterjal ning selgituseks asjalikud kommentaarid.

Muinasjutud on dünaamiline nähtus, neid on pidevalt tekkinud ja kadunud, uuenenud ja ununenud, koguni nii, et algkodumaal võib jutt olla täiesti kadunud, mujal veel säilinud.

Nagu muu rahvaluule, on ka eesti muinasjutt talupojaluule. Ainevald, miljöö, tegelaste toimingud ning suhtumine tegelastesse on talupoeglik. Kuningad, printsid, kuningatütred ja kogu ülimuskond käituvad muinasjuttudes nagu talupojadki. Muinasjutumiljöö on etnograafiline — riietus, toidud, elamud, elatusalad, samuti sotsiaalsed suhted.

Muinasjutt seostub tihedasti kultuuri ja ühiskondliku elu kõigi külgedega, hakkab rändama teda tekitanud kultuuri keskelt ja suundub koos kultuurivooluga rahvalt teisele, maalt maale, tänasest homsesse. Muinasjutt on tüüpilisim, liikuvaim kõigist rändavaist rahvaluuleteoseist.

Muinasjuttu omandav rahvas paneb nad omasse, uude vormi, ja selle järgi tunnistamegi muinasjutud kindla rahva omaks, kuigi sisult teame neid juba igipõliste rahvaste kultuurivaramust — Egiptusest, Indiast, Babülooniast, Bütsantsist, Kreekast.

Muinasjutt on tekkinud tervikuna, ja sellise terviku varieerival kujul elab ta peajoontes muutumatult. Muinasjutu tekkimisel võis aluseks olla küll mõni olemasolev motiiv, aga muinasjutt ise ei teki kunagi valmisainete mehaanilisest liitmisest. Muutumine on

toimunud mitmeti, sõltudes jutu seesmistest ja välistest või levimise keskkonna tingimustest. Muinasjutu siirdumisel rahvalt teisele järgnes paratamatult vööraste joonte kohandamine, aklimatiseerimine. Vööra eseme asemele tuli oma või vähem vööras (Euroopas rebane, Aasias šaakal, jne.). Vööra muutumine omaks ei piirdu esemetega, vaid tungib sügavamale jutusse, omandab uue mentaliteedi. Säilivad jutu sisu peajooned, kohanevad aga suhete, kommete, arvamuste, usundi detailid. Iga rahvas annab jutule oma karakterjooned. Kohandamine algab juba nende valikust: mida võetakse, mida mitte.

Levimisel tekkinud muutuste üks põhjus võib olla unustamine, mistõttu langeb tekstist välja mõni tähtis või vähem tähtis lõik. Muinasjututekste võib muuta ka tahtlikult. Vastupidi unustamisele võidakse muinasjuttu laiendada algselt sinna mittekuuluvate detailidega. Lisatav on tavaliselt võetud juba olemasolevast jutuvarast, uuegi jutu tekkel võis aluseks olla juba tuntud motiiv, ja laiendusi võib leida teema arenduses, eriti alguses ja lõpus. On laiendatud sissejuhatust, lisatud selgitusi veel muinasjutu lõpupoole. Muinasjuttude algused ja lõpud kipuvad üldse sagedamini muutuma. Laienduste hulka kuuluvad ka eri ainete liitumised. Eriti kalduvad liituma loomamuinasjutud, kus ühendatakse eri loomade seiklusi (rebane, jänes, kanad). Haruldane pole ka üldise spetsialiseerimine ja spetsiaalse üldistamine (näit. haugi asemel lihtsalt kala ja vastupidi). Muinasjuttudes leidub loomaseikluste antropomorfiseerimist (inimesestamist) või vastupidi — inimseikluste muutumist loomaseiklusteks, zoomorfiseerimist. Antropomorfismi kõrval on vahel egomorfismi, kui jutustaja iseenda tegevusse asetab, esinedes jutustuse peategelasena. Sel korral toimub jutustamine mina-vormis. Aga osavõtt muinasjutu tegevusest võib olla osaline: jutustaja ütleb end tantsinud kuningatütre pulmas, nii et jalg jäänud vigaseks. Jutustaja oligi lombak.

Vahel võib muistend areneda muinasjutuks, nagu näiteks rahvajutus, kus kolme eri muistendi liitmine (hobusevaras, hall ja lapsevahetaja) annab päris terviklikult mõjuva (kuigi vist ainukordse) muinasjutu Jürist (H II, 27).

Mida siis peegeldab muinasjutt?

1) reaalset olustikku, rahva elu- ja töötingimusi, sotsiaalseid suhteid; 2) rahva teadvust ja olustiku- ning loodusemõistmist; 3) rahva püüdlusi ja unistusi, esteetilisi ja ühiskondlikke ideaale.

Esimesel juhul on meil tegemist muinasjutu reaalse aluse, materjaliga, mille fantaasia on töödelnud vastavalt ideaalidele ja loodusemõistmisele. Gorki iseloomustab:

«Väljamõtlemine tähendab reaalselt antu summast selle peamise mõtte ammutamist ja kujuks kehastamist. Nõnda saime realismi. Kui aga sellele mõttele, mis on ammutatud reaalsusest, lisada juurdemõtlemine, hüpoteesi loogika järgi see, mida soovitakse ja mis on võimalik, ning täiendada kuju ka veel sellega,

siis me saame selle romantismi, mis on müüdi aluseks ja mis on ääretult kasulik seetõttu, et ta soodustab reaalelusse revolutsioonilise suhtumise ärkamist, suhtumist, mis maailma praktiliselt muudab.» (M. Gorki, Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 687.)

Imemuinasjutus on fantaasiakujutlustel aga erinev karakter. Nad luuakse küll tegelikkuse materjali põhjal, aga elementide sidumise viis ja neile omistatud tähendus küünivad välja reaalsuse piiridest. Tulemuseks on kujutused, mis kogusummas või funktsioonilt on fantastilised, kuigi üksikelemendid seda pole, nii näit. kujutus Vanapaganast meesolendina hobukapjade, saba ja sarvedega. Selliseid permutatsioone on rahvaloomingus küllalt.

Igasugune kunstilooming peegeldab tegelikkust kunstilistes kujundites. Ka fantaseeringud võivad tekkida üksnes reaalse materjali põhjal ja muinasjutufantaasia seostamine tegeliku eluga on ühevõrra nii loomulik kui vajalik. Muinasjutus vastandatakse positiivne ja negatiivne, esimese võit teise üle pärast ohtlikke võitlusi või pärast raskete ülesannete lahendamist, tihti tarkade nõuandjate abil. Selleks kasutatakse muinasjutus kujunduslikke võtteid, nagu kontrasti, kordamist, stereotüüpset algust ja lõppu, skematiseerimist, gradatsiooni ülenevas või alanevas reas või mõlemas korraga (sotsiaalne seisund kõrge, isiklikud omadused madalad, ja vastupidi). Traditsioonilisi vormivõtteid leidub ka sõnastuses (vormelid, sõnapaarid ja paarissõnad, stereotüüpne karakteristika, stereotüüpsused sõnastusstiilis jne.). Need moodustavad muinasjutu vormilise külje, mis on tasakaalus sisuga.

Tegevus areneb ikka ühesuunaliselt: lihtsamast keerukamale, reaalsest ebareaalsesse. Tegelaste kirjeldamist esineb harva, nende karakterid avanevad tegevuses, käitumises, tegelastevahelises suhtlemises. Seda nähtust võib iseloomustada kui «karakterite realiseerumist keeles ja kompositsioonis». Otsesed iseloomustused, kui neid esineb, on lühikesed, ühesõnalised (ilus, virk; inetu, laisk).

MUINASJUTTUDE EEPILISED SEADUSED

Fr. Tuglas ütleb essees «Kirjanduslik stiil»:

«Muinasjutust peeti meeles ainult üldist sisu ja jutustati sündmustikku «oma sõnadega». Seejuures tarvitati ikka sel ajal kehtivat keelt nii elavalt või kuivalt, kui iga jutustaja oskas. Üks võis seda teha plastilis-piltlikult, teine lühidalt ja luuleta. Muinasjutu vorm oleneb täielikult juhuslikust vestjast. Paremal juhul võivad hästi jutustatud lood õpetada ainult head rahvakeelt [— — —]. Rahvalaul võis aja muutumisel murduda ja hukkuda, mitte aga painduda ning kohaneda. Muinasjutt oli aga kindlama vormita alles kaitsetu.» (Valik kriitilisi töid, 1959, lk. 119. Sõrendus minu. E. L.).

Tuglas otsustab intuitiivselt, ta pole muinasjuttu uurinud ja nõnda on tema järeldused ennatlikud.

Axel Olrik tegi Kopenhaageni ülikoolis rahvaluuleseminaris valminud paljude tööde põhjal rahvajuttude kompositsiooni alalt 1908. a. praegugi kehtiva kokkuvõtte. Olrik küsib, miks on näit. kõige noorem vend kõige õnnelikum? Mitte üldpilt ei iseloomusta primitiivse inimese mõtlemist, vaid karakteersed detailid.

Rahvajuttude kompositsioonireegleid nimetas Olrik **rahvaluule (rahvajutu) eepilisteks seadusteks.** Need reeglid kehtivad kogu Euroopa rahvaste rahvajutuloomingu kohta, koguni laiemaltki. Rahvuslikud omapärasused kerkivad sellelt foonilt esile kui dialektilised iseärasused, mis väljenduvad ka adaptatsioonis. Kahtlemata on need kompositsiooniiseärasused ka **seadused,** nad piiravad kompositsioonivabadust hoopis teisiti ja tugevamalt, kui see toimub ilukirjanduses.

Seadusi endid võiks kokku võtta järgmiselt.

Alguse ja lõpu seadus. Algus ja lõpp moodustavad muinasjutus kivinenud vormi. Muinasjutt ei alga liikuva tegevusega ega lõpe järsku. Rahulikust olukorrast siirdutakse tegevusele. Ja lõppsündmuse järel, millel tihti on katastroofi iseloom, peab erutusseisund sel või teisel viisil lahenema. Eepos ei või näit. Kalevipoja jalgadekaotusega lõppeda, lisaks tuleb kangelase saatmine põrgu väravasse ja tulevikulootus. Algusmeeleolu on tume, peategelase ees on suured raskused, aga lõpp kujuneb enamjaolt õnnelikuks.

Paljud laulud ei lõpe armastajapaari surmaga, vaid sellega, et mõlemad roosid, mis võrsuvad nende haudadest, põimivad oma võsud üksteise ümber. Rahvajutud lõpevad tihti kättemaksuga õelale vastasele (vt. «Vaeslapse käsikivi», «Lumivalguke»). Muinasjutud võivad lisada ka lokaalse tegevuse jätku: vaim lossivaremeis; hauakünka kirjeldus. Tegemist pole üksiku jutustaja sümpaatiaga, vaid üldise seaduspärasusega. Jutustus ehitatakse üles nõnda, et selle lõpul oleks kõik selge, et ei tekiks küsimust — mis edasi.

Neist seadustest on õige vähe erandeid. Hispaania romansid algavad tihti järsku, aga ka lõpevad järsku, näit. vangistatu istub ja ootab surma ja viimastes värssides avab vabastav kuningatütar ukse.

Kui teos tervikuna tahab mõjuda, siis peab olema midagi lõpetatud. Pinevusele peab järgnema rahustav lahendus, konstateerib Olrik. Saab ju muinasjutus iga tegelane oma teenitud palga. Kui jutustust alustades vestja püüdis kuulajaid viia välja argipäevasusest, siis laskub ta lõpuks jälle sellesse. Paljudel rahvastel leidub muinasjuttude lõpuvormeleid, paljudel puhkudel on need egomorfsed, nagu vene muinasjutus: «Minagi olin seal, mett ja õlut jõin, aga suhu midagi ei saanud.» Vepslastel esineb tihti lõpuvormelina lakooniline «Kõik muinasjutt» (L. Kettunen, Näytteitä Etelävepsästä). Eesti muinasjuttudes pole selliseid kindlaid

lõpuvormeleid, kuigi mõningaid traditsioonilisi lõpetavaid lauseid on: «Vanem vend elab praegugi veel, kui ta ära ei ole surnud», «Kas aga onu veel eluga pääsis, sellest ei räägi meie jutt midagi», «Nii on see lugu minugi kõrvu ulatunud», «Aga mingu nüüd mina või sina seda järele tegema».

Muinasjutu põhiseaduste hulka kuulub **kordamise seadus.** Kunstluule leiab teisigi vahendeid tähtsa esiletõstmiseks. Ühe detaili väljamaalimine tähendab selle suurust ja tähtsust, rahvaluulel see vahend puudub, ta kasutab selle asemel kordamist. Kolm päeva ühtejärge võitleb noormees hiidudega, tapab iga päev ühe; kolm katset teeb kangelane klaasmäele jõudmiseks. Kõikjal, kus luule mõjuka stseeni on leidnud ja kus on võimalik kordust kasutada, kasutatakse. See pole vajalik ainuüksi pinge tõstmiseks, vaid ka luule täiuse jaoks. On gradatsioonilist kordust ja lihtsat kordust. Kangelane satub oma teekonnal vasklinna, siis hõbelinna, lõpuks kuldlinna; kuninga küsimusele ei oska vastata esimene vend, teine ligineb eesmärgile, kolmas alles saavutab selle. Mõisniku ülesandeist täidavad esimese mesilased, teise hiired, kolmanda kull. Viimasel juhul pole väline tõuski ülesandeis loogiliselt väljendatud, kuigi loomade gradatsioon on olemas. Ülesandeist — teha vahast kirik, mullast vall ja tuua kaheteistkümnehääleline kell — tundub teine ülesanne esimesest hõlpsam. Korduse abil on saavutatud geomeetrilise ornamendiga võrreldavaid konstruktiivseid efekte.

Muinasjuttudes võib vahel tabada moderniseerimisi, kus puudub koguni kolmene kordus. Eiseni «Rahva-raamat» V, lk. 3 on lugeda:

«Külmal talveajal sõitnud mees korra metsa vahelt kodu poole. Lumi kriuksunud reetalla all kange külmaga. Mees ise kõndinud laulu suigutades ree taga. — Korraga hakanud suur ragin metsast mehe poole tulema. Mees saanud veel parajal ajal ree peale hüpata, kui hobune nagu tuul jooksu pistnud. Tagasi vaadates näinud mees ehavalgel nagu suurt heinakuhja enese järele tulevat. — Mehe kodu polnud enam kaugel. Koduõue saades hüpanud mees reelt maha ja jooksnud tuppa. Sellepeale olnud suur müra ja ragin õues, et tuba põrunud. Kodusedki inimesed ehmatanud nõnda ära, et keegi pole julgenud tervel ööl õue minna. Hobune tuletanud küll vahetevahel hirnudes meelde, et teda ree eest tarvis lahti võtta ja rehealla sööma viia. Hommikul suure valgega läinud inimesed alles õue. Nüüd näinud, mis koll teinud. Mõlemad õueväravapostid olnud pooleks murtud, regi laiaks vaotatud ja pool haopinu ümber viidud. Koleda eluka teel olnud veel poole versta peal haokubusid maas. Metsapuudki viinud kole elukas pooleks, kuni lage vastu tulnud, kus enam midagi murda polnud.»

Kontrastsete meeleolude vaheldumisega hirmu ja pääsemise lootuse vahel saavutatakse karakteerne täius, mida võikski nimetada kontrasttäiuseks. Samasuguste meeleolude vaheldumistega on tegemist Goethe ballaadis «Metshaldjas». Jutu algus on tõe-

lise, ent siiski erakordsesse kalduva meeleoluga, millele järgneb hoogne tunnete vallandumine ning lõpuks taas resignatsioon.

Kordusega tihedasti seotud on **kolmarv.** Aga kolmarv on ka seadus omaette, see esineb uskumatult tihti muinasjuttudes ja kohamuistendites. Kolm on ülim arv, millega rahvatraditsioonis enamasti opereeritakse: 3 isikut, on koha- ja ajakolmesus või kolm tegevust. Niisiis: kolm venda, õde, printsessi, kolmes kohas peab kolm korda midagi toimuma, on kolm ülesannet, kolm ohtu, mille peab kangelane ületama. Kolmas vend lahendab ülesande(d). Pearõhk on kolmandal osal, millest peale tegevus suundub lõpule. Vist küll on kolmarvuseaduse aluseks müütilis-usundiline kujutelm, nagu arvas W. Grimm.

Nii muinasjuttudes kui ka teistes liikides on teisigi arve — 7 ja 12, vahel tuleb ette muidki arve, aga nad väljendavad abstraktset hulka. India muinasjuttudes esineb tihti 4, olles seotud usundiliste kujutelmadega. Sagedasem on meil arv 9. Tähtis on ka 7: seitse rätsepat, venda, Lumivalguke on seitsme mäe taga, härjapõlvlasi on seitse, armastajad on lahus 7 aastat. Arv 12 arvatakse olevat seotud babüloonia astronoomiaga: 12 kütti, 12 kuud, 12 venda jt., ka 40: Ali Baba ja 40 röövlit, Jeesus on kõrbes 40 päeva. Kolm korda jookseb Achilleuse jälitatud Hektor ümber Trooja. «Edda» lauludes on kolmarv piiratum. Islandi mõningais muistendiliikides kolmarv puudub. Uuemais lauludes ja juttudes hakkab kolmarv pikkamööda taanduma, aga üldiselt arv kolm püsib poeetikas juba gradatsiooniarvuna.

Ees- ja tagakaaluseadus on suuresti seotud kolmarvuga. Kui esineb rida isikuid või esemeid, siis seisab kõige suursugusem esimesel kohal, viimasel aga see, kellel on eriline eepiline osa. Eepiline raskuspunkt asetseb alati tagakaalus. On ju teada, mida tähendab noorim vend ja viimane katse muinasjutus. Sellest algab eepiline tegevus. Kalevipoja vanim vend heidab kivi esimesena, aga Kalevipoja enda kui vendadest kõige nooremaga algab teose sündmustik. On küll mõningaid erandeid. Harva seostub tegevus kõige vanema tegelasega. Soome muinasjutus «Matti — kuradi abiline» on keskmine vend eepilise tegevuse kandja.

Range on **lavalise kaksuse seadus.** Kaks on ülim arv tegelasi, kes korraga on dialoogisuhteis. Kui kolmas tegelane liitub tegevusega, on ta kui tumm kaaslane. Vt. Sigfridi lohevõitlust: ikka vaid kaks tegelast — Sigfrid : Odin; Sigfrid : Fafnir; Sigfrid : linnud. Ka linnud räägivad omavooru Sigfridiga, siis Reginiga. Kolme või enama tegelase dialoogivahekord on rahvaluules lubamatu. On vaid mõningaid erandeid.

Vastandite seadus. Muinasjutt on ikka polaarse struktuuriga: rikas ja vaene vend, Kuld- ja Pigi-Maria. Tugev Thor tingib targa Odini või kavala Loki, rikas Peter Krämer vaese Paul Schmidti, tugeva Kalevipoja kõrval rumal Vanapagan. See lihtne vastand on eepilise kompositsiooni peareegel: noor : vana; rikas : vaene; suur : väike; inimene : koletis; hea : kuri; tark : rumal jne. Vastan-

damine võib olla mitmekordne: peretütar ja vaenelaps on vastandid ühiskondliku positsiooni, vaimsete võimete ja välise ilu poolest.

Vastandite seadus mõjutab peategelase ja kõrvaltegelaste tegevusse asetamist. Mõned tegevustüübid vastavad vastandite seadusele: 1) kangelane saab surma pahatahtliku jõu läbi (Roland, Sigrid); 2) suurel kuningal on tähtsusetu ja lühikest aega valitsev järglane.

Ühtlusprintsiip saab suurima selguse ja mõistetavuse kontrastiseaduse kaudu. Kontrasti kasutatakse teravuse, reljeefsuse saavutamiseks. Aga mitte ainult seda. Kavala Hansu ja Vanapagana muinasjuttudes pole üks kuju ainult teise esiletõstmiseks, vaid kogu juttude ahela organiseerivaks aluseks, nii ka vaeslapse ja peretütre juttudes. Kontrastsete jõudude tegevus loob tugevama konflikti. Rahvaluules on tegelased skematiseeritud, nad on varustatud ainult ühe tugevasti rõhutatud iseloomuomadusega, isiku tegevus vastavalt iseloomule on ainult ühtviisi võimalik, dekoratsioonid on tõmmatud segamata värvidega (h e a ja v i r k vaenelaps, k u r i ja l a i s k peretütar, s ü d a m e t u võõrasema, v a e n e vend ja r i k a s vend). Ilukirjanduses aga on karakterid komplitseeritumad ja kontrastisuhted varjatumad.

Karakterite kontrastimisel tabame vahel vastuproportsionaalsust, kus kahe vastandliku tegevuse seesmised omadused on vastuolus füüsilistega, nagu on näit. muinasjutus «Suur Peeter ja Väike Peeter», kus suur on tugev, iseloomult alatu, väike kehaliselt mannetu, karakterilt hea.

Veidi teine lugu on vaeslapse ja peretütrega, nende juures on vastuolus vaimsed omadused ja klassikuuluvus. Õilis vaenelaps kuulub rõhutud klassi, õel peretütar on ekspluateerijate hulgast.

Ka mõned stiililis-metoodilised võtted rajanevad kontrastile. Nii püsitakse juttude algul enamasti tõelisuse piirides, näit. mees eksib südatalve tuisus ja on õnnelik, leides lõpuks varju kadakapõõsa alt, kus ta väsinuna uinub. Siis tunneb järsku end äratatavat. Silmi avades näeb ta oma äratajat. Siin vahetatakse meetodit ja kuulaja paisatakse fantaasiasse. Tema ees seisab pikk mees, noor männipuu kepiks käes. Võõras viib eksinu tule juurde, kus valitseb suvi: maa on roheline ja samblas sibavad putukad.

Mõningais muinasjuttudes võib täheldada seda, kui kaks isikut esinevad samas osas, on mõlemad väetid ja nõrgad. Sellise tiheda sideme kaudu võib seda nähtust vastandite seaduse alt välja viia ja allutada **kaksikute seadusele.** Nimetust *kaksikud* tuleb siin võtta laiemas tähenduses: on tõelised kaksikud — õde ja vend —, on aga ka kaks isikut, kes koos samas rollis üles astuvad. Tõelised kaksikud on Romulus ja Remus, kuninga pojad. Tavalisemad veel on Põhjamaadel kaks kuninga last, kes hukatakse või keda jälitatakse, nii ka muinasjutus Hansukesest ja Gretekesest, lapsed

O. Lutsu muinasjutunäidendis «Nukitsamees», Gogoli Bobtšinski ja Dobtšinski.

Modernne luule armastab eri tegevusniite üksteisega kokku paeluda. Rahvaluule hoiab kinni ühest niidist, see on üha **ühesuunaline,** ei pöördu tagasi, et puuduvaid eeldusi järele tuua. On mingi eellugu vajalik, antakse see kõneluse kaudu. Oidipus sai teistelt teada tema saatust määrava eelloo. Rahvajutt toob korraga ainult ühe sündmuse.

Rahvajuttudes kehtib range sündmuste järgnevus ja sümmeetria. Skematiseerimine on rangelt teostatud. Kaks samalaadset isikut või sündmust on kujutatud ühtemoodi, mitte erinevalt. Kolm päeva ühtejärge läheb nooruk välja, kohtub iga päev ühe hiiuga, kõneleb samal viisil. See on ka üks parallelismi nähtusi.

Rahvajutt tipneb alati ühes või mitmes **plastilises peasituatsioonis.** Tegelased ligindatakse siin eriti selgesti üksteisele: kangelane ja tema hobune; kangelane ja koletis. Läbipekstud hunt kannab koort maiustanud rebast, kes tema seljas laulab: «Tõbine kannab tervet!» Plastilised situatsioonid pole momentaansed, vaid mõningase kestusega, sest jutustaja tahab seda sügavamalt läbi elada ja ka kuulajale sama võimalust anda.

Muinasjutul on oma loogika. Tegevus koondub peateema, sündmuste peajoone ümber. Iga tegelane toimib kindlal viisil. Me võime kõnelda **jutuloogika seadusest.**

Tegevuse ühtsuse seadus muinasjutus on endastmõistetav. Iga järgmine situatsioon baseerub eelmisel. Eepiline ühtsus nõuab, et iga situatsioon oleks algusest peale nähtav ega kaoks kunagi silmist. Kui näit. veel sündimata laps on koletisele lubatud, siis keerleb kõik selle ümber, kuidas teda koletise meelevallast ning küüsist päästa.

Rahvaloomingu kandvaim seadus on **kontsentratsioon** peategelase ümber. Peategelase saatusega seotud sündmused on tihti lahtised situatsioonid, ainult formaalne ühesuunalisus ja karakteri silmaspidamine hoiavad osad koos. Kõige sagedamini kuuluvad kokku peategelane ja tegevuse ühtsus: Hamlet oma narruses, ka kättemaksutahtes isa eest — hoolimata käsitluse laialivalguvusest, on see kontsentratsiooni näide. Huvi on alati peategelasel, tema saatusele on pühendatud muinasjutu iga joon. Muinasjutus ei leidu kunagi rea isikute saatuse paralleelset kujutamist, nagu see on sagedane ilukirjanduses. Toimingu koondamisega ühele tegevusele, aga ka peategelase tagasipöördumatu järjekordsusega saavutatakse ühtlus tegevuses. Ühtlust püütakse säilitada ka sõnastusstiilis.

Kogu tegevus on nii või teisiti seotud peategelasega ja tema seisukohalt tähtis. Peategelane ise ja tema tegevus on jutustajale tähtsad ja sümpaatsed, esindavad jutustaja ideed ja maitset.

Muinasjutt on ülekaalukalt biograafiline, sest peategelase elu jälgitakse hällist hauani, seetõttu astub tihti ka eelmine põlv tegevusse. Kangelase noorus moodustab largo-sissejuhatuse. Järg-

nevad kangelase katsumused, mille kõrvaldamine toimub hooga, siis lõpplahendus, kuhu kuulub ka vaenlaste karistamine.

Kuidas rahvaluule käitub siis, kui muinasjutus on kaks võrdvõimelist kangelast? Neist üks on ikka **formaalne peategelane.** Tegevus algab formaalse peategelasega, väliselt võibki teda peategelaseks pidada, nagu on näit. muinasjutus «Kalamehest ja kalakesest», kus formaalne peategelane on kalamees, mitte tema naine. Enamasti ongi sellisel juhul tegelaspaar mees ja naine (mees- ja naistegelane). Tegutseb mees, kuulaja huvi on aga naisel. Mees tegutseb nii, nagu naine nõuab.

Muinasjuttude struktuuri selgitamisega tegeles ka vene uurija V. J. Propp, kes avaldas 1928. a. metoodilise teose «Muinasjutu morfoloogia», mille uustrükk ilmus 1969. a. Propp püüab avada muinasjutu struktuuri, kusjuures ta taotles välja selgitada imemuinasjutu žanrispetsiifikat. Ta lähtus sellest, et muinasjutu diakroonilisele uurimisele peab eelnema sünkrooniline kirjeldus. Ajaloolise seletuse imemuinasjutu ühtsusele ja päritolule andis Propp teoses «Imemuinasjutu ajaloolised juured». Propp selgitas välja imemuinasjutu põhilised ja püsivad elemendid, mis leiduvad kõigis süžeedes. Paljude süžeede võrdlemise kaudu selgitas ta välja imemuinasjutu põhilised koostisosad, edaspidi võrdles ta muinasjutte nende osade alusel. Lõpuks saigi ta muinasjutu morfoloogia, s. o. jutu kirjelduse nende koostisosade järgi ja osade suhetest muinasjutu kui tervikuga. Ta nimetas püsivaid ja põhilisi elemente tegelaste funktsioonideks. Funktsiooni all mõistab ta tegelase tegu, määratuna selle tähendusest sündmuse käigus. Propi järgi on oluline see, mida tehakse, mitte see, kes teeb või kuidas ta teeb. Seega eeldab Propp püsivate tegevusmotiivide olemasolu, mida saab kasutada mitmel viisil ja kohandada eri olukordadele.

Tegelaste funktsioone on imemuinasjuttudes suhteliselt vähe, vaid 31, tegelasi aga palju. Seega on neis juttudes ühelt poolt suur kirevus, teisest küljest suur ühetaosus ja korduvus. Funktsioonide määramisel peab ta silmas kaht kriteeriumi: 1) mingil juhul ei tohi kõige olulisemaks pidada isikut, kes funktsiooni täidab, 2) tegevust ei tohi määrata väljaspool seda kohta, mis tal on muinasjutu sündmustikus.

31 funktsioonist eraldab Propp veel 7 ettevalmistava osa funktsioonideks. Kõiki funktsioone igas muinasjutus ei ole olemas, funktsioonid võivad omavahel grupeeruda, tihti toimub see paarikaupa.

Nende funktsioonide põhjal töötas Propp välja struktuurimudeli. Muutumatu on ka rollide hulk — 7, mille vahel kindlakskujunenud viisil jagunevad konkreetsed muinasjututegelased kõigi oma omadustega. Igaüks seitsmest tegelasest (rollist) omab vastavat tegevuse ringi, s. t. üht või mitut funktsiooni. Need tegelased on vastane (vaenlane), kinkija, abiline, tsaaritar või selle isa,

teelesaatja, kangelane, valekangelane. Propp määratleb ka imemuinasjutu olemuse vastavalt funktsioonidele. Palju tähelepanu pöörab Propp muinasjuttude alguste muutlikkusele ja intriigile.

Rumeenia folkloristi Nikolae Rošianu uurimus «Традиционные формулы сказки» (1974) on kirjutatud muinasjutu struktuurist, täienduseks A. Olriku ja V. Propi uurimustele. Rošianu uurib initsiaal-, mediaal- ja finaalvormeleid. Õigupoolest on vaatlusel stereotüüpsuse üks aspekt. Stereotüüpsuse uurimine võimaldab fikseerida rea tähtsaid suulise loomingu protsessis esinevaid suhteid: üldine ja üksik (rahvuslik); traditsiooniline ja novaatorlik (improvisatsiooniline); invariant ja variant. Lõpuks saab uurija kätte stereotüüpsuse ja originaalsuse vastastikused suhted. Teos on vajalik täiendus rahvaluule uurimise meetodi alalt.

MUINASJUTTUDE RÜHMITUMINE

1. **Loomamuinasjutud.** Loomamuinasjuttude tegelasteks on nii mets- kui ka koduloomad, kumbki omaette või mõlemad koos, loomad omaette või seoses inimestega. Loomajuttude elamussisu moodustab loomade mitmesugune tegevus. Iga looma on püütud kujutada tema iseloomule võimalikult vastavalt. Iga maa loomajuttude tegelaskond koosneb sel maal esinevaist loomadest, motiivistik on aga rahvusvaheline. Üleminekul ühelt rahvalt teisele on toimunud adaptatsioon, kohanemine. Lõunamaiste loomade ülesanded on põhjamaal üle võtnud seal esinevad loomad. Täiesti algupäraseid loomajutte ükskõik millisel rahval on muidugi vähe.

Muinasjuttudes jääb loom loomaks, mispärast ei või neid ära segada kirjanduslikus loomingus esinevate allegooriliste, satiiriliste ja sümbolistlike juttudega, kus loomade all mõeldakse inimesi, nende omadusi ja tegevust. Küll aga segunevad loomajutud allegooriliste juttudega või saavad juurde allegoorilisi motiive, nagu on näit. rahvusvaheline valmeepos «Reinuvader Rebane», mida on eri rahvaste juures eri viisil kirjanduslikult töödeldud.

Loomajuttude hulka on paigutatud ka loomade ja lindude häälitsusi, nende seas imiteerivad lühikesed dialoogid, milles peale häälitsuste jäljendamise leidub ka mingi teema (kalkun, hani ja vahel veel mõni muu lind või loom kõrtsis; kukk, lehm ja lammas viiakse laadale; kukkede dialoog jm.). Näit.: Palvevend läheb varahommikul külast teise. Hädaohtu, mis nüüd ootab, tunnevad vaistlikult küla kuked, kes laulavad: I: «Maailm läheb hukka» — II: «Hukas ta ju on!» — III: «Las teda pergel võtta!» See humoristlik imitatsioon baseerub sõnade kõlalise külje sisulisel kokkulangemisel.

Muinasjuttude loomtegelased on vastavuses jutu elukeskkonnaga, laenulised motiivid assimileeritakse ja tegelased substitueeritakse. Just loomamuinasjutud on tihedamas seoses kohaliku geograafilise keskkonnaga kui muud muinasjutuliigid. Ka kohalikust loodusest on mõningaid üsna iseloomustavaid detaile mui-

nasjututekstides, näit.: «Üks talopoig kündänd metsä ääres.» Siin on tuntud rahvusvaheline motiiv tänulikust hundist, kes saab inimeselt abi, toodud ka eesti muinasjuttudesse. Muinasjuttudes kõneldakse püügiaukudest (hundi- või karuaugud) metsas, mis viivad mõttele sellest, et jutud on ehk tekkinud jahimeeste hulgas, pealegi jutustatakse püünisesse sattunud loomadest nii, nagu seda võis jahimees reaalelus näha. Ka külaelu kujutus meenutab Eesti kohalikke tingimusi.

Võimalik küll, et loomajutud kuuluvad vanimate hulka. Osa loomi, nende hulgas karu, olevat olnud inimestele ammust aega üsna lähedane, vrd. näit. rituaalsed karupeied. Inimese suurt jõudu iseloomustatakse võrdlusega «nagu karu», «karupoeg», ka muinasjuttudes on kangelaseks Karupoeg või Karu-Joosep. Varasemail aegadel loomi kardeti, eriti karu, seetõttu püüti neid tõrjuda või tegevusest eemale hoida eufemismidega. Loomade õige nimega nimetamine oli keelatud, eriti karjastel ja jahimeestel.

Eesti muinasjuttude tegelasteks metsloomadest on rebane, hunt, karu ja jänes, harvem juba siil, koduloomadest koer, kass, hobune, oinas, kits, härg, siga. Linnuriiki esindavad harakas, vares, varblane, vahel täpsemalt määratlemata — lind. Kodulindudest kõige populaarsem on kukk, teised on kalkun, hani, part. Igal loomal ja linnul on oma karakter: rebane — kaval, enamasti aga ka omakasupüüdlikult õel, kes teistele teeb vahel tunduva põhjuseta tuska. Hunti meelitab ta sabaga kalu püüdma, millejuures hunt kaotab saba, karu aga jääb käppapidi palgiprao vahele. Ainult siil osutub rebasest kavalamaks, ta meelitab rebase püügiraudadesse. Hunt on rumal ja ahne. Iga vastasega kokku puutudes jääb ta alla. Teda võidavad kõik loomad, koguni lammas. Karu on kohtlane ja kergeusklik, aga suure jõuga, millega võrdne ei ole tema vaimne konstitutsioon. Temagi laseb end rebasel petta. Koduloomadest koeral ja kassil on positiivsed iseloomujooned, eriti vahva on kukk, kes julguse ja ettevõtlikkusega vaenlastest kergesti jagu saab. Linnud on üldiselt sümpaatsed, ainult harakas on edev ning ebameeldiv, kägu vahel ebameeldivusi ennustav.

Muinasjuttudes esinevad ikka kohalikud loomad, väga harva on tegelaseks lõvi, eesel või muu võõras olevus.

Seega on püütud loomi varustada tüüpiliste iseloomujoontega, mis kehtivad üldiselt ka tegelikkuses, üksnes rebane polegi nii tark ja kaval loom, nagu on kujutatud muinasjutus, ega ole ka hunt sugugi nii rumal, vaid just vastupidi — osav ja kaval.

Loomamuinasjuttudest kõneldes lisatagu, et vahel on muinasjutuga liidetud muistend; jutust «Jänesed ja lambad» saab lõpuks muistendi, mis seletab, kuidas tekkis jänese lõhkine mokk.

Valm (Aisopose laadis) on lühike iseseisev eepilis-didaktiline luuleliik värsis või proosas, kus tegelasteks on peamiselt loomad, võivad esineda aga ka taimed ja elutud esemed. Selles žanris väljendatakse tunnustatud tõdesid või moraalireegleid analoogi-

liste näidetega piltlikult selgitaval viisil, kusjuures loomade, taimede ja elutute esemete all tuleb mõista inimesi, kelle omavahelisi suhteid, kombeid, kõnet antaksegi edasi naljatlev-satiirilisel või moralistlik-õpetaval viisil. Nii vahendab valm elukogemusi loomade tegevuse kaudu. Lühikestest allegoorilistest lugudest kujunes koguni loomaeeposi, nagu on keskaja Rebase-lood või Goethe «Reineke Fuchs», mille Kreutzwald eestistas, liites osa F. Hoffmanni samanimelisest teosest.

Valm erineb oluliselt loomamuinasjutust, kus loom jääb loomaks, valmis aga kasutatakse allegooriat, loomade tegevuse all tuleb mõelda inimtegevust. Valm kasutab loomade kujutamisel rahvaluules väljakujunenud karaktereid (Rebane — kaval; Hunt — rumal; Lõvi — majesteetlik jne.). Arusaadava didaktilise mõtte tõttu ligineb valm vanasõnale.

Valmi aineulatus on põhiliselt piiramatu.

Epimüütioni, s. o. mõtte äraseletamise võib anda valmi lõpus kui ratsionaalse lõppjärelduse jutustatavast, vahel võib seletus seista algul, mille kinnituseks lugu jutustatakse, aga võrdpilt võib mõtte ligema seletusetagi küllalt selgesti edasi anda, nii et epimüütion võib ka puududa.

Et valm mõtet kaudselt, võrdluslikult edasi annab, on seda ajaloo jooksul kasutatud võitlusvahendina allasurutud klasside poolt rõhujate vastu kui mõjuvat intellektirelva. Valmis saab peita tõelisi mõtteid, aga asjasse pühendatu taipab sisu. Sotsiaalse kriitika kõrval on valmi kasutatud ka noorsoo kasvatamise vahendina.

Valmi kodumaa on Orient: India («Pantšatantra»), Araabia; früügia ori Aisopos lõi Õhtumaade valmi, lähtudes india ja kreeka valmidest. Aisopose valme on avaldanud ja kasutanud paljud ning loonud uusigi, nii Prantsusmaal J. de La Fontaine, Venemaal Krõlov. Eestis algab valmikirjandus XVIII sajandist, kui Willmann Stenderi eeskujul avaldas valmide ja jutustuste kogu. Mitu valmi on loonud ka Jakob Tamm. Eesti rahvaluules valme pole, kui valmiks mitte pidada rahvalaulu «Kits läks kiideldes mäele».

2. **Imemuinasjutud.** Muinasjutu kujunemisel on oma osa üksikute jutustajate improviseerimisvõimetel. Suulisus tingis sajandite jooksul kindlate traditsiooniliste võtete väljatöötamise tegelaste kujutamises ja tektoonikas. Need võtted hõlbustasid pikemate ja keerulisemate süžeede meelespidamist ja soodustasid ühest jututüübist eri variantide tekkimist, sest jutu edasiandmisel ei tarvitsenud seda sõna-sõnalt meeles pidada.

Imemuinasjutus on fantaasial suurem osa kui teistes muinasjutuliikides. Sündmustik avaneb kord reaalses, kord üleloomulikus miljöös, reaalsete tegelaste kõrval esineb üleloomulikke võimeid ja esemeid omavaid tegelasi. Aga ka kuitahes suure fantastika puhul on ikkagi tegemist reaalsusest ammutatud ainete või elementidega. Imemuinasjuttudes, nagu näitab Gorki, peegelduvad

ilmekalt rahva elu- ja töötingimused, võitlus stiihiliste loodus- ja muude vaenulikkude jõudude vastu (nõiad, koletised, õelad võõrasemad), peegelduvad perekondlikud ja sotsiaalsed suhted, ideaalid ja unistused. Eesti muinasjuttude teemaks on tihti ülekohtu ja kurnava töö tõttu kannatava vaeslapse või vanemate vendade poolt halvaks peetud noorima venna saatus, siis vaese ja rikka, saunamehe ja mõisniku vahelised vastuolud. Neis muinasjuttudes tegutsevad küllaltki tihti otse talupojad või teomehed. Suurema fantastikaga, võitlust üleloomulike vaenlaste vastu käsitlevad teemad kuuluvad oletatavasti tekkelt palju varasemasse aega kui sotsiaalseid suhteid, rikka ja vaese vastuolusid kujutavad.

Tegelaste iseloomustamisel nende vastastikuses suhtes on esitatud peamine ja oluline elu keerulistest nähtustest, üldistatud ühiskonnas esinevaid seaduspärasusi. Seega on muinasjutus edasi antud iseloomulik, mis kõige täiuslikumalt ja reljeefsemalt peegeldab vastava sotsiaalse jõu olemust. Muinasjutus nagu igas kunstis kujutatakse elu tüüpiliste joontega, üldistavalt. Tüüpiliste suhete esiletõstmises avaldub kollektiivi suhtumine kujutatavasse, hinnang jutu tegelastele. Sellest kõneleb kogu sündmustik, mille vältel rõhutud ja põlatud lemmikkangelane sammub võidule mitmeid katsumusi läbides ning tänu tarkadele abilistele vastased alistatakse või hävitatakse. Tegevuses avanevad tegelaste iseloomud, selguvad nende omavahelised suhted ning suhted jutustajaga.

Peategelane on muinasjutu idee kandja, tema on varustatud kõigi omadustega, mida rahvahulkades positiivseks peeti: ta on heasüdamlik, abivalmis, ka väliselt meeldiv. Tema kaudu võime pääseda ligidale ka inimese ideaalile, nagu seda kujutas endale ette rahvas. Kujutamine toimus must-valge printsiibil: positiivne kangelane on jäägitult positiivne, ühegi negatiivse jooneta, kui mitte selleks lugeda lihtsameelsust ja kergeusklikkust oma vaenlaste suhtes ning vähest elutundmist. Selles võib näha kontrastivõtet, millega eriti alla kriipsutatakse vastaste julmust ja õelust. Must-valge võte on nagu stereotüüpne epiteet või *commedia dell' arte* kuju. Peategelases kehastub muinasjuttu kasutava rahva esteetiline ja sotsiaalne ideaal. Tema kaudu ülistatakse kõike, mida inimene pidas elus kauniks ja mille teostamist ta soovis, seal peegeldub elutõde. Aga ei saa kujutada elutõde, ülistamata seda, mis elus on tõeliselt kaunis, ja taunimata ebaõiglast, ebaesteetilist, inetut, elu pidurdavat. Nii on see imemuinasjuttudes, kus negatiivsete omadustega tegelane, peategelase vastane, jutu lõpul hävib või alistub.

Kujutuse teravdamine, kunstiline liialdamine muutub reljeefsemaks must-valge printsiibi kasutamise tõttu. Kunstiline muutub tihti hüperboolseks, ületades kaugelt tegelikkuse piirid. Et aga muinasjutukujudes on kehastatud kõige olulisem, iseloomulikum, tüüpiline, siis võidakse hüperboolsuseni teravdada ainult tüüpilisi

jooni (rikka ahnus ja valelikkus, võõrasema südametus ja kurnamishimu, vaeslapse töökus, heasüdamlikkus, abivalmidus). Oma kunstiliste omaduste tõttu on muinasjutt püsinud edasi ka nõukogude lugeja kasutuses kui suurt tunnetuslikku ja pedagoogilist väärtust sisaldav rahva kunst.

Peatugem veidi ligemalt ühe sotsiaalselt terava vaeslapsemuinasjutu vaatlemisel.

Vahetatud mõrsja (Aa Th 403). Võõrasema hakkab vaeslast vihkama, ajab ta talvel kehvas riietuses metsast marju tooma. Metsast leiab vaeslaps maja, milles elab kolm vanameest või naist. Siin on vaeslapsel võimalik oma headust näidata, kui annab neile oma piskust koguni süüa. Vaeslaps jutustab ka oma metsa tuleku põhjuse. Vanakesed saadavad teda õue lumest puhtaks rookima. Tüdruk teeb seda, leiab siis ka marju ja lahkub tänades. Vanakesed soovivad 1) kestvat ilusamaks muutumist, 2) iga sõna juures kukkugu tal suust kullatükk, 3) ennustavad talle kuningapoega meheks.

Võõrasema kordab sedasama oma tütrega. See lõpeb aga õela tüdruku läbikukkumisega. Ta tuleb tagasi marjadeta ja kolme halva sooviga: 1) muutugu päev-päevalt inetumaks, 2) rääkides kukkugu suust konn, 3) et ta leiaks kurja otsa (või jääks vanatüdrukuks).

Vaeslaps saabki kuningannaks. Aasta pärast sünnib neile poeg. Võõrasema läheb neid vaatama, viskab haige vaeslapse (nüüd juba kuninganna) jõkke, kus see muutub pardiks. Oma tütre paneb ta asemele. Öösiti käib part last imetamas, seal avaldab ta oma saladuse ka kokapoisile (või karjapoisile vm.). Sealtkaudu saab teada kuningas ja vabastab naise nõidusest. Võõrasema koos tütrega pannakse vaati ja saadetakse merele.

Muinasjutt on rahvusvaheline, aga on saanud oma sisu kujundamisel lisa kohalikest vaeslapse ja peretütre (võõrasema) vastuoludest. See on populaarne, tugeva sotsiaalse tagapõhjaga teema. Tegelased on vastandkarakterid. Siin võiks võrdluseks tuua saksa muinasjuttu «Die drei Männlein im Walde» Grimmide kogust, aga sotsiaalne noot Grimmidel on nõrgem.

Ekspositsioon on ulatuslik, karakterite korrastatus tuuakse selgesti esile, vastuolusid näidatakse kui lepitamatuid. Selle konflikti pinnalt areneb süžee. Imeabilised aitavad karaktereid avada ja konflikte selgitada. Objektiivne suhtumine mõlemasse tegelasse selgitab vastandlikkust kõige paremini.

Kuigi vaeslaps ja peretütar on vastased, juhib tegevuse käiku ikkagi võõrasema, peretütar on ainult konflikti põhjustaja. Võõrasema püüab oma tütart vaeslapse asemele panna. Kuningapoeg on aga kõrvaltegelane.

Tegelaste välimust ja karakterit selgitavad püsivad epiteedid: oma tütar on inetu ja laisk. Võib olla ka võrdlusi: oli ilus kui oaõis. Vaeslaps vastab lahkesti, võõrastütar kisendab kurjasti.

On otsestki karakteristikat, võõrasema nimetatakse näit. vanaks nõiaks. Iseloomustatakse ka fraseoloogia kaudu: ei võinud vaeslast silma otsaski sallida. Võõrasema kadedus ja viha kasvavad vaeslapse muutumisega päev-päevalt ilusamaks. Võõrasema tõttab oma tütrele suure lahkusega vastu. Abilised on inetud vanakesed. Jutustaja tekst rõhutab tegelaste vastandlikkust, see ilmneb ka dialoogides ja repliikides. Vaeslaps ütleb süüa küsivale vanakesele: «Ma ei keela jo suguke, aga ega te nii säänest süüki ei süü!» Peretütar aga: «Mul olõi esike midage süvvä, siss veel teile kolmele kost anda!» Tähtis komponent intonatsioon jääb kirjas märkimata. Kontrast avaldub ka kordustes. Kuna vastuolud on viidud äärmuseni, peab teine vastastest hävima. Jutustaja ühiskondlikule ja esteetilisele ideaalile vastavalt saabki võõrasema julma karistuse. Peategelase vastane, negatiivne tegelane, ei jää kunagi karistuseta. Vastavalt konflikti teravusele tuleb terav ka lõpplahendus.

Imemuinasjuttudes on kolme liiki fantastikat. Esimesse kuuluvad primitiivse inimese animistlikud maailmaseletused, mida teades mõistame kujutlusi inimeste muundumistest loomadeks või loomadest inimese omadustega. Engels teoses «Anti-Dühring» seletab usundi olemust: «Ajaloo koidikul on peegeldusobjektideks kõigepealt loodusjõud, mis edasisel arenemisel mitmesuguste rahvaste juures teevad läbi kõige mitmekesisemaid ja kõige kirjumaid personifikatsioone» (1954, lk. 279).

Teine liik fantastikat kujunes töörahva sajanditepikkuse võitluse praktikast stiihiliste loodusjõudude vastu, «neljajalgsete ja kahejalgsete vaenlaste vastu» (Gorki) ning väljendab rahva unistusi paremast tulevikust. Sellistest unistustest kõnelevad rahvusvahelised muinasjutupildid, nagu lendav vaip, seitsme penikoorma saapad, isekattuv söögilaud, imeveski, eluvesi jm. Neis piltides arvas Gorki õigusega leidvat juba tehnoloogilise mõtlemise kaugenägelikkust. Selliseid soovunelmaid on eestigi muinasjuttudes: kangelane sõidab kulli seljas maailma otsast teise, isejahvatav käsikivi, targad abilised võimaldavad kiiresti lõngaks kedrata hulga linu, ehitada kiiresti hooneid jne. (vt. Suur Peeter ja Väike Peeter). Küllap siin vähemalt unistatakse võimalusest rakendada loodusjõud inimese teenistusse.

Kolmas liik saadi kirikukirjandusest ja avaldub põrgukujutelmades, näit. «Teomees põrgu katlakütja» (AaTh 475). Väljakannatamatu peksu tõttu põgeneb teomees metsa, kus palgatakse põrgusse katlakütjaks. Põrgukujutelmad omandati kuuldeliselt kirikukujutlustest, ametitalitustelt või kirikumaalidelt ja mõtestati omal viisil ümber.

3. Imemuinasjuttude allrühma moodustavad **legendid**. Erinevuseks on legendide tegelaskujude pärinemine piiblist: jumal, Jeesus (ka setu legendilauludes), Maarja, apostlid Peetrus jt. Aga esineb ka negatiivne kangelane — Kurat, peale selle inglid

ja salapärased suurte võimetega olendid. Legendidele on omane õpetlik, moraliseeriv põhitoon, mis väljendub tihti didaktilises lõpplauses. Kuna jutud ise on enamasti sisse juhatatud jutustaja ümbritsevast olustikust, kujutatakse siis ka eesti talupoegade elu realistlikult ja tuntakse koguni heameelt kättemaksust orjastajaile. Vahel ilmub rahulolematute juurde keegi võimas salapärane olend, kes lubab nende kolm soovi täita. Omavahel kiuslev vanapaar ei suuda tahtmistes kokku leppida ja kõik läheb tühja. See oleks nagu illustratsioon õpetusele, mis kõneleb mõttetu kiusu kahjust kõigepealt kiuslejale endale. Siia kuuluvad ka eskatoloogilised muistendid: mõned mõisnikud on pandud pärast surma teenima kuradit hobuse kujul. Pastorit kujutatakse rahaahne egoistina, kes ei kohku tagasi ei valest ega vargusest. Imetegemisreisil jumalat saates püüab pastor omastada jumala õiglaselt teenitud raha, kukub aga sisse ja jutu lõpul jumal moraliseerib: «Papi kott ja põrguhaud, neid ei täida keegi täis.»

4. Novellilaadiliste muinasjuttude tegevus areneb üldjoontes tõsielu piirides, kuigi ka siin üleloomulik element absoluutselt ei puudu. Neil juttudel on tugev sotsiaalne ja olustikuline tagapõhi, nad kajastavad omaaegse inimese elu, unistusi, soove, tegevust, esteetilisi ja eetilisi tõekspidamisi. Esile tõuseb muinasjututegelasena tavaline inimene. Peategelaseks on vaesed, aga arukad ja heasüdamlikud inimesed, kavalad talumehed, sulased, saunikud, nutikad naised (ka tüdrukud), julged ja leidlikud soldatid, karjused, kes kõik oma selge mõistuse poolest ületavad vastaseid ja pääsevad seetõttu ise raskeist, vahel koguni ohtlikest olukordadest või abistavad teisi nende halvas olukorras, saavad selle eest ka väärilise tasu. Nende muinasjuttude süžee kulmineerub kas erakordses sündmuses, üllatuses või teravas konfliktis. Karjapoisid saavad kuninga väimeesteks, seega kuningriigi pärijaiks.

Novellilaadiliste muinasjuttude suurem realistlikkus tuleneb nende võrdlemisi hilisest päritolust. Osa muinasjutte on siiski üsna varased, nii mõistatusmuinasjutud, kus leidub koguni antiikajast pärit aineid, mis teiste rahvaste vahendusel on tunginud ka eesti suulisse luulesse.

Omaette novellilaadiliste muinasjuttude rühma moodustavad mõistatusmuinasjutud, mida Aarne kataloogi järgi saab mitu tüüpi: «Tark talutüdruk» (Aa 875), «Kuningapoeg ja sepapoeg» (Aa 920), «Targad vastused» (Aa 921), «Keiser ja abt» (Aa 922), «Hanede jagamine» (Aa 929), «Valetajad» (Aa 852), «Vaidlejad» (Aa 853).

Paljudel juttudel on aluseks teravad sotsiaalsed suhted: mõisnik tahab endale talupoja raha või tema talu või vaese hobune on läinud rikka vilja ja ta peab nüüd vastutama. Kohtunik ei julge rikkale ebasoodsat otsust teha, sellepärast annab mõistatuse, kus otsustavaks kujuneb vastaja arukus. On aga ka ekspluа-

teerijate omavahelisi suhteid käsitlevaid muinasjutte, kuhu võitjatena segunevad rõhutud klassi esindajad («Keiser ja abt»).

Mõistatusmuinasjutus osutub võitjaks alati rõhutud klassi esindaja, mis lubab järeldada, et tegemist on rõhutud klassi loominguga. Naerualusteks on mõisnikud, kuningad, abtid ja muud vaimulikud. Mõistatusmuinasjutte, s. t. jutte, milles tegelik peategelane oma tarkust näitab, on palju. Paljud tegelastüübid on muinasjuttude loojate elu kujutamise vahendiks, looja klassikuuluvuse peegeldajaks.

Teostest, mis käsitlevad mõistatusmuinasjuttu rahvusvahelises ulatuses, on W. Andersoni «Keiser ja abt» (FFC nr. 42) ja hollandlase Jan de Vriesi «Muinasjutud targast mõistatajast» (FFC nr. 73). Selle muinasjuttude rühma põhimomendid on: 1) jutustus, 2) mõistatus. Esimene osa võib moodustuda pelgast konstateeringust, et anti mingi mõistatus või keeruline ülesanne. Paljude muinasjuttude sõlm seisab ülesande lahendamises. Rahva sümpaatia on alati rahva seast võrsunud kangelase poolel, kes oma taiplikkusega jääb võitjaks.

Paljudes variantides on tuntud muinasjutud saunamehe targast tütrest, vt. tüüp «Tark talutüdruk». Süžeeline ülesehitus sel muinasjututüübil on järgmine.

Kord läinud vaese mehe lehm rikka mehe vilja. Mõisnik lubanud õiguse sellele, kes vastab kolmele küsimusele: 1. Mis on vile ja väle? 2. Mis on armas? 3. Mis on rammus? Rikast meest õpetas tema naine ja tema vastustes peegeldus jõuka mehe rahulolu iseendaga ning püüe näha kõike oma isikliku elu pinnalt. Vastused: Viledam ja väledam on meie koer; rammusam on meie ruun; armsad teineteisele olemegi meie.

Saunikut aga õpetab tema armas tütar ja tema vastused on suurejoonelisemad: Päike on kõige viledam; leib on kõige armsam, sest temata ei saa elada; maapind on kõige rammusam, sest temalt saavad kõik ülalpidamist. Jutu teises osas laseb mõisnik saunamehe tütrel ühest linakeerusest polgule soldateile riided kududa. Sellest mõttetust ja võimatust ülesandest vabaneb tüdruk vastuülesandega: saadab mõisnikule vitsarao sooviga, et see teeks sellest kangaspuud. Teine ülesanne: 12 keedetud munast kanapojad välja haududa. Selle vastuseks saadab tüdruk härrale keedetud otri mahakülvamiseks, et kanapoegadele tangu saada. Kolmas: tüdruk muretsegu 12 sõnnile vasikad. Vastus: tüdruk paneb poisi saunalavale karjuma, vastates mõisniku küsimusele, et poiss sünnitab. Muinasjutt on tasulõpuline: oma tarkuse tõttu saab tark tüdruk mõisahärra naiseks.

Kuna tüübid mitmeti segunevad, siis on samu ülesandeid erinevais tüüpides, nagu ka järgmine.

Kuningas käsib tüdrukul tulla ei riides ega alasti. Tüdruk paneb selga särgi, käed-jalad jäävad vabaks. Teine ülesanne kuningalt: tüdruk tulgu ei hobusega ega jalgsi. Tüdruk lahendab selle ülesande: üks jalg on väikese koera seljas, teine maas. Kol-

mas: tüdruk tulgu ei kingitusega ega ka ilma. Tüdruk on võtnud kaasa tuvi, kes lahti pääseb ja minema lendab.

Tüübist **«Targad vastused»** mõned karakteersemad näited. Kuningas küsib: Kes on kõige vägevam valitseja maa peal? — Karjapoiss: Karjapoiss, sest tema sõna kuulavad kõik loomad. Kuningas: Kes on kõige nõrgem valitseja? — Karjapoiss: Kuningas, sest ta ei saa oma alamaist jagu, vargaid-röövleid on palju. Kuningas: Kes on kõige rikkam? — Karjapoiss: Meie kuningas, sest tal on kuus poega-tütart.

Oma tarkuse tõttu saabki karjapoiss kuninga nõunikuks.

Osas tüüpidest on mõistukõnelised vastused. Sulane vastab härrale tema küsimuse peale: Peremees läks linnast heale paremat juurde tooma (s. o. soola). Peremehe poeg läks metsa jahile. Mis kätte saab, tapab, mida ei saa, toob koju (täh. läks pead sugema). Perenaine läks mullust nuttu naerma (läks mullu abiellunud, siis nutuga ära saadetud tütre poega vaatama).

Tüübi «Keiser ja abt» Kadrina variant on mitmeti sellele tüübile iseloomulik, et seda ka siin esile tõsta. Kirikhärra kirjutab oma õueväravale: «Elan mureta». Kuningas näeb seda ja otsustab talle muret teha kolme küsimusega, millest aga kirikhärra jagu ei saa. Tema eest läheb vastama kingsepasell. Esimene ülesanne on pidada jutlus, mida kuulates pool kirikut nutab, pool naerab. Ülesande lahendus õnnestub, sest ta peab nii haleda jutluse, et nutavad need, kes tema koomilist riietust kantsli varjava serva tagant ei näe, teised aga naeravad. Järgneb küsimus: Kui kallis on kuningas? Sell vastab: Taevane kuningas (Jeesus) maksis 30 hõbetukatit, maine poole vähem — 15. Vastates küsimusele, kus on maailma keskpaik, lööb sell teisel pool kuningalossi teiba maasse ja kinnitab: «Siin! Kui ei usu, mõõda ära!» Kui kuningas saab kuulda, et ülesannete lahendaja on kingsepasell, paneb ta viimase pastori asemele ametisse.

Sama jututüübi Tarvastu variandis vastab pastori eest kutsar. Esimene küsimus: Kui sügav on meri? Vastus: Viska kivi vette, vajub põhja, enne seisma ei jää. Teine: Kus on maailma keskpaik? Vastates lööb kutsar kepi maasse: «Siin!» Kolmas küsimus on väga tavaline, eriti rahvusvahelises muinasjutumaterjalis: «Mida ma mõtlen?» Sellele antud vastus viib lahendusele: Sa arvad, et ma olen õpetaja, aga ma olen ainult tema kutsar. Harilikult pannaksegi vastaja pastori asemele. Kutsarile otse esitatud küsimusele, miks ta on mureta, tuleb vastus: «Köögist saan söögi, õpetaja annab riided, tallist võtan hobuse.» Mida rohkemat ongi vaja muretuks eluks.

Selle jutu peajoon on väga kindel, kuigi variaablus on suur tegelastes ja vastustes.

Suur hulk jutte on valedest. Siin on ülesanne jutustada selline lugu, kus pole sõnagi tõtt. Vahel mõisnik sunnib talupoega võistlema valetamises 100 rubla peale, et talupoja raha endale saada. Mõisnik eeldab, et talupoeg ses võistluses alla jääb. Talupoeg aga

võidab, kuna mõisnik ei talu jutu sisu, sest see puudutab teda otseselt. (Vrd. Aa 852, aga ka naljandid Aa 1920.)

Väga populaarne on tüüp osavast vaidlejast (Aa 853), kus talupoeg vaidleb kuningatütre või rikka peretütrega. Ka siin hinnatakse kõrgelt taibukust.

Mõistatusjuttudest selgub mõistuse suur osa inimese elus. Mõistatus aitab selgitada keerulisi olukordi. Targem võidab. Aga kes on targem? See, kellele kuuluvad need jutud ja kes ka arukust tähtsaks peab. Lihtne talupoeg või karjus on targem võimukatest meestest. Eesti mõistatusjuttudes esinevad tüüpilised suhted talupoja ja mõisniku vahel. Et mitte lasta endalt raha välja pressida, peab talupoeg mõistuse ja tarkuse mängu panema. Lihtrahva esindaja on kõrgete vaimsete võimetega. Tegelaste vastandlik karakter ilmneb dialoogides. Jutustused on loodud humoristlikus stiilis, kus on palju tähelepandavaid sõnastuslikke iseärasusi, aga ka koomilisi situatsioone, mis viivad tavaliselt selleni, et rõhutud klassi esindaja lahendab raskeid ülesandeid, nagu jutu looja seda temalt ka ootab.

Nähtavasti hilist päritolu on muinasjututsükkel Kavalast Antsust ja Vanapaganast, kus paljud tegevusüksused on koondunud selle tegelaspaari ümber, õieti moodustavad peremehe ja sulase muinasjututsükli — peremees (Vanapagan) on kohtlane ja rumal, sulane (Ants) aga kaval ning koguni hoolimatu. Sündmuste jada areneb sulase kauplemisest kuni Vanapagana surmani, läbi vägikaika vedamise, nuiaviskamise, võidujooksmise jne., Vanapagana hiidlikust jõust ei piisa Antsu kavaluste vastu.

3. MUISTEND

ÜLDIST

Muinasjuttude kõrval moodustab muistend olulise rahvajutuliigi. Muistend erineb muinasjutust mitmete tunnuste poolest. Kui muinasjutt on rahvusvaheline, siis muistendis on õige suur osa aineid kohalikku, rahvuslikku algupära. Ka struktuurilt on muistend muinasjutust erinev, seejuures tähtsaim: muinasjutt on kunstiloming, kus tegevuse kaudu antakse edasi mingi mõte, muistend aga ise on esitatud uskumiseks. Selle sisu peetakse tõeks.

Peajoontes võib muistendit muinasjutust eraldada selle poolest, et muinasjutt on kunstikavatsuslik looming, on sellisena inimese vaba fantaasia vili, see valib ja vastandab vabalt tegelasi, jättes määratlemata tegevuse aja ja koha. Muistend seevastu on seotud kas koha, aja, eseme või isikuga. Muinasjutt kõneleb kellestki kuningast, kuningapojast, talupoisist vm., muistendi tegelasteks on aga muistendi looja seisukohalt kindel isik (kuigi meie arvates välja mõeldud), näit. Kalevipoeg, Suur Tõll, Vanapagan või mõni mütoloogiline olend (libahunt, kratt, jt.), salapärase

sisuga kohad (nutust soo või järv), esemed (peidetud varandused) jne. Ka muinasjutus võib esineda tegelasi, kes kannavad kindlat nime (Punamütsike, Tuhkatriinu, Karu-Ivan), aga neid võetakse kui tüüpkujusid, kes kannavad mingit ideed. Punamütsike on kogemusteta laps, langeb hundi pettuse ohvriks, aga ta vabastatakse. Muistenditegelased on aga tegelikus elus olnuks peetud kindlad isikud, kellest on jäänud jälgi esemete või maapinnavormide kujul (Kalevipoeg, Vanapagan) või nad on olendid (libahunt, varavedaja jt.), kes kindlas, äranäidatud kohas on tegutsenud. Nii on muistend seotud paiga, aja, isiku või rahva poolt usutavaks peetud kombe või uskumusega. Muistend on primitiivse rahva teadus: katk võib liikuda mingi olendi või eseme kujul, hiid püstitas mingi suure, praegu veel olemasoleva ehituse, suured rändrahnud on hiidude viskamise tulemusena sattunud näidatud paika jne. Rahvajutt on ainult nende olemise või asukoha saamise seletuseks. Ühes muistendis näit. kõneldakse kohast, kus paikneb peidetud varandus ja kuidas keegi naine püüab seda kätte saada, aga rahaauguvaht ajab ettevõtte nurja.

R a h a a u g u v a h t. Virtsu Vanalinna keldrites pidavat olema raha — kulda, hõbedat ja vaske, niisama muud varandust küllalt. Keldrid on kivide ja prügiga täidetud ja enamasti kõigil laed sisse lõhutud. Nende keldrite kallal olevat mitmed töötanud, aga ikka enne lõpule jõudmist töö pooleli jätnud.

Nii kaevanud kord üks naine juba mitu neljapäevaõhtut või pool ööd, kuni varandusekeldri uks paistma hakanud. Olnud juba suurem osa tööst tehtud. Seal ilmunud punane hobusevarsa pea maa seest nähtavale ja teinud kolm korda peene heleda häälega: «Iiih-ih-ih-ihh!» Sedamaid olnud prügi ja praht jälle keldrit katmas nagu ennegi (F 26244 Hanila).

Jutustatud on asjalikult ja objektiivselt, pearõhuga ühel kindlal katsel, viidates ühtlasi sellele, et äpardumise järel taastub endine olukord, seepärast võime ainult juhuslikult uuesti avastada peidukoha.

Muidugi pole võimalik alati täpset piirjoont tõmmata muinasjutu ja muistendi vahele, sest üleminek on vahel üsnagi sujuv. On näiteid muistendi kujunemisest muinasjutuks («Oherdiaugust noorik», mille aluseks on muistend painajast). Kui muistendi tõepärasusse uskumine kaob, algab selle taandumine. Kergemini taanduvad usundilised muistendid — lood nõidadest, krattidest, libahuntidest, mis uskumise kadumisega kaotavad pinnase. Vastupidavamad on jutud hiidudest ja vägilastest, sest neis lugudes esineb omajagu ka kunstiliselt loovat fantaasiat, mis väljendub kõigepealt jutustuse kangelase kujunduses endas. Siin on kangelase tegevus tihti seotud veel reaalsete esemetega (kivid, mäed, järved), mis annab jutustusele kõige selgemini tekke- ja selëtusmuistendi iseloomu, ja hiljem, kui uskumus on kadunud, jääb jutustus ikkagi seotuks mõne tähelepandava kinnismuistisega.

Kui muinasjuttu iseloomustab väljakujunenud tegelaste vas-

Detail S. Münsteri teosest «Cosmographey»: Liivimaalased-päikesekummardajad.

tandamine ja sellest tulenev tegevuse arendus, siis muistend on enamasti ühe sündmuse, olukorra, ühe fakti kirjeldus, tavaliselt ühe või kahe tegelasega muinasjutu mitme või paljude tegelaste kõrval. Seega on muistendi sündmustik muinasjutu omast lühem, lihtsam, staatilisem, aga ka asjalikum. Ühe tegelasega võib vahel seotud olla mitu muistendit, koguni terve tsükkel.

Nagu vastavalt oma iseloomule on muistend enamasti lühike, ühtainust fakti konstateeriv, ühtainust eesmärki silmas pidav, on ka selle stiil lapidaarne, kokkusurutud, tihti rohkem kirjeldav kui jutustav. Muistend algab tavaliselt koha või aja täpse märkimisega, kus sündmus toimus. Siis tuleb tegelane, kellega konkreetselt näidatav või tõeks tunnistatud lugu juhtus. Muistendi pikkus kõigub ühe või paari lause ja küllalt pika eepilise jutustuse vahel. Viimane on siiski erandlik. Sõltuvalt jutustajast võib edasiandmine toimuda konspektiivsemalt või väljakujundatumalt. Muistend harilikult ei arenda välja üksikpilte, nagu teeb seda muinasjutt, muistend jääb põhiolemuselt ikka seletavaks, seetõttu on stiil ka värvivaesem.

Tavaliselt antakse jutustus edasi kolmandas isikus kui traditsiooniline lugu või kui mittekaheldav tõsiasi, mis on toimunud jutustajale teadaoleva isikuga. Harva tutvustab jutustaja end isikliku pealtvaatajana. Jutustuse usaldatavuse tõestuseks tuuakse mitmes muistendirühmas silmanähtav fakt (kivi, mägi, soo, järv või seletusmuistendeis jänese lõhkine mokk jne.). Just sellise konkreetsuse kaudu saabki muistendi jutustaja kuulajat veenda uskuma jutustatut kui tõde (Kalevipoeg viskas n e e d kivid; rähnil on kirju sulestik).

Muistend on loodud mütoloogia alusel, ja mütoloogia seos võib

olla vähem või rohkem ilmne, ei puudu kunagi. Üleloomulikud jõud, mille avaldumist usuti mitmesugustes nähtustes, on esitatud muistendis mitmeti. Muistendis libahundist avaldub uskumuses inimese võimeist ennast või teist inimest libahundiks muundada mütoloogiline suhtumine. Samuti krati- või haldjamuistendites. Mõnikord jõuame muistendi mütoloogilise aluseni alles selle analüüsimisel. Kui katku kujutatakse liikuvana võõra mehe kujul külast teise, siis võime oletada katkupisikute kandjat, kes tahtmatult muutus haiguse levitajaks. Hirmunud rahva fantaasia lõi sellest kaasajal või hiljem personifitseeritud katkuhaldja, ja saadud rahvajutt on juba mütoloogilise põhikoega, on muistend. Muistendi looja ei tundnud veel katkupisikuid ega nende levimisviise ja otsis fantastilisi seletusi. Ka mitmesuguste kuningate või väepealikute poolt istutatud puud või üldse puude istutamine iseendast ei tarvitse veel sisaldada mütoloogilist, aga jällegi rahva fantaasia kujutles neis kõrgetes valitsejates peituvat üleloomulikku «väge», mistõttu istutatud puud on kasvanud silmapaistvalt suureks või iseäralikuks, nagu selliseid tammi, pärni, mände ja muid puid tunneb rahvatraditsioon külluses. Küllap on paljud selliste puuhiiglaste asupaigad endised ohvrikohad ja mõnedki puud ise ohvripuud. Kuningapuude nimetuse on mõned puud saanud nähtavasti ka oma erakordse välimuse või koguni mõne juhuse tõttu. Kuningad või ülikud puude istutajatena on tuntud ajalooline traditsioon, millel võib olla elulist alustki, ja see võis anda tõuke muistendi süžee tekkimiseks. Nõnda on paljud suured või kujult iseäralised puud saanud muistendiobjektiks, ja meil on kenake hulk suuri puid, mida nimetatakse kuninga pärnadeks, tammedeks, mändideks, jne.

Muistendid jaotame praegu viide rühma: 1) tekke- ja seletusmuistendid; 2) usundilised muistendid; 3) hiiu- ja vägilasmuistendid; 4) kohamuistendid; 5) ajaloolised muistendid.

Üksikute liikide piirid ei ole päris kindlad, üht ja sama muistendit saab paigutada eri rühmadesse. Nii võib paljusid vägilasmuistendeid pidada ka koha- ja seletusmuistenditeks, sest vägilase teo tagajärjed võivad olla märgatavad kindlas maakohas. Muistendid mütoloogilistest haigustest (katk) võivad olla ühtaegu ka ajaloolised muistendid. Ometi võimaldab seegi ebatäielik liigitus mingi ülevaate saamist õige keerukast rahvaluuleliigist.

MUISTENDITE RÜHMITAMINE

1. Tekke- ja seletusmuistendid sisaldavad fantastilisi seletusi maa, maailma, taevakehade, inimeste, loomade, nende välimuse, omaduste tekkimise kohta. Seletusmuistendite hulka on liigitatud sellised, mis räägivad, miks mingi asi on nimelt nii ja mitte teisiti (miks haavalehed värisevad, miks vähk käib tagurpidi, miks jõed on kõverad jne.). Tekke- ja seletusmuistendite hulgas

on arusaadavalt rohkesti ka piiblist laenatud ainetel loodud muistendeid, samal ajal rohkesti ka paroodiaid.

2. Rikkalik on **usundiliste muistendite** hulk. Siia kuuluvad kõigepealt need, mis kõnelevad mitmesugustest haldjatest ja nende tegevusest. Animistliku maailmavaatega inimene uskus igal kohal, esemel, inimeste elupaigal olevat oma kaitsevaimu e. haldja, Lõuna-Eestis hüüti neid isadeks, emadeks või vanadeks. Nii on metsal oma haldjas, nimetatudki metsahaldjaks, veel — veehaldjas, vesineitsi, majas majahaldjas, koldehaldjas, laevas laevahaldjas e. koterman. Nad on inimesega mitmesugustes suhetes, on sõbralikud või vaenulikud, kurjad, seetõttu ohtlikud. Neid tuleb meelitada, lepitada ja võimalikult juba ette oletada nende soove, et vältida võimalikku kahju. Üks kõige mõjusamaid lepitamise vorme on ohver.

Rahvast on huvitanud üliväga vaesuse ja rikkuse probleem. Millest see tuleb, et üks oma jõupingutustest hoolimata elab kehvuses, teisel aga on küllalt kõikvõimalikke elatusvahendeid, ta on rikas. Mida on võimalik järeldada? Mõned inimesed oskavad endale teha varavedajaid (kratte, puuke) või neid Riiast osta. Seesuguseid varakandjaid on mõned ise näinud ehahämaruses tulise joana langevat jõuka mehe katusest sisse. Ta toob omanikule vilja, piima, raha ja muud jõukust. Tulihännamuistendite kõrval on rahval palju muistendeid peidetud varandustest, neid tunneme rahaaugumuistendite nime all.

Palju muistendeid on seotud surnute, kõigepealt ebapuhaste surnutega, kes kõige sagedamini hakkavad kodus käima.

Inimene on sagedasti kartnud teist inimest, kellest ta oletas endale halba. Inimesed tugeva karakteri, isesuguse välimuse või omadustega olid kaasinimeste poolt kardetud. Neid peeti nõidadeks või tarkadeks, kes võisid heategude kõrval saavutada palju halba oma sõna või kurja silmaga.

Rohkesti muistendeid on mütoloogiliste haiguste alalt — katk, halltõbi, painaja, lendva, neist esimene kuulub õieti ajalooliste muistendite hulka. Nende haiguste tekitajaks ja põhjustajaks peetakse enamikul juhtudest haigusedeemonit, mis esineb tihti inimese, aga ka looma või eseme kujul.

L i b a h u n t on muundumisel tekkinud mütoloogiline olend. Muistendi järgi muudeti inimene nõia poolt (muundati) või nõid muutus (muundus) omal soovil hundiks, et minna loomi murdma.

Hundilugudest tuntakse Eestis veel rahvusvahelist motiivi — hunt lapsevaras. Pruuna Vidrika külas viinud hunt pudrunuiaga mängiva kolmeaastase lapse oma poegade juurde pessa. Kui laps kolme päeva pärast leitud, vastanud ta küsimusele, mis ta süüa sai: «Suur kuts tõi punast ossi, andis veikestele kutsidele ja mulle ka.» Vanemate küsimusele, mis veikesed kutsid tegid, vastanud laps: «Nad kiipisid mind, siis ma lõin pudrumännaga veikesi kutsisi, siis suur kuts urises minu peale.» (Ambla.)

«Kalevipoja tool» Saadjärvel. F. Schlateri maali järgi.

Muundumisest saadud mütoloogiline olend on ka tuulispea (tuulispask, ebajalg). Rahvauskumuse järgi on nõidusvõimelise inimese kehast lahkunud hing, kes ilmub tuulepöörise kujul korjama mahakülitud viljateri (vt. tahvel 4). Läbi surnukirstu tüki vaadates näeb kord peremees tuttavat vanaeite tuulispasaks käimas. Lepikust leiab ta ka hingetu keha, muudab selle lamamisasendit ja porikärbse kujul kehast irdunud hing ei suuda leida tagasiteed kehasse (irdhing), kuni esialgne lamamisasend on taastatud. (M. J. Eisen. Kolmas Rahvaraamat, 1894, lk. 69.)

R ä n d j ä r v (vt. tahvel 3). A. Kitzbergi kirjanduslikuks debüüdiks on ajalehes «Eesti Postimehe lisaleht ehk Jututuba» 1874, nr. 23 ilmunud muistenditekst Õisu ja Kariste järve tekkimisest. Järv on Õissu tulnud Järvamaalt Õisust: Ühel päeval tulnud põhja poolt suur must pilv kui kott, mis kõik Õisu järve vee enda sisse võtnud. Pilve ees jooksnud suur must härg vihaselt möirates ja pilve sees üleval lennanud üks vanamees, kes ühtelugu suure tuhinaga hüüdnud: «Järi Õissu! Järi Kariste!» Pilv jõudnud praeguse Õisu järve kohta, kus rahvas parajasti heina teinud ja põgenenud vihma kartusel. Ainult üks noorik tahtnud haarata heinakaarelt oma helmeid, jäänud aga allakukkuva järve ohvriks, temast saanud näkk Õisu järve, kus nõuab peaaegu iga aasta ühe inimese. Niisamuti olevat rännanud ka Kariste järv, ainult näkki seal ei ole.

Tihti käib järve tuleku eel teejuht või kohalolijaid hoiatav härg möirates: «Järv tuleb!» Järvede rändamist põhjustavat 1) veehaldja vihastumine vee reostamise pärast, 2) tüli kahe järve veehaldja vahel, 3) valevanne, 4) järved hakkavad rändama inimeste nõidusest.

Halltõbi, veel külmtõbi, viluhaigus, vauhk, hork (tegelikult malaaria), oli kunagi sagedane haigus. Rahvauskumuse järgi peeti selle tekitajaks kaugelt põhjast, surnutemaalt, tulnud deemonit. Halltõve haldjad pidavat tihti dialooge, arutlevat, keda vaevama (ratsutama) minna. Üht niisugust vestlust olevat sattunud kuulama kingsepp, saanud teada, et üks vestlejaist on teda endale ohvriks valinud. Deemon plaanitses temasse tungida laest pudrusse laskunud heinapebre kujul. Söömisel ettevaatusele alarmeeritud kingsepp visanud pebreks muundunud haldja koos pudruga kotti ning riputanud selle seitsmeks kuuks kerise kohale. Deemonite kokkulepitud kohtumisel halisenud nüüd kotist väljalastud vaevatud haldjas oma raske saatuse pärast.

3. **Hiiu- ja vägilasmuistendite** hulka kuuluvad peamiselt kolme kangelase — Kalevipoja, Suure Tõllu ja tema sugulaste ning Vanapagana ümber koondunud rahvajutud. On aga veel teisigi vähem nimekaid või kitsama alaga piirduvaid vägilasi, Petseri vägimees ja Olev. Paljud neist kuuluvad loodushiidlikkude muistendite hulka, nagu kiviviskamised, maapinnavormide kujunemised ja muistendid, mis kujutavad Kalevipoega Koll-elajana. Ainult Kalevipoeg esineb ka muinasjututegelasena («Vastaseotsija») ja lüroeepilises laulus («Suisa suud»).

Hookivi Saaremaal. J. Miku foto 1959.

Pireti kerisekivi Saaremaal Kõiguste karjamaal. J. Miku foto 1959.

Kõigi kolme suurema hiiu tegevuses on parallelismi — kiviviskamised, tööriistade loopimised, ehitused, maapinnavormide kujundamised, kiviviskamised losside või kirikute hävitamiseks, hiidude omavahelised võitlused kiviviskamiste või vemmaldega, hiiu surm. Talupoeg-rahvana lõid eestlased seoses nende hiidudega muistendeid ka põlluharimisest (Kalevipoeg künnab, aga vahel ka nii, et künnitükil enam rohtu ei kasva, niidab heina). Tõll ja Kalevipoeg esinevad ka rahva juhtidena võitluses vaenlaste vastu. Kõik need hiiud on jätnud loodusesse jälgi.

Kalevipoja-muistendid koos mõningate lauludega olid aluseks eesti rahvaeepose «Kalevipoeg» loomisel Fr. R. Kreutzwaldi poolt.

4. Kohamuistendite hulgas on palju niisuguseid, mis püüavad seletada nende kohtade moodustumist, kujunemist, nime saamist või sündmusi, mis kunagi näidatud paigas on toimunud. Paljud kohamuistendid on seotud suurte rändrahnude, puude, järvede, ehituste, sissemüüritud inimestega (Anne-kants Helmes, Kadrina tulp Karksis). Muistendid maa alla vajunud linnadest võivad olla tekkinud muistsete pelgupaikade alusel. Eelmine rühm muistendeid kõneleb suurtest ehitustest, nende ehitamise koha otsimisest, ehitamistest suurte segavate raskuste saatel (mis päeval ehitatakse, lõhutakse öösi), ehituse nime saamisest kas ehitaja või kõrvalise sündmuse või mõne juhusliku olukorra järgi (Oleviste kirik). Paljud seesugused muistendid on rahvusvahelise päritoluga.

5. **Ajaloolised muistendid** sisaldavad tekste ajalooliste sündmuste, aga ka isikutega. Ajaloolisi isikuid on eesti repertuaaris siiski vähe käsitletud. Märkimisväärsemad neist on siiski Peeter Suur ja Rootsi Raudpea, vähe on muid, näit. Jacob de la Gardie, nimetatud Laisaks Jaaguks. Suurtest isikutest kõneldes omistatakse neile vägilaslikke, hiidlikke võimeid ja omadusi.

Ajaloolistest muistenditest väärib lähemat käsitlust siiski kaks rühma, need on muistendid katkust ja muistendid sõjaröövlitest.

K a t k u tekitajaks pidas rahvas katkuhaldjat, deemonit. Katku on eestlaste alal esinenud palju. XIV sajandist peale levis kogu Euroopa rahvatraditsioonis kujutelm katkudeemonist, mille tekkimiseks andsid alust ulatuslikud, kogu maailma laastavad epideemialained. Katkuhaldjas võis rahva kujutelmades ilmuda mitmel kujul — kõige sagedamini inimesena: noore mehe, naise või habemiku vanamehena, kes torkab oma kepiga magajaid, kes sellest siis surevad. Vahel sureb inimene ainuüksi musta mehe nägemisest. Musta mehe kuju järgi on katk saanud ka nimetuse m u s t s u r m ja kujutelm temast liginebki surmakujutelmale, nagu neid kujutusi võis näha kirikukunstis. Türgis on nähtud peatut meest laeval purjetamas üle mere väga mitmesugustesse linnadesse. Ka eesti rahvatraditsioonis laseb katk end laevas või paadis musta mehe kujul sõidutada üle veekogu. Naiskatkuhaldjat tuntakse Ungaris, Bulgaarias sirgete juuste ja pikkade rippuvate kätega, paremas käes purunenud vikat, niisama Rumeenias; Kreekas tegutseb katkudeemonina pime naine, Norras kahvatunäoline vanaeit, Eestis musta riietatud naine või vana ja küürakas, harva lihtsalt noor naine. Rahvusvaheliselt tuntakse katkupoisikest, kes vahel ratsutab, nii ka Põhja-Eesti materjalide järgi; mõnikord on ta punastes pükstes, muidu ikka halli kuuega.

Katku edasipääs on vaevaline, vahel nimetatakse teda jalutuks, seepärast ta peabki ratsutama või sõitma vankris, tihti paadis, kui on vaja minna üle veekogu. Sõidul tekib tal vahel sõiduriista avarii. Katku ohvriks langevad magajad, ärkvel olijad jäävad temast puutumata. Tihti on katkuhaldjal kaasas raamat, kuhu on kirja pandud surmale määratute nimed. Haldjas on kaastundlik vaeslaste vastu, neist ta läheb mööda. Aga haigusedeemon pole vaba, vaid ikka kellegi käsu täitja. Seepärast ei või ta kedagi ellu jätta, kuigi ta ise oleks seda nõus tegema. Nii oli orja väljakujundatud katkuhaldjas ise kah ori.

Katkuhaldjas võib ilmuda ka looma või linnu.kujul, näit. inimkeeles kõneleva kitsena, kelle kõnetamisele pidi oskama teravmeelselt vastata, et pääseda kindlast surmast. Saksa folklooris leiame koera- või kassikujulise katkuhaldja (esineb meilgi). Vahel leidub viirastuslikke hirmuäratavaid katkuloomi (külavahel kappav veripunane peata hobune või koer; kaheharuliste sarvedega oinas). Paljude lindude hulgast mainitagu kukke või punast kukke, kelle laul teeb haigeks ja vahel arvati tema nimetaminegi toovat kindlat surma.

Haldja ilmumiskujudeks võivad olla ka igapäevased tarbeesemed — punane või sinine lõngakera, kanamuna, nõel, tubakavõi rahakott.

Katkuhaldja käest pääseb siirdumisega eraldatud kohta — metsa, vete taha, toomingapõõsasse või selle ligidusse. Nakkust takistab elukoha vahetamine. Tõrjeks aitab vahel ka sõnamaagia, nagu seegi, kui tema tulekul inimesed söövad jahuputru kastmes, rööska piima, liha soolvett; ellu jätab haldjas tänutäheks vahel ka oma heategija.

Meie maal on rohkesti katkuga seotud kohti, nii Raplas Vargamurru mägi, kuhu põgenesid inimesed ära katku eest. On olemas kohanimesid, nagu Katkusoo, Kullamaal Katkumägi, kus katku vankri ass olevat purunenud.

Katkumuistendid on sageli seotud rahva mõisnikevastase hoiakuga, mis ilmneb ka rahvalauludes ja naljandites. Mõisnikke kahtlustati koguni katku saatmises talurahvale. Mõisnike käsilased liikuvat maal «kihvtiandjatena», kes olevat puistanud katku tekitavat pulbrit, et talupoegade hävitamisega nende varandust endale saada. Talupoeg ootas mõisnikult ikka üksnes halba. Mõisnikke peeti ju ka koolerakülvajaiks.

S õ j a r ö ö v l i m u i s t e n d i d. Sajandite jooksul toimunud sõjad oma koledustega on sööbinud tugevasti inimeste meeltesse. Nii on kohutavaid muljeid jätnud ka sõja ajal või järel käivad sõjaröövlid. Nende võimalik tegevus varade riisumise, tapmise (ka laste tapmise) näol või inimeste, eriti naiste kaasaviimise kujul on muutunud hüperboolseks ja saanud muistendilise sisu, mida anti edasi põlvest põlve. Muistendid sissidest, pardiajajaist, koerakoonlastest või peninukkidest on levinud väga laialt. Juhuslikult peidus olev mees või naine avastab neis mehe riietuses naised, vahel õnnestub neid tappa neile peidupaigast midagi pähe visates või otse kallale tungides. Tihti päästavad inimesi peidupaigad, koopad, metsasalud või toomingapõõsad, mille lehk ei lase inimest lõhna järgi avastada. Kogu selle muistendirühma hoiak on sõjahirmu avaldus, mis rahvahulkades on aidanud süvendada sõjavastast meelsust.

Järgnevad kaks rahvajuttude rühma — naljandid ja pajatused — on iseloomulikud selle poolest, et neil puudub mütoloogiline alus.

4. NALJAND JA ANEKDOOT

Naljandid on enamasti lühikesed koomilise sisuga lood, mis pole jutustatud üksnes kuulajate lõbustamiseks ja nende naeru vabastamiseks, vaid ka elus esinevate puuduste ja väärnähtuste kriitiliseks hindamiseks ja elust kõrvaldamiseks. Sisuks on neil mitmesugused sündmused, esitatud oma nurga all: igasugused igapäevaelu vääratused; mitmesugused elukutsed (rätsep, kraavihall), seisused (mõisnik ja pastor), inimlikud nõrkused talupoegade eneste keskkonnas. Armastatud on ka iga liiki pettelood, või-

matu situatsiooni kujutamised, paradoksaalsed sõnakasutused (sõnamängud) ja koguni mõttetuse koomika. Iseloomulikud on ka hõimunaljad, nn. kilplaslood — setudest, hiidlastest, mulkidest, «junlastest» jne. Paljudes naljandites pilgatakse inimeste lohakust, saamatust, peenutsemist, rumalust ja muid rahva maailmavaate seisukohalt negatiivseid omadusi. Naljandi objektiks võivad olla veel mitteeluohtlikud kehalised puuded (kogelemine, lonkamine, kõõrsilmsus).

Koomika tegeleb ainuüksi inimesega.

Tuleb vahet teha naljandi ja anekdoodi vahel: esimene on lõdvema kompositsiooniga naljalugu, teist iseloomustab kondenseeritud sõnastus, teravmeelne teema arendus ja lõppemine puändiga, konklusiooni asemel on vabastav naer.

Esteetiliselt on naljandi skaala lai — huumorist kuni sarkasmini, aga siiski mõistev huumor on haruldasem kui iroonia, grotesk või sarkasm.

Üldlaadilised tekstiväljaanded pani käesoleva saj. algul kirja M. J. Eisen. R. Põldmäe ja S. Läti kogud on koostatud temaatiliselt. Rohkesti leidub naljandeid ajakirjade ja kalendrite lõbunurkades ja raadiosaadetes. Neis on palju rahvusvahelist.

5. PAJATUS

Eksisteerib veel üks rahvajuttude žanr, mis pole küll nii selgesti välja kujunenud kui eelmised ega ole ka sellise levikuga. Jutt on p a j a t u s e s t.

Rahvaluuleainete üleskirjutuste hulgas leidub olustikukirjeldusi, mis kirjeldavad orjaaegseid tõid, olukordi ja suhteid, kalurite, mere- ja jahimeeste, karjaste, saunikute, päeviliste, sulaste ja muude sotsiaalsete kihtide elu. Enamasti on need kirjeldused antud etnograafilise täpsusega ning suudavad olla koguni rahvaluule uurimise abimaterjaliks. Siia kuuluvad ka mälestused vooriskäimistest ja sellestki, millal ja kus võeti kasutusele korsten, aken, rautatud vanker jms., sellest, kuidas lugema või kirjutama õpiti.

Selle kõrval leidub kunstikavatsuslikult esitatud jutustusi, millest järgmine näide.

Ants Eimann Sõrvest oli ikka vigureid täis, keegi ei saanud temaga õigeks. Ega ta iialgi esimeseks mõisa juurde tulnud, niisugune mood oli tal.

Ükskord ilmunud jälle nii hiljapoole, masin juba käinud. Noorhärra tulnud talle vastu.

«Kulla Ants, kas sa tead, mis aeg on?»

«Tean küll, kaks nädalat enne mihklipäeva.»

Noorhärra näidanud kella: «Kas sa ei tea siis, mis on?»

Ants vaadanud õige teraselt tükk aega eest ja tagant.

«Ei mina küll tea, mis tal viga on. Näidake õite targematele meestele, kes ütlevad, mis tal viga on.»

Noorhärra vihastanud nii, et enam terve päev pole meeste juurde tulnud. (Märjamaa 1950.)

Enamasti on sellised lood seotud kindla isikuga, kelle tegevusest jutustatakse mõni episood, asetatakse fookusse üksik detail, nagu Ants Eimanni puhul enese kohtlaseks teesklemine, millega tüütas oma vastasmängija, ja seda naudib nii jutustaja kui ka kuulaja. Meil ongi tegemist isikuloolise jutustusega. Algselt mõne reaalse sündmusega seotud, võib rännul suust suhu esialgset tegu liialdada, ülisuureks paisutada, lisaks mitme isiku tegusid liita või kohandada.

Isikuloolise jutustuse erinevus naljandist või anekdoodist on suhtumises. Anekdoodi või naljandi eesmärk on koomilisse valgusse seada inimese negatiivseid kalduvusi, harjumusi, veidrusi, iseloomu puudusi, keeletarvitust, koguni mõningaid füüsilisi defekte (kogelemist, kõõrsilmsust). Isikulooline jutustus tahab aga üldiselt välja tuua mõne isiku positiivseid omadusi, eelkõige suurt julgust ja jõudu. Ja kui jutustatava sündmusega koos käib mingi naljakas lugu või esitatakse koomiline situatsioon, kuulub see vajaliku iseloomustuse hulka ja sellega ei taheta kaugeltki ainult lõbusat nalja heita. Kõige sagedamini on anekdoodi suhtumine satiiriline, isikuloolises jutustuses aga humoristlik.

Isikulooliste jutustuste kõrval esineb olustikulisi. Siingi on esitatud reaalne sündmus kunstilises kujunduses. Edasijutustamiseks on valitud mingi kuidagi tähelepandav sündmus.

«Vanal ajal olnud kord Saarde kihelkonnas Uue-Kariste Reinse külas Kanaküla jõel vee jooks ja tõus nii suur, nagu seda enne iialgi pole nähtud.

Pütisepa talu vihusaun, mis jõele kõige lähemal olnud, tõusnud suurvee vooluga üles ja hakanud tiiru lüües jõge mööda edasi Pärnu poole minema. Ses saunas elanud ka inimesi, need saanud aga parajal ajal sealt ära minna ja leidnud siis varju talutares. Ainult üks kukk vaene jäänud sauna peale. Ta pistnud pea katuseolvist välja ja laulnud ühtelugu: kukelõõgu ja kukelõõgu!» (Halliste.)

Pajatuste kohta võiks formuleerida kolm tunnust, mis peavad kehtima üheaegselt:

1. Pajatus on kindlas vormis rahvasuus liikuv jutt, tekkinud mingi tähelepanu keskendava olukorra või sündmuse alusel, mille edasiandmisel jutustaja lisab sissejuhatuse ning lahenduse (noorhärra ei tule enam töömeeste juurde).

2. Pajatus on seotud elava või kunagi elanud isiku üksiku elujuhtumusega või jutustab mingist kõneainet andnud lokaalsest sündmusest. Ei piirduta üksnes tegelikult toimunud sündmuste interpreteerimisega, vaid kasutati ja kasutatakse ka mujalt, koguni rahvusvahelisest varamust hangitud adapteeritud lugusid. Leidus ka isikuid, kes magnetrauana tõmbasid enda külge mitmesuguseid põnevusega edasijutustatavaid lookesi, enamasti ikka humoristlikku laadi.

3. Pajatusel puudub mütoloogiline aluspõhi. Tekstides võib leiduda küll mõni üleloomulik motiiv (Vingissaare kaevu kukkunud hunti peetakse kuradiks — muistendiline sisu), aga jutustaja ei usu üleloomulikkust ja naerab kuradihirmu välja. See määrab liigi.

Struktuurilt on pajatused lihtsad, jutustavad kompaktselt ühest sündmusest, nad on stiililt tabavad ja omas laadis nauditavad ning määratud lõbustama kuulajat.

Sellised isikuloolised ja olustikulised jutustused erinevad oma iseloomult täiesti muistendeist. See liik on otse välja kasvanud tegeliku elu sündmustest. Isikulooliste jutustuste rühma kuuluvad ka lood vägilaste või hiidude prototüüpidest. Nad võivad edasi anda kitsalt lokaalseid juhtumisi, ajaloolisi sündmusi, mõne isiku tegevust mõne tähtsaks peetud konkreetse detaili lisamisega. Need jutustused on üldiselt üsna kitsa levimisalaga ja tihti ka lühikese elueaga.

6. VANASÕNAD

1. **Olemus.** Igapäevase kõne ilmestamiseks, selle mõjujõu tõhustamiseks, ümbritseva elu nähtuste hindamiseks ja kogemuste kokkuvõtteks kasutas rahvas piltlikke otsustusi, **vanasõnu.**

Vanasõnades kätkeb elutõde, mis on vormi saanud kauaaegseist tähelepanekuist, on võrsunud kindlaist sotsiaalmajanduslikest ja looduslikest **tingimustest ning vanasõnade kaudu** väljendabki rahvas poeetilises vormis oma elukogemusi. Vanasõna on iseseisev žanr, terviklik otsustus, lühike, tihendatult ning tabavalt sõnastatud poeetiline, didaktilise sisuga mõtteavaldus, kondenseeritud ühteainsasse lausesse. Vanasõna kui mitmete põlvede elukogemuste kontsentraat, üldistus üksikkogemustest, reast üksiksündmustest, jagabki sellisena õpetusi tema kasutajaile. Väliseks vormiks on tal rütm, algriim, parallelism, kõne- ja kõlafiguurid, seesmiseks — piltlikkus, hingestatus. Gorki ütleb: «Vanasõnad ja kõnekäänud vormistavad eeskujulikult kõiki töötava rahva elu- ja sotsiaalajaloolisi kogemusi, ja kirjanikule on hädavajalik tutvuda materjaliga, mis õpetab talle sõnu nagu sõrmi rusikasse kokku suruma ja harutama teiste poolt kokkusurutud sõnu, harutama neid lahti nõnda, et paljastuks neis peidetu, mis on ajastu ülesandeile vaenulik, surnud.» «Just vanasõnad ja kõnekäänud väljendavad rahvamassi mõtteviisi eriti õpetlikus täiuses.» (M. Gorki, Kirjandusest, e. k. 1960, lk. 315 ja 314.)

Kondenseeritud löögijõu saab vanasõna sellestki, et ta toonitab mingis nähtuses kõrvalekaldumatult ainult üht külge.

Vanasõnadel, üksiktähelepanekute üldistustel, on kaks sisu: see, mida otseselt väljendatakse antud sõnastuses — verbaalne sisu, mis aga pole peamine. Teine, allegooriline (üldis-

tav) sisu avaneb otsese sõnastuse tagant. Vanasõna «Kuidas kokk, nõnda rokk» on küll välja kasvanud kogemustest toiduvalmistajatega, aga ta paisub üle esialgsete piiride kõigi töötegijate kohta. See ongi peamine. Eriti kaheosalistes vanasõnades võib teine pool tähendada otsest üldistust, seda, mida ütelda tahetakse: «Ilma kita õdaku, peremiist aasta lõpul.» Alati ei tarvitsegi vanasõnades allegooriat leiduda, üldistus sisaldub juba otseses sõnastuses, verbaalne ja allegooriline sisu langevad kokku: «Parem hilja kui mitte kunagi.» Vanasõna «Aeg kõik asjad seletab» tähendab seda, et pika aja jooksul selgub kõik, mis kriitilisel momendil on varjatud. Vanasõnade ja kõnekäändude praktiline funktsioon võrreldes muude rahvaluule žanridega on erinev. Vanasõnu ning kõnekäände kasutatakse otse igapäevase kõne sees, selle ilmestamiseks, sellepärast on nad ikka olnud väga püsivad liigid minevikus, on seda olevikus ning küllap tulevikuski.

Peale igapäevase kõne kasutab rahvas vanasõnu teisteski rahvaluule liikides, nii ka juttudes ja lauludes. Rahvasuust on kasutanud neid kirjanikud, aga kirjanikkude loomingu kaudu on neid taas rännanud rahvasuhu.

Vanasõna on ikkagi ühe olukorra hinnang, seetõttu võib sama teksti kasutamisel tulla vasturääkivusi. Iga vanasõna tekst on arusaadav iseseisvalt, omaette, see on tema eeldus, muidu oleks tema kasutamissfäär liiga ahas. Oma pärissisu saab vanasõna konteksti läbi, nii et üheski kasutuses pole ta täpselt kattuv. Vanasõna on üldistus, aga oma kujundilise sisu tõttu muutub ta stiilivahendiks, tabavaks, piltlikuks, vahel hüperboolseks ütlemiseks, mis kõik ajendabki selle kasutamist.

Vanasõnades domineerib talupoeglik mõtteviis, eetilised normid ilmuvad praktilises kuues (Kui rammusad teed, siis lahjad põllud). Linlase mõtteviis on orienteeritud kasule (Parem varblane peos kui kümme katusel). Didaktilisus ei ilmne niivõrd vanasõna sisus kui kasutamises. Vanasõna ei saa alati võtta kui käitumisreeglit, kuidas p e a b toimima, vaid lihtsalt kui kommentaari (Loodetuul on taeva luud). Vanasõna kasutamist ja sellele nüansi andmist mõjutab kasutaja isiklik mentaliteet. Sama tekst võib olla edasi antud kas konstateerivalt, pilkeliselt, kahjurõõmuga vm. Kasutaja isegi võib eri olukordades väljendada erinevat suhtumist. Seepärast tuleb vanasõnu noteerida kasutamise situatsioonis koos kontekstiga. Suhtumine sõltub ka esitusviisist.

Vanasõnu saab kohandada vastavalt tekstile ja vajadusele. Kasutamisel vahel kumuleeritakse samasisulisi, nagu kumulatsioon ikka tähendab rõhu asetamist. Vanasõnu endidki võib kasutamisel liita või koguni sisu oluliselt teisendada. Kui Kiir O. Lutsu jutustuses «Kevade» pöördub lootustandvate kaasõpilaste poole ilusa nime saamiseks poisslapsele ega leia rahuldavat vastust, on tal varuks veel mõned, kellelt küll suuremat loota pole, aga siiski: «Nii on peaaegu juba kõik poisid läbi küsitud, mõni harv, nende hulgas ka Joosep Toots, on veel küsimata; neist ei ole küll

kellestki suuremat nahka loota, aga satub juvahel viljatera pimeda kana noka ette ja jookseb hiir magaja kassi suhu, nõnda et parem siis juba nendelt kah küsida, et süda jääks rahule!»

Vanasõna «Magaja kassi suhu ei jookse hiir» ja kõnekäänd — retooriline hüüatus «Pime kana leiab kah tera!» on siin hoopis teiseks muudetud ja seesuguse kumulatsiooni kaudu uus olukord kujundatud. Aga ometi on mõlemad oma algupäras tunda. Nime teadasaamise situatsioonis on nii palju pinevust, et see sunnib veelgi kasutama vanasõna «Häda ajab härja kaevu» seal, kus Kiir õunte hinnaga Tootsilt lubatud nimesid välja mangub. Samas situatsioonis leidub veel hulgaliselt kõnekäände.

Tihti esineb vanasõnu muinasjutu lõpul, kus nad saavad lühikesteks moraliseerivaiks kokkuvõteteks, näit. muinasjutt «Siil ja rebane augus», milles kõneldakse siili kättemaksust rebasele, lõpeb nii: «Ka vanasõna läheb siin täiesti tõeks: «Ategu kirjutatakse liiva peale, pahategu pae peale.» Ei aita ühti, vana sõber, äda ajab ärja kaevu ja nälg mind sinu kallale.»»

Vanasõna «Häda ajab härja kaevu» leiab esimesel puhul kasutamist siis, kui Toots venitab Kiirele nime ütlemist, teisel juhul siis, kui näljane rebane tahab siili ära süüa.

2. **Historiograafia.** Eesti vanasõnu on üles kirjutatud juba 16. saj. lõpu poole, H. Gösekeni grammatikas (1660) on trükitud üle 60 vanasõna ja paarkümmend kõnekäändu. 1732. a. toob Anton Thor Helle grammatika 525 vanasõna ja kõnekäändu, mida kordab tartumurdeliste vastete lisamisega A. W. Hupel 1780. a. oma keeleõpetuses. Käsikirjalistest teostest annavad vanasõnu ja kõnekäände S. H. Vestringi käsikirjaline eesti-saksa sõnaraamat ja Clare sõnaraamat, kummaski leidub üle saja ühiku. Rosenplänteri «Beiträges» I—XX on lisatud 160 vene-, ladina- või saksakeelset vanasõna. Schlegeli reisikirjade V köites on neid 26. Mõned leiduvad Neusi «Eesti rahvalaulude» III köites. Kreutzwaldi käsikiri sisaldab 1050 teksti. 1875. aastal avaldas V. Stein eri raamatu 1261 vanasõna ja kõnekäänu tekstiga «Üks kubu vanasõnu», milles on kasutatud Kreutzwaldi käsikirja. 1876. a. Wiedemanni teoses «Aus dem inneren u. äusseren Leben» on neid 3000 selleaegse süstematiseerimispraktika kohaselt alfabeedi järjestuses.

M. J. Eisen publitseeris kaks kogu: 1913. a. «Meie vana hõbe» ca 400 ja 1914. a. «Eesti vanasõnad» ca 2000 tekstiga. Viimasest avaldas ta 1929. aastal veel teise täiendatud trüki.

Ulatusliku kogu eesti vanasõnu noteeris möödunud sajandi keskel sakslane J. Altmann ja avaldas need saksa keeles. Sajandi lõpul pani lutsilaste vanasõnad trükki O. Kallas. Kõige suurema tekstivalimiku «Valimik eesti vanasõnu» ilmutas 1955. a. E. Normann.

Palju vanasõnu leidub kalendreis, C. R. Jakobsoni, A. Grenz-

steini jt. kooliõpikuis, paljudes ajalehtedes ja ajakirjades («Sakala Lisa», «Valguse Lisaleht», «Kündja», «Oma Maa», «Meelejahutaja», «Linda» jt.).

Praegu on avaldamisel teaduslik väljaanne.

3. Sisu. Kuigi vanasõnad on enamikus kohalikust olustikust välja kasvanud, ei puudu nende hulgas rahvusvahelised laenud. Vanasõnas «Ei saa siduda härja suud, kes pahmast tallab» tunnukse idamaist päritolu. Saksa «Der Apfel fällt nicht weit vom Stamme» ja «Käbi ei kuku kännust kaugele» on vist üht juurt.

Nagu kõik rahvaluule liigid, sisaldavad ka vanasõnad materjali vertikaallõikes kaugest minevikust tänapäevani. Võime tabada mitmeid kihistusi, osa on pealegi aegade ja tingimuste muutudes kadunud. Ürgkogukondliku korra aega võiks tagasi viia vanasõnu: Mets ja vesi on kõikide päralt; Oma, mis leitud, võõras, mis varastatud. Enamik materjali on aga feodalismisajandeist, nagu näitavad vastavad teemad, näit.: Hauas on sant saksa suurune; Õnnetu, kes ori, vilets, kes palgaline. Paljud vanasõnad on aga üldinimliku sisuga ja kasutusel olnud kaua: Aasta pole aasta vend; Ära nopi sulgi, kui lind veel lendab. Kapitalism toob rahavahekorrad tugevamalt inimese teadvusse: Kes kopikat ei korja, see rubla ei saa. Kaasavara tähtsust hindavad järgmised vanasõnad: Tütar on talu hukatus. Lubaduse ja tegelikkuse vahekord: Häda ajal antakse härg, kui häda möödas, ei härja händagi. Visalt püsivad tähelepanekud inimeste omadustest, inimestevahelistest suhetest, loodusest, põllutööst jne.: Sõprus võidab sõprust, usaldus usaldust.

Vanasõnade õigeks mõistmiseks on vaja arvestada nende faasilisust, vaja teada nende tekkimise ja kasutamise aega ja tootmissuhteid, mida nad peegeldavad. Vanasõnasse kondenseerunud kogemus — Valeta natuke, varasta natuke, küll siis käsi hästi käib — võis tekkida ainult pärisorjuse tingimustes, kus kergem oli elada siis, kui oskasid mõisnikku ja tema käsilasi tüssata. Vanasõnad on seega heaks allikaks mineviku klassivõitluse mõistmiseks. Vanadest tavaõiguslikest normidest on lähtunud ka vanasõna: Mis suhu pistetakse, ega see vargus ole, jm.

4. Struktuurilt võiks jagada vanasõnu seitsmesse rühma.

1. Eelduse-järelduse, tingimuse-tulemuse, põhjuse-tagajärje opositsioon. Siia rühma kuulub rohkesti vanasõnu, õige sagedane on vormel kes — see:

Kes kõik nõmmed kõntsib, see kõik marjad maitseb; Kes kastab, see kuivatab.

Vormeli teine pool võib ära jääda: Kes põldu kurnab, tühjendab kukrut.

Vormel võib paikneda tekstis ka teisiti: Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab.

Paljud vanasõnad on üles ehitatud parallelismile: Kes vaenu külvab, lõikab vaeva; kes sõda kuulutab, lõikab verd. Teine pool

võib olla esimesele vastandatud: Kes palju teeb, see palju sööb; kes kasinast teeb, see kasinast sööb.

Vanasõnad võivad olla maksimaalselt kondenseeritud: Härg sööma, härg tööle, kirp sööma, kirp tööle. Järgmine pool paralleelismi kujul täiendab esimest.

m i s (~ mida) — s e d a: Mis meel eksib, seda keha vastab.

k u i — s i i s: Kui riiet naerad, siis naerad rätsepat.

Sagedasti kasutatakse lühendatud teksti: Sukk lai — jalg soe, kinnas lai — käsi külm.

k u i — s i i s on koos verbiga o l e d ära jäetud: Ühes killas, ühes võllas (Täielikult: Kui oled ühes killas, siis oled ühes võllas).

k u i d a s — n õ n d a: Kuidas kokk, nõnda rokk.

e n n e — s i i s: Enne kasvata kana, siis taha alles muna.

2. K o n s t a t e e r i v a d. Need vanasõnad sisaldavad mingit üldistust ühelauseliselt või mitmeosalistes otsustustes: Igal oinal oma mihklipäev; Ilus hobune teeb oksjoni. (Viimane märgib üle jõu elamist.)

Kahe- ja rohkem kui kaheosalised on enamasti parallelismiga: Vemmal vaese õigus, kepp kehva kohtumõistja.

Loetlev parallelism gradatsiooniga, kusjuures viimane on kõige tähtsam, seega loetelu tagakaaluga: Saks sööb saia-leiba, talumees sööb taari-leiba, sulane sööb soola-leiba; Kõige raskemad tööd on lamba kael niita, seasoolikaid arutada ja õela ämmaga elada.

Rõhuline k ü l l: Küll kaval rebane ka ükskord raudu satub.

3. A n t i t e e t i l i s e d. Tavaliselt on siia kuuluvad vanasõnad kahe poolega, milles teine pool esimesele on vastandatud: Palju vingu [=vingumist], veidi villu; Suu teeb valmis suured asjad, käed ei kärnased kedagi. Sisaldab hüperbooli ja litootest: Kerge lubada, aga raske täita.

Otse praktilise elu reeglid sisalduvad järgmistes vanasõnades: Rumal räägib, mis ta teab, tark teab, mis ta räägib. Vanasõna baseerub sõnamängul, sõna t e a b on kasutatud erinevas aspektis.

Antiteeside kahekordistamine: Perenaisel on rublane nimi, kopikane põli, saunanaisel kopikane nimi ja rublane põli.

Kaks esimest osa täiendavad teineteist, kolmas vastandab: Kuri on peenike kududa, paha pesta peenikene, hea on peenike pidada.

4. K i r j e l d a v a d. Need on harilikult mitmeosalised olukorra iseloomustused, nagu järgmine kolmeosaline vanasõna antiteesiga: Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts — talud soos ja rabas. Ahel puändiga: Peni käseb hända, händ hännaotsa, hännaots ütleb: «Karvad, karake teie!»

5. V õ r d l e v a d. Need on kahe poolega vanasõnad, mille esimeses pooles on komparatiiv, teises võrdlus k u i: Parem suitsu surra kui külma kannatada. Suitsutares tekkinud etnograafiline vanasõna: Parem põua põhk kui vihma vili.

Sisuliselt võrdlus on ka: Vesi on vaese piimajätk. Subjektile võib lisanduda veel täiend: Üks «säh» on parem kui kaks «küll saab»! Ühekordne võrdlus: Muld on kallim kui kuld.

6. Käskivad või küsivad vanasõnad ja hüüatused. Ära otra enne jaani kiida! Ära neid sulgi padjaks tee, mis taeva all lendavad! Mune enne, kaaguta siis! Ära mine rikkaga riidlema ega vägevaga vaidlema!

7. Juhuütlused. Neid kasutatakse vastavate situatsioonide iseloomustamiseks või **hindamiseks:** Koerale koera palk! Õpeta seale muru tuhnimist!

Need moodustavad piiriala kõnekäändudega, nagu ka p. 6.

Kui lapse käest võetakse ebasobiv mänguasi: Lapse mänguasi on puupulk.

Kui on raskusi mõne lapse kasvatamisel, lausutakse otsustavalt: Hunt-karu pannakse tantsima, inimeseloomast ei saa siis jagu!

Kui rikas ahastab ja kaebleb: Jumal avita rikkit, vaese elävat mudiki! Päästa mind sõprade käest, vaenlastega saan isegi valmis!

Veel teisestki aspektist võib vanasõnu jagada:

Vanasõna võib olla üheosaline: Vana härja käest õpib noor kündma; Ega lammas hunti murra.

Üheosaline, rütmilt kahes dipoodis: Suurel koeral suured ɔojad.

Kaheosaline: Sõim ei hakka sõrme külge, naer ei hakka ɪaha külge; Kus põrn maost lahkub või tütar emast.

Kaheosalised vanasõnad on vahel üles ehitatud nõnda, et kumbki pool algab antiteetilise sõnaga, seega mõlemad pooled tervikuna on antiteesisuhteis: Rahu kosutab, vaen kaotab; või mõlemad pooled on analoogilised, moodustavad parallelismi: Sarvist härga seotakse, sõnast meesta sõlmitakse.

Kolmeosaline: Seitsme-aastane seapoiss, kaheksa-aastane karjapoiss, kümne-aastane künnipoiss.

Neljaosaline (parallelismiga): Kuidas põld, nõnda naerid, kuidas vanemad, nõnda lapsed.

Suhted teiste liikidega. Vanasõna isegi võib sisaldada kõnekäände, nagu järgmises on sünonüümiline sõnapaar: Kus mägi, seal mõis, kus küngas, seal kõrts, talud soos ja rabas.

Vanasõnad ise võivad pärineda teistest liikidest, näit. laludest: Orjast saab osajagaja, perepojast palgaline.

5. **Stiil.** Tekstis võib vanasõna kasutada ka kujundi funktsioonis. See aitab esitatut muuta selgemaks, elavamaks, ilmekamaks. Seda kasutatakse argiväljenduse asemel (sünonüüm), stereotüüpia vältimiseks, olukorra pingestamiseks, tähelepanu teritamiseks, ilmeka kokkuvõtte vormimiseks. Seda kõike proosažanrides (muinasjutt, muistend, pajatus). Ka ühest situatsioonist teise siirdumisel (Kus häda kõige suurem, seal abi kõige lähem. — Minek häda juurest abi juurde). Rebane lubab hundi kasukale kaunista-

vad kirjad teha, tegelikult katsub aga naabrit põlema pista. Vanasõna: «Mine veel kelmi kääst katet kuulama või varga käest peavarju, jääd sestki ilma, mis sul enne old.» Koos sellise lõpuga kanduvad muinasjutu loomtegelaste suhted üle inimestevahelistele suhetele. Vanasõna summeerib muinasjutu tegevuse, teiseks iseloomustatakse rebast, kelletaolisi võib leiduda ka inimeste hulgas. Rebase all võime mõistagi inimest. Vanasõna kaudu väljendab muinasjutu jutustaja selles leiduvat moraali: «Heategu kirjutatakse liiva, pahategu pae peale.»

Eesti vanasõnades leidub rohkesti parallelismi: Vesi pikka piima jätku, / aganad leiva jätku, / kaevukook kalja jätku. — Ei ai! aita hädast ega oi! päästa ohust. — Jahupuder kerge kasta, / laps kerge käskida.

Kiasm: Ilus peenikest pidada, / kuri peenikest kududa, / paha pesta peenikesta.

Kordused. Anafoor: **Ega** selg kaeru kasvata, **ega** mees nahatäiest sure. Siin on kaks ühesisulist vanasõna kokku viidud.

Epifoor: Mees töö **eest**, sant laulu **eest.**

Endofoor: Kus **on** härga, seal **on** sõrga.

Sümplokk: **Lähed** karujahile, **tee** säng **valmis, lähed** põdrajahile, **tee** puusärk **valmis.**

Epanastroof: Kui töö **lõpeb, lõpeb** leib.

Paronomaasia: **Asjata** ei saa **asja** ajada.

Polüptooton koos annominatsiooniga: Kel **pikk** saba, laseb saba **pikalt** joosta.

Korduste ülesanne on kondenseeritud tekstis ühel või teisel viisil kuulaja tähelepanu teritada kas mingi sõna rõhutamise, sõnamängu või mõistatada andmisega.

Allegooria. Tuttavate nähtuste ja piltide kaudu seletatakse, tehakse nähtavaks ning mõistetavaks tundmatuid (abstraktseid) mõisteid (nähtusi): Kõrtsipink on tõrvane; Ega hunt nii suur ei ole, kui teda hurjutatakse [hunt = oht].

Grotesk. Kaua seisab koera kaelas vorst! Hea perenaine teeb kasukahõlmast ka õhtusöögi.

Paradoks on näiline mõtteline vasturääkivus, vastuoksus, peamõte on varjatud kergesti äratuntavalt, tekst ise juhib lahendusele: Tühi kõht on vaese mehe leivakõrvane; Lehm lüpsab suust, kana muneb nokast; Habe kasvab kiiremini kui aru.

Hüperbool on sugulane paradoksiga: Keel viib ära Kiievisse, aga jalad ei saa kuhugi (kuulujutt, jutt). Osav kisub kivistki leiva välja.

Gradatsiooni kasutatakse arvamuste ja seisukohtade esiletõstmiseks, kusjuures kõige tähtsam paikneb lõpus (tagakaal), olgu tegemist kliimaksi või antikliimaksiga: Aed seisab kolm aastat, koer kolme aia iga, hobune kolme koera iga, inimene kolme hobuse iga; Isa kuri, ema kuri, veel kurjem vennanaine. Gradatsioon iseloomustab ühiskonnakihtide ja klasside elu: Saks sööb saia-leiba, talumees sööb taari-leiba, sulane sööb soola-leiba.

Gradatsioon antiteesiga: Kodulistel kulla põli, eitselistel hella põli, karjustel on kuradi põli.

Rida: Tuli usin tulema, vesi väle minema, raha kerge kuluma.

Ahel: Peni käseb hända, händ hännaotsa, hännaots ütleb: «Karvad, karake teie!»

Alliteratsioon: **Maa** ei anna **ma**gades; Virka **k**iida, **l**aiska **l**aida, **hääd hä**llita, **k**urja **h**urjuta; Sea jälg sigitab, **k**ana jälg **k**aotab (= kana teeb põllule kahju); Mis taud tühjast talust võtab.

Onomatopõa esineb harva: Nõu aitab meest, nõõ! hobust.

Antitees on sisuline vastandamine: Küla kiidab — mõis laidab, mõis kiidab — küla laidab; Kohus kestab, ülekohus kaob. Laulust pärineb järgmine antiteesiga vanasõna: Orjast saab osajagaja, perepojast palgaline.

Kumulatsioon. Vahel kõrvutatakse mitu ühesisulist vanasõna, et tugevdada väidet: Üks räägib aita, teine aida auku; üks räägib koera, teine koera hända.

Riim. Mõned vanasõnad kasutavad eri poolte kokkuviimiseks riimi, need on kas üsna vanad või uuemad; Kuidas Jüts, nõnda müts. Siseriim: Arm aitab enam kui hirm.

Elliptilised laused. Vanasõnade kondenseeritud esituse mõistesse kuuluvad kindlasti elliptilised laused: Samet kuuekrae küljes, nälg kõhus. Kõige sagedamini jäetakse ära öeldis, eriti **on**: Parem [on] põua põhk kui vihma vili; Hunt [käib] ujuga (= uduga), sant [käib] sajuga. Puudub subjekt ja predikaat: [Ta on] Kukk tegema, härg sööma.

Inversioon. Mõnda juhtub tegijal, magajal ei midagi.

Tähtsam on paigutatud esikohale, vanasõna on kolmeosaline, kolmas erineb rütmilt: Aega orjal, aega härjal, aega sunnitud sulasel. Rõhutav inversioon, rõhuline lause algus: Iga talu õuest läheb tee Peterburi. (Talupoeg lootis abi keisrilt.)

Metafoori esineb vanasõnades palju: Kes kaarna kasvatab, see silmad kaotab; Kelle katus, selle kohus (katus = toit, peavari).

Personifikatsioon: Hirm armuga on vennaksed; Millal kulbi kõht tühi ehk kaljakapal janu! Häda murrab ka raua katki.

Metonüümia: Palju päid, palju mõtteid; Kaasavara kaotab tütre vead.

Iroonia: Sant naerab kah pererahva sekka. [Iroonia lipitseva järelekiitmise vastu.] Ega meest kutsuta pulma, kukkur kutsutakse; Kes virga vilja sööb, kui laiska maa peal ei ole.

Otsest kõnet leidub mitmes vanasõnatüübis: Emä and tüki, ütles: «Tühi!», võõras and raasu, ütles: «Rasse!»

Rütm. Rütm on vanasõnade suletud vormi kujundamisel olulise tähtsusega, süvendab ka lõpetatuse muljet. Väga paljud vanasõnad on sümmeetrilise struktuuriga: Kes härja sööb, see mäe teeb.

Teine pool on lühem väljajäetud predikaadi võrra: Inimene ei

ela tuulest / ega lind laulust. Kolmeosaline, kolmas osa rütmilt erinev: Taar söök, / taar jook, / taar töö ka; Õel õndub, / kade kaob, / kurjal pole kohta kusagil.

Leidub aga tekste, mille lugemine toimub tavalise kõne ligidaselt ega tundu erilist rütmilist liigendust: näit.: Hea laps maksab vanematele kasvatamise vaeva.

Sõnapaarid: **Leib** ja **riie** naise mure, **puud** ja **peerud** mehe mure.

Mõlemaid pooli seob epifoorina **mure**, nagu järgmises epifoor **vette**: Kapsad, kaalid keeva vette, oad, herned [vahel kõva keedus] külma vette. Anna lapsele **armu** ja **hirmu**. Ülesehitus baseerub kontrastsetel sõnapaaridel.

6. Temaatika. Temaatiliselt käsitleb vanasõna kogu talupojaelu kõigist külgedest, ümbritseva elu nähtusi ta hindab ja püüab mõista.

Töö saab igakülgseid hinnanguid: Töö õpetab inimest; Iga töö kannab oma vilja; Töösse ei saa hoolimatult suhtuda. Hinnang on antud niisiis töö tegijaile ja töösse suhtujaile: Töö ei riku tegijat, kui tegija tööd ei riku. Isiklikku tööd hindab järgmine vanasõna: Oma teenitud leib on kõige magusam. Mitmesugused oskused või eeldused tööks: Üts mõist atra köütä, tõine adraga kündä. Vilumatus töös: Noore härjaga kündes läheb vagu ikka kõverasse.

Et eestlase peamine töö toimus põllul, siis käib palju vanasõnu põllutöö kohta: Kes põldu kurnab, tühjendab kukrut.

Tööd ei tehtud ainult endale. Rikkus ja vaesus külas oli olemas, äratas tähelepanu ja küsimusi, millest sellised vahed tulevad ja vanasõna looja ning kasutaja andis sellele õige hinnangu: Kust rikas raha, leiba saab, kui vaene talle tööd ei tee; Kus rikas seda veelib (= sallib), et vaene ka elab.

Kõige rohkem vaeva eestlastele on valmistanud mõisnik, saks, nagu teda rahvaluules kutsutakse. Saksasse on selge suhtumine, teda vihatakse: Saksal sada kõhtu ja tuhat suud. Saks kurnab talupoega küll halastamatult, aga teda tühjaks kurnata ei suuda: Talupoeg on nagu tolmune kott — ikka natuke tuleb. Kui palju on saksa võrreldud hundiga: Ära pea saksa vennaks ega hunti lambaks; Jumal hoidku igaüht ema last saksa viha ja metsakurja (= hundi) eest; Maa taht sõnnikut, saks kosti. Kuidas käituda saksaga: Tark, kes saksa, aga rumal, kes talupoega petab; Mõisavargus ei ole patt; See on rumal kits, kes ei mõista puud koorida, kui puu ees on. Suhtumine sundijaisse: Küla kiidab — mõis laidab, mõis kiidab — küla laidab. Hirmu ja põlastust on valmistanud mõisniku kodukari: Mis meel eksib, seda keha vastab.

Talupoja kahjuks töötas ka kohus, sellepärast hoiatati kohtusse sattumast: Kohtu uks on lai sisse minna, aga kitsas välja tulla; Vägi ikka peal — olgu katlas, olgu kohtus. Peremehe õigus jääb ikka peale: Kelle katus, selle kohus. Õigus annab end pöörata:

Õigusel on vahast nina. Võimumees omasugust ei kahjusta: Susi kuuleb ikka soe undamist; Kaarn kaarna silmi ei noki.

Areneva kapitalismi ja sellest tuleneva diferentseerumise kajastus on järgmine vanasõna: Kes hobuse ostab, see nina tõstab. Ettevaatlik oldagu peremehe kiitmisega: Ilma kiida õdaku, peremiist aasta lõpul.

Palju vanasõnu kõneleb toidust, õieti halvast toitmisest: Suvel ei söö muu liha kui hunt ja peremees. Peremehe kõrvutamine kiskjaga iseloomustab vanasõna looja ja kasutaja suhtumist: Harvast käib kehva pajas seapea. Toidust sõltub ka töö produktiivsus või iga töö nõuab oma toitu: Või-leib kaitseb karja, liha-leib veab sõnnikut.

Põllumees kannatab kahjusid ka kiskjate poolt: Mis põllumees jätab, see mets võtab. Mets tähendab siin eufemistlikult metsa-kiskjaid hunti ja karu.

Tööinimesel pole aega palju ümber vaadata, nii et surmgi tabab teda otse tegevuselt: Ree ja ratta surm tuleb ikka tee peal.

Iga ülekohtune saab oma palga: Iga oinal on oma mihklipäev.

Ausust hinnatakse kõrgelt: Parem paar silku õigusega kui tünnitäis valskusega; Ei tee ükski koht inimest ausaks, inimene teeb koha ausaks. Kõrgelt hinnatakse ka julgust: Julge põld õitseb alati.

Ahnusse ja saagitsemisse suhtutakse irooniliselt: Oleks surijaid, küll oleks pärijaid.

Põllumehele ja karjakasvatajale oli tähtis ilm: Parem põua põhk kui vihma vili; Külm kevad — hea odra-aasta, soe kevad — hea rukki-aasta; Maret (=maretipäev, 13. VII) annab hädaleiva, Jaagup (=jaagupipäev, 25. VII) suure kaku; või: Jaak (25. VII) tuleb — pudruvaagen, Laur (10. VIII) tuleb — lai leib, Pärt (24. VIII) tuleb — peavihk. Suhtumine materjalisse: Lina läheb kullaks, vill mullaks.

Mitmesugused hinnangud inimeste, inimestevaheliste suhete ja elukutsete kohta: Last kästakse, mõrsja mõistku; Karjasest ei arvata meest ega lutsust leivakõrvast.

Ema on kõrgelt hinnatud ja temasse suhtutakse hella lugupidamisega: Parem oma ema õlesäng kui võõrasema sulesäng. Võõrasema suhtumine kasulapsesse näibki olnud kare: Võõrasema annab süüa ja haugutab, käsib süüa ja käritab; Kus veest veri saab või tammelaastust oma last. Ebaloomulikuks muutuvaid suhteid ja suhtumisi vanemate ja laste vahel käsitleb järgmine vanasõna: Üks ema toidab üheksa poega, aga üheksa poega ei toida üht ema.

Halba või saamatut meest pilgatakse järgmiselt: Mees on kuue saanud, aga kuub ei ole meest saanud.

Mitmesugused elukogemused väljenduvad vanasõnades: Kes kõik nõmmed kõntsib, see kõik marjad maitseb; Unustab hoidja, tabab püüdja.

Kokkuhoidlikkus, aga ka elutõde, sest vanad piduriided kasutati ära tööriietena: Ära põlga vanu riideid, vanaga uut saadakse.

Rahulolu: Söönut parem sööta, tervet parem tohterdada.

Igandlikke tõekspidamisi leidub vanasõnadesse kinnistunult: Kelle koer kiskunud, selle karvaga tuleb suitsetada.

Elulist laadi tähelepanekuid võib kokku võtta filosoofilisteks vanasõnadeks: Häda on kõige parem koolmeister; Kes vaenu külvab, lõikab vaeva, kes sõda kuulutab, lõikab verd.

7. **Looduskõnelused.** Eesti rahvaluules on liik loomingut, milles otsese kõne kujul iseloomustatakse kõneleja elu-olukorda, seda, kuidas ta tunneb endasse suhtutavat või kuidas ta ise suhtub välismaailma, annab õpetusi käitumiseks. Kõnelejaiks on loomad, asjad või koguni abstraktsed mõisted.

Leib ütelnu: «See on patt, kui teravaks ihutud noaga esmalt mind lõigatakse. Ikka peab noaga enne puud lõikama, siis alles mind!»

Saarjas öelnd: «Kui ma oleksin köidikust lahti, ma sööksin nii, et luu näikse!» Sellepärast siis ongi ta juuste küljes kinni. Kunagi usuti, et ting on tõepoolest nii kardetav ja ablas sööja.

«Kana lubanu sõs egä päevi üte muna munnõ, ku täl edimädse keväjä haudu lastas ja egäkõrd, ku tiä munõs, mõni terä viljä andas.» Siin peitub siis koguni juhend kanade otstarbeka kasvatamise kohta.

Paastukuu oll ütelnu, et kui mul küündlakuu õigus olõsi, ma pöörasi härjä sarve peäst ärä, aga tuu om hädä, et üts silm nakas vett juuksma.» Arvati, et märts võiks muidu olla külmem veebruarist, ainult päike on pannud räästad tilkuma.

Seesugused kõnelused muutuvad vahel naljanditeks, nagu järgmine, kus ei ole enam mingit õpetust ega kõlblusreeglit, vaid nauditakse sõnade ja situatsioonide kooskõlastamatust:

«Abi aiast, vari varjust,» ütelnud jänes talvel kange külmä ja tuisuga seljä vastu uhakavart toetades: «Hoidku küll jumal, kes selle ilmaga käen om. Mina olen ikka uhaka varre varjun.»

Korra sadanud vihma. «Vaene mees, kes vihma käes on!» ütelnud rebane ja läinud ise püstilükatud äkke varju.

Leidub looduskõnelusi, mis on kujunenud juba lauludeks, mis peavad iseloomustama kõnelejat, järgnevas näites hunti.

Vanasti kõndinud hunt teed mööda ja kõnelnud nõnda:

Ma pole palju pattu teinud:
tuhat sõin ma tutapäid, /=lambaid/
sada sõin ma sarvikuid,
viiskümmend vibunina, /=siga/
kuuskümmend kompajalga, /=hobust/
seitsekümmend sangajalga,/=jäneseid/
kaheksakümmend käukalõuga,/=koera/
üheksakümmend veikest lindu.

Stiilivõtteks on tavaline arvude gradatsioon.

8. Vanasõnadele ligidased on **sententsid**, need on luuletajate või kirjanikkude teostest pärit lühikesed didaktilised mõtteavaldused, kusjuures autori iseloomulikud jooned väljenduses on püsinud. Sententsiks võib pidada Kreutzwaldi «Kalevipojast» pärinevat värsipaari: Tänaseida toimetusi / Ära viska homse varna.

Aja jooksul võivad sellised sententsid siirduda vanasõnade varamusse, ilma et kasutaja teaks selle algset päritolu.

9. Eri žanri moodustavad **lendsõnad**, lühikesed vormelid mitmesuguste olukordade ja situatsioonide iseloomustamiseks, mis olid mõnel ajal üldtuttavad ja tingimata üldkasutatavad, mis aga pärinevad täpselt fikseeritavast allikast, s. o. kirjandusteosest või mõnelt tuntud isikult. Otse käegakatsutavat didaktilist sisu neis pole. Selliseid lendsõnu on näit. «Lühter on lühter» Juhan Liivi jutustusest «Peipsil»; «Mis kinni ei jää, saab kinni löödud» O. Lutsu «Kevadest».

«Vanasõnad ja kõnekäänud on relvad, mis lõikavad täna niisama teravasti kui aastatuhandeid tagasi. Need on osa meist endist, on osa inimloomusest,» ütleb M. Kuusi.

7. KÕNEKÄÄNUD

1. **Olemus.** Vormilt mõnevõrra ligidane vanasõnadele, ometi sisult ja funktsioonilt erinev on kõnekäänd. Kaua aega on käsitletud neid koos, piirinähtusi vanasõnadega ongi palju. Kõnekäänd annab lühidalt, piltlikult, poeetilises vormis mingi olukorra, nähtuse, eseme või omaduse iseloomustuse, erineb vanasõnast selle poolest, et teda pole võimalik mõista lahus kontekstist, ei moodusta iseseisvat žanri (kuigi võib olla terviklause). Kõnekäänd on siis mittetervikulises väljenduses mõtteavaldus. Kõnekäänus puudub subjekt või muu lauseliige ja alles selle asendamine võimaldab kõnekäänu tekstist arusaamist ja selle kasutamist jälle uues olukorras, vastavalt sellele saab see sisu. Aga väljendus ei tarvitse olla arusaadav ilma kontekstita.

Kui vanasõna annab üldistusi, mis on tehtud paljude üksiknähtuste põhjal, iseloomustab kõnekäänd konkreetseid antud olukordi. (Näit.: Tuul toonud ja vesi viinud. Kelle? Kops ajab üle maksa. Kellel? Ei ütelnud musta ega valget. Kes?) Mõnikord võib olla lause küll tervik (vt. p. 9—12), aga mõistetavaks muutub see alles kogu situatsiooni tundjale. (Kuhu mullune lumi jäi? Täh.: Kadunut ei maksa otsida.) Kõnekäändude hulka kuuluvad ka hulgalised rahvapärased võrdlused.

Kõnekäänd on paindlik kontekstiga kohanema, sellepärast laseb ta end kasutada võrdlemisi erinevais tähenduslikes finessides. Pealegi leidub kõnekäändu kui teksti ilmestamise ja emotsionaalseks muutmise vahendit rahvaluule teisteski liikides (nii lauludes, muinasjuttudes, muistendites ja naljandites). Endast-

mõistetavalt kasutatakse kõnekäände piltlikustamisvahendina ilukirjanduses, näit. O. Lutsu jutustuses «Kevade»: «Tootsil oli see kruvi, mis teisi kruvisid kinni hoiab, lahti läinud.»

Kõnekäänulise väljendi algüksus on sageli lihtne sõnapaar väga mitmesuguse kvaliteediga, baseerugu see antiteesil, sünonüümikal või ridadel: ei **kuule** ega **näe**; ei ole **liha** ega **kala**; **soo** ja **raba**. Sõnapaaride alusel on kujunenud kõnekäände, vanasõnu, lauluvärsse, mitmesuguseid vormeleid. Sisulise nüansi neile annab ikkagi kontekst.

Kui sõnapaari üks liige või mõlemad liikmed saavad laiendeid, siis võime sellist ühendit nimetada laiendatud sõnapaariks: **kuulma — nägema:** ei **kuule** ega **näe; silm** ei **näe, kõrv** ei **kuule.** Juurde on tulnud kuulmise ja nägemisega seotud teinegi sõnapaar — silm : kõrv. **Aus mees nähes, kelm kuuldes.**

Suulises luules on tähtis väljenduse nii esteetiline kui ka mnemooniline külg, see omakorda tingib veelgi vastavaid võtteid, muuhulgas algriimi.

2. Kõnekäände võiks **liigitada** järgmiselt.

1) Korduslikud sõnapaarid (Keerutab ja keerutab; räägi mis sa räägid; mine aga mine — sisaldab ähvardust; vaenlane on vaenlane — rõhutab millegi olemusse kuuluvat).

2) Sünonüümilised ja antonüümilised sõnapaarid (Vajus sohu ja rappa; ei lausu musta ega valget; ei ole sest sooja ega külma, vett ega vermet).

3) Atributiivsed sõnapaarid (võimas värk; lai leht).

4) Reastavad sõnapaarid (Ei ole liha ega kala; ei näe ega kuule; ei tea ööd ega ilma; sööb ja salgab).

5) Rahvapärane võrdlus (Kinni nagu kana takus; Kõver kui Rõngu kõrts).

6) Retooriline küsimus ja hüüatus (Kuhu mullune lumi jäi? Nüüd on kits kärneriks!).

7) Metafooriline otsustus (kirjeldus) on kõige suurem rühm, neid on üldkasutuses kõnekäändude hulka paigutatud, nagu: Suuga teeb suure linna, käega ei kärbse pesagi (= Lubab palju, ei tee aga midagi. Igakordse kasutamise korral lisame juurde — kes). Rühm koosneb õieti kahesugustest otsustustest, ühed konstateerivad midagi suletut, ainult kindlat olukorda arvestavat, näit.: Päike on leivakoti kohal (= Söögiaeg on käes); Näitab, kuhu ehitaja hoonele augu on jätnud (= Tähendab ainult väljaviskamist). On aga otsustusi, mis sobivad kasutada mitmes olukorras, on n.-ö. avatud kompositsiooniga: Ta on peni käest leiva ära võtnud (= Keegi käitub ebaviisakalt, taotseb sõimelda jne.).

8) Ebaloogiline vastandamine: Ma olen kas pime või ei näe; Puhugu põhjatuul kust tahes, ikka on ta külm.

9) Inimese, inimeste rühma või olukorra karikeeriv iseloomustus: Ei muhulane põle mees, kadak põle

puu ja kits põle loom — komponente on võimalik vahetada, puänt määrab sisu; Üks ei tee mulle midagi, kaht ma ei karda ja kolm ei mahu kallale — tugeva või ettevõtliku mehe kuraasitamine, võib-olla ka enesejulgustamine. Paljukõnelejalt, laimajalt küsitakse: Kust mõisast sa põhku said? [Vastus:] Säält, kus sinu ema kasuvasika tõi.

10) Jutujätkud: Ära ole vihane. [Vastus:] Vihast saab hea õlle, pahast hea piibu — koomika rajaneb homonüümikal; Head nägemist! [Vastus:] Nägemist saab silmakliinikust; Olen siin võõras. [Vastus:] Kurat põrgus on võõras; See mu amet. [Vastus:] Vaska ristimine on sinu amet.

Siia kuuluvad ka oleks-väljanaermised: Oleks põrssal küüned, ta roniks puu otsa.

11) Tõrjuvad vastused, õiget vastust ei taheta anda: Mine sibula soo peale! [Küsimus:] Kui vana oled? [Vastus:] Kapsalõikuse ajal sain kaheaastaseks.

12) Osatavad ütlused: Poiss, aja pull koju, perenaisel on kohvipiima vaja!

3. Kõnekäänud esinevad ikka mingis **funktsioonis**, on seotud muu tekstiga selle piltlikustamiseks, sisu ilmestamiseks. Tigedat iseloomustatakse näit. järgmiselt: Ta on hea mees siis, kui magab (Narva); pikaldast tegutsemist: Teevad nagu kratti (Narva); hädasolekut: Nüüd on vesi ahjus ja tuli ojas (Vastseliina); ebaasjalikkust: Laulab muidu kui lepalind, aga kui asjalikku asja tarvis rääkida, siis on suu kinni kui konnal jakobipäeval (Vaivara); võhiklikkust või otse asjatundmatust: Asi läheb hulluks, aed anti soku hooleks (Jõhvi). Sagedane on täitmatut ootust sisaldava oleks väljanaermine: Oleks minul Riia rikkus ja Tartu tarkus, Viljandi vigurid ja Pärnu sigarid, Eestimaa nali ja Saaremaa kali, kaks hobust tõlla ees, siis oleksin mina esimene mees (Vaivara).

Leidub mitmesuguste olukordade iseloomustusi, näit. raseda kohta: Tüdrukul on rattad ies (Kohtla-Järve); suur müra : Müra ja kära nii suur, et ei kuule kaht kõrva pähe (Jõhvi); haledus: Silmad vesised nagu ahtral kassil (Kohtla-Järve); imestus: Silmad kui talupoja võikarbid (Lüganuse); põlgus, ükskõiksus: Teisel kõlbab võtta, sul ei kõlba vaadata (Jõhvi); nuriseja: Ei sünni sööma ega mahu magama (Helme); elust eemal: Eläs nagu pütis ja punnimulgust on sinnu söödetu (Helme); kokkuhoidlik: Ta hõõrub kopka enne peos kuumas, ku vällä annap (Helme); püsimatu: Säitsmest ahjust on ta juba leibä söönu, aga katsmes karask alles katsmata (Helme); tõrjuv vastus rahaküsijale: Müü oma kondid maha ja osta kerjamise masin (Helme).

4. Kõnekäände on **kogutud** ja **avaldatud** umbes samuti kui vanasõnu, eraldi koguna neid publitseeritud ei ole. On siiski märkimisväärne, et kõnekäände hakati märkama juba varakult. Sel-

liseks võiks pidada juba ka Läti Henriku kroonikas leiduvat lausekatkendit — maga magamas [maga igavesti].

5. Eraldi rühma moodustavad **idiomaatilised väljendid**, need on kivinenud sõnaühendid, avaldavad rohkem või vähem poeetilist sisu. Nad tähendavad ikka midagi kindlat, on stereotüüpsed, tähistavad mingit väljakujunenud mõttevarjundit. Enamasti on nad mingi lauseliikme funktsioonis (maast-madalast). Idiomaatilised väljendid tavaliselt ei varieeru. Sellise kindlale keelele omase kivinevuse tõttu ei ole sellised väljendid tõlgitavad teise keelde ega sõna-sõnalt edasiantavad. Nad on aga oluliselt siiski keelelised nähtused.

6. **Vellerism** on liik kaheosalise struktuuriga kõnekäände, milles mingi vanasõna, lendsõna, tõsiselt mõeldud väärtusotsustus seatakse ütlemise (s a a t e l a u s e) raamistusse, nii et see loob koomilise kontrasti saatelause ja raami vahel. Näit.: meister karistab õpipoissi ja seletab seejuures omamoodi piiblitõde, aluseks verbi «andma» polüseemilisus: ««Õndsam on anda kui võtta,» ütles meister ja tegi õpipoisi kõrvad tuliseks.» Järgmise vellerismi aluseks on tuntud laulu mõju ülistav lause: ««Kus lauldakse, sinna istu maha,» ütles vana Ants ja istus örilase pesasse» (Narva). Absurdne väide moodustab vellerismi: ««Tulgu päälegi maailma ots, kui aga mina ellu jään!» ütles Audru Jüri, kui palvevendi kuulas.»

Saatelause nullistab vanasõnaliku asjalikkuse, tulemuseks on paroodia: «Iga algus on raske,» ütles varas ja varastas esiteks alasi.

Eestis ei ole vellerisme üldiselt palju.

Nimetus *vellerism* tuleneb Dickensi Pickwick-klubi tegelase Samuel Welleri järgi, kes harrastas neid järjekindlalt.

8. MÕISTATUSED

1. **Mõiste ja terminoloogia.** M õ i s t a t u s o n r a h v a l u u l e v ä i k e ž a n r, o n o l e n d i, e s e m e, n ä h t u s e v õ i o l u k o r r a p o e e t i l i n e k i r j e l d u s, m i s s i s a l d a b ü l e s a n n e t m õ i s t a t u s e o b j e k t i d e v a b a l t v a l i t u d t u n n u s t e a l u s e l v ä l j a s e l g i t a d a t e k k i n u d k u j u t e l m a t a g a p e i t u v o l e n d, e s e, n ä h t u s v õ i o l u k o r d. Et mõistatamist raskemaks teha, kasutati eksitavat analoogiat eesmärgiga lahendaja mõttekäiku õigelt joonelt kõrvale juhtida. Mõistatus koosneb kahest osast — küsimusest (ülesandest) ja vastusest, mis kokku moodustavadki mõistatuse. Mõistatus ei ole ainult ülesannete lahendamise žanr, vaid see oma poeetilises ülesehituses ja vaimukais kombinatsioonides pakub ka esteetilist elamust.

Terminoloogiliselt kutsub rahvas enamasti *mõistatus, mõistatama, arvutused* (Vai), *arbusima mõistatusi* (Iis), *mõisteldama* (LNg), *mõisteldamine* (Mih, Kul), *arvutusi arvutama* (Jõh), *mõistukõne* (Lai), *mõistus, mõistusõ* (Rõu), *muistatus* (Emm). Terminid on tekkinud mõistest ära mõistma, ära arvama.

2. Millal mõistatati? Üks küsitletav vastas: mõistatati siis, kui oli aega. Mõistatati teed käies, pidudel ja jootudes, igal ajal võis mõistatada. Mõistatati tihti puhkehetkedel, kui oli palju inimesi koos, ka tubastel töödel (ketrus, kudumine), videviku pidamisel, pulmades, ristsetel, jüri- ja jaanitulede juures, kõrtsis, kus mõistatajad olid mehed ja targemale osteti viina. Karjas, teesillutusel, üldse mitmesugustel ühistöödel, näit. mõisatööde vaheaegadel, sügisestel noorte kooskäimistel, nii jaguõhtutel, kildsannades, istjatel, üläljõstmisel (Kihnu), laste hulgas eriti koolide magamistubades, kust ka eesti nimekas rahvaluulekoguja M. J. Eisen 1869. a. pani kirja 200 mõistatust. Kosjakombestikust on teada, et kosilasele olevat mõistatusi antud ja sellest järeldusi tehtud. Mõistatamises on ka võisteldud: kes rohkem oskas mõistatada, seda peeti nupukamaks; kes kaotas, seda häbistati.

Mõistatamise keelamisest pole palju andmeid. Kohati olevat keelatud mõistatada kirikuteenistuse ajal, pühapäevaõhtuti ja pühade ajal. Vahel on kardetud mütoloogilistel põhjustel õhtuti mõistatada.

3. Areng ja ajalugu. Mõistatused on muutunud ajas ja ruumis, on levinud ka üle keelepiiride. Mõistatusi tunti Idamaadel, Vana-Kreekas ja -Roomas, nad olid populaarsed Indias, kasutati seal ka kultuse teenistuses, seal korraldati ka mõistatuste lahendamise võistlusi. Vanadest mõistatustest on palju säilinud luuleteose «Rigveda» kaudu, kus paljud osad koosnevad mõistatuste küsimustest ja vastustest. Iraanis anti kurjategijaile mõistatusi lahendada, sellest sõltus nende saatus. Kohtunikule esitatud mõistatus võis tuua vangile vabaduse, kui kohtunik seda lahendada ei osanud. Praegu on sellised kombed säilinud laste mängudes, mis võivad peegeldada kunagist tegelikkust. Piiblis leidub andmeid mõistatuste harrastusest ajaviitena pidusöömaaegadel. Simson esitab oma pulmas mõistatusi: Söök tuli välja vägevast ja magus tugevast. See mõistatus olevat kasvanud välja tegelikkust elust: kosja minnes tappis Simson lõvi, tagasi tulles leidis lõvi pealuust mesilaste pesa, sõi sealt mee. Pruudi abiga saadi teada, et Simson mõtles tugeva ja vägeva all lõvi, söögi ja magusa all mett.

Rikkalikult leidub mõistatusi vanades raamjutustustes.

Slaavlastelgi oli mõistatus tarkuse proovimise vahend. Siingi kõneldakse, kuidas süüaluse saatus sõltub tema leidlikkusest. Sellest on relikte ka vene pulmakombeis: peigmees ei või enne istuda pruudi kõrvale, kui ta on lahendanud oma sõprade poolt temale antud mõistatuse. Laulude lemmikmotiiviks on tark neiu.

Tarkuse ja taiplikkuse proov oli mõistatus ka lätlastel. Lätlased on omistanud mõistatusele ka kultuslikku tähendust.

Paljudel rahvastel on mõistatuste lahendamise ajaks olnud sügiseste põllutööde lõpetamise aeg.

Paljudel rahvastel on ka ühesuguseid mõistatusi, mis on kas laenulised või seletuvad *generatio spontanea*'ga. «1001 öö» muinasjuttudes leidub mõistatus aastast: ehitusmeister ehitas palee 8760 kivist, istutas sinna 12 puud, igal puul 30 oksa, igal oksal 1 valge ja 1 must viinamarjakobar. Aastas on 8760 tundi, 12 kuud, igas kuus 30 päeva, päev koosneb ööst ja päevast.

Mõistatuste igivanusest annab tunnistust nende esinemine antiikkirjanduses, teiseks sidemed tavadega (V. Anikin). Vanakreeka müüdi järgi ilmus lõvi keha ja naise pea ning rindadega hiidkoletis Sfinks Ülem-Egiptuse linna Teeba ligidusse, luuras möödakäijaid ning andis igaühele lahendada mõistatuse: kes käib algul neljal, siis kahel ja lõpuks kolmel jalal. Kes ei osanud mõistatada, selle neelas alla. Kui aga Oidipus pakkus lahenduseks Inimese, hüppas Sfinks kuristikku ning hävis. Sfinksi-mõistatus on tuntud ka eesti rahvaluules. Sfinksi-müüdile sisult lähedane süžee leidub vene bõliinades, kus räägitakse näkineidudest, kes vabastavad nende endi vangistatud inimesed, kui need lahendavad mõistatuse.

Eestis on tuntud ka Homerose-mõistatus: Kalurid vastavad Homerose poolt esitatud küsimusele: «Mis me püüdsime, on ära, mis mitte, viime koju». Homeros sai aru, nagu käiks see kalade kohta, kalurid püüdsid aga täisid.

4. Mõistatuste funktsioon Eestis. Eestis pidi mõistatamisel olema maagiline mõju, see pidi aitama kaasa karjaõnnele, eriti mõistatamisel enne talvistepühi. 3 päeva enne jõulu on naispere mõistatanud, siis saavat kirjusid vasikaid või tähnilisi tallekesi või üldse palju noori loomi. Lahendamine võis loomaõnne mõjutada siis, kui loomi laudas veel pole, kui aga loomad juba laudas, võib mõju olla koguni negatiivne. On arusaadav, et talvise pööripäeva ümber koonduvad vilja- ja karjaõnne taotlused ja mõistatused moodustavad sellest ainult osa. Loomade sündimine langes ju ikka kevadele. Nii pole tähtsad siis mitte kiriklikud pühad, vaid ikkagi rahva enda tähtpäevad tööaastast. Hiljem on kadunud muidugi igasugune maagia ja neid kasutati tarkuse proovimiseks, tänapäeval on see peamiselt laste harrastus. Juba möödunud sajandil tulid trükis kasutusele kunstmõistatused, autoreiks Fr. R. Kreutzwald jt., tänapäeval mitmesugused ristsõna- ja arvumõistatused. Esimese kunstmõistatuse autor oli 19. saj. algupoolel O. R. v. Holtz.

5. Historiograafia. Eesti mõistatuste avaldamise ja käsitlemise ajalugu on küllalt pikk. Juba Gösekeni grammatikas 1660. a.

leidub kaks mõistatust, Vestringi eesti-saksa sõnaraamatu käsikirjas 13, Anton Thor Helle grammatikas 1732. a. 135 mõistatust. Sealt kopeeris need Hupel oma grammatikasse, lisades juurde tartumurdelised vasted. Mõistatusi on veel Petri peateose II köites. Schlegel on kirjutanud eri artikli, peale selle käsitleb ta neid veel oma teose «Reisen» II köites. Willmann võttis mõistatusi Thor Hellelt, neidsamu avaldas Holtz, mõningaid tekste eesti trükiallikate põhjal avaldas E. Lönnrot, ka J. H. Rosenplänter «Beiträge» III ja IV vihus ning A. H. Neus antoloogias. F. J. Wiedemann toob volüümikas teoses «Aus dem inneren und äusseren Leben der Esten» mõistatusi üsna rohkesti. Perioodikast avaldavad neid «Oma maa» (1886), «Meelejahutaja» (1887), eri teostes avaldavad mõistatusi «Mõtleja» (1878), M. J. Eisen (1890 ja 1914). Esimesena annab mõistatuse definitsiooni F. J. Wiedemann. Käsitletud on K. A. Hermanni, T. Sanderi, V. Ridala, M. Kampmanni, E. Laugaste, E. Sõgla kirjanduslugudes, peale selle on ilmunud lühemaid uurimusi.

Kogumistihedus pole topograafiliselt ühesugune, seepärast leidub käsikirjalistes kogudes lünki. Lõuna-Eestist on kogutud rohkem kui Põhja-Eestist.

6. Mõistatuste temaatika. Et eesti mõistatused on enamjaolt tekkinud talupoegade hulgas ja talupoegade elust, on arusaadav, sest põllundus ja karjandus olid eestlaste peamised elatusalad. Mõistatuste objektiks on talupoegadele lähedaste mõistete ring, põllutöö, kõige rohkem mõistatusi leidub tööriistadest (ader, äke, vokk, sõel jne.), siis koduloomadest, majapidamisest, toitlusest, riietusest, elamust, kogu etnograafilisest miljööst, loodusest ja loodusnähtustest, ajast, kalendrist. Metsloomadest on mõistatusi vähe. Mõistatustes kajastuvad elukutsed: kalur, karjus, rätsep, pastor. Mõistatustes pastori kohta ilmneb negatiivne, koguni vaenulik suhtumine kirikhärradesse: Härg mürras torni sihen, valge lapp lõõri all. — Krantskaalaga peni hauk tõrelon. — Must kukk, valged lõkad, laulab kord nädalas. Inimene ise, tema kehaosad ja omadused (laiskus, rumalus) on mõistatuste aineks, nagu ka küla diferentseerumine (Rist rikka mehe värati üle. Tuuleveski). Mõistatuste objektiks on saanud ka abstraktsed mõisted, lõpuks ka mõistatus ise, näit.: Nii kaua kui teda otsitas, on ta midagi muud; kui ta aga lõidas, siis ei ole ta enam see, mis ta oli (Rõngu). Mõistatuste ained on valitud õige mitmelt alalt, mõned alad on siiski populaarsemad.

Mõistatused on üles ehitatud nende esemete, olendite või nähtuste kujutamisele, mis kõige rohkem olid tarvitusel ja ühenduses inimese igapäevase eluga. Mõistatus haarab kogu töötavat inimest, tema elu, tegevust, vastavalt tema arusaamadele.

Mõistatus sisaldab vahel ka satiiri.

Mõistatus treenis ka taibukust ja õpetas võrdlema mitmeid elunähtusi (ader nagu mees), arendades seega inimese kujutlus-

võimet ja avades nähtuste sisu kujundite kaudu. Näit.: Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse (Kannel). Siin on elliptiline lause, kordused, algriim.

7. **Kompositsioon.** Mõistatusi võib jagada ülesande terviklikke vormiosi (järke) aluseks võttes ühe-, kahe-, kolme- ja hulkliikmelisteks. Iga liige annab tavaliselt ühe omaduse.

Üheliikmelised on ühesõnalised mõistatused, näit.: Merehärg (Vähk), või keerdküsimused: Missugune kurg ei lenda? (Adrakurg), aga ka tavaline lausemõistatus: Look üle maailma? (Vikerkaar.)

Kaheliikmelised: Puust mees, raudsed sukad. (Ader, teine lahendus — hang.) Epiteedid «puust» ja «raudsed» on antiteetilised, nii võime kõnelda siin mõistatuse vastandavast struktuurist. Epiteet võib olla ka ainult ühes pooles. Miis mäe otsan, kullatse kängä jalan. (Ader.) Epiteedid võivad olla erineva sisuga, aga mõlemad rõhutavad mingit omadust eriti: Väike mees, terav kirves. (Mesilane.)

Kolmeliikmelised: Mees elab metsas, raiub kirveta, ehitab majasid. (Rähn.) Karu tuleb kaugelt metsast, seest karvane, pealt karvane. (Heinakoorem.) Punane lina ja viis paari haake, arvata kokku — saab üks praad. (Vähk.)

Kolmeosaliseks tuleb pidada ka järgmist mõistatust: Laev ilma laineta, paat ilma purjeta; kui seisab, siis kogub koorma, kui sõidab, siis kaotab ära, aga jälgi ei ole kuskil. (Süstik). Kaks esimest osa kui eelkirjeldused moodustavad kaks parallelismi, kolmas osa on aga ühekordne, järsk nagu peab mõistatuse lõpp olemagi.

Hulkliikmelised: Mustem kui süsi, valgem kui lumi, kõrgem kui kirikutorn, madalam kui ristikhein. (Harakas.)

Seega mõistatuse struktuuris on ühel puhul silmas peetud objekti, teisel ainet, kolmandal funktsiooni. Millised suhted esinevad mõistatuse tervikpildi alusena, see võimaldab leida ka allrühmad. Osa ja terviku suhe: Punane pullike, jõhvist lõake. (Kuremari.) Ruumisuhe: Mees kannab maja. (Tigu.) Funktsioon: Mees künnab, ei atra ega hobust. (Siga tuhnib.) Aspektid: Alt nahk, päält nahk, keskel kera, otsas ora, oraga oherdab läbi kolme küla. (Koer.)

Mõistatuste hulgas leidub lihtsate lahenduste kõrval nn. kombineeritud lahendusi. Mees läheb metsa, kaks silma ees, üks selja taga. (Mees, kirves seljas.) Lahendaja peab oskama kokku viia esemeid, mis mõnes ühenduses tõesti kokku kuuluvad (mees kirvega). Või: Teil 3, meil 3, igas peres 3. (Ajuroop, luud, labidas.) Mõistatus on ehitatud parallelismile. Samatähenduslik mõistatus võib olla konstrueeritud ka funktsiooni alusel: Kolm isandat käivad ühes linnas kohut, üks ei näe üht, teine teist.

Kombinatsioonid võivad olla ka keerukamad, kui näit. igale esemele lisatakse veel tema tunnused.

8. **Liigid.** Mõistatused esinevad järgmisel kujul:

1) Allegoorilised kirjeldavad lausedd.

2) Otsesed ja keerdküsimused. Kas on vees enam kalu või kive? (Kalu. Kivid on põhjas.) Kuidas on Jaani õemehe äi talle sugulane? (Jaani isa.)

3) Sõnamängud. Kui nad tulevad, siis nad ei tule; kui nad ei tule, siis nad tulevad. (Varblased ja herned.) Asesõna «nad» asendab kaht eri nimisõna.

4) Kalambuurmõistatused baseeruvad oluliselt homonüümidel, mille kasutamisel tekib sõnamäng. Missuguseid pükse ei õmble rätsep? Argpükse. (Vt. püksid sõimusõna osana.)

5) Arvmõistatused ja ülesanded.

Üks tikk on püsti, seitse jalga kõrge. Seatigu ronib iga päev kolm jalga ülespoole, öösi langeb kaks tagasi. Mitmendal päeval saab tigu tiku otsa?

Linnal on 7 väravat, iga väravas 7 santi, igal sandil 7 kotti, igal kotil 7 soppi, igas sopis 7 kassi, igal kassil 7 poega, igal pojal 7 silma. Kui palju see on?

Üks, kaks, kaheksa, mina raiun üheksa. Kes ei usu, tulgu vaadaku. Siin peab seisma seitseteist.

Neid sõnu lugedes tõmmatakse iga silbi või rohkema ajal üks kriips paberi peale, nagu siin on, näit. (iga lause jagu isepäinis): /// //// //// /////.

Üks hani oli maas ja suur kari lendas üleval. Hani küsis lendavate hanede käest: «Kus te lähete, sada hane?» Üleval olevad vastasid: «Meid pole sada. Meid on üks kord rohkem ja pool korda rohkem ja veerand korda rohkem, sa ise hulka ka, siis saab sada.» Kui palju oli hanesid? Vastus: 36.

6) Tähemõistatused. Kirjuta elav hiirelõks nelja tähega. (Kass.)

T-ga üksnes piibumehel, **k**-ga olen igaühel. Tael — kael. Paljud seesugused pärinevad perioodikast, on aga kohati üsna kindlalt rahvasuhu tunginud.

7) Laulud. Siia kuuluvad regivärsilised mõistatuslaulud.

8) Mõistatusmuinasjutud.

Alliteratsioon, rütm ja muud vorminähtused aitasid säilitada mõistatuse teksti, seepärast on nad huvitavad nii keelemehele kui ka etnograafile.

Mõistatustes leidub palju stereotüüpseid kirjeldusi, mis esinevad mitmes mõistatuses samal kujul, selliselt võivad olla üles ehitatud terved mõistatused või osad, näit. algused:

Lagi all, lagi peal, lae peal lauldakse. (Viiul. Kannel.)

Lagi all, lagi peal, meremehed keskel. (Silgud karbis.)

Laud all, laud pääl, libe kala keskel. (Süstik.)

Algused: Mõista ära nõmme-lehti, või Mõista ära mõlle-rõlle jne.

Nagu muugi rahvaluule, on varieeruvad ka mõistatuste formulatsioonid. Olgu näiteks mõistatus s ü s t i k u s t:

Libe pääl, libe all, libe kala keskel. (Jõh)

Sild all, sild pääl, libe kala keskel. (Ran)
Iä all, iä pääl, libe kala keskel. (Kod)
Vesi all, vesi pääl, kana ujub kuivalt läbi. (Kuu)
Kumm all, kumm pääl, libe kala keskel. (Äks)
Noot all, noot pääl, libe kala keskel. (Võn)
Laud all, laud pääl, libe kala keskel. (Hlj)

Siit nähtub ühtlasi varieerumise iseloom. Ja nagu rahvaluule muudes liikides, võib täheldada siingi varieerumisel püsivamaid ja muutuvamaid koostisosi. Mõistatuses süstikust näeme püsivaid aspektimäärsõnu: all : peal : keskel, samuti mõistatuse peaosa, mõistatatav ese ise, on antud püsiva sõnaühendiga «libe kala keskel». Varieerub aga ümbrust kujundav sõnavara: libe : sild : jää : vesi : kumm : noot : laud.

Mänglevalt esitatakse vahel mõistatus koos lahendusega: Raudne täkk ja linast saba, (pastlanõel ja keerus taga); Punane pullike, jõhvist lõeake (ise kuremarjake).

Mõistatus on rajatud ikka allegooriale, seega päristähendust tuleb otsida. Mõistatuses kui ülesandes ei saa kujutatav olla antud tema täpsete tunnuste kaudu, vaid peiteliselt, ülekantud tähendusega. Aluseks on küll vabalt valitud tunnused, aga miski peab ikka assotsieerima, näit. atra meheks pidama (vt. mõistatusi adrast). Tuhat-tuhat, sada-sada jooksevad niinest silda mööda raudsesse linna. (Herned valatakse sõelast patta.) Niinest sild= sõel; raudne linn = pada. Suured arvud sellises kombinatsioonis tähendavad — palju. Arvupaarid asendatakse vahel sõnaga «sõda». Kes neid pisikesi herneid lugeda jõuab! Vahel kasutatakse ahelkombinatsiooni: Käib niine silda mööda, niine sillast raudakotti, raudakotist puupuhku. Tihti leidub just ootamatuid kokkuviimisi: mõttekäigu kõrvalejuhtimisi kas sõnade polüseemilisust või homonüümsust kasutades või praktiseerides ebaloogilist sõnajärge:

Millega algab aasta ja millega lõpeb? (a-ga.) Siin kasutatakse sõna «aasta» polüseemiliselt. Homonüümsus on järgmises mõistatuses: Ma olen loodud karune, ei siiski karvu kanna ma. (Lehma keel.) Ebaselge või puudulik lausestus on järgmiste mõistatuste aluseks: Kas oled kahe kõrvaga jänest näinud? (Kõrvaga ei saa näha.) Mispärast on kirp ja lõvi ühesugused? (Ühepalju tähti sõnades.) Lahendaja mõtleb loomi, sellele küsimus suunab, küsija peab silmas teist võimalust — tähtede arvu sõnas. Vahel oodatakse erakordset, selgub tavaline: Mispärast jookseb jänes üle mäe? (Alt ei saa.)

Mõned uurijad tahavad mõistatuste allegoorilisuse tuletada peitenimest, eufemismist (Anikin). Alati ei tohtinud kõike õige nimega nimetada, näit. kütt jahilooma, kes arvati põgenevat, nime nimetamise kaudu ohust märku saanud. Eufemismi eeskujul olevatki siis tekkinud ümbernimetamised mingi tunnuse alusel, mida nimetaja nimetatava juures märkab: karu — mesikäpp. Sellega saab küll nähtust ainult osaliselt seletada.

Mõistatused on tekstilt muutlikud, aga nad võivad siirduda ka teisele lahendusele jäädavalt või paralleelselt. «Puust puusad, rauast küüned» saab kaks lahendust: (Ader, Äke.) Äke lahendusena võis tulla siis, kui raudpulkadega äket juba tunti (*terminus post quem* on XVII sajandist). Alt jookseb hall kass, päält küüräkäs rebane. (Ader.) Aga lisaks veel : Vikat. Reha. Käsikivi. Vesiveski. Siiski — peale adra on teised lahenduseks raskesti sobivad. Põhjuseks võib olla esemete omaduste eventuaalne kuulumine mitmele esemele (hernes : uba, vokk : veski), aga ese võib kasutuselt ära jääda ja mõistatus siirduda teisele esemele. Utt-tutt toa taga, suitsusaba sällä taga. (Äke, mis libiseb tolmates üle põllu, ka tuisk.) Mõistatus kasutab vahel liiga vähe spetsiaalseid tunnuseid.

Mõnikord on mõistatustes vabalt valitud tunnused niivõrd avarad, et neid saab kasutada mitme eseme iseloomustamiseks. Mida tabavam, iseloomulikum ja piltlikum on mõistatuse kirjeldus, seda vähem leidub lahenduses kõikumisi.

9. **Stiil.** Mõistatustes on kõige tähtsam siiski metafoor, sageli püsiv metafoor.

Metafoorilise ülesande ligidusest või kaugusest päristähendusele sõltub, kui kerge on mõistatada. Mõistatuses inimesest «Pealt valge, seest punane» ei ole mingit inimesele olulist tunnust, seepärast on raske arvata, millega on tegemist. Asjade ja olude tundjale on kergem mõistatus: Kaks neitsit lähevad metsa, ise laulavad. (Lambapügamine.) Metafoor «neitsid» tähendab lambaraudu. Täpse iseloomustuse annab järgmine mõistatus: Mees kannab maja. (Tigu.) Mees teo metafoorina on täiesti arusaadav.

Püsiva metafoori näiteks võiks paljude hulgast valida «mees». mis esineb hoopis eri tüüpi mõistatustes: Väike m e e s, punane kasukas seljas. (Vähk.) M e e s kõnnib nurme pääl, kullatse kängä jalan. (Ader.)

Peale metafoori võivad mõistatused esineda võrdluse vormis: Mustem kui süsi, valgem kui lumi, kõrgemal kui kirikutorn, madalamal kui ristikhein. (Harakas.) Mõistatuse «peategelane» tekstis üldse puudub, ka ümbernimetuse või ülekande kujul.

Metafooride juurde kuuluvad tihti veel epiteedid: Kõvera jalaga mehike aase verevit hobesit takah. (Ahjuroop.) Paarissõnaepiteet: Tippi-tappi maalt tuli mees, lipit-lapit särk säljan, harja kand, pääd ei sui. (Kukk.) Kuna epiteedil on mõistatuses siiski küllalt oluline tähtsus, siis vaatame seda ligemalt.

Epiteedil on mõistatuse kujutluspildi loomisel oluline osa. Epiteedid on kaunistavad, tüpiseerivad, aga võivad olla objekti otsese tähenduse kandjad. Tihti on epiteet mõistatuse see element, mis suunab lahendamisele. Värv on välistest tunnustest objekti üks peamisi tunnuseid, mis eraldab teda ümbritsevast (Punane hobune, must saba. — Tuli ja suits). Seoses metafooriga võib leida üksnes üsna kauget, peaaegu ainult aimatavat analoogiat vastava

objektiga. Objekti ilmekamal ja täpsemal kujutamisel on epiteet asendamatu. Igal värviepiteedil on oma objektide ring. Nendeks on igapäevased tarbeesemed ja tööriistad, loomad, taimed, hooned, loodus, inimene, riietus, toit jne. Nende edasiandmiseks kasutatud värvid ühtivad objektide värvidega. Kõige sagedasemad on must, hall, valge. Valge on lumi, kask, hoone, sool, muna, hambad, raamat jt. Tabav on muna kirjeldamine: Väike valge linnake, akent ei ole kuskil. Must on pääsuke, mutt, luts, kirp, mustikas, suits, püss, pada, saabas, tindipott, näit.: Must mees, kalasaba taga. — Pääsuke. Hall on hunt, jänes, eesel, siil, hiir, kass, sokk, sammal, veskikivi, talutuba, vaat: Hall härg, allikas seljas. — Vaat.

Ka võib mõistatuses koos olla mitu epiteeti: Valge ja roheline on kask; Valge ja hall. — Kartul. Valge poiss, rohelised juuksed. — Lehtinud kask.

Punane on päike, tuli, maasikas, jõhvikas, kirss, õun, porgand, moon, roos, rebane, vähk, keel.

Mõned mõistatused kasutavad vastandvärve: Valge: must — harakas, raamat, kiri: Valge taevas, musta tähe. — Raamat. Sinine on meri, taevas, lill, lina(õis), ader, vikat. Punane + sinine on vikerkaar, rukkipõld. Segatud värve (pooltoone) on vähe: hall, hele, haljas, kirju, pruun. Haljas esineb enamasti rohelise tähenduses.

Kõige arvukamalt leidub mõistatusi, kus objekti kujutus antakse kahe metafoori ja nende täiendiks oleva kahe epiteedi abil. Võib esineda veelgi lisatunnuseid: Valge meri, punane saar keskel. — Kanamuna.

Võib olla kolm epiteeti ja kolmeosaline lahendus: Punane särk, must ihu, vedel süda. — Tuli, pada, vesi.

Palju leidub üheepiteedilisi mõistatusi: Must kikas, mulk päälae sees. — Pudel.

Mõned mõistatused on ka võrdluste ja epiteetidega, metafoorid puuduvad: Must ja haljas, sile ja paljas. — Kirp; Seest kui sibul, pealt must kui pagan. — Keedukatel.

Mõistatuse poeetiline mõju, tabavus, vaimukus ja lahendatavus sõltuvad suuresti kõigi kujundite, paljudel juhtumitel epiteedi valikust.

Mõistatuste allegoorilises tervikpildis on eri kujunditel veel erinev sisu selles mõttes, kas nad kirjeldavad objekti otseses või ülekantud tähenduses: Roheline mehike, rohelitse jala. (Heinaritsik.) Epiteedid esinevad siin otseses tähenduses, mehike putuka tähenduses on aga metafoor. Siin antud näites esineb osa ja terviku kõrvutamine.

Mõistatustes on palju parallelismi ja sõnakordust: Siin on üks taim ja sial on üks taim: siin on üks lill ja sial on üks lill; siin on üks häll ja sial on üks häll: siin on üks laps ja sial on üks laps. (Hernes.) Tuule käes tudiseb, vihma käes vidiseb, läheb tuba tutsa-tatsa. (Kana.) Kolmas osa on rütmilt erinev.

Rahvapärane kirjeldav mõistatus on tänapäeval üldiselt vähe kasutatav. Põhjused on arusaadavad. Paljudele vanadele mõistatustele on nende kauge etnograafilise sisu tõttu ligipääs raske või hoopis välistatud. Historismide rohkus takistab eriti lastel mõistatuste mõistupildi lahtimõtestamist. Aga ometi harrastavad tänapäeval veel ka lapsed sedatüüpi mõistatamist, nii et tekib uusloomingutki.

Mõistatuste lahendamise huvi ja mõttepinge vajadust aitavad korvata trükikirjanduses ja perioodikas avaldatud ristsõna-, silp-, pilt- ja muud liiki mõistatused ning laialdaselt kasutusele tulnud asjalikud viktoriinid ning mälumängud.

KIRJANDUSE LOEND

Märkus: Tähekesega * märgitakse kohustuslikku kirjandust.

*Marx, K. Poliitilise ökonoomia kriitikast. Tallinn, 1965, lk. 167—169.
Annist, A. «Kalevala» kui kunstiteos. Tallinn, 1969, lk. 189—214.
Ariste, P. Läänemere keelte kujunemine ja vanem arenemisjärk. — Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 5—23.
Bontš-Brujevitš, V. Mälestusi Leninist. Tallinn, 1969, lk. 367—373.
*Eesti rahvalaulud. Antoloogia. I köide, I vihk. Tallinn, 1969.
Eesti vanasõnad I (1980); II (1983), III (1985). Toimetanud A. Krikmann ja I. Sarv.
*Eisen, M. J. Rahva-raamat I—V. Tartu, 1893—1895; I — lk. 1—60; II — lk. 1—70; III — lk. 1—133; IV — lk.1—60; V — lk. 1—132.
*Eisen, M. J. Esivanemate varandus. (Koostanud H. Tampere.) Tallinn, 1958.
*Faehlmann, Fr. R. Kirjatööde kogu. I. Tartu, 1915. /Muistendid/.
*Gorki, M. Kirjandusest. Tallinn, 1960, (Valitud artiklid), lk. 14—15; 47—87; 295—321; 677—703.
Habicht, T. Eesti saun. Tallinn, 1972. 158 lk.
Hurt, J. Vana Kannel. Esimene kogu. Tartu, 1886.
*Hurt, J. Paar palvid eesti ärksamaile poegadele ja tütardele. 1888 (vt. Laugaste, E. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu), lk. 202—210.
Jakobson, A. Puujalaga katk. — Rmt.: Eesti rahva muinasjutte ja muistendeid. Tallinn, 1965, lk. 5—163.
Kolk, U., Laugaste, E. Rahvaluule välipraktika. Kolmas, täiendatud trükk. Tartu, 1984. (Rotaprint.)
*Kreutzwald, Fr. R. Eesti rahva ennemuistsed jutud. Teosed. Tallinn, 1953. Kui ma pääsen mõisast. (1983). Toimetanud E. Laugaste.
*Kunder, J. Eesti muinasjutud. Rakvere, 1885.
*Laugaste, E. Valimik eesti rahvalaule. Tallinn, 1948, lk. 21—386.
Laugaste, E., Normann, E. Muistendid Kalevipojast. Eesti muistendid. Hiiu- ja vägilasmuistendid I. Tallinn, 1959, lk. 27—192; 362—449.
Laugaste, E. Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. Tallinn, 1963.
*Laugaste, E. Rahvalaulik eesti rahvatraditsioonis. — Rmt.: Emakeele Seltsi Aastaraamat 18. Tallinn, 1972, lk. 235—260.
*Laugaste, E. Pildisari eesti rahvaluule ainevallast. Õppevahend rahvaluule üldkursuse kuulajatele. Tartu, 1973. (Rotaprint.)
Moora, H. Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. — Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloost. Tallinn, 1956, lk. 41—119.
*Neus, H. Ehstnische Volkslieder I—III. Reval, 1850—1852.
*Normann, E. Valimik eesti vanasõnu. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum. Tallinn, 1955.
Peegel, J. Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest. Tartu, 1961. (Rotaprint.)
Peterson, Kr. J. Laulud, päevaraamat ja kirjad. Korraldanud ja redigeerinud Aino Paltser. Tartu, 1922, lk. 64—68.
*Priiusel raiume rada ... Artiklite kogumik eesti revolutsioonilauludest. Tallinn, 1970, lk. 7—13; 219—250; 283—302.
Põldmäe, R., Tampere, H. Valimik eesti rahvatantse. Tartu, 1938, lk. 1—80.

Rüütel, I. Eesti uuema rahvalaulu varasemast arengujärgust. — Rmt.: Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. VII. Tallinn, 1961, lk. 11—100.
Saaksin ma saksa sundijaks. Toimetanud **E. Laugaste.** Tallinn, 1976.
Sarv, I. Eesti vanasõnade ja kõnekäändude publitseerimisest ning uurimisest. — Rmt.: Eesti rahvaluulest. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1964, lk. 97—127.
Sokolov, J. Folkloori olemus ja folkloristika historiograafia. Tartu, 1947, lk. 20—33.
***Sööt, B.** Kirjandusteooria lühikursus. 2. väljaanne. Tallinn, 1966, lk. 5—159.
***Vakk, F.** Suured ninad murdsid päid... (Pea ja selle osad rahvalike ütluste peeglis.) Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1970, lk. 9—72.
***Veske, M.** Eesti rahvalaulud. Esimene anne. Tartu, 1879. Teine anne. Tartu, 1883. I — lk. VII—99; II — lk. 5—86.
***Viidalepp, R.** Eesti muinasjutud. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1967.
Viidalepp, R. Rahvajuttude tootmismaagilisest funktsioonist. — Rmt.: Etnograafiamuuseumi aastaraamat XX. Tallinn, 1965, lk. 67—75.

ISIKUNIMEDE REGISTER

Aarne, A. 58, 75, 87, 248, 264
Aavik, J. 150
Abel, A. 76
Adamson, H. 78
Afanasjev, A. 83, 84
Aischylos 78
Aisopos 260
Alas, L. 142, 143
Albert, piiskop 93
Aleksander Suur 84
al-Idrisi (el-Edrisi), Abu Abdallah Muhammad 93
Altmann, J. 281
Andersen, H. Chr. 79, 121
Anderson, N. 117
Anderson, W. 61, 62, 72, 87, 99, 117, 118, 120, 123, 135, 149, 265
Andrejev, N. 75, 248
Anikin, V. 295, 299
Annist, A. 79, 119, 121, 303
Apuleius 78
Ariste, P. 4, 121, 150, 303
Arnim, L. A. v. 83

Basile, G. 249
Bastian, A. 87
Becker, L. 95
Bédier, J. 85
Benfey, T. 84, 85, 107
Bergmann, J. 3, 113, 132
Berner, A. 135
Bertram, Dr., vt. Schultz, G. J.
Bienemann, F. jun. 115
Boccaccio, G. 249
Boecler, J. W. 97, 105
Bontš-Brujevitš, V. 303
Borev, J. 162
Brentano, Cl. 83
Brjussov, A. 4
Bücher, K. 146

Clare 281
Comte, A. 86

Dal, V. 91
Darwin, Ch. 86, 87
Dickens, Ch. 293
Dobroljubov, N. 88
Dobrovolski, V. 91
Džambul Džabajev 136

Eisen, M. J. 72, 115, 116, 117, 118, 122, 132, 249, 253, 272, 277, 281, 294, 296, 303
Engels, F. 35, 64, 91, 263
Enäjärvi-Haavio, E. 135
Euripides 78

Faehlmann, Fr. R. 71, 72, 73, 78, 97, 102, 103, 104, 105, 106, 116, 123, 133, 137, 303
Fedossova, O. 92
Forselius, J. 97, 105
Freud, S. 88

Ganander, Chr. 102, 105
Gardie, J. de la 275
Gellert, F. 99
Girgenson, H. 243
Goethe, J. W. v. 66, 78, 81, 253
Gogol, N. 77, 78, 256
Gorki, M. 60, 62, 63, 77, 78, 89, 90, 91, 92, 136, 250, 251, 260, 263, 279, 303
Gottlund, K. A. 102
Grenzstein, A. 113, 281
Gressel, J. H. 220
Grillparzer, F. 131
Grimm, J. 83, 102, 249, 262
Grimm, W. 83, 249, 254, 262
Grimm, vennad 83
Gruber, R. J. 230
Gutslaff, J. 96, 97
Gutsleff, E. 98
Gutves, J. 133
Göseken, H. 10, 97, 281, 295

Haava, A. 176
Haavio, M. 87, 236
Habicht, T. 303
Hagu, P. 126
Hackmann, O. 248

Hautala, J. 87
Hebbe (Hebus) 43, 94
Helle, A. Th. 98, 100, 281, 296
Henrik 7, 9, 18, 43, 45, 93, 136, 236, 293
Herder, J. G. 81, 82, 83, 98
Hermann, K. A. 114, 296
Hesiodos 66, 78, 79
Hilferding, A. 88
Hint, A. 78, 79, 241
Hjärne, T. 229
Hoeneke, B. 94
Hoffmann, F. 260
Holtz, O. R. v. 295, 296
Holzmayer, J. B. 103, 110
Homeros 78, 136, 295
Hupel, A. W. 98, 137, 281, 296
Hurt, J. 72, 75, 79, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 117, 118, 122, 123, 144, 303
Höttges, V. 75, 87, 248

Issakovski, M. 77

Jakobson, A. 79, 303
Jakobson, C. R. 113, 281
Jannsen, H. 115
Jannsen, J. V. 78, 110
Johannes IV Kievel 94
Jung, J. 113
Jõgever, J. 114
Järnefelt, E. 139
Jürgenson, D. H. 103
Jürjenson, K. 119

Kald, A. 122, 243
Kaljuvee, G. 126
Kallas, O. 6, 103, 116, 117, 123, 281
Kampmaa, M. 296
Kampmann, M. vt. Kampmaa, M.
Kangilaski, O. 144
Kanniste, H. 144
Kanniste, J. 140, 143, 144, 237
Karl XII 275
Kelch, Chr. 10, 97
Kettunen, L. 252
Kitzberg, A. 78, 79, 114, 231, 272
Knox, H. 81
Knüpffer, A. F. J. 100, 102, 108
Koemets, A. 124, 126
Koidula, L. 67
Kokamägi, H. 126
Kolk, U. 123, 124, 303
Kotlep 105
Kravtsov, M. 126, 141, 142
Kreutzwald, Fr. R. 75, 78, 79, 97, 103, 105, 107, 108, 110, 121, 123, 131, 137, 153, 162, 203, 245, 249, 260, 274, 281, 290, 295, 303
Kristensen, E. T. 131
Krikmann, A. 126, 303
Krohn, J. 86, 87
Krohn, K. 87, 115, 118, 123
Krõlov, I. 260
Kubjas, E. 126
Kuhn, A. 84
Kunder, J. 113, 249, 303
Kuusi, M. 290
Kõiva, O. 122, 125

Lafargue, P. 70
La Fontaine, J. de 260
Laisk Jaak, vt. Gardie, J. de la
Landau, M. 85
Lang, A. 85
Laugaste, E. 120, 123, 124, 251, 296, 303
Lauluisa, vt. Kreutzwald, Fr. R.
Lauri, Andres 96
Lehmann, E. 127
Lembitu 81
Lenin, V. I. 35, 63, 91, 246, 303
Lichtwer, M. G. 99
Liiv, E. 123, 126
Liiv, Jakob 67, 132, 280, 290, 291
Liiv, Juhan 290
Loorits, O. 118, 119
Luts, O. 256
Lätt, S. 126, 277
Lönnrot, E. 78, 136, 245, 296

Macpherson, J. 81
Mahler, E. 236
Majakovski, V. 77
Malinen, J. 135
Malinen, O. 135
Mannhardt, W. 84
Maršak, S. 78
Marx, K. 88, 89
Maydell, L. 71
Menius, F. 96
Merkel, G. 100
Middendorff, A. v. 110
Mikk, J. 27, 29, 226, 228, 273, 274
Miko Ode, vt. Kanniste, J.
Mill, S. 86
Miller, V. 88
Mirov, R. 124, 126
Mitt, M. 240
Montaigne, M. de 82
Moora, H. 4, 5, 121, 303
Murrik-Vuolijoki, H. 117
Mustonen, O. A. F. 114, 239
Mägi, L. 138, 139
Mägi, U. 124, 126
Mälk, V. 122, 124, 249
Müller, G. 95
Müller, M. 67, 84
Münster, S. 94, 95, 269

Napoleon Bonaparte 218, 243
Nekrassov, N. 77, 78
Neus, A. H. 84, 107, 108, 109, 123,

131, 132, 137, 162, 281, 296, 303
Niemi, A. R. 114
Nirvi, R. E. 47
Normann, E. 122, 123, 281, 303

Olrik, A. 252, 258
Ong, M. 138
Ontšukov, N. 91
Ortutay, G. 56
Ovidius 78, 131

Paltser, A. 303
Paraske, L. 137, 139
Paul I 217
Peegel, J. 124, 303
Peeter I 275
Peeter Suur, vt. Peeter I
Percy, T. 81, 82, 129
Perrault, Ch. 249
Peterson, E., vt. Särgava, E.
Peterson, Kr. J. 78, 101, 102, 303
Petri, J. Chr. 100, 296
Pihlaste, K. 137
Pino, V. 121, 124, 125
Porthan, H. G. 135, 136
Prišvin, M. 77
Proodel-Hiiemäe, M. 126
Propp, V. 252, 257
Prüller, P. 126
Pudell 96
Pumpurs, A. 78
Punapart, vt. Napoleon Bonaparte
Puru-Liisu, vt. Mägi, L.
Puškin, A. 77, 78
Põldmäe, R. 120, 277, 303

Rainis, J. 79
Ralli Hans 96
Raudsepp, H. 78
Raudsep, L. 122, 125
Ridala, V. 78, 79, 296
Rootsi Raudpea, vt. Karl XII
Rootsi Rüütel 137
Rosenplänter, J. H. 100, 118, 249, 281, 296
Rošianu, N. 258
Rubens, P. P. 131
Rummo, P.-E. 78
Rummu Jüri 242
Russov, B., vt. Rüssov, B.
Russov, N. F. 110
Russwurm, C. F. W. 110
Ruut, K. 123
Rõbnikov, P. 88
Rõõm, A. 123
Rüssov, B. 95, 238
Rüütel, I. 121, 122, 125, 126, 303

Sadeniemi, M. 150
Sahari, M. 57
Sander, T. 296
Sarv, I. 121, 122, 125, 249, 303, 304
Saxo-Grammaticus 93, 136
Schiller, F. 131
Schlater, G. F. 110, 272
Schlegel, Chr. H. J. 99, 100, 107, 132, 133, 281, 296
Schlegel, Fr. 83
Schroeder, L. v. 103
Schultz, G. J. 109
Schultz-Adajevski, E. 114
Schüdlöffel, G. H. 102
Shakespeare, W. 78
Shelley, P. B. 66, 79
Sidelnikov, V. 69
Simonsuuri, L. 75, 248
Sjögren, A. J. 132
Sokolov, J. 70, 304
Sophokles 78
Spencer, H. 86
Stalski, S. 136
Statius, P. P. 131
Stein, V. 281
Steinitz, W. 166
Stender, G. F. 99, 260
Suits, G. 78, 79, 94, 132, 150, 208 245
Sõgel, E. 296
Särgava, E. 79
Sööt, B. 304
Sööt, K. E. 78, 132
Süda, P. 114
Sööt, K. E. 80

Šolohhov, M. 77

Tamm, J. 78, 79, 132, 260
Tammsaare, A. H. 78
Tampere, E. 122
Tampere, H. 119, 120, 122, 123, 126, 303
Tedre, Ü. 122, 123, 124
Teesu Hindrek 34
Thompson, S. 75, 87, 248
Thoms, W. J. 3
Tomaševski, B. 192
Tootsel, A. 142
Tretjakov, P. 4
Tšernõševski, N. 88
Tuglas, F. 251, 252
Turunen, A. 6
Tylor, E. B. 42, 85, 87

Under, M. 78, 132

Vaarandi, D. 78
Vabarna, A. 137, 140
Vakk, F. 126, 304
Vasar, E. 113, 114, 139, 140
Vergilius 78
Veske, M. 78, 79, 113, 114, 140, 304

Vesselovski, A. 85, 192
Vestring, S. H. 281
Vihtla Jürgen 97
Viidalepp, R. 119, 121, 122, 125, 249, 304
Vilbaste, G. 133
Vinkel, A. 99
Visnapuu, E. 126
Vries, J. de 265
Vuolijoki, H. 118
Väisänen, A. O. 144
Väljan, A. 240
Wiedemann, F. J. 108, 281, 296
Willmann, F. W. v. 98, 99, 260, 296
Wundt, W. 88
Young, E. 81

SISUJUHT

Üldosa

1. Terminoloogia ja ainepiirkond 3

2. Läänemeresoome rahvaste ja keelte kujunemine ning nende elatusalad 4

3. Eestlaste feodalismiaegne majanduselu 9
Üldist — 9. 1. Ale ja kütis — 10. 2. Põllutööriistad ja veoloomad — 11. 3. Rehepeks — 11. 4. Jahvatamine — 17. 5. Linatöö — 18. 6. Karjandus — 18. 7. Mesindus — 18. 8. Munade korjamine — 18. 9. Jaht — 19. 10. Kalastus — 19. 11. Hülgepüük — 21. 12. Toit — 21. 13. Tööjaotus — 22. 14. Värvimine — 23. 15. Rahvarõivas — 24. 16. Ehted — 27. 17. Meeste käsitöö — 28. 18. Liiklemisvahendid — 28. 19. Ehitused ja elamud — 28.

4. Lõbustused 31
1. Mängud ja tantsud — 31. 2. Mängude ja tantsude kasutamiskohad — 33. 3. Pillid — 33.

5. Inimese maailmatunnetuse kujunemisest 34
1. Rahvameditsiin — 35. 2. Orienteerumine — 35. 3. Rahvaastronoomia — 35. 4. Taimestiku tundmaõppimine — 36. 5. Arvud — 36. 6. Mõõdud ja kaalud — 37. 7. Kalender — 37. 8. Animism — 42. a) Maagia — 45. b) Tabu — 46. c) Totemism — 47. 9. Eufemismid — 47. 10. Tavaõigus — 48. 11. Teadmiste edasiandmise viis — 49.

Süstemaatiline osa

I. Rahvaluule olemus 50
Üldist — 50. 1. Mis on rahvaluule? — 50. 2. Anonüümsus — 50. 3. Levimine — 51. 4. Suulisus — 52. 5. Muutumine — 53. 6. Muutuste iseloom — 54. 7. Rändvärsid — 57. 8. Faasilisus — 57. 9. Tüüp — 57. 10. Lokaalredaktsioon — 58. 11. Kollektiivsus — 58. 12. Traditsioon ja improvisatsioon — 60. 13. Stabiilsus — 61. 14. Keskkonna peegeldus — 62. 15. Kunst — 63. 16. Sünkretism — 64. 17. Motiiv — 66. 18. Stereotüüpsus — 67. 19. Rahvaluule ja ajalugu — 68. 20. Tekkepaik ja levimisteed — 69. 21. Dateerimine — 69. 22. Piirinähtustest — 70. 23. Igandid — 70. 24. Zanridevahelised suhted — 70. 25. Pseudofolkloor — 72. 26. Dubletid ja võltsingud — 72.

II. Rahvaluuleteadus 74

1. Põhimõisted 74
1. Rahvaluuleteaduse aine — 74. 2. Rahvaluule allikad ja rahvaluule kogumine — 74. 3. Kartograafia — 75. 4. Abiteadused — 75. 5. Naa-

berteadused — 75. 6. Kirjanduse mõjust rahvaluulele — 77. 7. Rahvaluule osast kirjanduses — 77.

2. Rahvaluuleteaduse ajaloost 81
Üldist — 81. 1. Mütoloogiline koolkond — 83. 2. Laenuteooria — 84. 3. Antropoloogiline koolkond — 85. 4. Agnostiline teooria — 85. 5. Geograafilis-ajalooline meetod — 86. 6. Psühholoogiline koolkond — 88. 7. Psühhoanalüüs — 88. 8. Ajalooline koolkond — 88. 9. Rahvaluule marksistlik-leninliku õpetuse valgusel — 88.

3. Eesti rahvaluule kogumise ja uurimise ajaloost 93
1. Rahvaluule näidismaterjalina või tekstide juhuslikud kirjapanekud 93
2. Eesti rahvaluuleteaduse algusperiood 103
3. Eesti rahvaluuleteadus XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul 110
4. Rahvaluuleteadus kodanlikus Eestis 117
5. Folkloristika nõukogude perioodil 120

III. Zanrid 127

1. Rahvalaul 127
1. Regivärsi liigid ja värss 127
1. Eesti rahvalaulude jagunemine — 127. 2. Lüürika ja lüroeepika — 128. 3. Terminoloogia — 132. 4. Laulude funktsioonist — 132. 5. Kus lauldi — 132. 6. Rahvalaulik —134. 7. Rahvalaulu värss — 144.
2. Regivärsi keel 151
1. Rahvalaulukeele foneetika — 152. 2. Morfoloogilisi iseärasusi — 154. 3. Muid morfoloogilisi ja derivatsioonilisi nähtusi — 158. 4. Süntaksiküsimusi — 159. 5. Sõnavara — 159.

3. Eesti regivärsi struktuur, stiil ja kompositsioon 160
1. Üldist — 160. 2. Sünonüümid — 162. 3. Parallelism — 164. 4. Üksikvärsid — 169. 5. Anžambaan — 170. 6. Komplitseeritumaid parallelisminähtusi — 171. 7. Stereotüüpsus — 173. 8. Kiasm — 174. *Lausekujundid.* 9. Kordused — 174. 10. Antifraas — 182. 11. Amplifikatsioon — 182. 12. Gradatsioon — 182. 13. Inversioon — 183. 14. Ellips — 184. 15. Retooriline küsimus — 184. 16. Retooriline hüüatus — 185. 17. Apostroof — 185. 18. Stereotüüpne pöördumine — 185. 19. Antitees — 185. 20. Tautoloogia ja pleonasm — 186. 21. Kalambuur — 186. 22. Paradoks — 187. 23. Nimed — 187. 24. Arvud — 188. *Kõnekujundid* — 188. 25. Võrdlus — 188. 26. Metafoor — 189. 27. Personifikatsioon — 191. 28. Epiteet — 192. 29. Oksüümoron — 195. 30. Metonüümilised kujundid — 195. 31. Sünekdohh — 196. 32. Hüperbool — 196. 33. Litootes — 197. 34. Eufemism — 198. 35. Huumor — 198. 36. Iroonia — 198. 37. Perifraas — 198. 38. Paroodia — 199. 39. Emfaas — 200. *Kõlakujundid* — 200. 40. Alliteratsioon — 200. 41. Onomatopöa — 202. 42. Eufonism — 202. 43. Rahvaluule kompositsioonist — 202.

4. Rahvalaulude temaatiline rühmitus 204

Regivärsilised laulud 204

A. Lüroeepilised laulud 204

B. Lüürilised laulud 209

1. Töölaulud — 209. 2. Looduslaulud — 212. 3. Orjuslaulud — 215. 4. Vaeslapse- ja lesknaiselaulud — 217. 5. Nekrutilaulud — 217. 6. Perekonnaelu- ja kodulaulud — 218. 7. Laulud laulust ja ilutsemisest — 221. 8. Tähtpäevade laulud — 222. 9. Kiigelaulud — 223. 10. Pulma- ja armastuslaulud — 224. 11. Mõistatuslaulud — 229. 12. Mängulaulud ja teatrielemendid mängudes — 230. 13. Linnu- ja loomahäälte ning esemete müra imitatsioonid — 232. 14. Lastelaulud — 233. 15. Maagilised laulud — 234. 16. Itkud — 235.

Riimilised laulud 238
1. Talupoeg ja mõisnik — 239. 2. Küla diferentseerumine — 241. 3. Kirikukirjanduse-vastane satiir — 241. 4. Külalaulud — 241. 5. Vangilaulud — 242. 6. Töölislaulud — 242. 7. Sõjalaulud — 243. 8. Armastuslaulud ja romantilised ballaadid — 244. 9. Ringmängulaulud — 244. 10. Kokkuvõtteks — 244.

2. Muinasjutt 245
Üldist — 245. Muinasjuttude eepilised seadused — 251. Muinasjuttude rühmitumine: 1. Loomamuinasjutud — 258. Imemuinasjutud — 260. 3. Legendid — 263. 4. Novellilaadilised muinasjutud — 264.

3. Muistend 267
Üldist — 267. Muistendite rühmitumine: 1. Tekke- ja seletusmuistendid — 270. 2. Usundilised muistendid — 271. 3. Hiiu- ja vägilasmuistendid — 273. 4. Kohamuistendid — 274. 5. Ajaloolised muistendid — 274.

4. Naljand ja anekdoot 276

5. Pajatus 277

6. Vanasõnad 279
1. Olemus — 279. 2. Historiograafia — 281. 3. Sisu — 282. 4. Struktuur — 282. 5. Stiil — 284. 6. Temaatika — 287. 7. Looduskõnelused — 289. 8. Sententsid — 290. 9. Lendsõnad — 290.

7. Kõnekäänud 290
1. Olemus — 290. 2. Liigitus — 291. 3. Funktsioon — 292. 4. Kogumine ja avaldamine — 292. 5. Idiomaatilised väljendid — 293. 6. Vellerismid — 293.

8. Mõistatused 293
1. Mõiste ja terminoloogia — 293. 2. Millal mõistatati? — 294. 3. Areng ja ajalugu — 294. 4. Mõistatuste funktsioon Eestis — 295. 5. Historiograafia — 295. 6. Mõistatuste temaatika — 296. 7. Kompositsioon — 297. 8. Liigid — 298. 9. Stiil — 300.

Kirjanduse loend 303

Isikunimede register 305

Эдуард Лаугасте
Эстонский фольклор
3-е издание, испр. и доп.
На эстонском языке
Художник-оформитель В. Пяэзуке
Таллин, «Валгус»
Toimetaja H. Seppo
Kunstiline toimetaja R. Eilsen
Tehniline toimetaja R. Nisametdinov
Korrektorid L. Kondraševa, M. Lillipuu
ИБ № 5267
Laduda antud 19. 04. 85
Trükkida antud 27. 02. 86
MB-01090
Formaat 60×90/16
Illustratsioonipaber
Kiri Literaturnaja
Kõrgtrükk
Tingtrükipoognaid 19,5+1,0 (kleebis)
Tingvärvitõmmiseid 20,5
Arvestuspoognaid 20,97+0,82 (kleebis)
Trükiarv 3000
Tellimuse nr. 1691
Hind rbl. 1.10
Kirjastus «Valgus», 200090 Tallinn, Pärnu mnt. 10
H. Heidemanni nim. trükikoda, 202400 Tartu, Ülikooli 17/19. II

TALLINNA PEDAGOOGIKAÜLIKOOL
1 0500 00097580 2

12